

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Е. А. Зінь

РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Підручник

*Затверджено
Міністерством освіти і науки України
для студентів вищих навчальних закладів*

Київ - 2007

ББК 332.1(075.8)
УДК 65.04я73 3 63

*Рецензенти: Гуменик В. Я. — д. е. н., професор,
завідувач кафедри трудових ресурсів і підприємництва
Національного університету водного господарства та природокористування
Дудар Т. Г. — д. е. н., професор, чл. -кореспондент Української Академії аграрних наук,
академік Академії наук вищої школи України, завідувач кафедри аграрного
менеджменту і права Тернопільського національного економічного університету
Михасюк І. Р. — д. е. н., професор, академік Академії наук вищої школи України, завідувач
кафедри економіки підприємства Львівського національного університету ім. І. Франка*

Затверджено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів
(лист № 1.4/18-Г - 37 від 12.01.2007 р.)

Е. А. Зінь

З 63 Регіональна економіка: Підручник. — К.: «ВД «Професіонал»,
2007. — 528 с.

ISBN 978-966-370-066-3

Підручник «Регіональна економіка» підготовлений відповідно до типової програми викладання дисципліни. В підручнику розглядаються такі питання: економіко-географічна характеристика регіону; населення регіону; ресурси регіону та основні напрями їх використання; виробнича сфера регіону, характеристика її стану та розвитку; стан та розвиток соціальної сфери регіону; охорона навколишнього середовища, основні напрями природокористування; спеціальні економічні зони, створення та функціонування; малі міста, оцінка їх соціально-економічного стану; система управління соціально-економічними процесами на території регіону; регіональне планування та формування місцевого бюджету.

Підручник підготовлений з врахуванням законів, указів, постанов, що визначають сучасну регіональну економічну та соціальну політику в Україні, узагальнені наукові дослідження в галузі регіональної економіки та управління. Наведені статистичні дані по регіонах України, які розкривають тенденції розвитку виробничої та соціальної сфер діяльності, створення належних умов для проживання людей.

Призначається студентам вищих навчальних закладів України, може бути використаний викладачами, аспірантами та працівниками органів регіонального управління та місцевого самоврядування в їх практичній роботі.

ББК 332.1(075.8)
УДК 65.04я73

© Зінь Е. А., 2007

ISBN 978-966-370-066-3

© «ВД «Професіонал», 2007

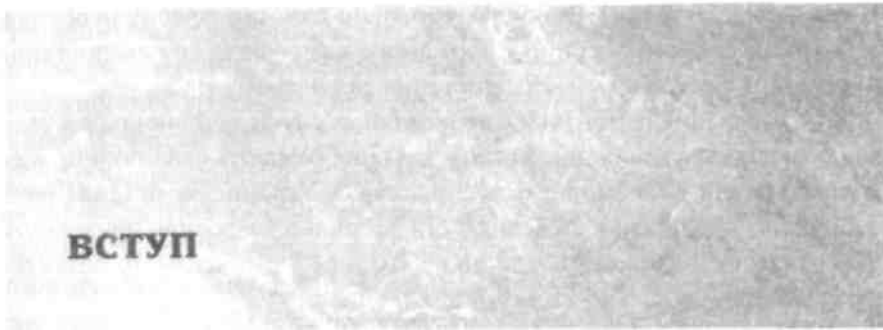
ЗМІСТ

ВСТУП	7
Частина перша	
СУТНІСТЬ ТА СТАН РЕГІОНАЛЬНОГО ЕКОНОМІЧНОГО І СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ	10
Розділ 1 ПРЕДМЕТ, МЕТОДИ І ЗАВДАННЯ НАУКИ	
«РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА»	10
1.1. Регіон як об'єкт дослідження	10
1.2. Предмет і завдання науки	18
1.3. Методологічні основи і методи науки	22
1.4. Сутність державної регіональної політики	27
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки	30
Розділ 2 НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ	31
2.1. Загальна характеристика стану населення регіону....	31
2.2. Трудові ресурси регіону, зайнятість населення	43
2.3. Міграція населення як складний соціальний процес . .	54
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки	59
Розділ 3 ПРИРОДНІ РЕСУРСИ, ЇХ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА	61
3.1. Загальна характеристика природних ресурсів, їх роль у розвитку продуктивних сил.....	61
3.2. Земельні ресурси: стан та використання.....	62
3.3. Водні ресурси: стан та використання.....	76
3.4. Лісові ресурси: стан та використання	94
3.5. Загальнодержавні підходи до охорони природних ресурсів.....	102

3.6. Охорона земельних ресурсів	106
3.7. Охорона водних ресурсів	113
3.8. Охорона лісових ресурсів	121
3.9. Охорона атмосферного повітря.....	124
3.10. Чорнобильська катастрофа та її наслідки.....	126
3.11. Формування та збереження екологічно чистих територій та територій населених пунктів	129
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки ...	134
Розділ 4 ВИРОБНИЧА СФЕРА	136
4.1. Характеристика виробничої сфери — основи економічного розвитку	136
4.2. Вплив організаційно-економічних факторів на розвиток виробничої сфери	139
4.3. Загальна оцінка стану та розвитку промисловості ...	146
4.4. Паливно-енергетичний комплекс	152
4.5. Гірничо-металургійний комплекс	175
4.6. Машинобудування, хімічна та деревообробна галузі економіки.....	179
4.7. Стан та розвиток агропромислового комплексу.....	186
4.8. Стан та розвиток транспорту та зв'язку.....	222
4.9. Інноваційна та інвестиційна діяльність	245
4.10. Послуги. Мале підприємництво.....	260
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки . . .	268
Розділ 5 СОЦІАЛЬНА СФЕРА	272
5.1. Характеристика соціальної сфери.....	272
5.2. Стан та розвиток освіти	276
5.3. Охорона здоров'я.....	292
5.4. Соціальний захист та соціальне забезпечення людей ..	308
5.5. Культура і мистецтво.....	329
5.6. Туризм	342
5.7. Готельне господарство	354
5.8. Житлово-комунальне господарство та побутове обслуговування.....	361
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки ...	374
Розділ 6 СПЕЦІАЛЬНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗОНИ: СТВОРЕННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ	377
6.1. Сутність спеціальних економічних зон.....	377
6.2. Характеристика спеціальних економічних зон	381

6.3. Оцінка виробничої діяльності в умовах спеціальних економічних зон.....	408
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки ...	411
Розділ 7 МАЛІ МІСТА ЯК ОБ'ЄКТИ ЕКОНОМІЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ	413
7.1. Характеристика малих міст	413
7.2. Основні напрями соціально-економічного розвитку малих міст	417
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки ...	421
Частина друга	
УПРАВЛІННЯ РЕГІОНАЛЬНИМ ЕКОНОМІЧНИМ І СОЦІАЛЬНИМ РОЗВИТКОМ	422
Розділ 8 СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИМИ ПРОЦЕСАМИ В РЕГІОНІ.....	422
8.1. Сутність регіонального управління та місцевого самоврядування	422
8.2. Склад та структура органів регіонального управління та місцевого самоврядування	426
8.3. Повноваження представницьких органів влади	429
8.4. Повноваження виконавчих органів влади.....	432
8.5. Підготовка кадрів для органів регіонального управління	442
8.6. Основні напрями вдосконалення системи регіонального управління	462
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки . . .	466
Розділ 9 ПЛАНУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ТА СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ — ОСНОВА РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ	468
9.1. Планування — центральна функція управління. Сутність поняття планування.....	468
9.2. Теоретичні основи планування розвитку регіональних соціально-економічних процесів.....	471
9.3. Характеристика програм соціально-економічного розвитку регіону.....	479
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки ...	482

Розділ 10 ФІНАНСОВА ОСНОВА РЕГІОНАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ	484
10.1. Сутність місцевих бюджетів	484
10.2. Принципи формування місцевих бюджетів.....	486
10.3. Доходи місцевого бюджету	487
10.4. Видатки місцевого бюджету.....	490
10.5. Норматив бюджетної забезпеченості. Міжбюджетні трансферти.....	494
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки . . .	496
Список літератури	497
Додаток	508
Стислий термінологічний словник.....	508

В економіці України відбуваються складні соціально-економічні процеси: здійснюється перехід до основних ринкових форм господарювання, здійснюється система управління на державному та регіональному рівнях, формується інфраструктура ринкової економіки, з'являється певний досвід роботи підприємств в нових умовах функціонування, відбуваються значні зміни в кадровій роботі, до системи управління залучаються нові підготовлені фахівці.

Соціально-економічному розвитку регіонів приділяється значна увага. Від економічного стану, діяльності підприємництва залежить матеріальна основа існування суспільства, працевлаштування людей, покращення соціальних умов життя людей, забезпечення охорони здоров'я, належного медичного обслуговування, розвиток освіти, культури. Увага до вирішення соціально-економічних та екологічних проблем регіону привернута не випадково, враховуючи складну ситуацію, яка склалася навколо існування і розвитку окремих регіонів України, використання природних ресурсів, охорона навколишнього середовища, вплив цих процесів на умови проживання людей.

Аналіз соціально-економічного стану окремих регіонів України свідчить про наявність значних відмінностей у розвитку областей, міст, сіл, селищ. Спостерігається стала міжрегіональна поляризація в економічному розвитку, в соціальному забезпеченні життя людей, що визначається сукупністю природно-географічних, економічних, історичних та інших факторів. Така поляризація є об'єктивним процесом.

В той же час, в кожному випадку, стосовно кожного регіону необхідна об'єктивна економічна оцінка його стану, визначення та використання внутрішніх ресурсів та їх використання для потреб людей.

Становлення регіональної економіки як науки здійснюється в умовах розвитку наукових досліджень, які відображають складний процес трансформації економічного суспільства в Україні. За останні роки здійсненні значні напрацювання в цій сфері, що дозволило привернути увагу органів державної влади до необхідності інтенсивного розвитку регіональних соціально-економічних процесів.

В результаті проведеної роботи в Національному університеті водного господарства та природокористування налагоджена підготовка фахівців за спеціальністю «Менеджмент організацій» для їх використання в органах регіонального управління та місцевого самоврядування. Однією із профільюючих дисциплін у їх підготовці є дисципліна «Регіональна економіка», вивчення якої дає можливість студентам засвоїти принципово важливі, фундаментальні знання, стосовно складу та змісту економічних процесів, що відбуваються в регіонах України.

Труднощі навчального процесу полягають у тому, що в сучасних умовах відсутня література, методично придатна для вивчення студентами теоретичного матеріалу, що не передбачається цією дисципліною.

Видання підручника «Регіональна економіка» дозволить ліквідувати існуючі недоліки стосовно методичного забезпечення підготовки фахівців для регіонального рівня державного управління.

Підручник складається з двох частин, десяти розділів.

Перша частина «Сутність та стан регіонального економічного і соціального розвитку» включає розділи такого змісту: предмет, методи і завдання науки «Регіональна економіка»; загальна характеристика стану населення регіону, трудові ресурси та зайнятість; природні ресурси, їх використання та охорона. Розкриті питання використання земельних, водних, лісових ресурсів, їх охорона, формування та збереження екологічно чистих територій. Значна увага приділена висвітленню стану та розвитку виробничої сфери в регіонах — основи економічної стабільності. Крім загальної характеристики стану промисловості наведені дані, що висвітлюють розвиток паливно-енергетичного комплексу,

гірничо-металургійного комплексу, машинобудування, хімічної та деревообробної галузі, транспорту та зв'язку, результати інноваційної та інвестиційної діяльності, побутового обслуговування та стан малого підприємництва.

Соціальна діяльність охоплює такі важливі складові частини як надання освітніх послуг, забезпечення населення в медичному обслуговуванні та заходів, спрямованих на охорону здоров'я, створення умов для соціальної захищеності людей, розвиток культури, мистецтва, туризму, готельного обслуговування, надання послуг в сфері житлово-комунального обслуговування. Вказані види діяльності наведені в підручнику з використанням статистичних даних, що розкривають позитивні та негативні сторони цих процесів.

Вперше в підручнику знайшло відображення законодавча основа створення та функціонування спеціальних економічних зон. Значна увага приділена характеристиці малих міст України та оцінки напрямів їх соціально-економічного розвитку.

Друга частина «Управління регіональним економічним і соціальним розвитком» включає розділи такого змісту: розкривається склад і структура органів регіонального управління та місцевого самоврядування, повноваження представницьких та виконавчих органів влади, організація підготовки кадрів для регіональних органів влади; теоретичні основи планування розвитку регіональних процесів, характеристика основних соціально-економічних програм.

Значна увага приділена висвітленню фінансової основи регіонального управління. Розкрита сутність місцевих бюджетів.

В підручнику використані статистичні дані за 15 років, з використанням яких висвітлені позитивні та негативні тенденції регіонального розвитку, надали можливість об'єктивного висвітлення реалізації державної регіональної політики.

Підручник призначений студентам вищих навчальних закладів України, може використовуватися викладачами, аспірантами, а також працівниками органів регіонального управління та місцевого самоврядування в їх практичній роботі.

Частина перша СУТНІСТЬ ТА СТАН РЕГІОНАЛЬНОГО ЕКОНОМІЧНОГО І СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Розділ 1 ПРЕДМЕТ, МЕТОДИ І ЗАВДАННЯ НАУКИ «РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

1.1. Регіон як об'єкт дослідження

Передувати визначенню змісту і характеру соціально-економічних відносин в регіоні, обґрунтуванню та впровадженню оптимальних напрямів розвитку соціально-економічних процесів має вивчення об'єкту управління, тобто того, що собою являє регіон, які його загальні характеристики.

Під регіоном, як частиною території країни, розуміють значну цілісну територію, де проживають люди і де здійснюються певні види діяльності.

Регіон відрізняється від інших регіонів сукупністю природничих, історично сформованих, відносно стійких економічних, соціальних, національних особливостей. Таким *чином*, об'єктом науки «регіональна економіка» є регіон як частина території країни, де проживає певна кількість населення, розташовані підприємства різних галузей та різних форм власності, де розташовані установи, що забезпечують нормальні умови для життя людей, для праці, освіти, культури, спілкування. Характерною ознакою регіону є його цілісність, де поєднуються природні ресурси, матеріальні багатства та соціальні умови для життя людей.

Територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісної державної території, поєднання централізації і децентралізації

у здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку окремих територій з врахуванням їх історичних та культурних традицій, демографічних та екологічних особливостей.

Відповідно Конституції України [1] адміністративно-територіальний устрій України складають Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, селища і села.

До складу України входять: Автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ та Севастополь.

Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус, який визначається законами України.

Для ґрунтового дослідження стану соціально-економічних процесів за розмірами території, масштабами та спеціалізацією виробництва, місцем у загальнодержавному розподілі праці виділяють:

- мікрорегіони;
- мезорегіони;
- макрорегіони.

Мікрорегіон (територія адміністративної області) являє собою сукупність певної кількості адміністративних районів.

До складу мезорегіону входить, як правило 5-6 областей. Існують різні підходи, згідно з якими виділяють склад областей, які входять до складу того чи іншого мезорегіону.

Макрорегіони — значна територія країни, на якій розташовано 10 і більше областей. На території України увійшло в практику виділення двох макрорегіонів: лівобережна Україна; правобережна Україна.

Для визначення загально-географічного розташування регіону користуються такими узагальнюючими показниками: загальна територія регіону (км²), протяжність кордонів, з якими іншими регіонами він межує, загальна кількість населення, щільність населення (кількість людей на 1 км²), крайні точки границь регіону (на півночі, півдні, сході і заході); показники, що характеризують наявність природних ресурсів,

розвиток окремих галузей економіки (промисловості, сільського господарства, галузей соціальної сфери та сфери обслуговування тощо). Важливою характеристикою регіону є стан транспортних шляхів сполучення, що здійснюються залізничним, автомобільним, водним, повітряним транспортом, розташування транспортних вузлів.

Враховуючи використання тої чи іншої сукупності показників, що являють собою провідну основу для районування, існують різні підходи до відокремлення певної території у вигляді умовно окресленого регіону. Це природно-економічний (або природничий) підхід, економіко-географічний, історико-етнографічний, соціально-економічний тощо. У всіх випадках формування регіонального поділу необхідно здійснювати за такими основними принципами: наукової об'єктивності, актуальності (практичної дійсності), врахування досвіду історичного розвитку території тощо.

Усі пропозиції щодо регіонального поділу території України побудовані на використанні принципу, згідно з яким до складу регіону включають певну кількість споріднених областей, які характеризуються приблизно однаковим рівнем природно-географічних, кліматичних умов та певним рівнем показників, що відображають стан економічного, соціального розвитку, рівнем зайнятості та життя людей.

Використання виключно природничого підходу дає можливість виділити найбільш характерні регіони країни з врахуванням природничих та кліматичних показників. Такий підхід не відображає стан економічного потенціалу регіонів.

Економіко-географічне районування — науково обгрунтований розподіл країни на економічні райони, які формуються в умовах конкретного природного середовища в процесі розвитку продуктивних сил на основі раціонального використання природних ресурсів з врахуванням суспільного розподілу праці. Економіко-географічний підхід дає можливість більш ґрунтовно оцінити окремі територіальні угруповання, всебічно висвітлити особливості соціально-економічного стану окремих регіонів, оцінити стан та розвиток продуктивних сил, від яких залежать умови життя людей, які визначають місце та роль окремих регіонів в загальному розвитку економіки країни.

Економіко-географічне районування пов'язане із загальним станом окремих галузей народного господарства країни, з наявністю та використанням природного та ресурсного потенціалу. При економіко-географічному районуванні використовують об'єктивні показники соціального та економічного змісту за тривалий період часу, що дає змогу всебічно оцінити фактори, що впливають на виділення окремої території в певний регіон.

Проблеми районування території України висвітлювались в працях таких вчених, як А. М. Ващенко, К. Г. Воблій, І. А. Горленко, О. Т. Дібров, М. І. Долішній, Ф. Д. Заставний, Л. М. Карецький, С. С. Мохончук, М. М. Паламарчук, М. Д. Пістун, В. А. Поповкін, О. О. Шаблій. Використовуючи різні підходи авторами були висловлені особисті пропозиції стосовно районування території України. Ці пропозиції відрізняються характерними відмінностями, що пояснюються індивідуальною оцінкою факторів, які прийняті за основу при виділенні певної території в регіон.

За пропозицією М. М. Паламарчука, наприклад, територія України поділяється на три економіко-географічні райони: Донецько-ГГриднепровський (включає 8 областей), Південно-Західний (13 областей), Південний (3 області й Автономна Республіка Крим).

М. Д. Пісгуном враховані такі фактори, що впливають на адміністративно-територіальний поділ території України: рівень соціально-економічного розвитку території, просторова диференціація природи, національно-історичні та культурно-етнографічні особливості, політичні фактори. Відповідно до такого підходу виділено 9 економіко-географічних регіонів України: Столичний або Київський, Центральний, Придністровський, Донецький, Подільський, Північно-Східний, Карпатський, Північно-Західний (Волинський), Причорноморський.

В. А. Поповкін на території України виділяє 9 природно-економічних районів, які в майбутньому могли б стати основою для утворення нових значно більших за площею адміністративних областей: Карпатський, Поліський, Київський, Подільський, Північний, Харківський, Придніпровський, Південний, Донецький.

В роботі М. І. Долішного запропоновано виділити 6 регіонів: Центральний, Західний, Донеччина, Придніпров'я, Причорномор'я та Харківщина.

Незважаючи на наявність значної кількості пропозицій стосовно районування України, це питання вимагає додаткового розгляду, виходячи з конкретного етапу розвитку України, враховуючи економіко-географічні, економічні, історичні та інші фактори, та їх вплив на формування регіональної обособленості.

Узагальнення існуючих підходів до регіонального поділу території України, враховуючи реальний стан економіки окремих областей, доцільно застосувати таку послідовність до процесу районування.

Процес регіональних досліджень вимагає виділення у вигляді відокремленого об'єкта дослідження певної території — регіону, що за сукупністю своїх елементів відрізняється від інших територій, одночасно характеризується повною цілісністю, єдністю, однозначністю. Виходячи з таких позицій, кожний регіон характеризується чітко визначеною природною (природничою), матеріальною, економічною та соціальною єдністю.

Формування регіонів необхідно здійснити в два етапи. На першому етапі відбувається природно-економічне (природниче) районування, що дає можливість об'єктивно оцінити географічне розташування, кліматичні особливості території, наявність, можливість та напрями використання природних ресурсів (землі, води, лісів, копалин). Необхідно врахувати наявність на території України таких природничих зон, як мішаних лісів, лісостепу, степу, Українських Карпат, Кримських гір.

На другому етапі здійснюється економіко-географічне районування з необхідною соціально-економічною оцінкою розвитку продуктивних сил та оцінкою їх впливу на соціальний стан населення. В даному випадку необхідно розглянути такі питання:

1. Наявність особливостей територіального розселення населення, його характеристика, наявність та використання трудових ресурсів, рівень забезпечення регіону трудовими ресурсами, стан ринку праці.
2. Існування територіальної самостійності стосовно використання природних ресурсів. Від складу, кількісного та якісного змісту

природних ресурсів залежить виробнича, економічна направленість діяльності людей, структура продуктивних сил, спеціалізація виробництва.

3. Які існують характерні ознаки території регіону з точки зору обсягів виробництва та темпів їх зміни на підприємствах окремих галузей, головним чином між виробництвами засобів виробництва та предметів споживання, між промисловим та сільськогосподарським виробництвом.
4. Які характерні особливості існування та формування транспортної системи, розташування та використання транспортних шляхів та транспортних засобів, що здійснюють перевезення пасажирів та вантажів; використання транспортної системи для розвитку міжрегіональних та міждержавних транспортних зв'язків.
5. Існування особливостей соціального стану, умов життя населення, рівня матеріального забезпечення людей, наявності безробіття, забезпеченості освітніми, медичними, культурними, закладами тощо.

Враховуючи стан природно-економічних, економіко-географічних, історичних, політичних та інших факторів пропонується така схема регіонального розподілу території України, за якою доцільно виділити 7 найбільш характерних регіонів: Поліський (Північний), Подільський (Центральний), Степовий (Південний), Карпатський (Західний), Донбаський (Східний), Крим. В окрему обособлену територію — регіон виділено м. Київ (рис. 1.1).

До складу окремих регіонів входять такі області. До Поліського (Північного) регіону входять Волинська, Рівненська, Житомирська, Чернігівська, Сумська, Київська (без м. Києва) області; до Подільського (Центрального) — Тернопільська, Хмельницька, Вінницька, Черкаська, Полтавська області; до Степового (Південного) регіону — Кіровоградська, Дніпропетровська, Одеська, Миколаївська, Запорізька, Херсонська області; до Карпатського (Західного) регіону входять Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Чернівецька області; до Донбаського регіону (Східного) входять Харківська, Донецька, Луганська області. В окремі регіони виділено Крим та м. Київ.

Рис. 1.1
Регіональний розподіл території України

Формування запропонованого регіонального розподілу території України почалось з врахування наявних природничих зон.

Природні зони мають переважно широтну витягнуту спрямованість і відрізняються подібними природними умовами впродовж широтного розташування певної поверхні землі. В той же час природні зони не мають різко визначених меж (границь), характеризуються поступовим переходом з однієї зони до іншої. Широтне розташування природних зон визначає широтний розподіл таких явищ як формування клімату, основних типів ґрунтів, рослинного, тваринного світу, водного режиму тощо, що принципово впливає на розташування та використання природних ресурсів, розвиток продуктивних сил, умови життя людей.

Відповідно до запропонованої схеми регіонального розвитку Поліський (Північний) регіон знаходиться в зоні мішаних лісів, що займає північну частину України, називається Українським Поліс-

сям, охоплює майже 20% території України. Це переважно рівнинна територія з добре розвинутою гідрографічною сіткою і поширенням низинних боліт. Характерною ознакою зони мішаних лісів є наявність розвинутого сільського та лісового господарства. Вказані обставини визначили формування Поліської (Північної) зони території України, до складу якої увійшло 6 областей.

Подільський (Центральний) регіон знаходиться в лісостеповій зоні, що охоплює центральну територію України. Характерною ознакою зони є поєднання лісових участків території з участками території із степовою рослинністю. Лісостеп охоплює майже 34% території України і дає підставу для виділення в окреме регіональне об'єднання Подільський (Центральний) регіон, куди увійшли 5 областей.

Степовий (Південний) регіон розташований в степовій зоні, яка охоплює південну територію України. Степова зона відрізняється сухим континентальним кліматом (жарке літо, відносно холодна зима із сильними вітрами), безлісовими участками території, яка покрита, головним чином, трав'янистою рослинністю. Степова зона характерна малими опадами переважно в першій половині літа, наявністю частими засухами. Кліматичні умови визначають тип рослинного та тваринного світу.

Українські Карпати — гірська частина території України, яка являє собою східну частину Карпат. Відрізняється наявністю округлих вершин та схилів, помірно континентальним кліматом, значними запасами водних ресурсів, природних копалин (нафта, газ, кольорові метали тощо), характерними гірською рослинністю та тваринним світом. Ці обставини визначили за необхідне утворення Карпатського (Західного) регіону, куди увійшли 4 області.

Донбаський (Східний) регіон, до складу якого увійшли 3 області, у природничому відношенні характеризується переважно рівнинною територією, помірно континентальним кліматом, значними запасами вугілля. Донбаський регіон характеризується високим індустріальним розвитком (електроенергетика, металургія, машинобудування, хімічна промисловість), багатогалузевим сільськогосподарським виробництвом.

В окремих регіоні виділено Автономну Республіку Крим, територія якої відрізняється особливими природно-кліматичними показниками.

Більша частина території Кримського півострова — рівнина, наявність Кримських гір, південне побережжя відрізняється середньоземноморським кліматом. На півострові достатня кількість опадів, наявність родючих ґрунтів та значних природних копалин дають можливість для розвитку промисловості, сільського господарства, туризму, рекреації. Особливості розташування Кримського півострова та наявні природні ресурси створюють сприятливі можливості для розвитку продуктивних сил, забезпечення належних соціальних умов для життя людей.

При формуванні регіонального розподілу території враховані економічні та соціальні показники, які характеризують розвиток промисловості, сільського господарства, транспорту, інших галузей економіки, розвиток установ соціальної сфери, умови соціального забезпечення населення.

Висвітлення змісту економічних та соціальних показників, сутності економічної діяльності на території окремих регіонів здійснено в наступних розділах посібника.

Економіко-географічний розподіл має бути використаний для формування регіональної соціально-економічної політики, яка, в свою чергу, визначає основу державної концепції регіонального розвитку.

Регіональна соціально-економічна політика включає сукупність організаційних, політичних, економічних, правових заходів, які реалізуються державними органами влади, спрямовані на піднесення ролі та значення територіальних об'єднань в загальнодержавному розвитку з врахуванням стратегічних завдань та прискорення вирішення поточних, тактичних завдань. Заходи спрямовані на стимулювання розвитку продуктивних сил регіону, раціональне використання їх ресурсного потенціалу, створення нормальних умов для життя та праці людей, забезпечення екологічної безпеки.

1.2. Предмет і завдання науки

Регіональна економіка є новою галуззю в складі економічних наук. Її формування, становлення та використання має важливе значення для України в умовах ринкових перетворень, коли роль регіонів у піднесенні економіки країни значно зростає.

Незважаючи на наявність певних напрацювань в цій науковій галузі в сучасних умовах переходу економіки України до нових економічних відносин у суспільстві, формування ринкового середовища виникає необхідність в уточненні поглядів на склад, зміст науки, її зв'язків з іншими галузями знань, використання положень науки для прискорення ринкових перетворень, піднесення ролі регіонів у стабілізації економіки України.

Об'єктом вивчення регіональної економіки як науки є регіон як частина території країни, де проживає певна кількість населення, розташовані підприємства різних галузей господарства та різних форм власності, функціональні установи, що забезпечують нормальні умови для життя людей. їх праці, освіти, культури, спілкування.

Предмет економічних наук — висвітлення складу та змісту виробничих відносин людей. Предметом регіональної економіки є вивчення відносин людей у різних сферах їх діяльності на території певного регіону з врахуванням конкретного соціально-економічного та політичного устрою країни. Ця наука розкриває зміст, шляхи, напрями формування регіональних відносин у виробничій та соціальних сферах, досліджує розвиток продуктивних сил — матеріальної основи розвитку суспільства. Регіональна економіка як наука має визначити шляхи становлення економіки окремих територіальних формувань та обґрунтування принципів підходів до покращення умов життя та праці людей.

Соціально-економічні відносини на території певного регіону характеризуються надзвичайною складністю, формуються з врахуванням особливостей того чи іншого регіону, його географічного розташування, природних багатств, економічного потенціалу, розвитку продуктивних сил тощо.

Таке висвітлення предмету регіональної економіки дещо ширше, порівняно із існуючим в науковій літературі, де регіональна економіка розглядається як наукове направлення в економічній науці, яке ставить за мету розробку теоретичних основ раціонального розміщення підприємств та галузей, формування території збуту продукції, створення належних умов для розвитку урбанізованих територій.

Складовими частинами регіональної економіки як науки потрібно вважати:

- визначення складу та змісту окремих складових частин соціально-економічних характеристик регіону;
- » обґрунтування напрямів використання трудових, матеріальних, енергетичних, земельних, водних, лісових ресурсів та природних копалин;
обґрунтування розвитку окремих галузей економіки: промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту та зв'язку;
обґрунтування шляхів покращення соціального стану населення регіону, працевлаштування людей, забезпечення людей товарами та послугами, охорони їх здоров'я, надання можливостей для набуття освіти, розвитку культури;
обґрунтування заходів, спрямованих на охорону навколишнього середовища;
формування систем регіонального управління, визначення складу і функцій органів управління;
- використання методів прямого та непрямого впливу на розвиток регіональних соціально-економічних процесів;
- формування бюджету регіону — фінансової основи органів регіонального управління, оцінка ефективності діяльності цих органів.

В процесі трансформації виробничої сфери в суспільстві, розвитку ринкових відносин змінюються погляди на територіальну організацію виробництва, на процеси концентрації, спеціалізації та кооперування у виробничій сфері. Визначення цих форм територіальної організації виробництва тривалим часом базувалося на планово-директивних принципах планування виробництва на регіональному рівні, не враховувалась реальна наявність ринку збуту продукції, відсутність ринкових важелів впливу на виробництво. Визначення ефективності концентрації базувалося на твердженні, що з концентрацією виробництва зменшується собівартість продукції, збільшується продуктивність праці.

В нових умовах господарювання ці підходи та показники оцінки ефективності концентрації виробництва принципово змінюються. 20

Необхідно враховувати при цьому сукупні витрати, пов'язані не тільки із виробництвом продукції, але з її реалізацією, що в свою чергу пов'язано з наявністю ринку збуту продукції.

Аналогічно змінюються погляди на спеціалізацію та кооперування. З врахуванням наявності природних ресурсів на регіональному рівні, значних трудових резервів, розвинутого ринку реалізації продукції стає економічно обґрунтованим подальший розвиток багатопрофільного підприємництва, взаємодія між собою багатопрофільних виробничих структур, мобільних за характером виробництва та реалізації продукції. У зв'язку із цим необхідні нові підходи до обґрунтування раціональних міжрегіональних зв'язків.

Без зміни поглядів на концентрацію, спеціалізацію та кооперування неможливо активно вплинути на розвиток підприємництва, на залучення усього працездатного населення до практичної діяльності.

Змінюються підходи до формування регіональної соціальної політики. Регіональна політика в галузі соціального захисту людей має бути більш активною, спрямовуватися на максимальне використання внутрішніх резервів, на раціональне використання трудового потенціалу, на створення належних житлових, побутових умов для життя людей, забезпечення прав громадян на працю, особливо молоді, на освіту, охорону здоров'я, культуру, соціальний захист людей. На перший план виходить вирішення проблем молоді та літніх людей.

Виходячи із регіональних інтересів важливе значення має обґрунтування складу і змісту економічних (непрямих) методів впливу на розвиток регіональної економіки: формування державної цінової, фінансової, кредитної, банківської, податкової політики з врахуванням інтересів регіонів, нових підходів до організації та оплати праці, використання трудового потенціалу.

В сучасних умовах відбуваються радикальні зміни щодо відношення до регіональної економіки як науки, збагачення її новими матеріалами, результатами практичних досягнень у розвитку економіки та покращення умов життя та праці людей. Одночасно наукові досягнення впроваджуються в навчальний процес, на нових засадах формується економічна свідомість майбутніх фахівців.

1.3. Методологічні основи і методи науки

Під методологією наукового дослідження розуміють систему підходів, принципів, показників, методів дослідження соціально-економічних процесів, обґрунтування оптимальних рішень.

До основних принципів регіональних досліджень належать:

- принцип еволюційного розвитку;
- принцип науковості, оптимальності;
- принцип соціальної спрямованості;
- принцип підвищення ефективності регіональних рішень;
- принцип пропорційності та збалансованості;
- принцип пріоритетності.

Принцип еволюційного розвитку передбачає врахування того, що соціально-економічні процеси розвитку на регіональному рівні не здійснюються раптово, негайно. Для усвідомлення нових спрямувань, втілення їх у життя необхідна зміна психології людей, людських відносин, які склалися, а для цього потрібний певний період часу.

Принцип науковості, оптимальності передбачає використання економічних законів розвитку суспільства в обґрунтуваннях регіональних соціально-економічних рішень. Застосування наукових методів дозволяє об'єктивно оцінити тенденції у певних сферах регіонального розвитку, врахувати їх в прогнозних обґрунтуваннях. Принцип науковості передбачає також впровадження оптимальних рішень, тобто досягнення максимальних результатів при мінімальних затратах.

Принцип соціальної спрямованості означає, що у забезпеченні соціально-економічного розвитку необхідно враховувати інтереси людей, різних верств населення, забезпечувати соціальні потреби.

Принцип підвищення ефективності виробництва на регіональному рівні передбачає впровадження на підприємствах усіх галузей регіональної економіки заходів, спрямованих на економію усіх видів витрат, пов'язаних із виготовленням продукції.

Принцип реалізується через різноманітні форми раціонального використання та збереження трудових, матеріальних, природних ресурсів.

Принцип пропорційності та збалансованості реалізується в ринкових умовах в результаті досягнення рівноваги між попитом та пропозицією на певний вид продукції, послуг, виконання робіт, забезпечення раціональних співвідношень між мінімально необхідними потребами і наявними ресурсами.

Принцип пріоритетності визначає необхідність вибору пріоритетних напрямів діяльності в реалізації завдань соціально-економічного розвитку регіону, невідкладність виконання першочергових завдань.

В регіональних соціально-економічних дослідженнях для оцінки стану та обґрунтувань перспектив економічного розвитку, покращення соціальних умов життя людей використовують систему показників.

Показник — конкретне значення кількісних або якісних параметрів явища чи процесу, що відбувається в умовах конкретного місця протягом визначеного часу. У загальному вигляді всі показники поділяються на три категорії в залежності від того, які функціональні особливості регіональних процесів вони відображають. Це:

- економічні, що відображають продуктивність та економічну ефективність діяльності;
- соціальні — рівень соціального розвитку та демографічну ситуацію;
- екологічні — стан та використання навколишнього природного середовища.

Існує значна кількість показників, які використовуються для характеристики регіонального розвитку.

На рівні макрорегіонального дослідження рекомендується застосовувати обмежену їх кількість, але таких, які у достатній мірі відображають хід процесу соціально-економічного розвитку в динаміці.

За своїм призначенням, змістом і формою усі показники поділяють на натуральні та вартісні, кількісні та якісні, абсолютні та відносні, затверджені та розрахункові, норми і нормативи.

Натуральні показники (виробництво продукції, виконані роботи, надані послуги) характеризують використання ресурсів, матеріальне виробництво, обсяги соціальної роботи, вимірюються в натуральних одиницях.

До вартісних показників належать такі, що відображають економічну (грошову) оцінку результатів діяльності підприємств, організацій, виготовленої ними продукції, виконаних робіт, наданих послуг. За їх допомогою визначають обсяг товарної, валової, реалізованої продукції, обсяг капітальних вкладень, результати економічної та соціальної діяльності.

Кількісні показники використовують для виміру кількісної сукупності певних об'єктів, визначають обсяг, розміри, масштаби виробництва, руху товарів, виконання робіт.

Якісні показники характеризують рівень розвитку явищ, процесів, їх якісні особливості, закономірності. Використовують для планування та оцінки ефективності функціонування окремих складових частин регіональної економічної та соціальної діяльності.

Кількісні та якісні показники розробляють в натуральному і вартісному виразі.

Абсолютні показники характеризують число одиниць сукупності, її частин, груп. В управлінні з використанням абсолютних показників визначають планові завдання та їх виконання, які обчислюються як в натуральному, так і вартісному вимірі.

Відносні показники характеризують міру співвідношення двох показників і визначаються як результат від ділення одного показника на інший, який використовується як базовий, основний. Відносні показники показують динаміку, структуру відповідних величин, вимірюються у відсотках, питомій вазі.

Затверджені показники відрізняються своїм адресним характером і являють собою форму доведення планів розвитку регіону до конкретних підприємств, організацій, виконавців із зазначенням термінів їх виконання та необхідних для цього трудових, матеріальних та фінансових ресурсів.

Розрахункові показники носять інформаційний або аналітичний характер. В більшості випадків вони використовуються для характеристики, обґрунтування та аналізу показників при їх затвердженні.

Для дослідження соціально-економічних проблем на регіональному рівні використовують такі методи: системний, діалектичний,

нормативний, балансовий, програмно-цільовий, метод комплексного соціально-економічного аналізу, економіко-математичні методи.

Системний метод. Поняття «система» визначається як впорядкована сукупність взаємопов'язаних та взаємодіючих підсистем та елементів, що утворюють єдине ціле. Система являє собою одне із основних понять кібернетики — науки про управління складними динамічними системами. До системи належить будь-яке ціле, що складається із пов'язаних між собою окремих елементів. Властивістю динамічної системи є те, що окремі елементи утворюють єдине ціле з якісно новими властивостями. Розподіл системи на окремі підсистеми та елементи здійснюється таким чином, що зберігається загальна цілеспрямованість у функціонуванні системи. Елементи в системі об'єднані причинно-наслідковими зв'язками. Зміна стану окремих елементів або зв'язків протягом певного часу приводить до зміни стану самої системи. Це означає, що система функціонує.

Системний метод дозволяє розглядати регіон у вигляді надзвичайно складної соціально-економічної системи, умовно окреслити цю систему, визначити склад системи з великої кількості елементів, виявити та спрямувати функціонування системи. Саме через системний підхід створюється можливість всебічно оцінити стан регіону, його ресурсний та інтелектуальний потенціал, можливості для становлення та розвитку.

Діалектичний метод дослідження регіону як системи передбачає використання діалектичної теорії та методу вивчення явищ у суспільстві в їх розвитку, базується на загальних законах розвитку. Цей метод дозволяє дослідити динаміку соціально-економічних процесів, оцінити їх перспективу.

Нормативний метод оснований на використанні в управлінні регіональними економічними та соціальними процесами прогресивних норм і нормативів, які відображають досягнення науково-технічного прогресу, завдання стосовно розвитку окремих галузей економіки на регіональному рівні, що мають важливе значення для людей, що проживають на певній території, та для держави в цілому.

Сутність балансового методу у регіональному дослідженні полягає в тому, що при плануванні соціально-економічної діяльності потреби в матеріально-технічних, природних, паливно-енергетичних, трудових, фінансових ресурсах співставляються з можливими джерелами забезпечення цих потреб в результаті розробки балансів. Оскільки сукупні потреби, як правило, більше можливих обсягів ресурсів, необхідних для забезпечення цих потреб, то в процесі розробки конкретних балансів проводять ранжування потреб, здійснюють розподіл потреб на першочергові та менш важливі. Відповідно визначають обсяги ресурсів для задоволення спочатку першочергових потреб, а згодом — інших потреб.

Програмно-цільовий метод передбачає розробку цільових комплексних програм регіонального економічного та соціального розвитку, передбачає обґрунтування та вирішення крупних народногосподарських проблем, визначає шляхи розвитку усіх галузей економіки, що мають загальнодержавне значення.

Метод комплексного соціально-економічного аналізу базується на використанні економічної, статистичної інформації за попередні періоди для вивчення стану зміни показників, виявлення закономірностей в процесах розвитку окремих явищ та процесів у суспільстві, для аналізу впливу окремих факторів на ці процеси.

Економіко-математичне моделювання використовується для моделювання регіональних соціально-економічних процесів на основі використання економіко-математичних методів, є необхідною умовою для прийняття обґрунтованих рішень в управлінні. Сфера застосування економіко-математичного моделювання надзвичайно широка. Базується на використанні методів статистичного, динамічного, ймовірного змісту. До типових моделей належать:

- моделі розподілу та використання ресурсів (трудових, матеріальних, енергетичних, природних, фінансових тощо);
- моделі розвитку існуючих підприємств, їх реконструкції та будівництва нових;
- моделі вивчення ринку товарів та послуг;
- моделі оптимізації транспортного обслуговування;

- моделі масового обслуговування (в сфері торгівлі, послуг тощо);
- моделі розвитку житлово-комунального, міського господарства;
- моделі для вивчення конфліктних ситуацій тощо.

1.4. Сутність державної регіональної політики

Державна регіональна політика — це сукупність організаційних, правових та економічних заходів, які здійснюються державою у сфері регіонального розвитку країни з врахуванням поточного соціально-економічного стану регіонів та стратегічних завдань. Заходи спрямовуються на стимулювання ефективного розвитку продуктивних сил регіону, раціональне використання їх ресурсного потенціалу, створення нормальних умов життєдіяльності населення, забезпечення екологічної безпеки та вдосконалення територіальної організації суспільства. Впровадження регіональної політики пов'язане з необхідністю вдосконалення регіонального управління. Сучасна надмірна централізація управління, недосконала фінансово-економічна база місцевих органів влади призвели до виникнення значних диспропорцій у територіальній структурі економіки, накопичення на місцях господарських, економічних та соціальних проблем.

Державна регіональна політика являє собою складову частину загальнодержавної стратегії економічного та соціального розвитку України. Метою державної регіональної політики є створення умов для динамічного, збалансованого розвитку територій, усунення основних регіональних диспропорцій на основі ефективного використання виробничого потенціалу кожного регіону для підвищення рівня життя населення, забезпечення соціальної захищеності кожного громадянина, удосконалення роботи органів державної влади та місцевого самоврядування.

Державна регіональна політика ґрунтується на таких принципах:

- конституційність та законність — реалізація політики здійснюється відповідно до Конституції та законів України, актів Президента

України та Кабінету Міністрів України, впровадження чіткого розподілу повноважень та відповідальності між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування;

- забезпечення унітарності України та цілісності її території, включаючи єдність використання економічного механізму управління, єдиної для всіх регіонів України фінансово-кредитної, податкової та бюджетної систем;
- поєднання процесів централізації та децентралізації влади з врахуванням загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів;
- забезпечення тісного співробітництва органів виконавчої влади з органами місцевого самоврядування в реалізації заходів щодо регіонального розвитку.

Державна регіональна політика має забезпечити:

- формування оптимальної високоефективної структури господарства регіонів, яка б забезпечувала їх комплексний розвиток на основі використання природно-ресурсного, виробничо-економічного, науково-технічного та людського потенціалу, історико-культурних традицій;
- удосконалення системи державного прогнозування та стратегічного планування регіонального економічного та соціального розвитку;
- запровадження систем стратегічною бюджетного планування та фінансового забезпечення регіонального економічного та соціального розвитку з використанням науково обґрунтованих норм та нормативів, для визначення оптимального рівня фінансових ресурсів для реалізації цієї мети;
- обґрунтування перспектив залучення інвестицій у пріоритетні галузі виробництва для створення сучасної виробничої, транспортної та ринкової інфраструктури на основі впровадження нових технологій, збільшення виробництва високоякісних товарів і послуг;
- впровадження заходів, спрямованих на стимулювання розвитку депресивних територій;

- об'єднання фінансових ресурсів місцевих органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування для вирішення спільних міжрегіональних економічних, соціальних та екологічних проблем;
- підвищення ролі регіонів у зовнішньоекономічному співробітництві, активне входження регіонів до міжнародних організацій та формувань, активізація міжрегіонального та транскордонного співробітництва;
- децентралізацію влади, розмежування повноважень центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з розширенням повноважень органів місцевого самоврядування.

Узагальнюючи сутність та зміст діяльності по впровадженню державної регіональної політики можна заключити, що ця діяльність повинна сприяти демократизації процесів управління кожним регіоном та місцевого самоврядування, вдосконалення інтеграційних зв'язків між органами державного управління та регіональними органами влади. При цьому правові та економічні відносини й регулятори між державою й регіональними органами влади повинні будуватися на конституційних засадах за принципом верховенства загальнодержавного права та законів.

Впровадження регіональної політики буде сприяти поглибленню територіального поділу праці, спеціалізації виробництва, створенню виробничих структур, які б відповідали географічним та економічним умовам кожного регіону. Ефективне використання науково-технічного потенціалу, розвиток підприємництва, впровадження різних форм господарювання має сприяти насиченості ринку товарами та послугами, задоволенню потреб людей, позитивно вплинути на стан соціального забезпечення людей.

Раціональне використання природних ресурсів та їх охорона в результаті широкого застосування маловідходних та безвідходних ресурсозберігаючих технологій сприятимуть вирішенню екологічних проблем, забезпечить збереження та своєчасне відтворення природи, створення гідних умов для життя людей.

**КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ
САМОПЕРЕВІРКИ:**

1. *Що розуміють під поняттям «регіон»?*
2. *На яких засадах ґрунтується територіальний устрій України?*
3. *Назвіть сім характерних регіонів, що входять до складу території України.*
4. *Назвіть характерні ознаки Поліського (Північного) регіону.*
5. *Назвіть характерні ознаки Подільського (Центрального) регіону.*
6. *Назвіть характерні ознаки Степового (Південного) регіону.*
7. *Яка особливість Карпатського (Західного) регіону?*
8. *Назвіть характерні ознаки Донбаського (Східного) регіону.*
9. *Розкрийте особливість Кримського регіону.*
10. *Чому м. Київ виділений в окремий регіон?*
11. *Дайте визначення предмету і завдань науки «Регіональна економіка».*
12. *Назвіть складові частини регіональної економіки як науки.*
13. *Яких принципів дотримуються в регіональних дослідженнях?*
14. *Які методи використовують в регіональних дослідженнях?*
15. *Які показники використовують для економіко-географічної оцінки регіону?*
16. *В чому полягає сутність державної регіональної політики?*
17. *Назвіть основні завдання державної регіональної політики.*

Розділ 2 НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ

2.1. Загальна характеристика стану населення регіону

Для вивчення кількості та стану населення країни та окремих регіонів, закономірностей формування населення з врахуванням впливу окремих соціально-економічних та демографічних факторів використовують методичні основи регіональної демографії.

Для виявлення тенденцій у зміні складу населення на території регіону використовують статистичні дані за 10-20 років. На основі багаторічних спостережень встановлюють, як змінюється загальна кількість населення, в тому числі за окремими категоріями, як впливають певні фактори на ці процеси. Зокрема, виявляють вплив стану розвитку продуктивних сил та формування соціально-економічної ситуації в регіоні, враховуючи географічне розташування та кліматичні особливості регіону тощо.

Для дослідження демографічної характеристики регіону використовують такі показники:

- загальна чисельність населення, осіб;
- питома вага населення певного регіону в загальній чисельності жителів України;
- загальна чисельність населення, що проживає у містах та сільській місцевості;
- співвідношення міських і сільських жителів в регіоні;

- народжуваність, смертність та природний приріст населення (кількість народжених, померлих, природний приріст населення);
- коефіцієнти народжуваності, смертності та природного приросту населення (на 1000 чоловік наявного населення);
- коефіцієнти дитячої смертності (померло дітей віком до одного року на 1000 народжених);
- очікувана тривалість життя при народженні, роки;
- чисельність працівників, зайнятих у всіх сферах економічної діяльності, осіб;
- питома вага населення, зайнятого в суспільному виробництві на підприємствах усіх форм власності;
- рівень кваліфікації працівників, зайнятих у суспільному виробництві;
- рівень зайнятості;
- навантаження на 1 вільне робоче місце;
- рівень безробіття;
- показник того, що характеризує стан міграції населення — кількість людей, що виїхали з певної території, чи прибули;
- міграційне сальдо;
- коефіцієнт міграції населення (на 1000 чоловік наявного населення).

Загальна кількість населення, в тому числі міського та сільського — визначає наявність населення на території окремих територій, дає уявлення про розподіл населення в залежності від місця їх проживання.

Населення України розміщене по території дуже нерівномірно (табл. 2.1).

За абсолютною кількістю населення виділяється Степовий та Донбаський регіони, де проживає відповідно 11,42 та 10,17 млн. чол., де зосереджено 45% населення України. В складі цих регіонів найбільше заселені Донецька область (4,77 млн. чол.), Дніпропетровська (3,53 млн. чол.), а також Харківська, Луганська та Одеська області.

За період 1989-2003 рр. відмічено загальне зменшення кількості населення України на 3,71 млн. чол. (на 7,2%), що свідчить про те, що *протягом* останніх років значно ускладнилася демографічна ситуація, стала серйозним гальмом соціально-економічного розвитку. Най-

більші темпи зменшення кількості населення відмічено на території Поліського (на 6,7%) та Подільського (на 8,5 %) регіонів. Особливо високі темпи зменшення кількості населення на території Чернігівської (на 13,4%), Житомирської (на 11,6%), Сумської (на 10,5%) областей. Тільки в м. Києві, на території Криму та Карпатського регіону кількість населення за період, що розглядається, практично не змінилася.

Таблиця 2.1.

Кількість наявного населення за місцем проживання та густота населення по регіонах

Регіони та області	Кількість населення, млн. чол.		2003 р. у % до 1989 р.	Густота населення в 2003 р., чол./км ²	
	1989 р.	2003 р.			
Поліський регіон	8,57	7,92	92,4	51,4	
Області	Волинська	1,06	-	52	
	Рівненська	1,17	-	58	
	Житомирська	1,55	1,37	88,4	46
	Чернігівська	1,42	1,23	86,6	38
	Сумська	1,43	1,28	89,5	54
Київська	1,94	1,81	93,3	64	
Подільський регіон	7,92	7,29	92,0	67	
Області	Тернопільська	1,17	1,13	96,6	82
	Хмельницька	1,53	1,41	92,2	69
	Вінницька	1,93	1,75	90,7	66
	Черкаська	1,53	1,39	90,8	66
	Полтавська	1,76	1,61	91,5	56
Степовий регіон	12,41	11,42	92,0	67	
Області	Кіровоградська	1,24	1,12	90,3	45
	Дніпропетровська	3,88	3,53	91,0	111
	Одеська	2,64	2,45	92,8	74
	Миколаївська	1,33	1,25	94,0	51
	Запорізька	2,08	1,91	91,8	70
	Херсонська	1,24	1,16	93,5	41

Закінчення табл. 2.1

Регіони та області		Кількість населення, млн. чол.		2003 р. у % до 1989 р.	Густота на- селення в 2003 р., чол./км ²
		1989 р.	2003 р.		
Карпатський регіон		6,36	6,18	97,2	109
Області	Закарпатська	1,25	1,25	-	98
	Івано-Франківська	1,42	1,40	98,6	101
	Львівська	2,75	2,61	94,9	120
	Чернівецька	0,94	0,92	97,9	113
Донбаський регіон		11,39	10,17	89,3	120
Області	Харківська	3,20	2,89	90,3	92
	Донецька	5,33	4,77	89,5	180
	Луганська	2,86	2,51	87,8	94
Крим		2,46	2,40	97,6	0,9
м. Київ		2,60	2,62	100,8	3277
Усього по Україні		51,71	48,00	92,8	80

Джерело: [129].

Наведені абсолютні показники не повністю відображають стан концентрації населення на різних територіях, оскільки розміри окремих регіонів суттєво відрізняються одне від одного.

Для об'єктивної оцінки концентрації населення на території окремих регіонів використовують показник «густота (щільність) населення», який відображає кількість мешканців, що припадає на одиницю площі (чоловік на 1 км²) (табл. 2.1). За цим показником в Україні, де середня густота населення в 2003 р. становила 80 чол./км², виділяються (крім м. Києва) два регіони: Донбаський регіон (120 чол./км²), особливо Донецька область (180 чол./км²) та Карпатський регіон (109 чол./км²), особливо Львівська (120 чол./км²) та Чернівецька (113 чол./км²) області. Значно менша густота населення на території Поліського регіону (51,4 чол./км²), особливо Чернігівська (38 чол./км²) та Житомирська (46 чол./км²) області.

На території Степового регіону, де середня густота населення становить 67 чол./км², виділяється Дніпропетровська область, де

середня густина становить 111 чол./км², що на 38,8% більша середньої по Україні.

Зміна загальної кількості населення протягом тривалого періоду та нерівномірність його розселення по території пов'язані з комплексом різноманітних природно-кліматичних, географічних, соціально-економічних, історико-культурних, екологічних та інших факторів.

Значна увага має бути приділена аналізу стану кількості населення, що проживає в містах та селах на території окремих регіонів. До міського населення відносяться особи, які проживають в міських поселеннях, до сільського — які проживають в сільській місцевості. Міські поселення — це населені пункти, що затверджені законодавчими актами як міста та селища міського типу. Всі інші населені пункти — сільські.

Статистичні дані, що відображають процеси розселення в містах та селах протягом 15 років, наведені в табл. 2.2, свідчать, що в цілому по Україні в містах проживало 67% населення, співвідношення між міським та сільським населенням з часом практично не змінювалося.

Найбільша концентрація населення в містах відмічена в Донбаському регіоні — 85,9% від загальної чисельності, в Степовому регіоні — 71,7% відповідно. Найбільша питома вага сільського населення в загальній кількості на території Подільського регіону — 48.6%. Останнім часом змінюється чисельність міського населення за рахунок відтоку людей із сільської місцевості, що привело, з одного боку до збільшення чисельності населення міст, з іншого — зменшенню сільського населення. Ці процеси вилинули на збільшення працездатного населення у містах. В селах, навпаки, кількість людей працездатного віку зменшилась.

Урбанізація — процес підвищення ролі міст у розвитку суспільства. Міста визначаються ростом промислового виробництва, наявністю вдосконаленої транспортної мережі, покращених побутових умов для життя людини. В містах зосереджені центри освіти, культури. В умовах політизації суспільства в містах зосереджений головним чином політичний рух. Розвиток міст сприяє подальшому посиленню територіального розподілу праці. Ці обставини вплинули на приток у міста сільського населення. Створений маятниковий рух населення із сільських населених пунктів в міста, де забезпечено працевлаштування,

до закладів науки, освіти, культури. Особливо існує посилений маятниковий рух населення біля невеликих міст.

Таблиця 2.2

Кількість наявного населення, що проживає

Регіони та області		Населення міст, млн. чол.			Сільське населення, млн. чол.			Відсоток міського населення
		1989 р.	2003 р.	2003 р. у % до 1989 р.	1989 р.	2003 р.	2003 р. у % до 1989 р.	
Поліський регіон		4,56	4,45	97,6	4,02	3,45	85,8	56,2
Області	Волинська	0,52	0,53	101,9	0,54	0,52	96,3	50,2
	Рівненська	0,53	0,55	103,8	0,64	0,62	96,9	46,9
	Житомирська	0,82	0,77	93,9	0,73	0,60	82,2	56,0
	Чернігівська	0,76	0,72	94,7	0,66	0,50	75,8	58,8
	Сумська	0,89	0,83	93,3	0,55	0,45	81,8	65,0
	Київська	1,04	1,05	101,0	0,90	0,76	84,4	58,0
Подільський регіон		3,86	3,73	96,6	4,04	3,58	88,6	51,2
Області	Тернопільська	0,48	0,48	-	0,69	0,65	94,2	42,6
	Хмельницька	0,72	0,73	101,4	0,80	0,69	86,3	51,3
	Вінницька	0,86	0,82	95,3	1,07	0,94	87,9	46,5
	Черкаська	0,81	0,75	92,6	0,72	0,64	88,9	53,9
	Полтавська	0,99	0,95	96,0	0,76	0,66	86,8	58,9
Степовий регіон		8,92	8,19	91,8	3,50	3,22	92,0	71,7
Області	Кіровоградська	0,74	0,67	90,5	0,50	0,44	88,0	60,4
	Дніпропетровська	3,23	2,93	90,7	0,65	0,6	92,3	83,0
	Одеська	1,74	1,61	92,5	0,90	0,84	93,3	65,9
	Миколаївська	0,87	0,83	95,4	0,46	0,42	91,3	66,4
	Запорізька	1,58	1,45	91,8	0,51	0,46	90,2	75,7
	Херсонська	0,76	0,70	92,1	0,48	0,46	95,8	60,2

в містах та селах по регіонах

Закінчення табл. 2.2

Регіони та області	Населення міст, млн. чол.			Сільське населення, млн. чол.			Відсоток міського населення	
	1989 р.	2003 р.	2003 р. у % до 1989 р.	1989 р.	2003 р.	2003 р. у % до 1989 р.		
Карпатський регіон	3,15	2,97	94,3	3,23	3,21	99,4	48,0	
Області	Закарпатська	0,52	0,46	88,5	0,74	0,79	106,8	37,0
	Івано-Франківська	0,60	0,59	98,3	0,83	0,81	97,6	42,1
	Львівська	1,63	1,55	95,1	1,12	1,06	94,6	59,5
	Чернівецька	0,4	0,37	92,5	0,54	0,55	101,8	40,6
Донбаський регіон	9,79	8,74	89,3	1,59	1,44	90,6	85,9	
Області	Харківська	2,51	2,27	90,4	0,68	0,62	91,2	78,7
	Донецька	4,81	4,31	89,6	0,52	0,47	90,4	90,2
	Луганська	2,47	2,16	87,4	0,39	0,35	89,7	86,1
Крим	1,71	1,63	95,3	0,74	0,77	104,1	67,9	
м. Київ	2,60	2,62	100,8	-	-	-	100,0	
Усього по Україні	34,59	32,33	93,5	17,12	15,67	91,5	67,3	

Джерело: [130].

Одночасно спостерігається зменшення загальної кількості населення міст на 6,5 %, сільського населення — на 8,5 %. На території окремих регіонів вказані процеси відбуваються неоднозначно. Особливо інтенсивне скорочення кількості сільського населення відмічено в Поліському регіоні (на 14,2%), Сумській (на 18,2%), Житомирській (на 17,8%) областях, та Подільському регіоні (на 11,4%). Тут виділяються Хмельницька область, де кількість сільського населення зменшилась на 13,7 %, Вінницька - (на 12,1 %) та Полтавська (на 13,2%) області.

В селах стає менше населення усіх категорій: дітей, молоді, людей працездатного віку, особливо жінок у молодому віці. Чисельність сільського населення значною мірою зменшується в результаті міграції, головним чином у міста, що негативно впливає на статеву-вікову структуру сільського населення, на стан трудового потенціалу на селі.

Для оцінки стану природного відтворення населення використовують інформацію про народжуваність, смертність та природний приріст (скорочення) кількості населення окремих регіонів. Крім абсолютних даних також використовують відповідні коефіцієнти. Загальні коефіцієнти народжуваності і смертності являють собою відношення відповідно кількості народжених і кількості померлих протягом календарного року до середньорічної наявної населення. В табл. 2.3 наведені вказані коефіцієнти та коефіцієнт загального приросту (скорочення) кількості населення в 2002 р. в цілому по регіонах та в містах та в сільській місцевості.

Таблиця 2.3

Коефіцієнти народжуваності, смертності та природний приріст (скорочення) кількості населення у 2002 р. (на 1000 чоловік наявного населення)

Регіони та області	Кількість народжених	Кількість померлих	Відношення кількості померлих до народжених	Загальний приріст (+), скорочення (-)	В тому числі		
					У містах	У сільській місцевості	
Поліський регіон	8,8	16,5	1,88	-7,7	-4,2	-12	
Області	Волинська	11,1	14,1	1,27	-3,0	-1,2	-4
	Рівненська	11,5	13,3	1,16	-1,8	-0,6	-2
	Житомирська	8,9	17,1	1,92	-8,2	-4,5	-13
	Чернігівська	7,0	20,0	2,86	-13,0	-7,1	-21
	Сумська	6,7	18,0	2,69	-11,3	-7,4	-18
	Київська	7,7	16,7	2,17	-9,0	-4,5	-15
Подільський регіон	8,2	16,6	2,02	-8,4	-3,8	-13	
Області	Тернопільська	9,2	14,4	1,57	-5,2	-0,7	-8
	Хмельницька	8,5	16,2	1,91	-7,7	-2,1	-13
	Вінницька	8,6	16,7	1,94	-8,1	-3,0	-12
	Черкаська	7,4	17,6	2,38	-10,2	-6,0	-15
	Полтавська	7,1	18,1	2,55	-11,0	-7,4	-15
Степовий регіон	8,1	16,4	2,02	-8,3	-7,4	-10	

Закінчення табл. 2.3

Регіони та області		Кількість народжених	Кількість померлих	Відношення кількості померлих до народжених	Загальний приріст (+), скорочення (-)	В тому числі	
						У містах	У сільській місцевості
Області	Кіровоградська	8,0	18,0	2,25	-10,0	-8,1	-13
	Дніпропетровська	7,7	16,3	2,12	-8,6	-7,8	-12
	Одеська	8,6	15,8	1,84	-7,2	-6,4	-8
	Миколаївська	8,0	16,1	2,01	-8,1	-7,5	-8
	Запорізька	7,7	16,1	2,09	-8,4	-7,2	-11
	Херсонська	8,5	15,8	1,86	-7,3	-7,5	-7
Карпатський регіон		10,1	12,7	1,26	-2,6	-1,6	-3
Області	Закарпатська	11,3	11,9	1,05	-0,6	-0,8	-
	Івано-Франківська	9,9	12,7	1,28	-2,8	-1,0	-4
	Львівська	9,2	13,0	1,41	-3,8	-2,3	-6
	Чернівецька	9,8	13,1	1,34	-3,3	-2,3	-3
Донбаський регіон		6,7	16,8	2,51	-10,1	-9,1	-12
Області	Харківська	7,1	16,0	2,25	-8,9	-7,7	-13
	Донецька	6,5	17,1	2,63	-10,6	-10,5	-12
	Луганська	6,6	17,2	2,61	-10,6	-10,2	-13
Крим		8,0	14,7	1,84	-6,2	-6,5	-5
м. Київ		8,1	10,6	1,34	-2,5	-2,5	-
Усього по Україні		8,1	15,7	1,94	-7,6	-6,3	-10,1

Джерело: [129]

Наведені дані свідчать про наявність демографічної кризи в державі, якою охоплені всі регіони. В цілому по Україні смертність перевищує народжуваність в 1,94 рази. Надзвичайно складна ситуація існує на території усіх регіонів України, особливо в Донбаському регіоні, де смертність перевищує народжуваність в 2,51 рази, особливо в Донецькій (в 2,63 рази), Луганській (в 2,61 рази) та Харківській (в 2,25 рази) областях. Перевищують загальнодержавні співвідношення народжуваності та смертності показники Подільського та Степового регіонів. Особливо складна ситуація склалася на території

Полтавської, Черкаської, Кіровоградської та інших областей. Звертає на себе увагу співвідношення між народженими та померлими в зоні, що прилягає до Чорнобильської ЛЕС, *особливо* в Чернігівській області, де кількість померлих перевищує кількість народжених в 2,86 рази, в Сумській (в 2,69 рази), Київській (в 2,17 рази). Житомирській (в 1,92 рази) областях. Складною залишається ситуація на території інших областей України.

Додаткову оцінку стану природного відтворення населення можна зробити використовуючи коефіцієнт загального приросту (скорочення) населення, в тому числі в містах та сільській місцевості (табл. 2.3). Наведені дані свідчать про те, що скорочення природного приросту населення відмічається як в містах, так і сільській місцевості. Проте в селах скорочення населення набуло катастрофічних розмірів. Особливо значний за інтенсивністю процес вимирання населення на селі відмічено в Подільському регіоні (-13 осіб на 1000 наявного населення). Поліському (-12) та Донбаському (-12) регіонах. Серед областей необхідно відмітити надзвичайно складну ситуацію в селах Чернігівської області (-21 особа на 1000 наявного населення), Сумської (-18), Черкаської (-15,2), Полтавської (-15), Кіровоградської (-13) та всіх областей Донбаського регіону.

Складність демографічної ситуації розкривається з використанням показників, що характеризують дитячу смертність та смертність за причинами смерті. Коефіцієнт дитячої смертності визначається як відношення кількості померлих дітей віком до одного року до кількості народжених живими (на 1000 народжених). У 2002 р. значення коефіцієнта дитячої смертності такі:

Усього по Україні — 10,3; в т. ч. по регіонах: Поліський — 10,7; Подільський — 10; Степовий — 10,6; Карпатський — 9,8; Донбаський — 10,5; Крим — 11,5; м. Київ — 9,4.

Надзвичайно високий рівень дитячої смертності (значно вищий порівняно із середнім по Україні) в Рівненській області (11,7 дітей померлих на 1000 народжених), Чернігівській (11), Черкаській (11,3), Запорізькій (12,8), Дніпропетровській (11,6), Чернівецькій (11,4), Донецькій (11,8), Луганській (11,3) областях.

Коефіцієнти смертності, в тому числі з причини смерті, визначаються як відношення кількості померлих до середньорічної кількості наявного населення, обчислюються на 100 000 населення. Значення коефіцієнтів смертності на території окремих регіонів наведені в табл. 2.4.

Дані табл. 2.4 свідчать про наявність складної демографічної ситуації, якою охоплені практично всі регіони, особливо Поліський, де коефіцієнт смертності складає 1652, Подільський (1659), Степовий (1635) та Донбаський (1679) регіони. За причин, пов'язаних із хворобами систем кровообігу та новоутвореннями помирає 70-78 % населення від загальної кількості померлих. Серед областей своєю складністю виділяються Чернігівська область (коефіцієнт смертності 1996), Сумська (1800), Житомирська (1715), Черкаська (1763), Полтавська (1805), Кіровоградська (1796), Донецька (1712), Луганська (1722) області.

Таблиця 2.4

Коефіцієнти смертності, в тому числі з основних причин смерті у 2002 р. (на 100 000 наявного населення)

Регіони	Всього померло	В тому числі від хвороб		Відношення померлих від вказаних хвороб до загальної кількості, %
		Системи кровообігу	Новоутворень	
Поліський	1652	1071	191	76,4
Подільський	1659	1073	200	76,7
Степовий	1635	894	212	67,7
Карпатський	1268	773	158	73,4
Донбаський	1679	1049	208	74,9
Крим	1475	935	193	76,5
м. Київ	1057	649	180	78,4
Усього по Україні	1566	965	197	74,2

Негативний вплив на здоров'я людей здійснює стан способу життя. Економічна та соціальна невизначеність, шкідливі звички, незбалансоване харчування, незадовільні екологічні побутові умови тощо

негативно впливають на здоров'я людини. Забруднення землі, води, повітря — важливі фактори, що негативно впливають на людину.

Зниження народжуваності, зростання смертності, зокрема смертності людей працездатного віку, стало причиною випереджаючого скорочення працездатного населення, небезпечного зменшення трудового і демовідтворюючого потенціалу.

Боляче вдарило по громадянам похилого віку, молоді, дітей зниження рівня життя. Дедалі більше стає безпритульних дітей. Втрата багатьма людей впевненості у своєму майбутньому і майбутньому своїх дітей стали головними причинами зростання кількості самогубств, абортів, а також утримання від народження дітей. Деформоване соціальне середовище, руйнуючи фізичне, психічне та духовне здоров'я людей, знижує їх життєву активність, творчу продуктивність. За таких умов людина як основний суб'єкт соціальної життєдіяльності перестає бути повноцінним учасником прогресу і оздоровлення суспільства.

Подолання демографічної кризи є проблемним завданням і потребує комплексного підходу до її вирішення на рівні держави.

Для значного покращення демографічної ситуації необхідна державна Концепція демографічного розвитку. З врахуванням досвіду передових європейських країн необхідно запровадити цілісну систему заходів економічного, правового, соціального, освітнього, культурного, інформаційно-пропагандистського та організаційного характеру, спрямованих на зниження смертності, підвищення народжуваності, захист, реабілітацію та відновлення генофонду населення України, відвернення міграції. Необхідно забезпечити належне фінансування заходів, спрямованих на реалізацію гарантованих Конституцією України прав на працю та можливість заробляти собі на життя, соціальний захист, достатній життєвий рівень, охорону здоров'я, медичну допомогу, безпечне довкілля, освіту. Слід зосередити зусилля на забезпеченні сталого економічного зростання та підвищення рівня і якості життя населення, подолання масового безробіття та різкого майнового розшарування населення, збільшення кількості робочих місць, достойної оплати праці, ефективного функціонування системи соціального захисту

інвалідів, ветеранів війни і праці, громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.

З метою підтримки молодих сімей з дітьми запровадити:

- пільгове оподаткування та довгострокове кредитування сімей з дітьми залежно від кількості дітей;
- збільшення видатків на пільгове кредитування будівництва житла;
- одноразову допомогу сім'ї при народженні дитини, яка має бути адекватною всім витратам;
- розвиток системи дошкільного виховання дітей;
- економічне стимулювання активності сім'ї шляхом зменшення оподаткування сукупного доходу сім'ї залежно від кількості дітей тощо.

2.2. Трудові ресурси регіону, зайнятість населення

Трудові ресурси — сукупність здатних до праці людей, становлять основний елемент продуктивних сил суспільства, характеризуються потенційною масою живої праці, що в даний період є в наявності у держави, визначають сучасний стан та перспективний розвиток економіки держави. Відрізняють соціальну та економічну сутність трудових ресурсів.

Соціальну сутність трудових ресурсів становлять люди, зайняті в конкретних виробничих умовах. Економічна сутність визначається робочим часом, необхідним для суспільно корисної праці.

Для оцінки стану трудових ресурсів певного регіону використовують кількісні та якісні показники демографічного, економічного та соціального змісту. Демографічні показники характеризують стан трудових ресурсів в залежності від відтворення населення, враховують такі характеристики як стать, вік, розселення, шлюбність, міграція та ін.

Економічні показники відображають залежність стану трудових ресурсів від розвитку виробництва, впровадження досягнень науково-технічного прогресу, стан конкурентноздатної продукції тощо і відображають загальну кількість населення, зайнятого в усіх сферах економічної Діяльності, формування, розподіл та використання працездатного

населення у різних галузях виробничої діяльності, на підприємствах різних форм власності.

Соціальні показники характеризують трудові ресурси з позицій впливу на їх формування соціального стану суспільства, за рівнем освіти, професійної підготовки, *плинності*, пов'язаної із забезпеченням соціальних потреб.

Вказані показники використовують для оцінки стану трудових ресурсів, а також кількості безробітних — нового прошарку населення, який з'явився у суспільстві в результаті впровадження ринкових відносин.

Стан трудових ресурсів визначають показниками «кількість зайнятого населення» — кількість людей у працездатному віці, а також коефіцієнт зайнятості (в %). Працездатний вік чоловіків становить 44 роки (від 16 до 59 років включно), для жінок — 39 (від 16 до 55 включно). Крім того, враховується кількість працездатних людей (працездатного населення) поза межами працездатного віку — кількість осіб чоловічої та жіночої статі пенсійного віку.

Коефіцієнт зайнятості ($\kappa_{з,м}$) визначається як відношення чисельності зайнятих у суспільному виробництві ($V, м$) до усієї кількості населення працездатного віку ($Ч_{п,м}$)

До населення, зайнятого в усіх сферах економічної діяльності, віднесені особи працездатного віку і старші та підлітки, які протягом року були постійно зайняті економічною діяльністю: працювали за наймом на умовах повного (неповного) робочого дня (тижня), роботодавці, самостійно забезпечували себе роботою, включаючи підприємців, безкоштовно працюючих членів їх сімей, службівців релігійних культів та інших.

У кількості зайнятого населення не враховуються: учні працездатного віку, які навчаються з відривом від виробництва, військові строкової служби та жінки, які перебувають у відпустці з вагітності, пологів та догляду за дитиною до досягнення нею віку згідно з чинним законодавством, а також іноземні громадяни.

До населення, зайнятого в галузях економіки, відносять робітників і службовців державних, кооперативних і громадських підприємств, установ і організацій; робітників і службовців у працездатному віці та членів їх сімей зайнятих в особистому підсобному сільському господарстві; особи, зайняті у спільних, приватних підприємствах, міжнародних організаціях, фермерських господарствах.

При вивченні структури трудових ресурсів за віком виділяють такі основні групи:

- молодь (від 16 до 25 років);
- особи віком від 25 до 40 років;
- особи перед пенсійного віку (чоловіки 55-59 років, жінки 50-54 роки);
- особи пенсійного віку (чоловіки 60 років і більше, жінки 55 років і більше).

Вивчаючи вікову структуру трудових ресурсів виділяють загальні закономірності у їх використанні такого змісту:

Люди, що зайняті навчанням, одержують професійну підготовку, приймають участь у військовій службі, включаються в суспільне виробництво після 25 років. Тому найвища трудова активність населення спостерігається у людей віком 25-40 років.

У людей старших 50 років трудова активність, як правило, зменшується. Однак ця категорія людей може активно використовуватись в суспільному виробництві і являє собою значний резерв у загальних обсягах трудових ресурсів регіону.

Особливу групу становлять пенсіонери, які продовжують працювати у народному господарстві. Ці люди можуть раціонально використовуватися в галузях соціально-побутової інфраструктури.

Вивчаючи структуру трудових ресурсів за сферою діяльності, звертають увагу на співвідношення між чоловіками і жінками, які зайняті в суспільному виробництві. Використання чоловіків і жінок може бути різним в залежності від характеру виробництва, розміщення підприємств та інших факторів. Особливу увагу приділяють зайнятості людей на фізично важких і шкідливих для здоров'я роботах.

Об'єктивною характеристикою трудових ресурсів, показником інтелектуального потенціалу суспільства служить рівень професійної

чинним законодавством доходів, через відсутність належної роботи, зареєстровані у державній службі зайнятості, дійсно шукають роботу та здатні приступити до праці.

Для оцінки стану незайнятості населення використовують такі показники:

- очікувана кількість безробітних;
- кількість незайнятих осіб, які звернулись з питань працевлаштування у звітному періоді, чол., в тому числі: вивільнених з галузей народного господарства, звільнених з причин плинності кадрів, випускники навчальних закладів, раніше зайнятих у домашньому господарстві, інших категорій незайнятого працездатного населення;
- кількість незайнятого населення, яку передбачається зайняти, в тому числі працевлаштувати в галузях господарства, направити на навчання і підвищення кваліфікації, направити на громадські роботи;
- кількість незайнятого населення, для працевлаштування якого необхідно створити нові робочі місця;
- витрати на реалізацію заходів по сприянню зайнятості і соціальному захисту від безробіття, в тому числі для: створення нових робочих місць, перепідготовки вивільнюваних працівників, оплата праці громадян, яких направляють на громадські роботи, виплати допомоги по безробіттю.

Крім вказаних показників стан безробіття також оцінюється з використанням коефіцієнта безробіття (k_6 X з допомогою якого визначають рівень безробіття. Коефіцієнт безробіття (в %) розраховують як відношення кількості безробітних ($Ч_6$ „) до загальної кількості економічно активного населення або кількості працездатного населення працездатного віку ($Ч_{n \text{ и}}$)

п.н.

Тенденція у зміні кількості безробітного населення за методологією Міжнародної організації праці (МОП) по регіонах, а також рівень безробіття, що наведені в табл. 2.6, свідчить про наявність деяких позитивних зрушень, зменшення кількості безробітних.

Наведені в табл. 2.6 дані свідчать про наявність значної кількості людей в Україні (2,3-2,7 млн.), які не мають роботи. По окремим регіонам кількість безробітних за три роки практично не змінилася. За методологією Міжнародної організації праці (МОП) рівень безробіття в Україні становить 10-12%, проте реальне безробіття з врахуванням прихованого (вимушені відпустки без збереження заробітної плати з ініціативи адміністрації або праця протягом неповного робочого дня (тижня) та інше) дорівнює 26-32 відсоткам офіційно зайнятої в економіці робочої сили.

Складне становище склалося з працевлаштуванням шахтарів, жителів малих міст з моногалузевою промисловістю, вивільнених працівників в сільському господарстві.

Таблиця 2.6.
Кількість безробітного населення
(у віці 15-70 років) за методологією МОП по регіонах

Регіони	2000 р.		2001 р.		2002 р.	
	тис. осіб	Коефіцієнт безробіття, %	тис. осіб	Коефіцієнт безробіття, %	тис. осіб	Коефіцієнт безробіття, %
Поліський	462	12	448	13	441	12
Подільський	395	12	379	12	331	11
Степовий	706	14	587	12	521	10
Карпатський	375	13	382	14	356	13
Донбаський	552	11	565	12	511	11
Крим	103	9	75	7	67	5,6
м. Київ	116	9	83	6	84	6,1
Усього по Україні	2708	12	2517	11	2301	10,1

Проблема безробіття дедалі більше набирає чітко вираженого регіонального характеру, посилює у суспільстві соціальну напругу. Про стан безробіття в окремих областях (в 2002 р.) свідчать дані, наведені в табл. 2.7.

освіти. Структура трудових ресурсів в цьому напрямку безпосередньо залежить від впливу територіальних і галузевих факторів.

Чисельність трудового населення кожного регіону постійно змінюється. З одного боку відбувається збільшення чисельності трудових ресурсів за рахунок вступу молодих людей в працездатний вік, залучення до праці незайнятих людей, що проживають на даній території, а також людей, які переселились з інших регіонів. Одночасно можливе скорочення трудового населення за рахунок тієї частини населення, що стає непрацездатною, людей, що виходять на пенсію.

Для характеристики тенденцій у зміні стану трудових ресурсів на території окремих регіонів України в табл. 2.5 наведена кількість зайнятого населення за період з 1995 р. по 2002 р.

Таблиця 2.5.

Кількість зайнятого населення по регіонах (мдн. чод.)

Регіони	1995 р.	2002 р.	2002 р. у % до 1995 р.
Поліський	3,86	3,44	89,1
Подільський	3,73	3,29	88,2
Степовий	5,67	5,28	93,1
Карпатський	2,92	2,60	89,0
Донбаський	5,21	4,36	83,7
Крим	1,03	1,00	97,0
м. Київ	1,30	1,41	108,4
Усього по Україні	23,72	21,38	90,1

Наведені дані свідчать, що в цілому по Україні кількість зайнятого населення зменшується. Збільшення кількості зайнятого населення відмічено тільки в м. Києві (на 8,4%) та практично не змінюється в Криму. На території інших регіонів спостерігається зменшення кількості зайнятого населення з різною інтенсивністю в залежності від місцевих особливостей впровадження нових ринкових відносин. На території Степового регіону зменшення склало 6,9% при практичній стабільності зайнятого населення в Одеській та Миколаївській областях, на території Донбаського регіону кількість зайнятого населення

зменшилось на 16,3%, особливо в Луганській області — в 2 рази та Донецькій — на 18%.

На формування кількісного складу трудового населення регіону негативно впливають такі фактори, як зменшення природного приросту населення, погіршення демографічної ситуації в сільській місцевості, зниження народжуваності, зростання смертності, міграція населення із сіл в міста в результаті впливу урбанізації, труднощі, що виникли у суспільстві в результаті формування нових економічних відносин, створення ринкового середовища. Змінився сучасний стан використання трудових ресурсів. На використання трудових ресурсів постійно впливають процеси приватизації державних підприємств, створення нових умов для розвитку підприємств різних форм власності та видів діяльності. В процесі змін, що відбулися у суспільних відносинах, стався перерозподіл трудових ресурсів між виробничою та невиробничою сферами, перерозподіл між галузями народного господарства та підприємствами різних форм господарювання. Змінюється професійний рівень працівників під впливом вимог нових більш досконалих технологічних процесів, підвищується ефективність використання кваліфікованої праці. Формується ринок праці — важливий елемент ринкового середовища.

Поряд з позитивним впливом ринкових перетворень та процесу приватизації у суспільстві проявились негативні сторони. В результаті приватизації підприємств, розриву старих господарських зв'язків між підприємствами, зупинилася велика кількість підприємств, звільнилася значна кількість працюючих, з'явилася армія безробітних. Люди опинилися на ринку праці не підготовлені до нових умов існування, змушені змінювати свою професію, шукати нових місць роботи, забезпечувати своє життя та життя своїх сімей. Всі ці процеси негативно вплинули на життєвий рівень людей. Ринкове середовище змінює соціальне уявлення про зайнятість, замість існуючих раніше вимог до повної зайнятості, впроваджується уявлення про зайнятість населення, відповідно до розвитку виробництва, потреб суспільства.

Безробітними, згідно Закону України «Про зайнятість населення», визнаються працездатні громадяни працездатного віку, які з незалежних від них причин не мають заробітку або інших непередбачених

Таблиця 2.7

Кількість безробітного населення за методологією
МОП в 2002р. (у віці 15-70років)

Регіони та області		Тис. осіб	$k_{БД}$, %
Поліський регіон		431,4	12,1
Області	Волинська	50,8	9,5
	Рівненська	61,8	13,3
	Житомирська	78,6	13,3
	Чернігівська	68,8	11,9
	Сумська	82,4	13,7
	Київська	89,0	10,9
Подільський регіон		330,6	10,6
Області	Тернопільська	67,9	15,3
	Хмельницька	87,5	13,4
	Вінницька	71,0	8,2
	Черкаська	58,3	9,2
	Полтавська	45,9	6,7
Степовий регіон		521,2	10,1
Області	Кіровоградська	59,6	11,4
	Дніпропетровська	146,9	8,3
	Одеська	92,0	8,0
	Миколаївська	64,9	10,9
	Запорізька	86,3	9,1
	Херсонська	71,5	13,0
Карпатський регіон		356,1	13,3
Області	Закарпатська	66,6	11,9
	Івано-Франківська	75,5	12,5
	Львівська	158,7	12,8
	Чернівецька	55,3	16,0
Донбаський регіон		510,9	10,6
Області	Харківська	155,6	10,5
	Донецька	218,3	9,4
	Луганська	137,0	11,9
Крим		66,7	5,6
м. Київ		84,1	6,1
Усього по Україні		2301,0	10,1

Джерело: [129].

Найбільша кількість безробітного населення сконцентровано на території Степового регіону (521,2 тис. осіб), особливо в Дніпропетровській (146,9 тис. осіб), Одеській (92 тис. осіб), Запорізькій (86,3 тис. осіб) областях та Донбаського регіону (510,9 тис. осіб), в тому числі в Донецькій (218,3 тис. осіб), Харківській (155,6 тис. осіб) та Луганській (137 тис. осіб) областях. Проте, використовуючи показник-коefficient безробіття можна зробити висновок відносно високого рівня безробіття також в інших областях. При загальному рівні безробіття на території України в 2002 р. в 10,1% найбільше значення вказаного coefficienta відмічено в Карпатському регіоні (13,3%), в тому числі в Чернівецькій (16%), Львівській (12,8%), Івано-Франківській (12,5%) областях, в Поліському регіоні (12,1 %), особливо в Сумській (13,7%), Рівненській (13,3%), Житомирській (13,3%) областях.

В умовах, коли безробіття стало важливою соціальною проблемою, має здійснюватися державний вплив, державне регулювання складних суспільних соціальних процесів, щоб забезпечити захист людей від стихії ринку, не допустити руйнування інтелектуального надбання, зберегти науково-технічний потенціал, науку, культуру, мистецтво.

Світовий досвід свідчить про наявність активного та пасивного впливу на рівень зайнятості населення.

Активні заходи включають стимулювання виробництва у всіх галузях економіки, створення належних умов для розвитку малого та середнього бізнесу, формування ринку праці, що дозволяє створити нові робочі місця та залучити в це виробництво вільну робочу силу.

До пасивних заходів належать грошова допомога безробітним, підвищення мінімального розміру заробітної плати, покращення соціальних умов для населення.

У створенні ринку праці, зниженні соціальної напруги в період формування нових економічних відносин важливу позитивну роль мають відігравати працівники органів регіонального управління та місцевого самоврядування, керівники підприємств, а також профспілки, що представляють інтереси людей.

В державі створена система соціального захисту населення. Створена державна служба працевлаштування, яка виконує декілька

функцій: здійснює реєстрацію громадян, які шукають роботу, розподіляє робочі місця, забезпечує консультацією безробітних, виплачує допомогу з безробіття та організовує перепідготовку робітників.

В обласних центрах зайнятості спрямовують свою діяльність на виконання таких завдань:

- працевлаштування;
- організація професійного навчання;
- перепідготовка;
- здійснення контролю за виконанням підприємствами і організаціями законодавства про зайнятість.

В кожній області розробляють програми зайнятості населення, що базуються на прогнозних розрахунках ринку праці, сприяють підвищенню рівня зайнятості. В програмах передбачають заходи, що спрямовані на:

- стабілізацію сфери прикладання праці, зменшення прихованого безробіття;
- створення додаткових робочих місць;
- самозайнятість та підприємницьку діяльність, працевлаштування населення, що проживає в сільській місцевості, а також жінок, інвалідів, молоді;
- здійснення профорієнтаційної роботи, перепідготовку фахівців, підвищення кваліфікації працюючих.

Для активної підтримки ринку праці, навчання кадрів для роботи в різних сферах трудової діяльності, для сприяння працевлаштуванню населення виділяються необхідні кошти із державного бюджету.

Позитивний досвід організації працевлаштування накопичений, наприклад, в м. Рівне. Місцева влада розглядає центр зайнятості як основну структуру, яка має координувати дії влади, установ, що здійснюють підготовку кадрів. Значна увага приділена працевлаштуванню молоді. Тут налаштовують молодих людей на корисну працю, на вибір такої професії, яка користується попитом на ринку праці, одночасно викоринюючи в молодих людей споживацьке ставлення до життя. Людина, яка опинилася без роботи, може отримати консультації щодо наявних вакансій, може з'ясувати, в яких професіях є потреба на ринку

праці. Центром зайнятості розповсюджується багато корисної інформації для безробітних.

Для ефективного вирішення проблем зайнятості та безробіття на ринку праці необхідно:

- при формуванні загальнодержавних, галузевих та регіональних програм економічного та соціального розвитку, реалізації програм структурної перебудови економіки, інвестиційних, приватизаційних програм та програм реструктуризації підприємств передбачати здійснення заходів щодо ефективного вирішення проблем зайнятості працівників;
- визначати галузеві та регіональні пріоритети створення нових та підвищення ефективності використання наявних робочих місць, введення виробничих потужностей та об'єктів соціальної сфери;
- передбачати залучення та ефективне використання капітальних вкладень, внутрішніх і зовнішніх інвестицій та інших фінансових надходжень для створення нових робочих місць, розширення зайнятості населення;
- вжити заходів щодо посилення стимулювання роботодавців до створення додаткових робочих місць. Під час проведення конкурсів на розміщення державних замовлень надавати перевагу підприємствам з переважною чисельністю працюючих інвалідів з метою їх соціального захисту, стабілізації виробництва та збереження робочих місць для інвалідів;
- посилити розвиток малого та середнього підприємництва, передусім у регіонах з критичною ситуацією на ринку праці, особливо в населених пунктах з монофункціональною структурою виробництва;
- визначити обсяги професійно-кваліфікаційної підготовки фахівців і кваліфікованих робітників у навчальних закладах відповідно до потреб галузей економіки;
- посилити контроль за ефективністю використання робочої сили на підприємствах, розвитком системи професійного навчання кадрів на виробництві, реалізацією роботодавцем відтворювальної, стимулюючої та регулюючої функцій заробітної плати тощо.

Вирішення соціальної проблеми зайнятості та безробіття повинно здійснюватися в умовах посилення координуючої та регулюючої функції в діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади, пов'язаної з розробленням та реалізацією заходів щодо ефективного використання трудових ресурсів.

2.3. Міграція населення як складний соціальний процес

Під впливом соціально-економічних факторів чисельність трудового населення змінюється. Велика роль і вплив на ці процеси завдає міграція населення, яка викликається потребою працевлаштування.

Міграція — це об'єктивний процес, який характеризується зміною постійного місця проживання окремих людей. На стан міграції впливають різноманітні фактори: стан економічного середовища, природні умови, наявність економічних зв'язків даного регіону з іншими, розвиток міжнародних зв'язків, сімейні зв'язки та інші. Міграція приводить до перерозподілу трудових ресурсів між територіями та галузями народного господарства. У всіх випадках міжтериторіальна рухливість не може бути позитивною, якщо її розміри не відповідають потребам розвитку народного господарства.

Вивчаючи стан міграції протягом певного періоду, вивчають основні тенденції, закономірності та вплив на зміну кількості населення. Міграційні процеси залежать від конкретних політичних та економічних процесів, що відбуваються в країні.

Узагальнення вітчизняного досвіду дозволяє виділити такі найбільш характерні періоди історії та відповідні ознаки міграції: • період індустріалізації, що вплинув на розміри і напрями міграції, коли значна частина населення із сіл переселилася у міста, з одних регіонів в інші. В результаті індустріалізації економіки, будівництва, введення в дію нових потужностей у різних галузях народного господарства виникла потреба у трудових ресурсах. Міське населення не могло задовольнити ці потреби, тому виник-

ла внутрішньорегіональна та міжрегіональна міграція, що стало причиною збільшення чисельності міського населення. Ці процеси супроводжувалися працевлаштуванням людей на новому місці роботи, вирішувалась житлова проблема в результаті розширення будівництва житлового фонду, здійснювалось навчання трудового населення новим професіям, підвищувалась кваліфікація працівників різних галузей економіки;

- період перебудови економічних відносин, ринкова трансформація суспільства, впровадження різних форм власності, коли змінюється характер та інтенсивність внутрішньорегіональної та міжрегіональної міграції. В цей період міграція із сіл в міста зменшується, а в деяких випадках набирає зворотного напрямку. Залишається міграція населення працездатного віку в м. Київ незважаючи на існуючі обмеження у працевлаштуванні та труднощі у забезпеченні житлом;
- період міждержавних міграційних процесів, коли значна кількість населення спрямовується в інші країни для тимчасового чи постійного проживання.

В залежності від характеру переміщення населення розрізняють міжрегіональну та міждержавну міграцію. Міжрегіональна міграція відображає переміщення населення із однієї області (району) в іншу, переміщення в системі «місто-село». Одним із напрямків такого виду міграції — це сезонна міграція на літній період для виконання сільськогосподарських робіт.

Міждержавна міграція характеризує переміщення населення з України в інші держави і навпаки.

Враховуючи, що міграційні процеси складаються з потоків вибуття та потоків прибуття населення за певний період, доцільно визначати сальдо міграції, тобто різницю між кількістю людей, що прибули на певну територію, та кількістю тих, що виїхали. Крім цього, доцільно використовувати такий показник, як коефіцієнт міграції (відповідно міжрегіональної — k_{mr} та міждержавної — k_{md}), який визначається як кількість прибувшого населення (або кількість осіб, що виїхало) на 1000 чоловік населення. Відповідно до цього коефіцієнт із знаком

«плюс» характеризує приріст населення, із знаком «мінус» — зменшення кількості населення.

Стан міграційних процесів в регіонах України характеризується даними (табл. 2.8). Наведені дані свідчать про наявність процесів скорочення кількості населення на території всіх регіонів України за винятком Криму та м. Києва в результаті міжрегіональної міграції, а також скорочення чисельності населення (за винятком Криму) в результаті міждержавної міграції.

Таблиця 2.8
*Коефіцієнти міжрегіональної та
міждержавної міграції в 2002 р.*

Регіони	Коефіцієнт міжрегіональної міграції, приріст (+), скорочення (-)	Коефіцієнт міждержавної міграції, приріст (+), скорочення (-)
Поліський	-1,00	-0,65
Подільський	-0,58	-0,44
Степовий	-0,92	-0,65
Карпатський	-0,45	-0,58
Донбаський	-	-1,47
Крим	0,69	0,10
м. Київ	6,90	-0,10
Усього по Україні	-	-0,70

Від'ємна міжрегіональна міграція набула значних розмірів в Степовому регіоні ($k_{vp} = - 0,92$), в т. ч. значний виїзд людей відмічено із Кіровоградської ($k_{kp} = - 3,3$), Херсонської ($k_{xp} = - 2,1$) та Дніпропетровської ($k_{dp} = - 0,9$) областей.

Міждержавна міграція являє собою двосторонній процес, охоплює як експорт власної робочої сили, так й імпорт зарубіжної.

Протягом останніх років активно розвивалися міждержавні міграційні процеси експортного змісту і, таким чином, Україна увійшла як учасник до міжнародного ринку праці, який характерний наявністю таких тенденцій, як демократизація трудових відносин, вимоги

до відтворення робочої сили, підвищення рівня умов життя і праці людей, розвиток та вдосконалення особистостей на основі загальнолюдських цінностей.

Масштаби міждержавних міграційних процесів зростають, збільшується кількість людей, які залучаються до працевлаштування за межами України. Особливо значного обсягу набуває виїзд людей із областей Донбаського регіону ($\kappa_{\text{мд}} = - 1,47$), в т. ч. із Донецької області ($\kappa_{\text{,,д}} = - 1,8$). Також значна кількість людей виїжджає із інших регіонів України. Слід з цього приводу відмітити Поліський регіон ($\kappa_{\text{мд}} = - 0,65$), особливо Волинську та Рівненську область, де $\kappa_{\text{мд}} = - 1$, а також Степовий регіон ($\kappa_{\text{мд}} = - 0,65$), особливо Дніпропетровську ($\kappa_{\text{мд}} = - 1$) та Херсонську ($\kappa_{\text{мд}} = - 1$) області.

Наведені дані не можуть в повній мірі характеризувати масштаби трудової міждержавної міграції. До статистичної звітності не увійшли дані трудових мігрантів, які працюють за кордоном нелегально, виїжджають за кордон за приватними запрошеннями, а також ті, що виїжджають на сезонні роботи або здійснюють ділові поїздки за кордон. Особливо значна кількість людей, що виїжджають за кордон на тимчасові роботи з Карпатського регіону (Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської і Чернівецької областей).

Міждержавна міграція — зовсім нове для України явище, має характерні особливості, породжені внутрішніми та зовнішніми причинами. Характерною ознакою цього явища є трудова міграція, що являє собою форму розвитку ринку праці, формується економічними інтересами людей. Дозволяє знайти нові можливості для реалізації творчого потенціалу кожної людини, для використання юридичної свободи змінювати місце проживання.

До причин, що визвали масову міждержавну міграцію громадян України належать такі:

наявність економічної нестабільності в країні та невизначеність шляхів стабілізації економічних та соціальних процесів; • поява та зростання безробіття;

відсутність перспектив ефективного використання надбаних професійних знань та навичок, практичного досвіду;

- різниця в оплаті праці та умовах життя в Україні та країнах Європи та Америки;
- відсутність правового захисту інтелектуальної власності, гуманітарні мотиви тощо.

Ринкові трансформації привели до зменшення чисельності працюючих у наукомістких галузях економіки, в галузях машинобудівельного комплексу, легкої та переробної промисловості. Одночасно здійснюється професійна декваліфікація кадрів в результаті того, що більшість працівників змушена змінювати професію, перейти в сферу торговельно-посередницької діяльності, в сферу обслуговування. Частина звільнених з роботи працівників змушені шукати можливостей для працевлаштування за кордоном.

Тенденція у сфері міждержавної міграції ускладнюється тим, що серед бажаючих виїхати за кордон значна кількість (до 30%) молоді віком до 30 років, а також найбільш освічені, ділові люди. «Відплив умів», втрата цінних людських ресурсів — надзвичайно негативне явище у сфері міждержавної міграції. Держава не може стримати виїзд висококваліфікованих наукових кадрів за кордон. Потрібна нова загальнодержавна політика, яка б створила умови для таких людей для праці та творчості.

Виїзд населення активного репродуктивного віку за кордон також негативно впливає на шлюбність і народжуваність, що позначається на відтворенні населення країни, на формування її трудового потенціалу.

Позитивною стороною міграції є те, що існує імпорт робочої сили, в Україну приїжджають іноземні фахівці, бізнесмени, комерсанти, конструктори, технологи, програмісти, які сприяють впровадженню у виробництво нових технологій, створенню спільних підприємств, відкриттю філіалів іноземних підприємств та фірм. Позитивні приклади залучення іноземних фахівців спостерігаються на території Степового регіону, особливо у Миколаївській, Запорізькій та Херсонській областях, де з їх допомогою створена значна кількість сільськогосподарських підприємств по виробництву нових видів продукції.

Загально оцінюючи нинішню міграційну ситуацію необхідно відмітити, що вона не відповідає національним інтересам України.

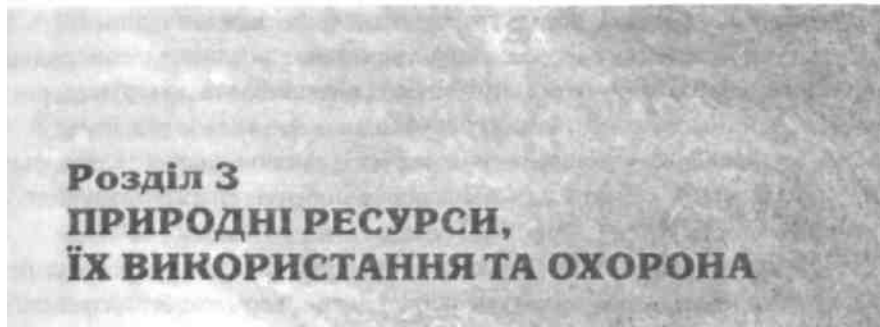
Для покращення загального міграційного стану необхідна розробка та реалізація нової стратегії міграційної політики перш за все у сфері зовнішньої та внутрішньої трудової міграції. Посилити державне регулювання міграції, зокрема трудової міграції населення, з метою сприяння вільному переміщенню робочої сили шляхом захищеності зовнішніх трудових мігрантів, інформування населення про вільні робочі місця та умови їх працевлаштування в інших країнах, надання професійної та мовної підготовки потенційним зовнішнім трудовим мігрантам з одночасним посиленням боротьби з нелегальною іміграцією.

**КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ для
САМОПЕРЕВІРКИ:**

1. *Які показники використовують для дослідження демографічної характеристики регіону?*
2. *Яка особливість розміщення населення на територіях регіонів?*
3. *Виконайте оцінку стану густоти населення на територіях окремих регіонів та областей України?*
4. *Яка кількість населення проживає в містах та селах на територіях окремих регіонів?*
5. *Розкрийте сутність процесів природного відродження населення.*
6. *Розкрийте причини скорочення природного приросту населення.*
7. *Які напрями покращення демографічної ситуації на території окремих регіонів та областей?*
8. *Які напрями покращення демографічної ситуації в сільських місцевостях?*
9. *Дайте визначення поняття «трудові ресурси».*
- Ю. *Які показники використовують для оцінки стану трудових ресурсів?*

11. *Які фактори впливають на формування кількісного складу трудових ресурсів?*
12. *Назвіть показники, які використовуються для оцінки стану незайнятості населення.*
13. *Який стан безробітного населення на території окремих регіонів?*
14. *В чому причина безробіття як соціальної проблеми?*
15. *Розкрийте сутність напрямів державного впливу на зростання рівня зайнятості населення.*
16. *Що таке міграція населення?*
17. *Дайте оцінку стану міграційних процесів в регіонах України?*
18. *Які причини виникнення міжрегіональної та міждержавної міграції?*
19. *В чому полягають позитивні та негативні сторони міграції?*

3.1. Загальна характеристика природних ресурсів, їх роль у розвитку продуктивних сил

Природні ресурси — елементи та сили природи, які можуть використовуватися у виробничій та невиробничій сферах для забезпечення потреб людей. Іншими словами, природні ресурси являють собою природні багатства регіону, які використовуються або можуть використовуватися в матеріальному виробництві, є основою матеріального виробництва, яке спрямоване на створення матеріальних благ для людей. Яка є кількість та як використовуються природні ресурси визначається соціально-економічний потенціал регіону. В сучасних умовах формування нового змісту економічних відносин в Україні постає необхідність перегляду пріоритетів у використанні окремих видів ресурсів, що склалися в минулому, формуванню нових способів їх використання та відтворення, враховуючи реальну наявність їх запасів.

До природних ресурсів належать елементи літосфери, гідросфери, атмосфери. До елементів літосфери — зовнішньої сфери «твердої» Землі, що включає земну кору та частину верхньої мантії (паливні, рудні та нерудні, гідро- та газомінеральні корисні копалини, ґрунти). До елементів гідросфери належить сукупність усіх водних об'єктів: океанів, морів, річок, озер, водосховищ, боліт, підземних вод, льодовиків. До елементів атмосфери належить повітряне середовище навколо Землі.

Природні ресурси поділяються на вичерпні та невичерпні.

Серед вичерпних розрізняють не відновлювані — мінеральні (вугілля, нафта, газ, руди металів тощо) і відновлювальні (грунти, рослини, тварини, деякі мінеральні ресурси).

До невичерпних належать космічні (сонячна радіація, морські припливи тощо), кліматичні (атмосферне повітря, енергія вітру тощо) ресурси.

Важливе значення має господарська класифікація природних ресурсів, яка ґрунтується виходячи із напрямів і форм їх господарського використання. Так, наприклад, земля — це просторова основа виробництва, одночасно — важливий засіб виробництва у сільському господарстві. Вода водосховищ, озер, річок має значення як засіб виробництва, так і як предмет споживання, а також як сфера життя живих істот, які використовуються людьми.

В даній роботі розглядається стан, використання та охорони земельних, водних та лісових ресурсів.

3.2. Земельні ресурси: стан та використання

Земельні ресурси являють собою сукупний природний ресурс поверхні суші як просторової основи для розселення і господарської діяльності. Земельні ресурси розглядаються як просторово-територіальний базис розвитку продуктивних сил і розселення, як головний засіб виробництва і предмет праці в сільському і лісовому господарстві. Одночасно земельні ресурси завжди залишаються надійною основою економічного розвитку.

Згідно із класифікацією загального фонду України, що передбачає господарське використання землі, всі земельні угіддя діляться на дві групи:

- сільськогосподарські, які використовуються для виробництва сільськогосподарської продукції: рілля, сінокоси, пасовища, багаторічні насадження;
- несільськогосподарські, тобто землі, які не залучені в сільськогосподарське використання: землі населених пунктів, доріг, об'єктів промисловості, енергетики, ділянки під лісом, будівлями, болота тощо.

Більш детальна класифікація земель за їх основним цільовим призначенням дається в «Земельному Кодексі України» (2001 р.). Це:

- землі сільськогосподарського призначення;
- землі житлової та громадської забудови;
- землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення;
- землі оздоровчого призначення;
- землі рекреаційного призначення;
- землі історико-культурного призначення;
- землі лісового фонду;
- землі водного фонду;
- землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики та іншого призначення.

Землями сільськогосподарського призначення визнаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної роботи, розміщення відповідної виробничої інфраструктури.

Землі сільськогосподарського призначення передаються у власність та надаються у користування:

- громадянам — для ведення особистого селянського господарства, садівництва, городництва, сінокосіння та випасання худоби, ведення товарною сільськогосподарського виробництва;
- сільськогосподарським підприємствам — для ведення товарного сільськогосподарського виробництва;
- сільськогосподарським науково-дослідним установам та навчальним закладам, сільським професійно-технічним училищам та загальноосвітнім школам — для дослідних і навчальних цілей, пропаганди передового досвіду ведення сільського господарства;
- несільськогосподарським підприємствам, установам та організаціям, релігійним організаціям і об'єднанням громадян — для ведення підсобного сільського господарства.

До земель житлової та громадської забудови належать земельні ділянки в межах населених пунктів, які використовуються для розміщення житлової забудови, громадських будівель і споруд, інших об'єктів за-

гального користування. Використання земель житлової та громадської забудови здійснюється відповідно до генерального плану населеного пункту, плану земельно-господарського устрою з дотриманням державних стандартів і норм, регіональних та місцевих правил забудови.

Надання земельних ділянок житлово-будівельним (житловим) кооперативам, підприємствам, організаціям, які здійснюють експлуатацію багатоквартирних жилих будинків, а також належні до них будівлі та споруди, здійснюється відповідно до «Земельного Кодексу України».

Землі природно-заповідного фонду — це ділянки суші і водного простору з природними комплексами та об'єктами, що мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність, яким надано статус територій та об'єктів природно-заповідного фонду. До земель природно-заповідного фонду включаються:

- природні території та об'єкти: природні заповідники, національні природні парки, біосферні заповідники, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятники природи, заповідні урочища;
 - штучно створені об'єкти: ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.
- До земель іншого природоохоронного призначення належать:
- земельні ділянки водно-болотних угідь, що не віднесені до земель лісового і водного фонду;
 - земельні ділянки, в межах яких є природні об'єкти, що мають особливу наукову цінність.

До земель оздоровчого призначення належать землі, що мають природні лікувальні властивості, які використовуються або можуть використовуватися для профілактики захворювань і лікування людей. На землях оздоровчого призначення забороняється діяльність, яка суперечить їх цільовому призначенню або може негативно вплинути на природні лікувальні властивості цих земель.

На територіях лікувально-оздоровчих місцевостей і курортів встановлюються округи і зони санітарної (гірничо-санітарної) охорони. У межах округу санітарної (гірничо-санітарної) охорони забороняються передача земельних ділянок у власність і надання у користування підприємствам, установам, організаціям і громадянам для діяльності.

несумісної з охороною природних лікувальних властивостей і відпочинком населення.

До земель рекреаційного призначення належать землі, які використовуються для організації відпочинку населення, туризму та проведення спортивних заходів. Це земельні ділянки зелених зон і зелених насаджень міст та інших населених пунктів, навчально-туристських та екологічних стежок, земельні ділянки, зайняті територіями будинків відпочинку, пансіонатів, об'єктів фізичної культури і спорту, туристичних баз, кемпінгів, туристично-оздоровчих таборів. На землях рекреаційного призначення забороняється діяльність, що перешкоджає або може перешкоджати використанню їх за призначенням, а також негативно впливає або може вплинути на природний стан цих земель.

До земель історико-культурного призначення належать землі, на яких розташовані:

- історико-культурні заповідники, музеї-заповідники, меморіальні парки, меморіальні (цивільні та військові) кладовища, могили, історичні або меморіальні садиби, пам'ятні місця, пов'язані з історичними подіями;
- городища, кургани, давні поховання, пам'ятні скульптури, наскальні зображення, залишки фортець, військових таборів тощо;
- архітектурні ансамблі і комплекси, історичні центри, площі, залишки стародавнього планування і забудови міст та інших населених пунктів, споруди архітектури, народного зодчества тощо.

Навколо історико-культурних заповідників, меморіальних парків, давніх поховань, архітектурних ансамблів і комплексів встановлюються охоронні зони з заборонаю діяльності, яка шкідливо впливає або може вплинути на додержання режиму використання цих земель.

До земель лісового фонду належать землі, вкриті лісовою рослинністю, а також не вкриті лісовою рослинністю, нелісові землі, які надані та використовуються для потреб лісового господарства. Це землі зайняті:

- зеленими насадженнями у межах населених пунктів, які не віднесені до категорії лісів;
- полезахисними лісовими смугами, захисними насадженнями на смугах відводу залізниць, захисними насадженнями на смугах

відводу автомобільних доріг, захисними насадженнями на смугах відводу каналів, гідротехнічних споруд та водних об'єктів;

- окремими деревами і групами дерев, чагарниками на сільськогосподарських угіддях, присадибних, дачних і садових ділянках. Земельні ділянки лісового фонду за рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування надаються у постійне користування спеціалізованим державним або комунальним лісогосподарським підприємствам, а на умовах оренди — іншим підприємствам, установам та організаціям, у яких створено спеціалізовані лісогосподарські підрозділи для ведення лісового господарства, для потреб мисливського господарства, культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних, туристичних цілей, проведення науково-дослідних робіт тощо.

До земель водного фонду належать землі, зайняті:

- морями, річками, озерами, водосховищами, іншими водними об'єктами, болотами, а також островами;
- прибережними захисними смугами вздовж морів, річок та навколо водойм;
- гідротехнічними, іншими водогосподарськими спорудами та каналами, а також землі, виділені під смуги відведення для них;
- береговими смугами водних шляхів.

Прибережні захисні смуги встановлюються по берегах річок та навколо водойм, уздовж урізу води (у меженний період) шириною:

- а) для малих річок, струмків і потічків, а також ставків площею менш як 3 гектари — 25 метрів;
- б) для середніх річок, водосховищ на них, водойм, а також ставків площею понад 3 гектари — 50 метрів;
- в) для великих річок, водосховищ на них та озер — 100 метрів.

При крутизні схилів більше трьох градусів мінімальна ширина прибережної захисної смуги подвоюється.

Землями промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення визначаються земельні ділянки, надані в установленому порядку підприємствам, установам та організаціям для здійснення відповідної діяльності.

До земель промисловості належать землі, надані для розміщення та експлуатації основних, підсобних і допоміжних будівель та споруд промислових, гірничодобувних, транспортних та інших підприємств, їх під'їзних шляхів, інженерних мереж, адміністративно-побутових будівель, інших споруд.

До земель транспорту належать землі, надані підприємствам, установам та організаціям залізничного, автомобільного транспорту і дорожнього господарства, морського, річкового, авіаційного, трубопровідного транспорту та міського електротранспорту для виконання покладених на них завдань щодо експлуатації, ремонту і розвитку об'єктів транспорту.

До земель зв'язку належать земельні ділянки, надані під повітряні і кабельні телефонно-телеграфні лінії та супутникові засоби зв'язку.

Землями енергетичної системи визнаються землі, надані під електрогенеруючі об'єкти (атомні, теплові, гідроелектростанції, електростанції з використанням енергії вітру і сонця та інших джерел), під об'єкти транспортування електроенергії до користувача.

Землями оборони визнаються землі, надані для розміщення і постійної діяльності військових частин, установ, військово-навчальних закладів, підприємств та організацій Збройних Сил України, інших військових формувань.

Сільськогосподарська освоєність земельного фонду на території окремих регіонів наведена в табл. 3.1.

На території усіх регіонів розташовані великі площі сільськогосподарських угідь із значними можливостями для їх використання. Найбільші земельні площі на території Степового регіону — 27,3% від загальнодержавної площі землі, придатної для сільськогосподарського виробництва; на території Поліського регіону — 25,9%, Подільського Регіону — 18,4%. У загальній площі сільськогосподарських угідь найбільша їх частка (32%) зосереджена в Степовому регіоні. На території Поліського регіону ця площа складає 21,7%, на території Подільсько-Го^{го} регіону — 20%. Площа ріллі на території Степового регіону складає 4,2% від загальної площі ріллі, на території Поліського та Подільського Регіонів площа ріллі складає відповідно 21% від загальної площі ріллі.

Таблиця 3.1

Площа сільськогосподарських земель на території регіонів

Регіони	Загальна площа земель, тис. га	У т. ч. сільгосп-угідь, тис. га	З них ріллі, тис. га
Поліський	14 993	9 084	6 790
Подільський	10 680	8 292	6 989
Степовий	15 820	13 382	11 348
Карпатський	5 554	2 857	1 803
Донбаський	8 337	6 390	5 008
Крим	2 480	1 823	1 249
м. Київ	80	6	2
Усього по Україні	57 944	41 834	33 189

Більш повне уявлення про наявність земельних ресурсів окремих регіонів та областей дає використання питомих показників «загальна площа земель, що приходить на *ОДНОГО* жителя», «площа сільськогосподарських угідь, що приходить на одного жителя» та «площа ріллі, що приходить на одного жителя», значення яких наведені в табл. 3.2.

Таблиця 3.2.

Питомі показники освоєння земельного фонду (га/чол.)

Регіони та області	Загальна площа земель	Площа у т. ч. сільгоспугідь	Рілля	
Поліський регіон	1,88	1,14	0,85	
Області	Волинська	1,86	1,00	0,65
	Рівненська	1,67	0,80	0,56
	Житомирська	2,12	1,13	0,87
	Чернігівська	2,51	1,70	1,21
	Сумська	1,81	1,32	1,02
	Київська	1,44	0,92	0,77
Подільський регіон	1,45	1,12	0,95	

Закінчення табл. 3.2

Регіони та області		Загальна площа земель	Площа у т. ч. сільгоспугідь	Рілля
Області	Тернопільська	1,19	0,93	0,77
	Хмельницька	1,41	1,10	0,88
	Вінницька	1,47	1,14	0,98
	Черкаська	1,40	1,04	0,92
	Полтавська	1,67	1,34	1,12
Степовий регіон		1,37	1,16	0,98
Області	Кіровоградська	2,10	1,80	1,57
	Дніпропетровська	0,85	0,71	0,59
	Одеська	1,26	1,05	0,84
	Миколаївська	1,84	1,60	1,35
	Запорізька	1,32	1,16	0,99
	Херсонська	2,05	1,68	1,51
Карпатський регіон		0,89	0,46	0,29
Області	Закарпатська	1,00	0,37	0,16
	Івано-Франківська	0,97	0,45	0,29
	Львівська	0,81	0,49	0,32
	Чернівецька	0,86	0,52	0,37
Донбаський регіон		0,81	0,62	0,49
Області	Харківська	1,06	0,83	0,67
	Донецька	0,54	0,42	0,34
	Луганська	1,04	0,75	0,55
Крим		1,07	0,74	0,51
Усього по Україні		1,20	0,86	0,68

Розраховано з використанням даних, наведених в [101].

Використовуючи вказані показники можна зробити висновок, що До кращих регіонів, де вказані показники перевищують загальнодержавні належать Поліський регіон із відповідними значеннями вказаних показників 1,88 га/чол., 1,14 га/чол., 0,85 га/чол., особливо Чернігівська область (2,51; 1,7; 1,21), Житомирська область (2,12; 1,13; 0,87); Подільський регіон (1,4-5; 1,12; 0,95), особливо Полтавська область (1,67; 1,34; 1,2), Вінницька область (1,47; 1,14; 0,98); Степовий регіон (1,37; 1,16;

0,98), особливо Кіровоградська область (2,1; 1,8; 1,57), Херсонська область (2,05; 1,68; 1,51), Миколаївська область (1,84; 1,6; 1,35).

Функціональні особливості використання землі визначають її важливе місце в складі природних ресурсів. Земля являє собою первинною матеріальною основою економічного забезпечення суспільства, просторовим базисом для розміщення продуктивних сил, розселення людей.

Як матеріальна основа економічного стану суспільства земля виступає головним засобом виробництва у сільському господарстві та й у всьому агропромисловому комплексі, враховуючи вплив земельних ресурсів на виробництво сировини та товарів з її використанням іншими галузями економіки.

При вивченні стану земельних ресурсів важливо враховувати регіональні особливості їх використання.

1. Земельні ресурси різних регіонів значною мірою відрізняються своєю продуктивністю із-за природних особливостей, складу ґрунтів, клімату, рельєфу, забезпеченості водними ресурсами тощо. Дослідженнями виявлено на території України близько 650 видів ґрунтів, ґрунтовий покрив має виразно територіальні особливості, які об'єднуються в сім найбільш характерних типів ґрунтів. Це:
 - дерново-підзолисті та дернові ґрунти головним чином на території північної частини Поліського регіону;
 - сірі ґрунти на території південної частини Поліського та північної частини Подільського регіонів;
 - чорноземи, що простяглися від Карпат до Східних кордонів країни, розташовані на територіях Подільського та Степового регіонів;
 - темно-каштанові ґрунти на території південної частини Степового регіону;
 - солонці та солончаки, що утворилися на території посушливих степів півдня;
 - бурі лісові та буро-підзолисті ґрунти, що поширені у гірських районах та передгір'ях Карпат та Криму;
 - лучні та болотні ґрунти, що утворилися в умовах надмірного зволоження, поширені в північних та західних регіонах, зустрічаються також в лісостеповій та степовій зонах.

- 2 Обсяг земельних ресурсів просторово обмежений, їх неможливо збільшити як це можна здійснити з іншими засобами виробництва.
- 3 Земельні частки належать певному регіону і їх неможливо переміщувати із одного регіону в інший, що викликає необхідність створення спеціальних засобів обробітку землі, впровадження притаманних певному регіону засобів родючості, продуктивності. Використання земельних ресурсів сільськогосподарського призначення залежить від результатів сільськогосподарського виробництва, правового забезпечення власності на землю.

Після проголошення незалежності України розпочалася земельна реформа, основним завданням якої була передача земель у власність колективних сільськогосподарських підприємств та інших сільськогосподарських формувань. Згідно з постановою Верховної Ради «Про прискорення земельної реформи і приватизації землі» (1992 р.) розпочато роздержавлення земель, передачу їх у колективну та приватну власність, затверджено форму державного акта на право колективної власності на землю. Однак уже перший досвід такого реформування показав, що передача землі у власність колективним сільськогосподарським підприємствам сама по собі не перетворює членів цих підприємств у справжніх господарів землі.

Постановою Верховної Ради України «Про Концепцію національної програми відродження села на 1995-2005 роки» (1994 р.) встановлено, що держава стимулює становлення різних форм господарювання в аграрній сфері, забезпечуючи трансформацію колективних і державних сільськогосподарських підприємств в акціонерні та пайові господарства, малі підприємства, асоціації кооперативів і селянських господарств, селянські спілки тощо.

Курсом на реформування земельних відносин були визначені основні завдання діяльності, які передбачали здійснення:

- вартісної грошової оцінки земель;
- передачу земель у колективну та приватну власність;
- паювання земель колективної власності та сертифікація паїв.

Паювання передбачає виділення кожному членові колективного сільськогосподарського підприємства земельної частки (паю) в натурі

у вигляді земельної ділянки, право на яку посвідчується державним актом приватної власності на землю.

Проте паювання земель колективної власності також не досягло основної мети земельної реформи — перетворення членів колективних сільськогосподарських підприємств у працівників-власників. Члени колективних сільськогосподарських підприємств навіть після паювання землі та майна залишаються найманими працівниками колективних сільськогосподарських підприємств, які не мають ні землі, ні майна.

З прийняттям Конституції України (1996 р.) право власності на землю стало гарантованим, а форми власності — такими ж як і у всіх цивілізованих країнах. Прилюдна власність об'єднує власність на землю держави та власність територіальних громад (комунальна власність), а приватна — власність громадян і власність юридичних осіб. Передача землі та майна у приватну власність членів колективних сільськогосподарських підприємств супроводжувалась реструктуризацією підприємств, створенням на їхній основі одного чи кількох суб'єктів господарської діяльності ринкового типу. В результаті реструктуризації передбачено збереження земельної та майнової цілісності цих підприємств, оптимізація організації виробництва з врахуванням регіональних умов. Одночасно забезпечується селянам їхнє право виходу з колективних сільськогосподарських підприємств із своїми земельними частками та майновими паями.

Таким чином, в результаті проведення земельної реформи виконано значний обсяг робіт: проведено роздержавлення земель і сформовано землі запасу та резервного фонду; передано землі у власність недержавних сільськогосподарських підприємств; визначено грошову оцінку сільськогосподарських земель; розпайовано землі недержавних сільськогосподарських підприємств, чим вирішено питання надання земель у власність тим, хто на ній працює; започатковано процес видачі державних актів на право на земельну частку (пай). На базі земель, переданих в оренду землевласникам, створено нові агроформування — товариства з обмеженою відповідальністю, акціонерні товариства, колективні господарства тощо. Селянські (фермерські) господарства ведуть виробництво на індивідуальній основі.

Суцільне реформування в системі агропромислового комплексу не привели до позитивних результатів. Наслідки реформування — розвалені ферми, спустошені та зарослі бур'янами поля. В критичному стані знаходиться забезпечення сільського господарства паливно-мастильними матеріалами. Обмеженість пального та постійне підвищення цін на паливно-мастильні матеріали, відсутність необхідних резервів цих матеріалів у весняно-літній та осінній періоди щорічно створюють надзвичайно складну ситуацію на селі. Практична діяльність і вплив державних органів влади на сільськогосподарське виробництво привело до негативних наслідків. Цінова, грошово-кредитна система, відсутність сталого матеріально-технічного забезпечення села та інші фактори не стимулюють розвиток рослинництва, тваринництва та інших галузей. Така політика однаковою мірою не задовольняє інтереси людей, що працюють в приватних, колективних та державних сільськогосподарських підприємствах.

Щоб розірвати процес збіднілості села потрібні нові підходи до сільськогосподарського виробництва, до методів господарства. Мають бути визначені нові економічні відносини між сільськогосподарськими підприємствами, іншими суб'єктами господарської діяльності та державою, органами фінансово-кредитної системи. Позитивний крок в цьому напрямі зроблений в результаті введення в дію Земельного кодексу України (2002 р.), яким врегульовуються принципи формування, статус і шляхи реалізації права власності на землю.

Використання земельних ресурсів у суспільному виробництві вимагає застосування такої економічної категорії як «оцінка землі». У сільськогосподарському виробництві використовують різні за якістю ґрунти, від чого значною мірою залежить ефективність господарювання. На кращих землях досягають не лише необхідного, але й додаткового (рентного) доходу. На гірших землях не відшкодовують навіть виробничих затрат. Такі об'єктивні умови необхідно враховувати під час вирішення питань, пов'язаних з використанням землі, регулюванням земельних відносин.

Для вивчення результатів господарювання на різних типах ґрунтів необхідно оцінювати землі, що використовуються за показником «диференційований дохід».

Диференційований дохід, за яким здійснюється економічна оцінка земель, є матеріальною основою диференційованої ренти, котра створюється на кращих і середніх землях за рахунок порівняно вищої продуктивності праці. Завдяки праці на родючих землях з'являється додатковий продукт (додаткова вартість), що виражається у формі диференційованої ренти I і диференційованої ренти II. Сумарний додатковий продукт, таким чином, становить різницю між прибутком загалом і мінімально можливим прибутком, необхідним для відтворення виробництва. Величина мінімально можливого прибутку може бути прийнятий в розрахунках в розмірі 25-35% суми виробничих витрат. Таким чином, показник економічної оцінки землі за диференційованим доходом виражає загальну величину ефективності використання земель з одночасним урахуванням їх якості і рівня інтенсивності землеробства. Визначається цей показник виходячи з продуктивності земельної ділянки і затрат на виробництво продукції.

При визначенні диференційованого рентного доходу за стартовий відлік пропонується брати природну родючість ґрунтів. В такому випадку економічну оцінку земель необхідно визначати з урахуванням диференційованого рентного доходу в умовах природної родючості ґрунтів та за умови нормативних затрат, пов'язаних із вирощуванням природного врожаю на різних за якістю землях.

При формуванні планів та програм розвитку сільського господарства необхідно об'єктивно оцінювати існуючі серед науковців різні точки зору стосовно визначення землі як ресурсу виробництва та формування на цій основі ринку землі. Прихильники однієї точки зору стверджують, що в Україні має існувати ринок землі, використовуючи таку економічну категорію як «ціна землі»; земля перетворюється в товар. Ціна землі, як товару, формується під час купівлі-продажу з урахуванням нормативної та експертної грошової оцінки земель і визначається стосовно конкретних земельних ділянок на місцевості. При наявності ринку землі буде впроваджуватися виключно приватна власність на землю, здійснюватися концентрація земельних ресурсів в одних руках, можливе захоплення земель іноземним капіталом.

Інша точка зору полягає в тому, що створення ринку землі та перетворення агропромислового комплексу у дрібнотоварне виробництво приведе, як свідчить досвід, до послідовної деградації сільськогосподарського виробництва та власної харчової промисловості.

Процес створення ринку землі набуває соціально-політичного, а не лише виключно економічного змісту. В країні потрібно створити умови, за яких могли продуктивно працювати землекористувачі усіх форм господарювання: державні підприємства, колективні підприємства, фермери, кооперативи, підсобні господарства. Важливо, щоб вони могли працювати в рівних правових і економічних умовах, спиратися на придатність до індустріальних методів господарювання в аграрному секторі.

Сутність проблеми полягає в тому, що потрібно торгувати не землею — треба торгувати хлібом (О. О. Мороз).

В результаті тривалих досліджень та дискусій визначені принципи, види та методи оцінки земель, що відображено в Законі України «Про оцінку земель» (2003 р.). Законом визначені правові засади проведення оцінки земель; регулюються відносини в державі, пов'язані з процесом проведення оцінки земель та захистом інтересів держави та інших суб'єктів правових відносин. Об'єктами оцінки земель є: територія адміністративно-територіальних одиниць або їх частин; території оціночних районів та зон; земельні ділянки чи їх частини, у тому числі земельні частки (паї).

Залежно від мети та методів проведення оцінка земель поділяється на такі види:

- бонітування ґрунтів;
- економічна оцінка земель;
- грошова оцінка земельних ділянок.

Дані бонітування ґрунтів є складовою частиною державного земельного кадастру та є основою проведення економічної оцінки сільськогосподарських угідь і враховуються при визначенні екологічної придатності ґрунтів для вирощування сільськогосподарських культур.

Дані з економічної оцінки земель є основою при проведенні нормативної грошової оцінки земельних ділянок, аналізі ефективності використання земель порівняно з іншими природними ресурсами

та визначенні економічної придатності земель сільськогосподарського призначення для вирощування сільськогосподарських культур.

Грошова оцінка земельних ділянок залежно від призначення та порядку проведення може бути нормативною і експертною. Нормативна грошова оцінка земельних ділянок використовується для визначення розміру земельного податку, державного мита при спадкуванні та даруванні земельних ділянок, орендної плати за земельні ділянки державної та комунальної власності, втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, а також при розробці механізмів економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель.

Експертна грошова оцінка земельних ділянок та прав на них проводиться з метою визначення вартості об'єкта оцінки, використовується при здійсненні цивільно-правових угод щодо земельних ділянок.

3.3. Водні ресурси: стан та використання

Водні ресурси являють собою частину природних запасів води, яка безпосередньо приймає участь або може приймати участь у суспільному виробництві в конкретних історичних умовах при певному розвитку продуктивних сил. Це визначення характеризує водні ресурси не тільки як природне явище, але й як соціально-економічну категорію, що тісно пов'язана з рівнем розвитку людського суспільства.

Водні ресурси характеризуються специфічними особливостями, що відрізняють їх від інших природних ресурсів — землі, надр, лісів. Усім видам запасів води притаманна висока динамічність і взаємозв'язок, що пояснюється об'єктивними процесами кругообігу води в природі. Завдяки цим властивостям існує можливість багаторазового і багатоцільового використання певних обсягів водних ресурсів, що розкриває шляхи раціонального використання води.

Враховуючи велике значення водних ресурсів для життя суспільства, їх можна розглядати у вигляді водогосподарської інфраструктури, що обслуговує виробничу і соціальну сфери суспільної діяльності.

Головна функція водних ресурсів, як виробничої інфраструктури, полягає в тому, що в результаті надання послуг специфічного виду, вона

забезпечує безперервність обороту всіх форм і частин суспільного продукту, охоплюючи всі стадії, починаючи від стадії виробництва до споживання, сприяє нормальному функціонуванню промисловості, будівництва, сільського господарства, інших видів діяльності. Водні ресурси, як виробнича інфраструктура, не створюють ні предметів праці, ні продуктів споживання, лише створюють сприятливі умови для розвитку матеріального виробництва. Праця, що реалізується в таких умовах, є продуктивною і має суспільно необхідний характер, а діяльність, що пов'язана з виробничим обслуговуванням галузей народного господарства, збільшує вартісне значення сукупного продукту і національного доходу.

Функціональне призначення водних ресурсів як соціальної інфраструктури пов'язано із створенням соціальних умов для життєдіяльності людей в результаті задоволення потреб у воді з метою підвищення рівня життя. Як соціальна інфраструктура водні ресурси непрямым чином (побічно) впливають на процес матеріального виробництва, створюють важливі умови для розширеного відтворення, зростання продуктивності праці.

В процесі виконання функціональних обов'язків у вигляді інфраструктури висвітлюються складні відносини між органами управління економікою країни в цілому і окремими територіями, підприємствами, господарствами, що визначають стан, перспективи та ефективність використання водних ресурсів в народному господарстві, склад заходів, що забезпечують зберігання води як природного ресурсу.

Доцільно, виходячи з цього, ввести поняття «водогосподарська система» (ВГС), що відображає всю сукупність існуючих відносин у суспільстві. Водогосподарська система являє собою специфічний вид соціально-економічних відносин, що склалися між органами управління водним господарством, галузями народного господарства — споживачами і користувачами водних ресурсів, місцевими органами влади окремих регіонів і територій в процесі використання водних ресурсів, населенням країни, створення та експлуатації водогосподарських споруд, забезпечення охорони вод.

У народному господарстві існує багатоцільове використання водних ресурсів. Значними споживачами води є міста та населені пункти,

промисловість, будівництво, енергетика, сільське господарство. Використовують водні ресурси для виробничих цілей водний транспорт і рибне господарство. Ці та інші галузі економіки є учасниками водогосподарської системи і в результаті своєї виробничо-економічної діяльності створюють водогосподарські комплекси (ВГК) — складні споруди багатоцільового призначення, що включають греблі, електростанції, шлюзи, водосховища тощо. Водогосподарські комплекси призначені для вирішення декількох завдань: виробництво електроенергії, забезпечення роботи промисловості, сільського господарства, транспорту, забезпечення постачання води для міст, населених пунктів, створення умов для життя, праці та відпочинку людей.

Використання та охорона водних ресурсів регламентується низкою законів та інших правових нормативних документів. Серед них «Водний кодекс України» (1995 р.), «Про меліорацію земель» (2000 р.), «Про питну воду та питне водопостачання» (2002 р.) та ін.

На Україні тисячі великих і малих річок, в складі яких 117 річок довжиною понад 100 км. Найбільш водоносні, економічно важливі за значенням — Дніпро, Дністер, Південний Буг, Сіверський Донець, Тиса, Десна, Прип'ять, Дунай, Прут. Місцевий річковий стік у середньому за водністю році — 50 км³. Якщо в Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській областях на одного жителя припадає від 2 до 7 тис. м³ місцевого стоку, то в Донецькій, Запорізькій, Дніпропетровській, Миколаївській, Одеській, Херсонській — лише від 0,13 до 0,4 тис. м³. Основна водна артерія — Дніпро, стік якого дорівнює близько 65% стоку всіх річок України.

Нерівномірний розподіл останніх по її території пояснюється неоднаковими кліматичними умовами, різним характером рельєфу, геологічною структурою окремих районів тощо. Уся річкова мережа, що забезпечує водними ресурсами всі регіони, складається з дев'яťох основних водозабірних басейнів: Вісли (на північний захід); Дунаю (сюди відносяться ріки Закарпаття); Дністра; Південного Бугу; Дніпра; Сіверського Дінця; водозабірні басейни між Дунаєм та Південним Бугом; між Дніпром і Доном. Окремий басейн утворюють річки Криму.

При плануванні використання водних ресурсів слід брати до уваги значні коливання об'єму за тривалий період, а також протягом року.

В маловодні роки ресурси місцевого стоку річок дорівнюють 90% ресурсів року, середнього за водністю, у вкрай маловодні — тільки 44%. Найбільша вода спостерігається в квітні-травні, найменша — в липні-серпні. Розподіл стоку по місяцях визначається кліматичними факторами, зміною кількості опадів і температури повітря.

Важливі для народного господарства малі річки. Це не лише джерело водопостачання підприємств, міст, селищ, але і транспортні магістралі, найкраща можливість розвитку рибальства. Відчутнішою стає значення малих річок при збільшенні обсягів споживання води населенням.

Значна роль приділяється озерам, котрі також є резервуарами промислового та сільськогосподарського водопостачання, використовуються для судноплавства, рибальства. В озерах сконцентровано 2,3 км³ прісної та 8,6 км³ солоної води.

Важливе значення має використання підземних вод, що знаходяться нижче рівня земної поверхні в товщах гірських порід верхньої частини земної кори. Підземні води, як правило, задовольняють потреби людей в питній воді, розвідані запаси цих джерел досить значні і зосереджені, головним чином, в Дніпропетровському, Донецькому і Волинсько-Подільському артезіанських басейнах.

Режим річкового стоку протягом річного періоду характеризується значною нерівномірністю й не відповідає рівневі споживання води населенням та галузями народного господарства. Для резервування води та рівномірного використання створюються спеціальні комплекси та сховища. На Україні таких понад 250 із загальним об'ємом 50 км³, до яких відноситься каскад на Дніпрі (об'єм 43 км³), утворений Дніпропетровським, Каховським, Дніпродзержинським, Кременчуцьким, Канівським і Київським водосховищами. Вода звідси потрапляє до багатьох міст.

Незаперечним є позитивний вплив водосховищ на розвиток продуктивних сил суспільства, але не можна не помітити негативних наслідків, коли затоплюються родючі землі, підвищуються ґрунтові води, формується інший мікроклімат тощо. Крім великих комплексів, діючих на Дніпрі, тривалий час успішно функціонує канал Сіверський Донець — Донбас. Став до ладу канал Дніпро — Донбас з водоводом, який щороку подає 3 км³ води харків'янам, а ще — жителям міст

і промислових центрів Донецької і Луганської областей. Спорудження каналу Дніпро-Інгулець усуне проблему постачання води населенню й підприємствам Криворізького басейну.

Використання водних ресурсів

Для характеристики регіонального використання водних ресурсів застосовують показники:

- загальний обсяг води, що використаний за певний період для потреб регіону, m^3 ;
- обсяг води, що використаний за певний період для комунально-побутових потреб, а також потреб у промисловому виробництві, у суспільному господарстві, m^3 ;
- коефіцієнт загальної водоємності (k_n)

$$k_n = \frac{W}{Ч}, m^3/чол.;$$

- коефіцієнт водоємності у комунально-побутовій сфері ($k_{кп.с.}$)

$$k_{кп.с.} = \frac{W_{кп.с.}}{Ч}, m^3/чол.;$$

- коефіцієнт водоємності у промисловому виробництві ($k_{пр.в.}$)

$$k_{пр.в.} = \frac{W_{пр.в.}}{Q_{пр.в.}}, m^3/грн.;$$

- коефіцієнт водоємності у сільськогосподарському виробництві ($k_{с.в.}$)

$$k_{с.в.} = \frac{W_{с.в.}}{Q_{с.в.}}, m^3/грн.;$$

У формулах

W — загальний обсяг води, використаної для потреб регіону, m^3 ;

$W_{кп.с.}$, $W_{пр.в.}$, $W_{с.в.}$ — обсяг води, що використаний за певний період для комунально-побутових потреб, в промисловому та сільськогосподарському виробництві відповідно, m^3 ;

$Ч$ — чисельність населення регіону, чол.;

$Q_{пр.в.}$, $Q_{с.в.}$ — обсяги валової продукції промислового та сільськогосподарського виробництва на території певного регіону відповідно, грн.

Характер суспільного виробництва, результати господарської діяльності суттєво впливають на стан використання водних ресурсів. Для аналізу стану використання водних ресурсів на території окремих регіонів України використані статистичні дані за 15 років. За визначений період обсяг споживання свіжої води зменшився в 2,6 рази (з 30,2 км³ до 11,6 км³) і відмічається у всіх сферах діяльності: у сфері комунально-побутового використання, у промисловості, у сільському господарстві. Впровадження економічної реформи, формування нових економічних відносин у суспільстві, зміни обсягів та характеру промислового та сільськогосподарського виробництва — все це принципово вплинуло на кількість та якість використання водних ресурсів. Споживання свіжої води на території окремих регіонів наведено в табл. 3.3 та на рис.3.1.

Таблиця 3.3
Споживання свіжої води по регіонах

Регіони	Обсяг спожитої свіжої води, км ³		Відношення 2002/1990, %	Коефіцієнт загальної водоемності, м ³ /чол.		Відношення 2002/1990, %
	1990 р.	2002 р.		1990 р.	2002 р.	
Поліський	3,4	1,6	47,1	401	200	49,9
Подільський	3,5	1,3	37,1	440	173	39,3
Степовий	12,7	4,3	33,8	1026	378	36,8
Карпатський	1,1	0,5	45,4	172	74	43,0
Донбаський	5,5	2,3	41,8	480	229	47,7
Крим	2,9	0,8	27,6	1181	344	29,1
м. Київ	1,1	0,8	72,7	420	312	74,3
Усього по Україні	30,2	11,6	38,4	584	241	41,3

Найбільші обсяги води використовуються в Степовому регіоні — 37-42% загального обсягу та Донбаському регіоні — 20%, особливо в Дніпропетровській, Запорізькій та Донецькій областях, де зосереджені потужні промислові підприємства та розвинута експлуатація меліоративних систем.

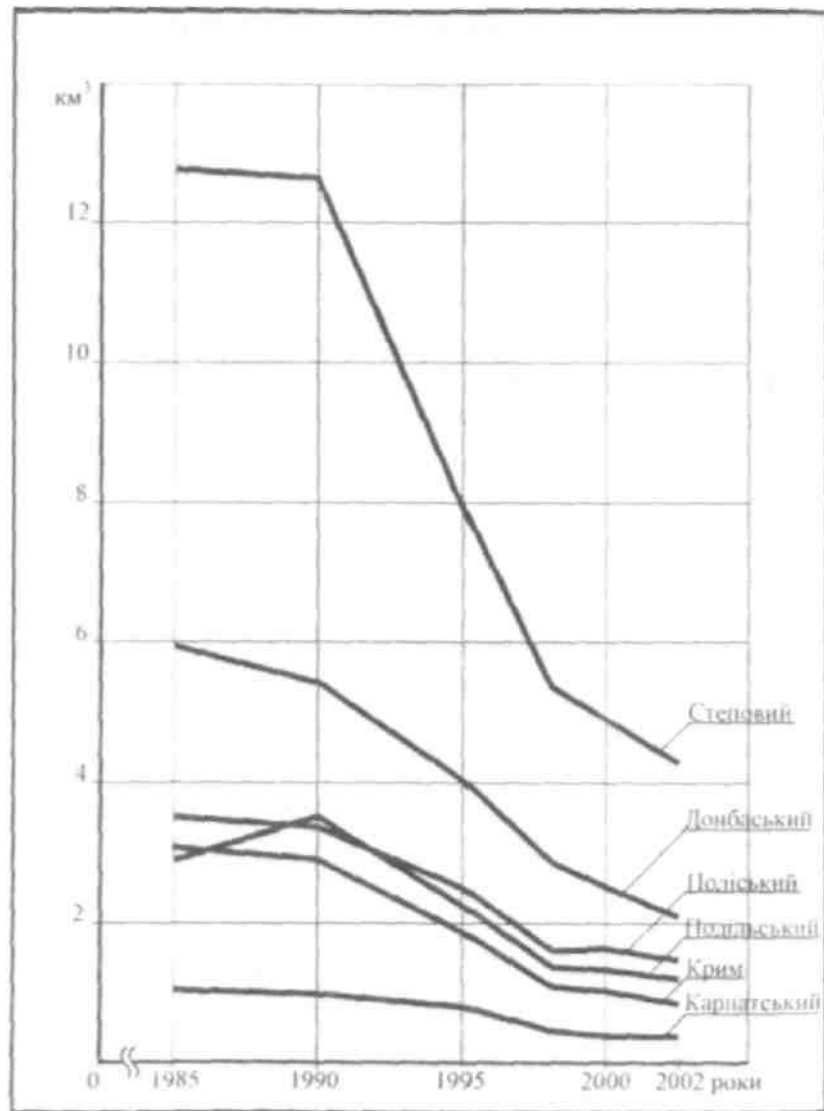

Рис. 3.1
Споживання свіжої води за регіонами

Зменшення обсягів спожитої води відмічено на території усіх регіонів. Особливо така тенденція стосується Степового регіону, де коефіцієнт загальної водоемності зменшився в 3 рази, Донбаського регіону — в 2,6 рази, в Криму — в 2,7 рази. В інших регіонах коефіцієнт загальної водоемності зменшився в 2,3-2,4 рази.

В Україні сформовано потужні народногосподарські комплекси металургійної, машинобудівної, легкої, харчової та інших галузей. Широкого розвитку набули сільськогосподарське виробництво, капітальне будівництво, транспорт, зв'язок.

Усі види водозабезпечення розподіляють на дві категорії. До першої відносяться галузі, де користування водою пов'язано з вилученням з річок, озер, водосховищ (промисловість, комунальне господарство, сільськогосподарське зрошення). У такому разі частина води з тієї, що надходить, втрачається, ставши частиною промислової та сільськогосподарської продукції, решта — випаровується. До другої категорії відносять галузі, які для виконання своїх виробничих завдань користуються виключно водними ресурсами. Серед найбільш значущих наведемо гідроенергетику, водний транспорт, рибне господарство, водний туризм.

К о м у н а л ь н о - п о б у т о в е с п о ж и в а н н я . Питома його вага порівняно невелика (приблизно 16-25%), однак має надзвичайно важливе значення. При цьому береться до уваги такий, наприклад, вагомий показник, як постійна зміна чисельності міського населення, особливо міст з числом жителів від 200-500 тис. чол.

Аналіз комунально-побутового споживання води свідчить, що протягом останніх років спостерігається стабілізація у використанні води на території окремих регіонів. В той же час слід відмітити деякі характерні ознаки і відмінності. На територіях Поліського, Подільського та Карпатського регіонів для вказаних цілей води використовується менше, ніж у середньому по Україні: на території Полісся — на 10-42%, на Поділлі — на 41-52%, в Карпатському регіоні — на 40%. В окремих областях спостерігається ще більш ощадливе відношення до витрат води для комунально-побутових потреб. В Поліському регіоні, наприклад, такі процеси спостерігаються у Волинській та Чернігівську областях, де коефіцієнт водоемності у комунально-побутовій сфері

складає 38+40 м³/чол., що на 45+50% менше ніж в середньому по регіону. В Подільському регіоні такі процеси спостерігаються на території Тернопільської та Вінницької областей, де коефіцієнт водоемності у комунально-побутовій сфері дорівнює 32+38 м³/чол., що на 20+30% менше, ніж у середньому по регіону. У Карпатському регіоні найменше використання води для комунально-побутових потреб *спостерігається* у Закарпатській області — в середньому 32 м³/чол., що на 35+37% менше, ніж в середньому по Карпатському регіону.

На території Степового, Донбаського регіонів та Криму води використовується значно більше, ніж в середньому по Україні: в Степовому регіоні — на 16+23%; в Донбаському — на 40+49%; в Криму — на 12+19%). В окремих областях *спостерігаються* більш інтенсивні витрати води для комунально-побутових потреб, ніж в середньому по регіону. В Степовому регіоні, *наприклад, це* спостерігається у Дніпропетровській та Запорізькій областях, де коефіцієнт водоемності у комунально-побутовій сфері *складає* 106+148% м³/чол., що на 10+40% більше, ніж в середньому по регіону і на 60+90% більше, ніж в середньому по Україні. В *Донецькій області* коефіцієнт водоемності у комунально-побутовій сфері *складає* 105+144 м³/чол., що на 9-10% більше, ніж у середньому по регіону і на 50+60% більше, ніж в середньому по Україні.

Надзвичайно важливим є економне витрачання води, особливо для побутових потреб. Нині приблизно 20%) питної води втрачається через несправність санітарно-технічного обладнання житлових будинків. Бездумному марнотратству треба протиставити удосконалене планування, облік і контроль за використання водних ресурсів, *економічні* методи управління. Позитивно позначається на стані санітарно-технічного обладнання досягнення науково-технічного прогресу, що забезпечить економію води в побуті, поліпшить очистку для багаторазового використання, дасть змогу механізувати і автоматизувати водоподачу.

Для управління об'єктами міського водопостачання створюються автоматизовані системи, що забезпечують управління технологічними процесами (АСУ ТП), централізований диспетчерський контроль. Досвід впровадження в Харкові *та інших* містах підтверджує їх високу ефективність.

Законом України «Про питну воду та питне водопостачання» (2002 р.) визначена система стандартів у сфері питної води та питного водопостачання яка охоплює державні стандарти України та міжнародні стандарти. До її складу входять:

- державний стандарт на питну воду;
 - державний стандарт на фасовану питну воду;
 - методи, методики і засоби контролю та оцінки *якості питної* води.
- Державні стандарти на питну воду визначають перелік органолептичних, хімічних, мікробіологічних та радіологічних показників *якості* питної води, що підлягають обов'язковому контролю, їх гранично допустимі величини, додержання яких є безпечним для життя і здоров'я людини.

Державні стандарти на питну воду періодично (один раз на п'ять років) переглядаються з метою врахування та впровадження новітніх наукових досягнень у сфері впливу забруднюючих речовин на здоров'я людини, нових технологій очищення питної води і засобів контролю її якості. У процесі розроблення та перегляду стандартів на питну воду враховуються показники державних санітарних правил і норм, а також нормативні вимоги щодо якості питної води, прийняті в Європейському Союзі.

Нормування показників якості питної води здійснює центральний орган виконавчої влади з питань охорони здоров'я шляхом встановлення гранично допустимих рівнів в ній забруднюючих речовин.

У сфері питної води та питного водопостачання встановлюються такі норми:

- норми питного водопостачання;
- екологічні норми якості води джерел питного водопостачання;
- технологічні норми використання питної води;
- технічні умови у сфері питної води та питного водопостачання.

Порядок розроблення та затвердження норм питного водопостачання встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Для оцінки екологічного стану джерел питного водопостачання, визначення водоохоронних заходів цих об'єктів встановлюється екологічна норма якості води джерел питного водопостачання, яка містить

науково обґрунтовані допустимі значення забруднюючих речовин і показники якості води. Ця норма встановлюється з урахуванням вимог державних гігієнічних та протиепідемічних правил і норм.

Для оцінки та забезпечення раціонального використання води встановлюються відповідно до закону поточні та перспективні технологічні норми використання питної води. Ці норми розробляються кожним підприємством питного водопостачання, погоджуються з місцевими органами виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів, водного господарства та затверджуються органами місцевого самоврядування.

У технічних умовах зазначають:

- а) найменування та адреса об'єкта, замовника, проектувальника, вид будівництва, нормативні терміни проектування і будівництва;
- б) відомості про джерела питного водопостачання;
- в) місце приєднання до водопровідних мереж, вимоги до обладнання, вузлів приєднання;
- г) основні розрахункові інженерні параметри системи питного водопостачання, що включають: гарантовану кількість і якість питної води; тиск у місці підключення; умови водовідведення;
- д) вимоги до встановлення лічильників обліку споживання питної води.

Порядок розроблення та затвердження технічних умов у сфері питної води та питного водопостачання встановлюється центральним органом виконавчої влади з питань житлово-комунального господарства.

Вода у про м и с л о в о м у в и р о б н и ц т в і — це охолодження агрегатів і механізмів, забезпечення санітарно-гігієнічних умов, задоволення особистих потреб працюючих. Витрати залежать переважно від характеру виробництва і засобів водопостачання.

До найбільш водомістких галузей відносяться хімічна, нафтохімічна, целюлозно-паперова, чорна і кольорова металургія, машинобудування. Значні обсяги води, більше ніж решта галузей, використовують теплові (ТЕС) та атомні (АЕС) електростанції для утворення пари в котлах та одержання електроенергії, охолодження масла, газу, повітря, а при роботі ТЕС на вугіллі — для видалення золи і шлаку. Великого

поширення набувають ТЕС із оборотними системами, охолоджувачами яких є озера, ставки, градирні.

Основні споживачі води зосереджені у Київській області, на територіях Степового та Донбаського регіонів (відповідно 45-50% та 16-20% від загального обсягу), особливо в Дніпропетровській, Запорізькій, Донецькій, Харківській областях. Цим регіонам має бути приділена найбільша увага на етапі планування, контролю та економічного стимулювання в системі водокористування.

За допомогою показника «водомісткість у промисловому виробництві» встановлюють залежність обсягів використаних водних ресурсів від розвитку виробництва. В результаті реформування системи управління економікою, впровадження ринкових відносин на території деяких регіонів при наявності спаду виробництва збереглося інтенсивне використання водних ресурсів, що значно випереджає існуючі виробничі потреби. Такі тенденції існують в Волинській, Чернігівській, Тернопільській, Дніпропетровській, Херсонській, Луганській та Харківській областях, де витрати водних ресурсів випереджає обсяги промислового виробництва в 1,5-2 рази.

На підприємствах набули поширення прямоточні, послідовні й оборотні системи. При прямоточній системі насосна станція подає воду з водойми до об'єктів. Після використання вона по каналізаційних трубах надходить до очисних споруд, а потім знову потрапляє до водойми. При послідовній системі вода використовується кілька разів у цехах, а далі — для гідравлічного видалення шлаку і золи. Тепла вода обігріває житлові приміщення, парники. Дефіцит її значно зменшиться при заміні прямоточного постачання на оборотне.

Оборотні системи водопостачання впроваджені на підприємствах Донецька, Макіївки, Єнакієвки, Харцизька, на всіх підприємствах Криворізького залізничного басейну, куди вода надходить каналом Дніпро-Кривий Ріг. Застосовані такі системи в Миколаєві, Сімферополі, Черкасах, Сумах, Рівне та інших містах.

Впровадження прогресивних систем стало можливим у результаті досліджень та розробок, виконаних науковими установами, проектними організаціями, вищими навчальними закладами. Розроблено

конструктивно-технологічні схеми для різних підприємств, способи очистки стоків, нормативні матеріали по проектуванню, плануванню робіт й експлуатації нового обладнання.

На промислових підприємствах є або власні системи водопостачання, або воду сюди подають комунальні водопроводи. На виробничо-технологічні потреби витрачається третина питної води, що не завжди виправдано. Тому великого значення набуває спорудження промислових водопроводів, забезпечуючи підвищення ефективності використання цього природного ресурсу. У багатьох випадках індивідуальне постачання «беруть на себе» сучасні загальноміські, групові чи районні господарські споруди відповідного призначення, спільний магістральний водопровід і колектор, спільні очисні системи. Очевидний ряд переваг: скорочуються транспортні витрати, вода використовується раціональніше. Великі підприємства, ТЕС, АЕС, які територіально значно віддалені від інших користувачів і потребують значних обсягів води, перебувають на індивідуальному постачанні.

Збереження води обумовлено масовим впровадженням у промисловість здобутків науково-технічного прогресу, розробкою технологічних й організаційних заходів по збільшенню можливостей повторного використання, заміні водного охолодження повітряним, поліпшенню очищення стоків та скороченню негативного впливу інших споживачів на умови водозабезпечення.

Вода у сільському господарстві — це використання води у зрошувальному землеробстві та меліорації, для водозабезпечення сіл, селищ, населених пунктів. Збільшення площ, які потребують зрошування, наявність систем централізованого водопостачання населеним пунктам вимагають додаткових водних ресурсів. А це, в свою чергу, зумовило необхідність регулювання річкового стоку, спорудження водосховищ, впровадження агротехнічних заходів. В числі великих зрошувальних систем, що стали до ладу останнім часом: Північно-Кримський канал, Каховська, Червонознам'янська, Інгулецька, Бортницька, Північно-Рогачинська, Татарбунарська, Фрунзенська, Дунай-Дністровська та ін. Канал Сіверський Донець-Донбас довжиною 125 км обслуговує промислових і сільськогосподарських споживачів,

Дніпро-Кривий Ріг — 26 тис. га сільгоспугідь. Завершено зведення осушувальних систем — Трубізької, Ірпінської, Остерської, Тисменицької, Золотоніської, Смолянської, Турської та ін. Близько 60% осушених земель оснащені гончарним дренажем.

Із застосуванням прогресивних конструкцій прокладено протифільтраційні облицьовувальні канали, впроваджено прогресивну технологію поливу — дощування, автоматизований водорозподіл, на осушувальних системах побудований гончарний дренаж. Застосування меліоративних заходів збільшило оброблювальні площі, почали приносити користь освоєні землі посушливої зони та зони надмірної вологості. На території Степового регіону створена можливість для одержання декількох врожаїв на рік, зменшена залежність сільського господарства від несприятливих кліматичних умов. З появою великих зрошувальних систем та з концентрацією в господарствах значних зрошувальних масивів створені зони гарантованого товарного виробництва кормів, овочів, зерна.

Для визначених цілей на території Степового регіону використовується 55-60% загального обсягу водокористування у зрошувальному землеробстві. Особливо виділяються Дніпропетровська, Запорізька, Одеська та Херсонська області.

Велике значення має раціональне використання водних ресурсів, враховуючи, що на системах (особливо відкритого типу з розгалуженою мережею земляних каналів) досі значні втрати води. З цієї причини (головним чином в результаті фільтрації) ККД, наприклад, найбільших на Україні Інгулецької та Червонознам'янської зрошувальних систем становить тільки 0,5-0,6. Зведення технічно досконалих спеціальних споруд, застосування спеціальних лоткових і трубчастих мереж, механізований спосіб підйому води мають метою виправити становище.

Використання води залежить від використання обґрунтованих норм зрошування, які залежать від вмістності культури, режиму и техніки поливу угідь, від кліматичних умов та інших факторів. Особливий вплив на формування зрошувальної норми має поливальний режим, різний для різних культур. Так люцерні необхідно 3-5 поливів на рік, яровій пшениці — 2-6, озимій — 2-4. Відповідно норма

на цукрові буряки становить 2500-6000 м³/га, зернові — 1500-3500, овочі — 1200-4000, багаторічні трави — до 8000 м³/га, рис — 800-1500 м³/га.

У сучасних умовах у сільськогосподарському господарстві використовують 28-35% загального обсягу води в Україні, що пов'язано із розвитком зрошувального землеробства та забезпечення водою населення пунктів. Одночасно слід зауважити про наявність тенденції, що відображає останнім часом зменшення обсягів водокористування майже в 3 рази у сільському господарстві взагалі, в тому числі у зрошувальному землеробстві. Як правило, зменшення обсягів водокористування пов'язано із зменшенням обсягів сільськогосподарського виробництва.

Використовуючи показник «коефіцієнт водоемності у сільськогосподарському виробництві» встановлюють залежність обсягів використаних ресурсів від розвитку сільського господарства. Одночасно це дає можливість виявити ненормоване використання води. Встановлено, що на території деяких регіонів (Степовий регіон та Крим) спостерігається значне ненормоване, неекономне використання води в результаті порушення системи управління, зменшення економічного та організаційного впливу на водокористувачів. Наприклад, на території Степового регіону протягом 10 років коефіцієнт водоемності дорівнював 220-480 м³/1000 грн. сільськогосподарської продукції, що в 2-3 рази більше, ніж у середньому по Україні. Особливо значними залишаються ненормовані витрати води у Херсонській області, де коефіцієнт водоемності у сільськогосподарському виробництві дорівнював 730-4490 м³/1000 грн. продукції, у Миколаївській області — 130-620 м³/1000 грн., Одеській області — 160-470 м³/1000 грн. продукції. Особливо нераціонально використовується вода на території Криму, де коефіцієнт водоемності у сільськогосподарському виробництві дорівнював 900-1700 м³/1000 грн., що в 5-9 разів більше, ніж у середньому по Україні.

На вказаних територіях води витрачається в 1,3-1,9 рази більше, ніж отриманий обсяг валової продукції. Таким чином, впровадження науково обґрунтованих заходів має важливе значення для забезпечення раціонального використання водних ресурсів у сільському господарстві.

Гідроенергетика — досить активний водокористувач. Щоб одержати електроенергію, через турбіни гідроелектростанцій (ГЕС) пропускають воду, накопичену у водосховищах після весняної повені та дотів. Що ж до гідроелектростанцій, то це основа вологосподарчого комплексу, оскільки вони беруть на себе головні матеріальні затрати по регулюванню стоку річок, освоєнню нових економічних районів. Набутий досвід свідчить про високу ефективність ГЕС. Собівартість виробленої електроенергії в 5-6 разів нижча порівняно з тепловими і атомними, питомі витрати металу при будівництві удвічі менші, ніж при спорудженні ТЕС, набагато нижча трудомісткість обслуговування.

Великий ефект одержують, створюючи великі енергетичні системи, що складаються з гідравлічних, гідроакumuлюючих, теплових і атомних електростанцій, оскільки забезпечується повніше використання природних особливостей водосховищ.

Комплексному використанню водних ресурсів різними галузями народного господарства сприяє створення водосховищ. Вони виконують важливу роль у боротьбі з повенями, забезпечують багаторічне сезонне та добове регулювання річкового стоку. Застосування для гідроенергетичних цілей водосховищ не змінює кількості води і не впливає негативно на якість, однак характерне специфічними особливостями: при спорудженні каскаду гідроелектростанцій виникає можливість багаторазового її використання.

Водний транспорт. В системі господарства країни водний транспорт — один з головних водокористувачів, якому необхідна в навігаційний період наявність гарантованих глибин. На території України існує розгалужена мережа внутрішніх судноплавних трас, Докорінно реконструйованих внаслідок комплексного гідротехнічного будівництва. Завершено спорудження великих гідротехнічних об'єктів на Дніпрі, виникли Каховське, Дніпровське, Дніпродзержинське, Кременчуцьке, Канівське і Київське водосховища. Прокладено глибокий судноплавний шлях протяжністю понад 1000 км. Дніпро став потуж-^{0ю} магістраллю для перевезення пасажирів та вантажів.

У річкових басейнах судноплавство здійснюється і на магістральних, і на малих річках (хоча умови в першому і другому випадках

істотно різняться), транспортний флот поповнився новими високоекономічними самохідними вантажними і пасажирськими суднами.

Можливості водного транспорту використовуються ще не повністю, величезним резервом є збільшення пропускної здатності судноплавних шляхів і, як наслідок, — вивільнення залізничного транспорту, зниження рівня транспортних витрат у показниках вартості продукції.

Роль річкового транспорту може бути вагомішою при значному розширенні транспортних зв'язків між великими промисловими центрами, розміщеними упродовж Дніпра, — Києвом, Черкасами, Кременчуком, Дніпропетровськом, Дніпродзержинськом, Запоріжжям, Херсоном. Поки ж для них головним постачальником вантажів є залізничний та автомобільний види транспорту. Збільшення перевезень водними магістралями зменшить навантаження на залізничний та автомобільний види транспорту, прискорить вивезення напівфабрикатів, готової продукції промисловості і сільського господарства, особливо влітку, коли зростає потік зерна, овочів, фруктів.

Рибне господарство — галузь, яка використовує виключно біологічні ресурси річок, озер, водосховищ, морів. Розвиток галузі значною мірою залежить від стану водного господарства, природних і штучних водоймищ. Основне рибогосподарське значення мають Чорне та Азовське моря, а також річки Дніпро, Дунай, Дністер, Південний Буг та Сіверський Донець. У рибного господарства внутрішніх водоймищ особливі вимоги до кількості та якості води. Для нормального розвитку успішного відтворення порід риби вода потрібна без шкідливих домішок, з достатнім вмістом кисню. Необхідно забезпечити відповідні глибини та температуру води, особливо в період нересту і росту молоді.

Інтенсивне використання водних ресурсів безпосередньо пов'язано із спорудженням відповідних господарських комплексів і регулюванням стоків греблями. Вони заважають міграції риби, змінюють режим річкового потоку, скорочують або збільшують водний простір, змінюють розміри і якість зон нересту й розвитку молодняку, риболовні угіддя. Греблі по-своєму впливають на швидкість течії, температуру, хімічний склад, ступінь каламутності, здатність річки до

самоочищення. Створення водогосподарських комплексів, де нема відповідних пристроїв (підйомників і т. д.), негативно позначається на умовах життя риб.

Рибні запаси різко скорочуються. Зазначене стосується і Дніпра, де поява гребель докорінно змінила біогідрологічний та температурний режими. Проте досвід експлуатації Каховського водосховища свідчить: у річках, озерах, ставках можна організувати широкомасштабне риболовство. Правильне ведення господарства, виконання природоохоронних вимог сприяють досить високій продуктивності водоймищ. Обов'язковою умовою її, зокрема, є: забезпечення охорони риби у місцях нересту, а також захист річок від забруднення стоковими водами, будівництво рибоводних заводів і нерестових господарств, передбачення рибоходів у зоні ГЕС та рибозагороджувачів у іригаційних каналах, боротьба з незаконною ловлею риби.

У кілька разів зросте прісноводне рибальство, якщо до справи поставитися по-хазяйськи. Прісноводні риби — цінне національне багатство, і суспільству не байдуже, як воно використовуватиметься. На жаль, запаси та улови прісноводних риб збільшуються дуже повільно. Як основний стримуючий (а подекуди навіть скорочуючий) фактор цього фігурують переважно погіршення оточуючого середовища, надмірна експлуатація водних ресурсів. Особливо небезпечними для живих організмів внутрішніх водоймищ є різні хімікати, що застосовуються для лікування рослин та проти шкідників сільського й лісового господарства. Осушування лиманів, боліт і земель, які знаходяться поблизу гирла річок, також впливає на скорочення рибних запасів.

Зниження продуктивності водоймищ інколи намагаються видати за неминуче явище. Однак подібне пояснення зручне тільки для недбалих господарів. Висока продуктивність риборозведення у прісних Річках забезпечується за певних умов. Водна площа повинна бути достатня для вільного розвитку потрібної кількості організмів, вода — мати сприятливу температуру, необхідну кількість розчиненого кисню¹ поживних речовин.

Відчутно позначається на стані рибного господарства наявність відповідних комплексів. Реконструкція річкових систем й створення

міських водосховищ супроводжується значними змінами гідрологічного, гідробіологічного, гідрохімічного і температурного режимів річок. Затоплюються нерестилища, з'являються отруйні синьо-зелені водорості. В зимовий період осідання льоду завдає шкоди мілководним ділянкам, де може бути риба. Часті випадки обсихання розміщених нижче гідровузлів нерестилищ та мілководь, особливо у весняний період, коли у водосховищах накопичується вода. Оскільки греблі перетнули шлях до місць нересту, доводиться передбачати в гідровузлах спеціальні шлюзи, рибоходи, рибопідйомники.

Разом з тим гідротехнічне будівництво відкриває широкі можливості інтенсивному розвитку рибного господарства у водосховищах, правильне користування якими дає значний економічний ефект. Незаперечне рибопромислове значення дніпровських водосховищ, значного розвитку може набути ставкове рибоводство, збільшення кількості ставків за рахунок непридатних для сільського господарства земель, балок, мілководь, виробок торф'яних масивів і кар'єрів.

3.4. Лісові ресурси: стан та використання

Для економічного потенціалу регіону ліси мають надзвичайно важливе значення. Ліси використовують як ресурсний матеріал для розвитку різних галузей економіки, створюють придатні умови для життя людини. Лісові ресурси — це і деревина, і технічна сировина, і харчові та кормові ресурси. Важливого значення набувають ліси як засіб охорони навколишнього середовища. Завдяки захисним властивостям ліси сприяють поліпшенню водного режиму територій, підвищенню врожайності сільськогосподарських культур.

У сукупності з іншими природними ресурсами лісові ресурси являють собою складову частину продуктивних сил країни, безпосередньо беруть участь в економічному розвитку, у забезпеченні соціальних потреб суспільства, виступають одночасно як засіб виробництва, предмет і продукт праці.

У лісовому господарстві ліс виступає як предмет праці — тобто як об'єкт, на який людина діє в процесі праці і який є матеріально-

речовою основою майбутнього продукту. Праця спрямовується на здійснення насадження лісового фонду, проведення реконструкції деревостанів, сприянню природного лісоведення, а також здійснення вирубки ЛІСУ з метою одержання лісопродукції та формування ландшафтів.

Одночасно ліс виступає як засіб праці, який служить засобом впливу людини на предмет праці, змінює його. Використовуючи насіння як засіб праці, людина створює новий ліс, регулює лісокористування, забезпечує відтворення лісу. В цьому проявляється двоїстість економічної природи лісових ресурсів.

Уявлення про лісові ресурси як продукт праці розглядається виходячи із обсягу праці, що витрачається на лісовирощування. В даному випадку праця як діяльність людини використовується для підготовки лісових ресурсів до їх використання виходячи із потреб людей, спрямовується на формування потрібних напрямів у вирощуванні лісів.

Кінцевою метою такої діяльності є забезпечення збереження та використання лісових ресурсів протягом тривалого часу.

До складу заходів, спрямованих на забезпечення впливу на стан та використання лісових ресурсів відносять: усі види рубок, осушення лісових земель, внесення добрив, посадка лісових культур, реконструкція малоцінних деревостоїв, заходи, пов'язані із збереженням лісів, їх охороною.

Правові відносини, що забезпечують підвищення продуктивності, охорони та відтворення лісів, посилення їх корисних властивостей, задоволення потреб суспільства у лісових ресурсах регулюються Лісовим Кодексом України (1994 р.).

Ліси є національним багатством країни і за своїм призначенням та місцем розташування виконують екологічні (водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні, оздоровчі, рекреаційні), естетичні, виховні та інші функції, підлягають державній охороні. Усі ліси на території України становлять її лісовий фонд, що поділяється на:

- землі лісові — вкриті лісовою (деревною і чагарниковою) рослинністю; не вкриті лісовою рослинністю (зруби, згарища, рідколісся, пустирі та інші), зайняті лісовими шляхами, просіками тощо;
- землі нелісові — зайняті спорудами, пов'язаними з веденням лісового господарства, трасами ліній електропередач, продуктопроводів

та підземними комунікаціями тощо; зайняті сільськогосподарськими угіддями; зайняті болотами і водоймами в межах земельних ділянок лісового фонду, наданих для потреб лісового господарства. В основу організації процесу лісокористування закладений поділ лісів на групи в залежності від їх екологічного та народногосподарського значення, розташування та виконання ними функцій. Лісовим Кодексом України визначено поділ лісів на першу і другу групи.

До першої групи належать ліси, що виконують переважно природоохоронні функції, мають такі категорії захищеності:

- водоохоронні (смуги лісів вздовж берегів річок, навколо озер, водоймищ та інших водних об'єктів);
- захисні (ліси протиерозійні, протиполонинні, захисні смуги лісів вздовж залізниць, автомобільних доріг міжнародного, державного та обласного значення, державні захисні лісові смуги, ліси степових, лісостепових, гірських районів, які мають важливе значення для захисту навколишнього природного середовища).
- санітарно-гігієнічні та оздоровчі (ліси населених пунктів, ліси зелених зон навколо населених пунктів і промислових підприємств, ліси першого і другого поясів зон санітарної охорони джерел водопостачання та ліси зон округів санітарної охорони лікувально-оздоровчих територій).

До першої групи належать також ліси на територіях природно-заповідного фонду (заповідники, національні природні парки, пам'ятки природи, заповідні урочища, регіональні ландшафтні парки, а також ліси, що мають наукове або історичне значення.

До другої групи належать ліси, що поряд з екологічним мають експлуатаційне значення і для збереження захисних функцій, безперервності та невиснажливості використання яких встановлюється режим обмеженого лісокористування.

Лісовими ресурсами є деревина, технічна і лікарська сировина, кормові, харчові та інші продукти лісу, що використовуються для задоволення потреб населення і виробництва. За своїм призначенням поділяються на лісові ресурси державного і місцевого значення. До лісових ресурсів державного значення належать деревина від рубок головного

користування і живиця. Всі інші лісові ресурси відносяться до ресурсів місцевого значення.

Лісокористування являє собою один із древніших видів господарської діяльності, характеризує споживацьке ставлення до лісових ресурсів. Процес виснаження лісів примусив визначити основні напрями сучасного лісового господарства, до яких входять:

- лісовідведення;
- лісовпорядкування;
- лісорозведення.

Лісовідведення являє собою активну форму відродження лісу на зайнятих ним територіях. Розрізняють лісовідведення природне, коли створюють сприятливі умови для самовідведення лісів, їх самосіву та підросту після рубок, та штучне, коли вирощується насіння, висаджуються саджанці, вирощені у лісових розсадниках.

Лісовпорядкування забезпечує раціональне використання, підвищення продуктивності, охорони і захисту лісів, визначає способи відтворення, лісосіки головного користування, рубки, догляду тощо.

Лісорозведення передбачає створення штучних лісових насаджень на територіях, де раніше не було лісу. До лісорозведення відносять роботи по створенню лісозахисних смуг, лісомеліорацій тощо.

Земельні ділянки лісового фонду можуть бути у постійному або тимчасовому користуванні.

У постійне користування земельні ділянки лісового фонду надаються спеціалізованим лісгосподарським підприємствам, а також підприємствам, організаціям, у яких створено спеціалізовані підрозділи для ведення лісового господарства, а також для спеціального використання лісових ресурсів, потреб мисливського господарства, культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних і туристичних цілей та проведення науково-дослідних робіт.

У тимчасове користування (тимчасове — до 3-х років та довгострокове — до 25 років) для спеціального використання лісових ресурсів, потреб мисливського господарства, культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних і туристичних цілей та проведення науково-дослідних робіт, земельні ділянки лісового фонду можуть надаватися

підприємствам, організаціям, об'єднанням громадян, релігійним організаціям, громадянам України, іноземним юридичним особам та громадянам.

Державні органи та постійні лісокористувачі, які здійснюють планування, організацію, ведення лісового господарства і використання лісових ресурсів, з урахуванням господарського призначення лісів і природнокліматичних умов зобов'язані забезпечувати:

- збереження лісів, охорону їх від пожеж, захист від шкідників і хвороб;
- посилення водоохоронних, захисних, кліматорегулюючих, санітарно-гігієнічних, оздоровчих та інших корисних властивостей лісів з метою охорони здоров'я людей і поліпшення навколишнього природного середовища;
- безперервне і раціональне використання лісів для планомірного задоволення потреб виробництва і населення в деревині та іншій лісовій продукції;
- розширене відтворення, поліпшення породного складу і якості лісів, підвищення їх продуктивності;
- раціональне використання земельних ділянок лісового фонду;
- підвищення ефективності лісогосподарського виробництва на ос нові єдиної технічної політики, досягнень науки і техніки.

Важливого значення набуває вивчення стану лісових ресурсів, ос новних напрямів їх використання та забезпечення відтворення.

Загальна площа лісів регіону складається із площі лісів державного значення (Держкомлісу України), площі лісів, що знаходяться у користуванні господарств агропромислового комплексу та підприємств (організацій, установ) інших міністерств.

Оцінка лісових ресурсів здійснюється з використанням показника «площа загального лісового фонду», що характеризує загальну площу вкриту лісом. Крім того, визначають частину площі, яка має загальнодержавне та регіональне значення. Для оцінки стану лісових ресурсів також використовують показники:

- коефіцієнт лісистості території;
- питомі запаси деревини на душу населення.

Коефіцієнт лісистості території (κ) визначається формулою

$$\kappa_{\text{кл}} = \frac{F}{F_{\text{тер}}} \cdot 100\%,$$

де F , — площа землі покрита лісом, км²;
 $F_{\text{тер}}$ — загальна площа території, км².

За коефіцієнтом лісистості території Україна відноситься до мало-ліистої і лісодефіцитної, враховуючи, що загальна площа її лісів становить 10,78 млн. га, а коефіцієнт лісистості її території — 17,9%; протягом останнього тисячоліття лісистість території зменшилася в 2-3 рази.

За показниками «площа земельного лісового фонду» та коефіцієнтом лісистості території окремих регіонів значно відрізняються від середніх показників по Україні, а також між собою (табл. 3.4).

Найбільші площі, що зайняті землями лісового фонду, розташовані в Поліському регіоні — 42,1% загальної площі вкритою лісом в Україні, особливо в Житомирській області (10,1 % від загальної площі) та Рівненській області (7,8%). Приблизно однакові площі зайняті лісом в Київській (6,9%), Чернігівській (6,6%) та Волинській (6,5 %) областях.

Значні площі лісового фонду розташовані в Карпатському регіоні — 21,1% загальної державної площі вкритою лісом, особливо у Львівській (6,4%), Закарпатській (6,4%) та Івано-Франківській (5,8 %) областях.

Донбаський та Степовий регіони відрізняються малолісне гістю. Тільки 9% від загальної площі земель лісового фонду України знаходиться в Донбаському регіоні; 10,6% — в Степовому регіоні.

За коефіцієнтом лісистості території на першому місці знаходиться Карпатський регіон. Тут 40% території регіону зайнята лісовим фондом, особливо в Закарпатській (54,2%) та Івано-Франківській (45%) областях. В Поліському регіоні 29,5 % території зайняті лісовим фондом. Особливо високий рівень лісистості в Рівненській (42,1 %), Житомирській (36,4%) та Волинській (34,5%) областях.

Найменше значення коефіцієнту лісистості території належить Степовому регіону — 6,7%. А територія Запорізької області тільки на 4,5 % вкрита лісовим фоном, Миколаївської області — на 5,2 %.

Таблиця 3.4

Основні показники оцінки стану лісових
ресурсів регіонів у 2002 р.

Регіони та області	Площа земель лісового фонду, тис. га	Процент до загального підсумку	Коефіцієнт лісистості, %	
Поліський	4537,0	42,1	29,5	
Області	Волинська	697,3	6,5	34,5
	Рівненська	845,9	7,8	42,1
	Житомирська	1089,5	10,1	36,4
	Чернігівська	713,4	6,6	22,4
	Сумська	444,9	4,1	18,7
	Київська	746	6,9	26,5
Подільський	1460,5	13,5	13,2	
Області	Тернопільська	196,4	1,8	14,2
	Хмельницька	285,9	2,6	14,1
	Вінницька	362,6	3,4	13,7
	Черкаська	345	3,2	16,5
	Полтавська	270,6	2,5	9,4
Степовий	1140,8	10,6	6,7	
Області	Кіровоградська	167,8	1,6	6,8
	Дніпропетровська	198,6	1,8	6,2
	Одеська	260	2,4	7,8
	Миколаївська	127,4	1,2	5,2
	Запорізька	121,9	1,1	4,5
	Херсонська	265,1	2,5	9,3
Карпатський	2267,9	21,1	40,0	
Області	Закарпатська	694	6,4	54,2
	Івано-Франківська	626	5,8	45,0
	Львівська	689,9	6,4	31,6
	Чернівецька	258	2,4	31,9
Донбаський	972,6	9,0	11,5	
Області	Харківська	419,4	3,9	13,4
	Донецька	213,2	2,0	8,0
	Луганська	340	3,1	12,7
Крим	368,8	3,4	13,7	
м. Київ	34,6	0,3	43,3	
Усього по Україні	10782,2	100	17,9	

Джерело: [129].

АНЕКОНОМІКА

Останнім часом в практику впроваджена тенденція багатоцільового використання лісових ресурсів, прагнення до збалансованості різних напрямів їх господарського використання з врахуванням дефіциту лісових ресурсів, а також негативного впливу на навколишнє середовище.

Значна кількість галузей економіки приймає участь в процесі лісокористування, який передбачає з вилучення та використання лісових ресурсів, а також їх відтворення та покращення. Галузі, що здійснюють заготівку та переробку деревинної сировини об'єднані в лісопромисловий комплекс. В його складі виділяють чотири важливих галузі:

- лісозаготівельна;
- деревообробна;
- целюлозно-паперова;
- лісохімічна.

Лісозаготівельна діяльність полягає у проведенні підприємствами лісового господарства лісосічних робіт, транспортування деревини, здійснення її первинної обробки. Заготівельний процес включає валку лісу та грельовку деревини — транспортування лісу від місця рубки до перевалки на транспортні засоби на залізничних станціях або в портах (пристанях).

Деревообробна промисловість являє собою галузь господарської діяльності, завданням якої є здійснення механічної або хіміко-механічної переробки заготівельної деревини, виготовлення з неї матеріалів, напівфабрикатів та різноманітної готової продукції.

Целюлозно-паперова діяльність полягає у виготовленні з використанням рослинної сировини різних видів паперу, картону та виробів з них, целюлозу, деревну масу тощо.

Лісохімічна діяльність спрямована на використання відходів лісозаготівельної та деревообробної промисловості і на цій основі виготовлення широкого асортименту виробів, необхідних для багатьох галузей економіки (гірничо-видобувної промисловості, металургії, машинобудування, харчової та легкої промисловості). Серед виробів: деревне вугілля, дьоготь, смола, каніфоль, скипидар, оцтова кислота, метиловий спирт, ефірна олія тощо.

Важливого значення набуває збереження лісових ресурсів, вважаючи, що загибель деревини означає значні втрати для економіки. Деревина являє

собою найбільш дешевий вид матеріалів. Це спонукає до марнотратства у використанні деревини, особливо в районах багато забезпечених лісом.

Раціональному використанню та збереженню лісових ресурсів сприяють існуючі економічні методи впливу на процеси лісокористування. За спеціальне використання лісових ресурсів впроваджена плата за встановленими тарифами або у вигляді орендної плати чи доходу, одержаного від реалізації лісових ресурсів на конкурентних умовах. Плата, однак, не справляється за розміщення пасік, за користування земельними ділянками лісового фонду для потреб мисливського господарства, культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних і туристичних цілей та проведення науково-дослідних робіт.

3.5. Загальнодержавні підходи до охорони природних ресурсів

Охорона навколишнього середовища покликана забезпечити сприятливі умови для постійного залучення природних ресурсів у матеріальне виробництво та задоволення соціальних, культурних та естетичних потреб людей. В Україні постійно здійснюються заходи, спрямовані на зниження забрудненості землі, води, лісів, передбачається очистка промислових стоків, які відводяться в річки, озера, моря. Необхідне широке застосування якісно нових технологічних процесів, що забезпечують збереження всіх природних ресурсів та максимальну чистоту навколишнього середовища.

Фахівці відмічають вступ людства в епоху всесвітньої еколого-економічної кризи, яка почалася в 70-і роки двадцятого століття. Всесвітня еколого-економічна криза має політичний характер, свідчить про порушення рівноваги між суспільством і природою.

Країни із різним рівнем економічного розвитку по різному оцінюють свій стан та впроваджують різного змісту заходи, які сприяють виходу із кризи. Економічно розвинені країни еколого-економічну кризу переборюють прискореним впровадженням досягнень науково-технічного прогресу, нових ресурсозберігаючих технологій, реконструкцією виробництва, формуванням інформаційного суспільства. Країни з

перехідною економікою, до яких належить Україна, перебувають на ресурсно-марнотратній стадії розвитку. Виробництво ґрунтується на екстенсивній експлуатації, добуванні та використанні природних багатств.

В цих умовах економічно розвинуті країни проявляють особливий інтерес до природних ресурсів економічно слабких країн, намагаються обміняти за якісні природні ресурси «брудні» технології, використати їх території для розташування шкідливих виробництв, зберігання токсичних відходів тощо.

Ознаки екологічної кризи на території регіонів України можна бачити на прикладі зникнення окремих гідробіонів, отруєння ґрунту та погіршення стану здоров'я людей, зменшення чисельності населення. Забруднення повітря, ґрунтів, поверхневих і підземних вод, особливо в зонах впливу промислово-міських, гірничих та аграрних районів, свідчить про надмірне техногенне навантаження на навколишнє середовище.

Триває погіршення стану найбільш захищених водних об'єктів — підземних водоносних горизонтів, які є останнім екологічно безпечним резервом водозабезпечення населення і галузей економіки.

До господарського обороту в Україні залучено майже всі землі, які так чи інакше можна використати в сільськогосподарському виробництві. Для забезпечення промислового виробництва щорічно використовується майже дві третини поверхневого стоку річок та третина підземних вод. За рівнем зарегульованості річкового стоку, використання водних ресурсів для потреб населення, промисловості та сільського господарства Україна посідає перші місця серед європейських країн. Надмірно, екологічно незбалансовано використовуються й інші природні ресурси, зокрема лісові.

Забруднення навколишнього середовища сягнуло межі, за якою частково змінилася поведінка людини, виник парниковий ефект, різко збільшився генетичний тягар людства — дедалі більше народжується дітей з генетичними порушеннями. Біосфера насичена електромагнітним забрудненням, різко впала родючість ґрунтів. У результаті цих та інших причин, збільшилась смертність і змінились її причини. Якщо 100 років тому головними були інфекційні та паразитарні захворювання, то тепер — переважно серцево-судинні хвороби та

онкоутворення. Основними причинами створення кризової екологічної ситуації в Україні є нерациональна природоресурсно- і енергоємна структура її економіки, надмірне використання природних ресурсів, велике забруднення і деградація навколишнього середовища. Усе це призвело до надзвичайної токсикації навколишнього середовища на території усіх регіонів, негативного впливу на стан здоров'я людей.

До причин, що вплинули на формування економічної кризи, належать:

- надмірне розорювання земель за спрощеної технології ведення землеробства і застосування ненадійних систем захисту ґрунтів, що призвело до втрати родючості ґрунтів, їх деградації, а «хімізація» та внесення без належних обґрунтувань великих доз мінеральних добрив спричинили багато екологічних проблем;
- надмірна концентрація екологічно шкідливих виробництв;
- нещадне використання мінеральних ресурсів, нафтових родовищ Прикарпаття, дашавського і шебелинського газу, вугільних родовищ Донецького і Львівсько-Волинського басейнів, залізрудних родовищ Криворізького, Кременчуцького та Керченського басейнів, марганцевих, уранових родовищ тощо;
- забруднення поверхневих і підземних вод промисловими, сільськогосподарськими, побутовими стічними водами та забрудненим поверхневим стоком зумовило різке скорочення і так незначних в Україні запасів чистої води, а в багатьох випадках — і повного виведення з водокористування природних водойм і водотоків;
- недостатньо економічно обґрунтоване і екологічно доцільне за регулювання стоку на водних екосистемах України призвело до порушення природно-екологічної рівноваги, загострило проблеми шкідливої дії вод на навколоводні екосистеми;
- великомасштабне осушення земель і спрямлення русел річок, без врахування науково обґрунтованих меж такого втручання, загалом негативно позначилося на природних ландшафтах Полісся та інших регіонів;
- тривалий і активний розвиток лісозаготівельних робіт, що за темпами переважає лісовідновленню зумовило загальне омолодження

лісів і трансформацію природних лісових екосистем, особливо в головних лісових регіонах України (Карпати, Полісся).

Мають бути вжиті багатогранні заходи, спрямовані на поліпшення екологічної ситуації, відродження родючості ґрунтів, очищення річок і їх вод, очищення повітря. Від цього залежатиме рівень життя та стан здоров'я людей.

Забезпечення сталого економічного розвитку України та окремих регіонів може бути реалізовано за умови дотримання принципів, проголошених на міжнародній Ріо-де-Жанейрській конференції:

- піклування про людей має займати центральне місце в забезпеченні сталого розвитку, люди мають право на здорове й плідне життя в гармонійному поєднанні з природою;
- розвиток має задовольнити потреби нинішнього і майбутнього поколінь, галузей економіки, забезпечити збереження навколишнього середовища;
- для досягнення сталого розвитку й поліпшення життя всіх людей слід обмежувати і ліквідувати нежиттєздатні моделі виробництва та споживання, сприяти відповідній демографічній політиці;
- з метою посилення діяльності щодо нарощування потенціалу для забезпечення сталого розвитку слід широко використовувати міжнародний досвід із застосування нових і новаторських технологій;
- екологічні питання необхідно вирішувати з участю всіх громадян. Кожна людина повинна мати доступ до інформації про застосування шкідливих матеріалів і діяльність у місцях проживання, можливість брати участь у прийнятті рішень;
- приймати ефективні законодавчі акти щодо навколишнього середовища. Екологічні стандарти, цілі та пріоритети мають відображати екологічні умови й умови розвитку, в яких їх приймають;
- запобігати будь-якій діяльності, яка заподіє серйозні екологічні збитки або є шкідливою для здоров'я людини;
- для захисту навколишнього середовища слід вживати запобіжних заходів, відсутність повної наукової впевненості не повинна використовуватися з метою стримування прийняття економічно

ефективних заходів щодо запобігання погіршення стану навколишнього середовища;

- забруднювач має покривати витрати, пов'язані із забрудненням, у необхідній мірі враховувати суспільні інтереси.

3.6. Охорона земельних ресурсів

Законом України «Про охорону земель» (2003 р.) визначені правові, економічні та соціальні основи охорони земель з метою забезпечення їх раціонального використання, відтворення та підвищення родючості ґрунтів, інших корисних властивостей землі, збереження екологічних функцій ґрунтового покриву та охорони довкілля.

Охорона земель — це система правових, організаційно-економічних та технологічних заходів, спрямованих на:

- раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського призначення для несільськогосподарських потреб;
- захист від шкідливого антропогенного впливу;
- відтворення і підвищення родючості ґрунтів;
- підвищення продуктивності земель лісового фонду;
- забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення.

Важливою характеристикою ґрунтів є їх родючість. Під родючістю ґрунту розуміють здатність ґрунту задовольняти потреби рослин в елементах живлення, воді, повітрі і теплі в достатніх кількостях для їх нормального розвитку.

Оцінка родючості земель та визначення ефективності використання земель характеризується виходом продукції з одиниці земельної площі. Економічна ефективність збільшується внаслідок запобігання збитків в аграрному секторі, зменшення витрат на ліквідацію наслідків забруднення виробничих об'єктів в сільському господарстві, зменшення витрат сировини, енергії та витрат, пов'язаних із забезпеченням нормального стану природного середовища.

Деградація ґрунтів є неминучий процес і залежить від рівня розвитку суспільства, економічного стану країни. Україна має впровадити високу культуру землекористування, вжити необхідних заходів, що попереджають деградацію ґрунтів. Для збереження ґрунтів важливим є підвищення рівня знань про ґрунти та їх властивості керівників підприємств аграрного сектору, окремих користувачів земельних ресурсів, які розглядають ґрунти винятково як засіб задоволення споживчих функцій, як джерело для одержання сільськогосподарської продукції. Недостатніми знаннями володіють користувачі земель стосовно екологічної функції ґрунтів, від якої залежить водно-сольовий баланс, умови функціонування великої кількості організмів, склад повітря, обмін газів між ґрунтом і атмосферою. Вказані процеси в остаточному підсумку впливають на життя людини. Різностороння, малокваліфікована дія людини на ґрунт супроводжується глибокими геологічними змінами середовища ґрунту. Порушується екологічна рівновага, змінюються кількісні співвідношення між окремими поживними елементами ґрунту, що викликано незбалансованою системою виробництва, недостатнім внесенням в ґрунт мінеральних добрив. Втрата ґрунтового гумусу знижує рівень економіко-екологічної ефективності землекористування.

Відчутної шкоди земельним ресурсам надає застосування отрутохімікатів, що використовують для боротьби з сільськогосподарськими шкідниками. Останнім часом заборонено застосування ДДТ, албріну, меркаптафосу, обмежено застосування препаратів ртутно-органічних і миш'якових. Якщо чітко наслідувати агротехнічні прийоми, то застосування хімічних засобів можна значно скоротити. Вдалося поставити перепону, наприклад, хлібній жужелиці, хлібним пильщикам.

Відчутної шкоди сільськогосподарським культурам завдає зарази́ха. Своїми присосками вона «прилипає» до коренів рослини — «господаря», висмоктує звідти воду і поживні речовини. Соняшник, диня, кавун, огірок хиріють, стають менш врожайні або зовсім гинуть. Для боротьби з зарази́хою використовують мушку — фітомизу. Самка комахи ховає свої яєчка в квітці зарази́хи, через день-два з'являються личинки, котрі знищують ще не визріле насіння, а перетворившись на дорослу муху, дірявлять стебло рослини-паразита.

Вчені винайшли «живий гербіцид» і проти амброзії — одного з найпоширеніших бур'янів на полях. Ефективним виявився амброзієвий листоїд, який нищить бур'ян протягом усієї вегетації. Оранжеві подовженої форми яечка листоїда по 2-5 штук відкладає на нижню частину листя, що ними, як і суцвіттями, з квітня до середини вересня живляться личинки. При цьому не завдається ніякої шкоди сільськогосподарським культурам. Застосовуються проти амброзії ще комахи, які споживають її сім'янки та чоловічі суцвіття.

Новий напрям біологічної науки — алелопатія — вивчає вплив одних рослин на інші. Виявилось, окремі сорти сонго, суданки, соняшника нагромаджують в собі хімічні речовини, згубно діючі на деякі бур'яни. Треба тільки висіяти і не збирати їх після визрівання, а весною посіяти тут, скажімо, овочеві культури. Дослідження тривають. Слід визначити склад «живих гербіцидів» для сорго, суданки й соняшника, вивести сорти цих та інших культур з більшим вмістом необхідних речовин.

Науково обгрунтовані сівозміни, сучасний і правильний обробіток ґрунту, підбір сортів з урахуванням господарської цінності та стійкості проти шкідників і хвороб, додержання норм і строків посіву, забезпечуючи швидкі, дружні сходи, — ці та інші заходи приносять незаперечну користь.

Особливого значення набуває селекція нових сільськогосподарських культур, таких, як стійкі до соняшникової молі панцирні сорти соняшника, витривалі сорти пшениці «Безоста-1» тощо. Успішно протистоїть хворобам високоврожайний сорт ярового ячменю «Джерело». Біологічним засобом захисту рослин від хвороб та шкідників є також хвороботворні мікроорганізми, хижі, паразитичні комахи (ентомофаги), бур'яни. Поміж ентомофагів насамперед назвати трихограму. Вона полює на сивок — пернатих шкідників зернових і технічних культур, на кукурудзяного метелика та ін. Мушка фітозима (фітофаг) знищує бур'яни на посівах технічних, овоче-баштанних і кормових культур.

Дедалі більшого значення набуває мікробіологічний метод, що базується на розмноженні бактерій, грибків, вірусів, використовуваних проти шкідливих комах та збудників хвороб. Ці мікроорганізми вилучають із хворих чи загиблих у природних умовах комах, розмножують, а потім повертають у звичайне середовище існування.

В результаті порушення режиму поливу, незадовільного стану дренажу значні площі зрошувальних земель на півдні України засолюються, що негативно позначається на родючості. Частота та інтенсивність поливу при зрошуванні повинні здійснюватися з урахуванням типу ґрунту, погодних умов, виду рослин, рівня та хімічного складу ґрунтових вод. На практиці врахувати все надзвичайно складно, тому трапляється надмірна зволоженість, що погіршує меліоративний стан полів.

Бувають випадки, коли порушення технології поливу земельних ділянок призводить до значних втрат води. При зрошуванні машинами ДДА спостерігається перезволоження ґрунту, в результаті обробітку важкими сільськогосподарськими машинами він ущільнюється на глибину 60-80 см. Тоді вода при поливі стікає в балки, уносячи з собою поживні речовини, гербіциди, і там утворюються заболочені ділянки. Необхідна повсякденна, кропітка робота працівників водного господарства, сільськогосподарських підприємств, спрямована на покращення використання води при зрошенні.

Збереження земельних ресурсів безпосередньо пов'язане із захистом їх від підтоплення. Площі природного та техногенного підтоплення охоплюють 12% території держави, головним чином на території Степового регіону, в зоні зрошувального землеробства та великих водосховищ. Підтоплюються населені пункти, сільськогосподарські угіддя, погіршуються умови функціонування господарських об'єктів, знижується родючість земель, виникають надзвичайні ситуації.

За останні 15 років загальна площа земель та кількість міст і селищ із сталими проявами підтоплення зросли вдвічі. Ним охоплено території понад 500 міст і селищ. За експертними оцінками, від підтоплення земель тією чи іншою мірою потерпають до 16 млн. чоловік, населенню наносяться колосальні соціально-економічні збитки.

Головними причинами, які призвели до такого стану, є:

- втрати води в системах водопостачання та водовідведення;
- незадовільне функціонування чи повна відсутність зливової каналізації, інших систем водовідведення у населених пунктах;
- порушення природного стоку на забудованих територіях та територіях, покритих транспортними комунікаціями;

- недостатньо обґрунтована зарегульованість річок водосховищами та ставками;
- замулення та засмічення водних об'єктів;
- надмірне зрошення орних земель без відповідного дренажу;
- пошкодження, замулення та засмічення дренажних систем, призначених для попередження процесів підтоплення територій населених пунктів і сільськогосподарських угідь;
- інженерно не підготовлене виведення з експлуатації вугільних шахт та кар'єрів;
- скорочення площ лісових насаджень та природних ландшафтів.

Впровадження заходів, спрямованих на ліквідацію загрозової ситуації, що склалася внаслідок *підтоплення*, *регулюються* законами України та загальнодержавними програмами. В той же час виконання заходів здійснюється з порушеннями, спрямовано, головним чином, на ліквідацію *наслідків підтоплення*, а не на запобігання чинникам його виникнення. Підприємствами порушується встановлений законодавством режим господарської діяльності у водоохоронних зонах, бережних захисних смугах та на водозборах.

Не організовано систематичне вивчення, моніторинг та прогноз розвитку процесів підтоплення земель, не проведено інвентаризацію та оцінку стану потенційно небезпечних територій. Недостатньо виділяється коштів для впровадження затверджених загальнодержавних програм.

Державним та регіональним органам влади необхідно спрямовувати свою діяльність на впровадження заходів організаційно-правового, науково-технічного та фінансового змісту, пов'язаних із запобіганням виникнення процесів підтоплення земель. До головних в їх складі належить:

- проведення інвентаризації, паспортизації та оцінки технічного стану постійно небезпечних об'єктів, що можуть бути підтоплені;
- забезпечення додержання технологічних режимів експлуатації зрошувальних систем та впровадження науково обґрунтованих норм та режимів поливу сільськогосподарських угідь;
- скорочення втрат води у мережах водопостачання та *водовідведення*, розчищення та відновлення систем зливової каналізації у межах населених пунктів;

- відновлення природної дренажної здатності територій та недопущення замулення, забудови, засмічення і руйнування природних дренажних систем;
- вдосконалення системи моніторингу підтоплених територій на державному, регіональному, місцевому та об'єктовому рівнях;
- фінансування із державного та місцевих бюджетів виконання робіт по спорудженню захисних дамб та споруд, інженерних дренажних систем, будівництва та реконструкції зливової каналізації, видання інформаційно-довідкових матеріалів та рекомендацій щодо попередження підтоплення земель для використання в роботі органами місцевої виконавчої влади, органами місцевого самоврядування.

Законом України «Про охорону земель» (2003 р.) визначена система заходів в галузі охорони земель. До їх складу входить:

- розробка загальнодержавних і регіональних (республіканських) програм використання та охорони земель, створення екологічної мережі;
- здійснення природно-сільськогосподарського, екологічно-економічного, протиерозійного та інших видів районування (зонування) земель;
- впровадження стандартизації, економічного стимулювання щодо охорони та використання земель і підвищення родючості ґрунтів.

Встановлені норми гранично допустимого забруднення ґрунтів з метою визначення придатності земель для використання щодо гранично допустимої концентрації у ґрунтах хімічних речовин, залишкових кількостей пестицидів і агрохімікатів, важких металів тощо, максимально допустимого рівня забруднення ґрунтів радіоактивними речовинами. Для здійснення контролю за якісним станом ґрунтів встановлена норма максимального рівня забруднення, щодо оптимального вмісту поживних речовин, фізико-хімічних властивостей ґрунтів тощо. Важливими є рекомендації стосовно встановлення оптимального співвідношення земельних ресурсів сільськогосподарського, природно-заповідного та іншого природоохоронного, оздоровчого, історико-культурного, рекреаційного призначення, а також оптимального співвідношення земель

лісового та водного фондів; оптимального співвідношення ріллі та багаторічних насаджень, сіножатей, пасовищ, а також земель під полезахисними лісосмугами в агроландшафтах. Показники гранично допустимого погіршення стану і властивостей земельних ресурсів внаслідок антропогенного впливу та негативних природних явищ, а також норми інтенсивності використання земель сільськогосподарського призначення дозволяють оцінити деградацію земель, запобігти погіршенню їх стану в процесі використання.

Держава здійснює економічне стимулювання заходів щодо охорони та використання земель і підвищення родючості ґрунтів землевласникам та землекористувачам. До їх складу входить надання податкових і кредитних пільг фізичним і юридичним особам, які здійснюють за власні кошти заходи щодо захисту земель від ерозії, підвищення родючості ґрунтів та інші заходи, передбачені загальнодержавними і регіональними програмами використання та охорони земель. Землевласники та землекористувачі звільняються від плати за земельні ділянки, на яких виконуються роботи з меліорації, рекультивації, консервації земель та інші роботи щодо охорони земель, на період тимчасової консервації, будівництва та сільськогосподарського освоєння земель.

Сільськогосподарським товаровиробникам здійснюється компенсація недоодержаної частки доходу внаслідок консервації деградованих, малопродуктивних, а також техногенно забруднених земель.

3.7. Охорона водних ресурсів

Річки, озера, водосховища значною мірою забруднюються промисловими та господарськими відходами, нафтою при перевезенні її в суднах. Стоки нафти, наявність яких пояснюється потребами побуту, містять значну кількість неорганічних і органічних сполук, які потрапивши у водойми можуть викликати небезпечні захворювання. «Постачальниками» стічних вод, складних за вмістом, є об'єкти промисловості. Сучасні металургійні підприємства заповнюють водоймища тисячами кубометрів забрудненої води, де в основному розчинені речовини, що містять залізо. В стічних водах коксохімічних заводів

і фабрик виявляють феноли, роданіди, ціаніди, аміак тощо. Небезпечними є рідкі відходи синтетичної хімії, стоки целюлозно-паперової промисловості тощо.

Застосуванням нових технологічних процесів і сировини викликана поява мало поширених різновидів стічних вод. Насамперед синтетичні поверхнево-активні речовини, широко застосовувані у текстильній, нафтопереробній, хутровій, шкіряній та інших галузях. Стоки, насичені сірчаноокислими, хлористими і азотними солями, непридатні ні для пиття, ні для рибогосподарських потреб чи зрошування, ні для повторного промислового застосування.

Ефективність охорони водних ресурсів великою мірою залежить від якості очистки стічних вод, а останнє, в свою чергу, — від технологічних способів обробки, проектних характеристик і додержання вимог експлуатації очисних споруд.

Залежно від ступеня і характеру забруднення промислових вод застосовують механічну, фізико-хімічну, біологічну або термічну очистку. Нині виникло немало об'єктів, обладнаних очисними установками, що забезпечують оборотне водопостачання. Потужність очисних споруд має можливість очищати до 95 % стоків. Нові технологічні системи очистки запроваджені, наприклад, на Харківщині, де виробляють каустичну соду, хлор, пластмаси, засоби захисту рослин, миючі засоби тощо. Нові технології виконують не тільки санітарні, а й виробничі функції, готуючи воду до послідовного використання при різних процесах. В Слав'янську на підприємстві «Хімпром» створено комплекс оборотного водопостачання, що дозволяє акумулювати, очищати і багаторазово використовувати більш як 4 млн. м³ води. Комплекс призначений також для переробки вторинної сировини і одержання на цій основі хлористого кальцію, потрібного для бурових робіт.

На підприємствах Макіївки, Івано-Франківська та інших міст застосовується нова технологія, за якою очистка здійснюється бактеріями і найдрібнішими молюсками. Широке розповсюдження мають магнітні фільтри-осаджувачі для тонкої швидкісної очистки рідких і газоподібних середовищ (аміаку, аміачної води, пари, лугів, конденсату, машинного масла, оборотної води тощо). В таких фільтрах-осаджувачах

застосовується принцип магнітного впливу на частки в намагнічених насадках, що дає змогу створювати магнітні поля-уловлювачі високої інтенсивності. Магнітні фільтри-осаджувачі зручні, надійні, корисні для металургії, машинобудування, хімічної промисловості, енергетики та інших галузей. Вони впроваджені на підприємствах в м. Рівне, Львові, Вінниці та ін.

Своєрідним забруднювачем є теплі води ТЕС і АЕС. Нормальна робота електростанцій неможлива без постійного надходження води. Споживачами можуть бути конденсатори турбін, газоохолоджувачі генераторів, маслоохолоджувачі. Теплове забруднення водоймищ відбувається в основному при прямоочній системі, коли воду забирають безпосередньо з природного джерела, а після використання сюди ж скидають. Розвиток життя в теплій воді виявляється для продуктивності водоймища несприятливим, бо наїромаджені органічні речовини споживають кисень, розкладаються і викликають замор.

Помітно забруднюються водні ресурси поверхневим стоком із земельних угідь. У такий спосіб до річок і озер потрапляють біогенні речовини, продукти ерозії ґрунту, та й отрутохімікати — засіб боротьби з сільськогосподарськими шкідниками. В поверхневих і ґрунтових водах виявляють калій, фосфор, азот — наслідок порушення умов транспортування, збереження і внесення в ґрунт добрив.

Зараз відсутні прямі засоби захисту водних джерел від пестицидів, що застосовують у сільському та лісовому господарствах. Але здійснюється контроль за їх використанням.

Надзвичайно складною справою були і залишаються знезараження, дезодорація (знищення запахів) та утилізація стічних вод свиновідгодівельних комплексів. Такі стічні води для удобрення ґрунту без попереднього обробітку використовувати не можна. Тут містяться мікроби небезпечних хвороб (сальмонельоз, лептоспіроз, туберкульоз). Збудники здатні протягом року, зберігаючи життєздатність у ґрунті, мігрувати. Так вони потрапляють на рослини, в організм тварин, а з молоком і м'ясом — при відсутності належного обробітку їжі — й до організму людини. На полях можуть накопичуватися відходи згаданих комплексів — з'єднання азоту, зокрема нітрату, що отруюють ґрунтові води.

Чистота річок значною мірою залежить від річкового транспорту, що забруднює водоймища водою, що скидається із суден, в якій містяться нафтопродукти, відпрацьовані масла, господарсько-побутові відходи. Водні басейни забруднюються також в результаті скиду нафти і різного бруду в портах та суднобудівельних та судноремонтних заводах.

Нафта погіршує фізико-хімічні й біологічні характеристики води, впливаючи на запах, колір і температуру. Водоймища стають непридатними для розведення риби, промислового водопостачання. На водну поверхню річок, озер, водоймищ при перевантаженні апатитів, сірчаного колчедану, цементу, вугілля тощо потрапляють й пиловидні частки навалочних вантажів. Погіршують якість води також канцерогенні речовини, котрі потрапляють сюди після вихлопів двигунів, в стоках води із суден. Забір води для потреб народного господарства, будівництво гідротехнічних споруд, забруднення водоймищ, особливо в результаті аварійних скидів, негативно позначаються на рибних запасах.

Щоб зберегти річки від забруднення, водним законодавством і санітарними правилами заборонено суднам випускати за борг стічні води. Великі судна обладнуються засобами очистки, а дрібні — механізмами збирання господарсько-побутової та іншої непотрібної води, особливо тієї, де містяться нафтопродукти; у танкерів передбачено подвійну обшивку. Для обробки стічних вод є приймальні берегові й плавучі станції, судна-збирачі бруду, баржі-амбари.

Флот, працюючий в басейні Дніпра, обладнано системами збирання господарсько-фекальних стоків. Однак надійно захистити водні ресурси від забруднення можливо за допомогою комплексу заходів, які включають створення відповідних очисних установок на суднах та плавучих станціях, прокладку берегових каналізаційних систем, особливо у великих транспортних вузлах.

Особливу увагу треба приділяти малим річкам, вчасним заходам по їх охороні. Тутешня вода потрібна усім — населенню сіл, селищ, виробникам сільськогосподарської продукції, підприємствам місцевої промисловості. Внаслідок надмірної оранки поверхні водозабору, вирубування лісів, забруднення стоками, непродуманого зарегулювання замулюються русла малих річок. В сільських місцевостях по берегах

річок розміщують тваринницькі ферми й агропромислові комплекси по переробці сільгоспродуктів, де повільно здійснюється очищення стічних вод. Постійно зростаюче застосування добрив негативно позначається на якості води водоймищ.

Неабияке значення має створення водоохоронних зон, прилеглих до малої річки, де встановлюється спеціальний режим її використання, захисту від забруднення, виснаження, замулювання русла. Уздовж річкового берега відводиться смуга, на якій суворо обмежена будь-яка господарська діяльність. Залежно від довжини ширина водоохоронної зони може дорівнювати 100-300 м. Тут забороняється застосування добрив та отрутохімікатів, скидання брудних стоків підприємств та тваринницьких ферм, звалище сміття. В межах прибережної зони не можна розорювати землю, випасати худобу, будувати нові й розширювати старі підприємства, користуватися автотранспортом. Такі смуги слід засіяти деревно-чагарниковою рослинністю, яка є своєрідним регулятором стоку та бар'єром проти ерозійних процесів.

Оскільки чиста вода має величезне значення для здоров'я людини, її якість постійно контролюється. Під наглядом перебувають поверхневі стоки території міст і сіл, підприємств, сільгоспугідь. Інтенсивні зливи виносять до водоймищ специфічні відходи промисловості. Стоки зі схилів виробок та з відвалів підприємств гірничорудної промисловості заповнюють річкові русла важкими металами, здатними негативно впливати на біологічне життя водоймищ і забруднюючими питну воду. Контролюється наявність в ній кальцію і магнію, бо тривале споживання м'яких вод з невеликим вмістом названих елементів викликає захворювання серцево-судинної системи. Тому встановлюють як максимально, так і мінімально допустимі рівні деяких соляних компонентів, що містяться у питній воді.

Законом України «Про питну воду та питне водопостачання» (2002 р.) визначений зміст діяльності для забезпечення санітарної охорони у сфері питної води та питного водопостачання.

Санітарній охороні у сфері питної води та питного водопостачання підлягають джерела та об'єкти централізованого питного водопостачання незалежно від їх типу, форми власності та підпорядкування

з метою охорони та збереження природних властивостей води у місцях її забору, запобігання забрудненню, засміченню та передчасному виснаженню водних об'єктів, а також забезпечення безпеки виробництва, постачання і споживання питної води.

Залежно від типу джерела питного водопостачання (поверхневе, підземне), ступеня його захищеності і ризику біологічного, хімічного та радіаційного забруднення, особливостей санітарних, гідрогеологічних і гідрологічних умов, а також характеру забруднюючих речовин встановлюються зони санітарної охорони та окремі пояси особливого режиму цих зон.

Зони санітарної охорони джерел та об'єктів централізованого питного водопостачання входять до складу водоохоронних зон і поділяються на три пояси особливого режиму:

- перший пояс (суворого режиму) включає територію розміщення водозабору, майданчика водопровідних споруд і водопровідного каналу;
- другий і третій пояси (обмеження і спостереження) включають територію, що відводиться для забезпечення охорони джерел та об'єктів централізованого питного водопостачання.

У межах зони санітарної охорони джерел питної води та об'єктів централізованого питного водопостачання господарська та інша діяльність обмежується.

Забороняється розміщення, будівництво, введення в дію, експлуатація та реконструкція підприємств, споруд та інших об'єктів, на яких не забезпечено в повному обсязі дотримання всіх вимог і виконання заходів, передбачених у проектах зон санітарної охорони, проектах на будівництво та реконструкцію, інших проектах.

У межах першого поясу зони санітарної охорони забороняється:

- скидання будь-яких стічних вод, а також купання, прання білизни, вилов риби, випасання, водопій худоби та інші види водокористування, що впливають на якість води;
- перебування сторонніх осіб, розміщення житлових і громадських будівель, організація причалів плаваючих засобів, застосування пестицидів, органічних і мінеральних добрив, прокладення

трубопроводів, видобування гравію чи піску, проведення днопоглиблюваних та інших будівельно-монтажних робіт.

У межах другого поясу зони санітарної охорони забороняється:

- розміщення складів пально-мастильних матеріалів, пестицидів та мінеральних добрив, накопичувачів промислових стічних вол. нафтопродуктів та продуктопроводів, шлакосховищ та інших об'єктів підвищеної небезпеки, що створюють небезпеку хімічного забруднення вод;
- використання хімічних речовин без дозволу державної санітарно-епідеміологічної служби;
- розміщення кладовищ, скотомогильників, полів асенізації та фільтрації, зрошувальних систем, споруд підземної фільтрації, гноєсховищ, силосних траншей, тваринницьких і птахівничих підприємств та інших сільськогосподарських об'єктів;
- зберігання і застосування пестицидів та мінеральних добрив;
- розорювання земель (крім ділянок для залуження і залісення), а також заняття садівництвом та городництвом;
- осушення та використання перезволожених і заболочених земель у заплавах річок;
- видобування з водного об'єкта піску та проведення інших днопоглиблюваних робіт;
- влаштування літніх таборів для худоби та випасання її ближче ніж за 300 метрів від берега водного об'єкта;
- закачування відпрацьованих (зворотних) вод у підземні горизонти, підземне складування твердих відходів та розробка надр;
- забруднення територій сміттям, гноєм, відходами промислового виробництва та іншими відходами.

У межах третього поясу зони санітарної охорони забороняється:

- закачування відпрацьованих (зворотних) вод у підземні горизонти з метою їх захоронення, підземне складування твердих відходів і розробка надр, що можуть призвести до забруднення водоносного горизонту;
- розміщення складів пально-мастильних матеріалів, а також складів пестицидів і мінеральних добрив, накопичувачів промислових

стічних вод, нафтопроводів та продуктопроводів, що створюють небезпеку хімічного забруднення підземних вод; • відведення у водні об'єкти стічних вод, що не відповідають санітарним правилам і нормам.

В Україні планомірно реалізуються заходи по охороні водних ресурсів від забруднення. Відповідні кошти витрачаються на створення умов, які сприяють чистоті річок, озер, водосховищ. Специфіка природоохоронних заходів полягає в тому, що вони не викликають появу товарної продукції, результат такої діяльності не має вартісної оцінки. Для окремого підприємства витрати по створенню технічних і технологічних умов, спрямовані на збереження води, негативно позначаються на економічних показниках. Ці витрати формують лише соціально-економічний результат, оскільки спрямовані на виконання надзвичайно важливої функції: поліпшення якості води.

Особливості природо- і водоохоронних заходів істотно впливають на формування методики визначення ефективності затрат на охорону водних ресурсів. Кінцевий підсумок суспільного виробництва виявляється в досягненні певних соціально-економічних цілей суспільного розвитку, екологічних умов існування суспільства. Виходячи з цього, при вирішенні планових завдань використання і охорони водних ресурсів та оцінки їх впливу на соціально-економічну ефективність суспільного виробництва, на НТП, доцільно використати узагальнюючий критерій соціально-економічної ефективності. Застосування такого критерію повинно сприяти інтенсифікації суспільного виробництва.

Критерії оцінки соціально-екологічної ефективності водогосподарських заходів є якісними, а не кількісними, отже не піддаються прямому рахунку. Це ускладнює оптимізацію процесу суспільного розвитку та оцінку впливу стану водних ресурсів на нього, бо кожного разу стає невідомим той рівень якісних показників, який характеризує несприйнятливість розглядуваного варіанту використання водних ресурсів у народному господарстві. За таких умов зростає роль спеціальної експертизи та кваліфікованих експертів при розгляді проектів будівництва водогосподарських систем, споруд, комплексів.

У кінцевому підсумку при розгляді соціально-економічної і екологічної ефективності водогосподарських рішень проявляється сутність та пріоритетність заходів, що забезпечують соціальну ефективність та екологічну безпеку порівняно з заходами, гарантуючими виключно економічну безпеку порівняно з заходами, гарантуючими виключно економічну ефективність. По суті, цей критерій відображає багатопільовий підхід до обґрунтування плану використання і охорони водних ресурсів. Його застосування пов'язане з формуванням різних цілей народногосподарського розвитку, співставленням їх та виявленням найважливіших, найпридаштіших на окремих етапах розвитку суспільства, обґрунтуванням черговості їх досягнення, а також ефективності кожного варіанту при реалізації цілей такого роду.

Внаслідок недостатньої кількості очисних споруд й обмеженості капітальних вкладень на їх будівництво важливим для кожного економічного регіону є впровадження економічних обґрунтувань черговості спорудження об'єктів. Одночасно слід найповніше використовувати існуючі потужності, скорочувати строки їх повного ефективного освоєння.

В результаті поліпшення екологічної ситуації на території окремих регіонів має бути забезпечено досягнення балансу між потребами економічного розвитку і спроможностями відтворення екологічно повноцінних водних ресурсів у результаті цілеспрямованого державного регулювання господарської діяльності; забезпечення якісною водою питних та господарських потреб всього населення, підприємницької та соціальної сфер; захист населення і виробничо-господарського комплексу від шкідливої дії вод — підтоплення, водної ерозії, паводків тощо.

Досягнення цих цілей потребуватиме кілька етапів матеріальних та фінансових ресурсів, розуміння важливості їх досягнення з боку органів регіональної влади та органів місцевого самоврядування.

3.8. Охорона лісових ресурсів

Лісові ресурси підлягають охороні і захисту, що передбачає здійснення комплексу заходів спрямованих на їх збереження від знищення, пошкодження, ослаблення та іншого шкідливого впливу, на їх захист

від шкідників і хвороб. Важливого значення набувають заходи по збереженню лісових ресурсів в процесі їх використання.

Ліси відносяться до категорії екологічно вразливих ресурсів. На них негативно впливають люди в процесі виробничої діяльності; ліси знищуються при пожежах, різними шкідниками та іншими негативними явищами. Тому використання та відтворення лісів має бути організовано таким чином, щоб найбільш повно задовольнити соціальні, економічні, культурні потреби людей.

Забезпечення охорони та захисту лісів має загальнодержавне та регіональне значення, покладається на центральні та місцеві органи державної виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, постійних лісокористувачів.

Для покращення стану лісів і лісових земель необхідно застосовувати такі технології, прийоми та методи, які дозволили б зберегти продуктивність, життєдіяльність, відтворення лісів. Заходи мають бути спрямовані на підвищення родючості ґрунтів (меліорація земель, запобігання водній і вітровій ерозії ґрунтів, заболоченості, засоленості земель та іншими процесами, що погіршують стан ґрунтів), на своєчасний та ефективний догляд за лісовими культурами, важливого значення набуває повне та ефективне використання земельних ділянок лісового фонду для вирощування лісів, поліпшення їх вікової структури, зменшення площі земель, не вкритих лісовою рослинністю, стійкими деревостанами, охорона лісів від пожеж та самовільних порубів, захист від шкідників і хвороб — обов'язкова складова цих заходів.

Охорона лісів здійснюється в процесі спеціального використання лісових ресурсів, при заготівлі деревини. Заготівлю деревини проводять при наявності пильного контролю, тільки в межах розрахункової лісосіки. Розрахункова лісосіка — це щорічна норма заготівлі деревини в процесі рубок, що обчислюється під час лісовпорядкування і затверджується для кожного лісокористувача з врахуванням групи порід лісів.

З метою охорони лісових ресурсів проводять такі види рубок: санітарні рубки, рубки догляду за лісом, рубки, пов'язані з реконструкцією малоцінних молодняків і похідних деревостанів, прокладанням Росік, створенням протипожежних розривів тощо, лісовідновні рубки

в дерево станах, що втрачають захисні, водоохоронні та інші корисні властивості.

Санітарні рубки проводять у лісах заповідників, заповідних і рекреаційних зон національних природних і регіональних ландшафтних парків, пам'яток природи, заповідних урочищ для на лаштування протипожежних розривів та реконструкції малоцінних дерево станів.

У лісах, що захищають нерестовища цінних промислових риб, лісах зон господарської діяльності і господарських національних природних парків, у лісах регіональних ландшафтних парків, а також у гірських лісах проводять рубки, що спрямовані на збереження захисних, протиерозійних, водорегулюючих та інших корисних властивостей лісів.

Рубки догляду, як виняток, допускаються у лісах на лікувально-оздоровчих територіях, у лісах населених пунктів, лісопаркових зон державних лісових смугах тощо. В деяких випадках, в особливо захисних ділянках лісу може бути повністю або частково заборонено застосування окремих видів рубок.

Значна увага приділяється відновленню лісів та лісорозведенню, що спрямовується на поліпшення навколишнього природного середовища. Відновлення лісів забезпечується на землях, що були вкриті ліською рослинністю (зруби, згарища тощо). Роботи, пов'язані з відновленням лісів, провадяться способами, що забезпечують створення в найкоротші строки високопродуктивних лісів з господарсько цінних деревних і чагарникових порід за спеціальними програмами і проектами, що розробляються державними органами лісового господарства.

На землях, призначених для насадження лісів, а також землях непридатних в сільському господарстві (яри, балки, піски тощо) займаються лісорозведенням. Лісорозведення проводиться способами, що забезпечують створення лісових насаджень з високими продуктивними і захисними властивостями з метою підвищення лісистості території, запобігання ерозійним процесам, поліпшення навколишнього природного середовища.

Обсяги і способи робіт щодо відновлення лісів та лісорозведення визначаються на підставі спеціальних обстежень, враховують при цьому фактичні зміни у лісовому фонді та стан земель, що підлягають залісенню.

Працівники служби лісової охорони:

- запобігають порушенням правил охорони і захисту лісів, установленого порядку використання лісових ресурсів і користування земельними ділянками лісового фонду та іншим діям, що можуть негативно впливати на ліс;
- здійснюють заходи щодо підвищення протипожежної стійкості насаджень, запобігання виникненню, розповсюдженню лісових пожеж та ліквідації, а також щодо захисту лісів від шкідників і хвороб;
- сприяють організації та розвитку мисливського господарства, охорони і розведенню диких звірів і птахів.

Місцеві органи влади сумісно з працівниками лісового господарства з метою забезпечення охорони лісів в процесі їх використання надають земельні ділянки лісового фонду у тимчасове спеціальне користування, для здійснення культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних і туристичних, заходів проведення науково-дослідних робіт. Впроваджують заборону на відвідання лісів населенням і в'їзду до них транспортних засобів у період високої пожежної небезпеки. Одночасно організовують благоустроєні земельні ділянки для культурно-побутового обслуговування відпочиваючих у лісах зелених зон відпочинку.

3.9. Охорона атмосферного повітря

Важливе значення для життя людей має забезпечення охорони атмосферного повітря — одного із основних життєво важливих елементів навколишнього природного середовища.

Закон України «Про охорону атмосферного повітря» (2001 р.) створює правову основу діяльності, спрямованої на збереження та відновлення природного стану атмосферного повітря, створення сприятливих умов для життєдіяльності, забезпечення екологічної безпеки та запобігання шкідливому впливу атмосферного повітря на здоров'я людей та навколишнє природне середовище.

Визначений зміст діяльності в галузі стандартизації та нормування, що необхідно впроваджувати з метою встановлення комплексу

обов'язкових норм, правил, вимог до охорони атмосферного повітря від забруднення та забезпечення екологічної безпеки.

Стандартизація і нормування в галузі охорони атмосферного повітря дає можливість: забезпечити безпечне навколишнє природне середовища та запобігання екологічним катастрофам; реалізацію єдиної науково-технічної політики в галузі охорони атмосферного повітря від забруднення; забезпечити безпеку господарським об'єктам та запобігати виникненню аварій та техногенних катастроф; впроваджувати та використовувати сучасні екологічно безпечні технології.

У галузі охорони атмосферного повітря рекомендовано встановлювати такі норми:

- норми екологічної безпеки атмосферного повітря;
- норми гранично допустимих викидів в повітря забруднюючих речовин; норми гранично допустимого впливу фізичних та біологічних факторів, стаціонарних та пересувних джерел, що здійснюють викиди забруднюючих речовин.

Заходи щодо зменшення забруднення атмосферного повітря повинні включати вплив на роботу транспорту підприємств агропромислового комплексу, а також підприємств, що здійснюють видобування надр, проведення вибухових робіт тощо.

Підприємства, організації та громадяни — суб'єкти підприємницької діяльності зобов'язані здійснювати організаційно-господарські, технічні та інші заходи щодо забезпечення виконання вимог, передбачених стандартами та нормами екологічної безпеки у галузі охорони атмосферного повітря;

- вживати заходи щодо зменшення обсягів викидів забруднюючих речовин і зменшення впливу фізичних факторів, впроваджуючи систему ефективного контролю за станом атмосферного повітря;
- забезпечувати здійснення інструментально-лабораторних вимірювань параметрів викидів забруднюючих речовин стаціонарних і пересувних джерел та оцінювати ефективність роботи газоочисних установок;
- здійснювати контроль за проектуванням, будівництвом і експлуатацією споруд, устаткування та апаратури для очищення

газопилового потоку від забруднюючих речовин і оснащення їх засобами вимірювальної техніки, необхідними для постійного контролю за ефективністю очищення, дотриманням норм гранично допустимих викидів забруднюючих речовин. Для забезпечення охорони атмосферного повітря законодавством України передбачені та впроваджуються економічні заходи. Суб'єкти підприємницької діяльності зобов'язані сплачувати в бюджет штраф за забруднення навколишнього природного середовища; відшкодовувати збитки, заподіяні внаслідок порушення законодавства про охорону атмосферного повітря. Підприємствам, організаціям та громадянам надаються податкові, кредитні та інші пільги у разі впровадження ними маловідходних, енерго- і ресурсозберігаючих технологій з метою скорочення викидів забруднюючих речовин та зменшення негативного впливу на атмосферне повітря •

3.10. Чорнобильська катастрофа та її наслідки

Величезної шкоди населенню та народному господарству України завдала Чорнобильська катастрофа — найбільша у світі техногенна ядерна катастрофа. Особливо постраждали території Поліського регіону.

Унаслідок чорнобильського вибуху в Україні було радіаційно забруднено більше ніж 2300 населених пунктів, розташованих на території 12 областей. Чорнобильська катастрофа порушила нормальну життєдіяльність і виробництво в багатьох регіонах України, Білорусі і Росії, призвела до зниження виробництва електроенергії для потреб економіки. Істотні збитки було завдано сільськогосподарським і промисловим об'єктам, постраждали лісові масиви і водне господарство. Але ніякими фінансовими розрахунками не виміряти людське горе, пов'язане зі смертю чи втратою здоров'я ліквідаторів аварії, із хворобами дітей, зі страхом згубних, наслідків катастрофи.

У 1986 р. було евакуйовано майже 116 тис. чоловік, унаслідок чого виникла проблема додаткового будівництва житла для переселенців. У 1986-1987 роках для них було збудовано близько 15 тис.

квартир, гуртожитків для більш ніж тисячі чоловік, 23 тис. споруд, приблизно 800 установ соціальної та культурної сфери. Замість відселеного міста Прип'ять для персоналу Чорнобильської АЕС побудовано нове місто Славутич.

Внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС тільки в Рівненській області забруднено радіонуклідами території Березнівського, Володимирецького, Дубровицького, Заріченського, Рокитнівського і Сарненського районів загальною площею 1,2 млн. га, в тому числі 290 тис. га сільськогосподарських угідь, 500 тис. га лісових масивів. Спостереженнями встановлено надзвичайно високе надходження радіаційних елементів в організм людини через харчові продукти (м'ясо, молоко), особливо продукти лісу (ягоди, гриби). На інтенсивність розповсюдження радіонуклідів в системі «грунт-рослина» великою мірою впливають властивості ґрунту. Сприяють таким процесам найбільш поширені в поліських районах бідні на поживні речовини кислі дерново-підзолисті та торфові ґрунти. На таких ґрунтах міграційна здатність основних радіонуклідів значно вища, ніж на ґрунтах більш важкого механічного складу.

Загальна сума прямих збитків унаслідок аварії на Чорнобильській АЕС у 1986-1989 роках становила близько 12,6 млрд. доларів США. Втрати матеріально-майнових комплексів і окремих об'єктів економіки в зоні відчуження на території України — 1,4 млрд. доларів США. Сумарні прямі втрати матеріальних об'єктів та об'єктів за межами зони відчуження становлять 0,8 млрд. доларів США. Аналіз непрямих збитків показав, що втрати від невикористання сільськогосподарських, водних і лісових ресурсів, вартість недоотриманої електроенергії, збитки від мораторію на введення в дію нових потужностей на об'єктах атомної енергетики становили сумарно понад 160 млрд. доларів США.

Держави і народи, котрі пережили чорнобильське лихо, зустрілися з безпрецедентним комплексом соціальних, технологічних, інформаційних і правових проблем.

В Україні створена нормативно-правова база, що регулює весь комплекс післячорнобильських проблем. Верховна рада України прийняла і ратифікувала велику кількість законів, постанов, резолюцій і

угод, спрямованих на розв'язання найскладніших проблем мінімізації наслідків катастрофи і недопущення подібних аварій у майбутньому. До проблем ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи привернута увага усього світового співтовариства Організацією об'єднаних націй та її спеціалізованим агентством МАГАТЕ вжито заходів для з'ясування реальних масштабів катастрофи, розробки заходів щодо боротьби з наслідками аварії, для посилення безпеки діючих реакторів. Україна особливу увагу приділяє співробітництву з країнами, що найбільше постраждали від катастрофи — Республікою Білорусь і Російською Федерацією.

Органами державної влади та населенням багато зроблено, щоб звести до мінімуму наслідки катастрофи на Чорнобильській АЕС. Прямі витрати України на пом'якшення наслідків Чорнобильської катастрофи за період 1986-1991 років склали близько 6 млрд. доларів США, а з 1992 по 2005 роки витрати становили понад 7 млрд. доларів США. Допомога потерпілим областям була зосереджена на заходах з відновлення життєдіяльності уражених радіацією регіонів, проведення дезактивації, соціальної підтримки населення, яке залишилося проживати в забруднених областях, організації медичного обслуговування.

Керівники та спеціалісти володіють інформацією стосовно радіоекологічного стану землі, рівня її забруднення, достатньо точно прогнозують накопичення радіоактивного цезію рослинами та перехід його у тваринницьку продукцію. Введені в дію більш жорсткі норми оцінки рівня радіаційного забруднення продукції; проводяться регулярні обстеження людей, особливо дітей на вміст радіонуклідів в організмі, впроваджуються оздоровчі заходи, спрямовані на покращення загального радіаційного стану, зменшення надходження радіонуклідів до організму людей.

Залишається актуальним визначення ризиків для здоров'я людей, вивчення впливу радіоактивного забруднення на навколишнє середовище, прогнозування стратегічних напрямів вирішення проблем розповсюдження радіонуклідів у воді, повітрі, ґрунті, вивчення можливих наслідків цих явищ для конкретних груп населення які піддаються ризику, враховуючи їх спосіб життя.

Для поліпшення якості життя громадян, які постраждали *внаслідок* Чорнобильської катастрофи, вважається за необхідне:

- удосконалити загальнодержавні підходи до відновлення економіки і соціальної інфраструктури на радіоактивно забруднених територіях і в місцях компактного населення із створенням умов для залучення інвестицій;
- покращити якість медичної *допомоги, доступної для* малозабезпеченого населення, сприяти широкій реформі охорони здоров'я;
- забезпечити проведення науково обґрунтованих системних контрзаходів, *спрямованих на зниження доз* внутрішнього і зовнішнього опромінення населення;
- підвищити рівень обізнаності населення щодо більш безпечною *способу життя в умовах* радіоактивного забруднення;
- забезпечити в повному обсязі фінансування заходів, пов'язаних з ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту постраждалого населення, переселенням громадян в інші регіони, забезпечення житлом інвалідів і ліквідаторів, оздоровлення дітей;
- залучити до подолання наслідків Чорнобильської катастрофи міжнародну спільноту, фінансові ресурси інших держав, в першу чергу Білорусії та Російської Федерації.

3.11. Формування та збереження екологічно чистих територій та територій населених пунктів

Зменшенню, запобіганню та ліквідації негативного впливу господарської та іншої діяльності людей на навколишнє природне середовище, збереженню природних ресурсів, генетичного фонду живої природи сприяє створення на території кожного регіону окремих територій, що підлягають особливій охороні. До таких територій належать території та об'єкти природно-заповідного фонду, курортні та лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, полезахисні та інші природні території та об'єкти. Такі території можуть бути віднесені до екологічної

мережі — єдиної територіальної системи, яка включає ділянки природних ландшафтів, що потребують особливої охорони. Природний ландшафт являє собою цілісний природно-територіальний комплекс з генетично однорідними, одно типовими природними умовами місцевості, які сформувалися в результаті взаємодії компонентів геологічного середовища, рельєфу, гідрологічного режиму, ґрунтів і біоценозів. Природні ландшафти спостерігаються майже на 40% території України. У найменш зміненому вигляді вони збереглися на землях, зайнятих лісами, чагарниками, болотами, на відкритих землях, площа яких становить близько 20% території країни. За станом, близьким до природного ландшафту, можна віднести біля 40% площі лісів, що виконують захисні та природоохоронні функції.

В сучасних умовах найбільш захищеними в межах територій природно-заповідного фонду є природні комплекси, що складають 4% території країни, до яких належать біосферні та природні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Заходи по формуванню національної екологічної мережі визначені Законом України «Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки» (2000 р.).

Основною метою Програми є збільшення площі земель країни з природними ландшафтами до рівня, достатнього для збереження їх різноманіття, близького до притаманного їм територіально єдиної системи, що забезпечує можливості природних шляхів міграції та поширення видів рослин і тварин, збереження природних екосистем, видів рослинного і тваринного світу. Національна екологічна мережа має відповідати вимогам щодо її функціонування у Всеєвропейській екологічній мережі. Крім того Програма має сприяти збалансованому та невиснажливому використанню біологічних ресурсів у господарській діяльності.

До завдань Програми належить формування національної екологічної мережі, визначення змісту конкретних заходів, що стосуються охорони та відтворенню земельних, водних ресурсів, охорони,

використання та відтворення ресурсів рослинного і тваринного світу, збереження біологічного різноманіття.

Складовими структурних елементів екологічної мережі є:

- території та об'єкти природно-заповідного фонду: природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники (ландшафтні, лісові, ботанічні, загально зоологічні та ін., пам'ятки природи, штучно створені об'єкти (ботанічні, дендрологічні, зоологічні парки);
- водні об'єкти (ділянки моря, озера, водосховища, річки), водно-болотні угіддя, водоохоронні зони, прибережні захисні смуги, берегові смуги водних шляхів і зони санітарної охорони;
- ліси;
- курортні та лікувально-оздоровчі території з їх природними ресурсами;
- рекреаційні території для організації масового відпочинку населення і туризму;
- інші природні території (ділянки степової рослинності, луки, пасовища, кам'яні розсипи, піски, солончаки тощо);
- земельні ділянки, на яких зростають природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України;
- земельні ділянки, які є місцями перебування чи зростання видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України;
- частково землі сільськогосподарського призначення екстенсивного використання — пасовища, луки, сіножаті тощо;
- радіоактивно забруднені землі, що не використовуються та підлягають окремій охороні, — як природні регіони з окремим статусом. Національна екологічна мережа включає елементи загальнодержавного і місцевого значення, які визначаються за науковими, правовими, технічними, організаційними та фінансово-економічними критеріями.

До елементів національної екологічної мережі загальнодержавного значення належать:

- природні регіони, де зосереджено існуючі та такі, що створюватимуться, природно-заповідні території. Це регіони Карпат,

Кримських гір, Донецького кряжу, Приазовської височини, Подільської височини, Полісся, витоків малих річок, окремих гирлових ділянок великих річок, прибережно-морської смуги, континентального шельфу тощо;

- основні комунікаційні елементи національної екологічної мережі: широтні природні коридори, що забезпечують природні зв'язки зонального характеру, Поліський (лісовий), Галицько-Слобожанський (лісостеповий), Південноукраїнський (степовий), а також меридіональні природні коридори, просторово обмежені долинами великих річок: Дніпра, Дунаю, Дністра, Західного Бугу, Південного Бугу, Сіверського Дінця, які об'єднують водні та заплавні ландшафти — шляхи міграції численних видів рослин і тварин. Окремий природний коридор, що має міжнародне значення, формує ланцюг прибережно-морських природних ландшафтів Азовського і Чорного морів, який оточує територію України з півдня.

Елементи національної екологічної мережі місцевого значення визначаються відповідними регіональними програмами та регіональними схемами формування екологічної мережі.

Програмою передбачається поєднання національної екологічної мережі з екологічними мережами суміжних країн, що входять до Всеєвропейської екологічної мережі, шляхом створення спільних транскордонних елементів екологічної мережі у межах природних регіонів та природних коридорів. Створення спільної транскордонної екологічної мережі здійснюється у співробітництві з Російською Федерацією, Польщею, Білорусією, Румунією, Молдовою, Словацькою Республікою.

Важливе значення для забезпечення охорони навколишнього середовища встановлення організаційно-правової основи планування, забудови та використання територій населених пунктів мають положення визначені Законом України «Про планування і забудову територій» (2000 р.)

Основними завданнями планування і забудови територій є:

- * обґрунтування майбутніх потреб та визначення переважних напрямів використання територій;
урахування державних, громадських і приватних інтересів під час планування, забудови та іншого використання територій;

- обґрунтування розподілу земель за цільовим призначенням та використання територій для містобудівних потреб;
- забезпечення раціонального розселення і визначення напрямів сталого розвитку населених пунктів;
- визначення і раціональне розташування територій житлової та громадської забудови, промислових, рекреаційних, природоохоронних, оздоровчих, історико-культурних та інших територій і об'єктів;
- обґрунтування та встановлення режиму раціонального використання земель та забудови територій, на яких передбачена перспективна містобудівна діяльність;
- визначення, вилучення (викуп) і надання земельних ділянок для містобудівних потреб на основі містобудівної документації в межах, визначених законом;
- визначення територій, що мають особливу екологічну, наукову, естетичну, історико-культурну цінність, встановлення передбачених законодавством обмежень на їх планування, забудову та інше використання;
- охорона довкілля та раціональне використання природних ресурсів;
- регулювання забудови населених пунктів та інших територій.

Планування територій здійснюється на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях.

На загальнодержавному рівні планування використання територій здійснюється в результаті розробки генеральної схеми планування території України, якою передбачається раціональне використання території України, створення та підтримання повноцінного життєвого середовища, охорони довкілля, охорони здоров'я населення, охорони пам'яток історії та культури, визначення державних пріоритетів розвитку систем розселення, виробничої, соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури.

Планування територій на регіональному рівні полягає у розробленні та затвердженні схем планування територій Автономної Республіки Крим, областей, районів, регулюванні використання їх територій.

Планування територій на місцевому рівні забезпечується відповідними місцевими радами та їх виконавчими органами, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями відповідно до їх повноважень, і полягає у розробленні та затвердженні генеральних планів населених пунктів, схем планування територій на місцевому рівні, регулювання використання їх територій.

Генеральним планом населеного пункту визначаються:

- потреби в територіях для забудови та іншого використання;
- потреба у зміні межі населеного пункту, черговість і пріоритетність забудови та іншого використання територій;
- межі функціональних зон, пріоритетні та допустимі види використання та забудови територій;
- просторовий план забудови населеного пункту;
- загальний стан довкілля населеного пункту, основні фактори його формування, містобудівні заходи щодо поліпшення екологічного і санітарно-гігієнічного стану;
- території, які мають будівельні, санітарно-гігієнічні, природоохоронні та інші обмеження їх використання тощо.

Всебічне врахування екологічних наслідків соціально-економічних рішень на державному та регіональному рівнях, результатів реструктуризації виробництва, впровадження ринкових відносин є складним процесом, який вимагає точного прогнозу їх впливу на життєдіяльність людей. Від цього залежить загальний рівень антропогенного навантаження на біосферу, на стан навколишнього середовища в кожному регіоні.

Особливого значення набувають питання формування раціональної системи державного управління природоохоронною діяльністю. Напружена екологічна ситуація на території багатьох регіонів свідчить про те, що незважаючи на значну увагу, яка останнім часом приділяється цим питанням та значні витрати на їх вирішення, прийняті заходи недостатньо ефективні і не приводять до зміни негативних тенденцій. Враховуючи, що для здійснення природоохоронних програм необхідні кошти, необхідно чітко визначити пріоритетні напрями діяльності для досягнення ефективних та реальних результатів.

**КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ
САМОПЕРЕВІРКИ:**

1. *Дайте визначення поняття "природні ресурси".*
2. *Яка існує класифікація природних ресурсів?*
3. *Що таке земельні ресурси?*
4. *Яка існує класифікація земель за їх цільовим призначенням?*
5. *Розкрийте стан сільськогосподарського освоєння земельного фонду в регіонах?*
6. *Які існують відмінності у використанні земельних ресурсів на території окремих регіонів?*
7. *Охарактеризуйте, який має вплив земельна реформа на якість використання землі?*
8. *Що таке водні ресурси?*
9. *Які існують напрями використання водних ресурсів?*
10. *Що розуміють під поняттям «водогосподарська система»?*
11. *Дайте визначення водогосподарського комплексу.*
12. *Які показники використовують для характеристики регіонального використання водних ресурсів?*
13. *Які особливості використання водних ресурсів на території окремих регіонів?*
14. *Розкрийте стан та напрями раціонального використання водних ресурсів для комунально-побутового споживання.*
15. *Розкрийте стан та напрями раціонального використання водних ресурсів у промисловому виробництві.*
16. *Яким чином необхідно покращувати використання водних ресурсів у сільському господарстві?*
17. *У чому полягає використання водних ресурсів в гідроенергетиці?*
18. *Які особливості та резерви використання водних шляхів для роботи водного транспорту?*
19. *Розкрийте шляхи покращення використання водних ресурсів для забезпечення розвитку рибного господарства.*
20. *Що таке лісові ресурси?*

21. *На які групи поділяються ліси в залежності від народногосподарських, економічних та інших факторів?*
22. *Назвіть показники, які використовують для оцінки стану лісових ресурсів.*
23. *Які особливості наявності та використання лісових ресурсів на території регіонів України?*
24. *В чому полягає роль науки у впровадженні раціональних напрямів використання природних ресурсів регіону?*
25. *Яким чином вплинули ринкові перетворення на результати використання природних ресурсів.*
26. *Розкрийте сутність та зміст загальнодержавних підходів до охорони природних ресурсів.*
27. *Які напрями покращення стану та охорони земельних ресурсів?*
28. *Які напрями покращення стану та охорони водних ресурсів?*
29. *Які напрями покращення стану та охорони лісових ресурсів?*
30. *Яке значення для життя людей має забезпечення охорони атмосферного повітря?*
31. *Розкрийте зміст заходів, спрямованих на забезпечення охорони атмосферного повітря.*
32. *Дайте характеристики негативних наслідків Чорнобильської катастрофи для населення та народного господарства України.*
33. *В чому полягає зміст напрямів, які спрямовуються для покращення людей, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи?*
34. *Розкрийте, виконання яких завдань забезпечує формування та збереження екологічно чистих територій.*
35. *Яке значення для охорони навколишнього середовища має науково-обґрунтоване планування забудови територій?*

Розділ 4 ВИРОБНИЧА СФЕРА

4.1. Характеристика виробничої сфери — основи економічного розвитку

Економічне становище регіону, створення належних умов для життя і праці його населення залежить від розвитку виробничої сфери. Виробнича сфера виступає основою для задоволення людських потреб. Потреби, в свою чергу, відіграють роль стимуляторів діяльності людей. Тому виробнича сфера виступає як сфера безпосередньої, першочергової діяльності людини, необхідної для задоволення всіх надзвичайно різноманітних потреб.

Виробнича сфера характеризується складністю. До її складу входять засоби виробництва та люди, які володіють виробничим досвідом, предметами праці та засобами праці. Складність виробничої сфери пояснюється складністю взаємодії цих окремих елементів через технологію та організацію виробництва. Технологія виробництва виражає взаємодію основних факторів виробництва, способи впливу людини на предмет праці. Люди спрямовують свою діяльність на виготовлення нових видів продукції, оволодівають новими технологіями, використовують нові матеріали. Одночасно вдосконалюють організацію виробництва, забезпечують взаємодію всіх залучених до виробництва факторів, взаємодію людей у процесі виробництва. Ефективність взаємодії людей в організаційних структурах виробництва підвищується з впровадженням досягнень науково-технічного прогресу, інформаційності виробництва.

Для оцінки діяльності людей у виробничій сфері використовують показники «валовий внутрішній продукт» та «національний доход». Валовий внутрішній продукт являє собою вартість матеріальних благ всіх галузей виробничої сфери за певний період часу. Національний доход є узагальнюючий показник економічного стану регіону, являє собою заново створену вартість за певний період часу.

До складу виробничої сфери входять: промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт, зв'язок, торгівля та громадське харчування, матеріально-технічне забезпечення, заготівля.

Галузева структура промисловості України включає велику кількість спеціалізованих галузей, які сформовані з врахуванням технологічних особливостей виробництва, однорідності призначення кінцевої продукції, за схожістю сировини, що використовується для виготовлення продукції тощо. Сучасна класифікація промислових підприємств за видами діяльності передбачає їх розподіл на підприємства:

- добувної промисловості;
- обробної промисловості;
- виробництва та розподілення електроенергії, газу та води.

До складу добувної промисловості відносять підприємства, що видобувають енергетичні матеріали та підприємства, що видобувають неенергетичні матеріали.

До складу обробної промисловості входить нафтопереробна та металургійна промисловість, машинобудування, хімічна та нафтохімічна промисловість, виробництво деревини та виробів із дерева, целюлозно-паперова, поліграфічна промисловість, легка промисловість, харчова промисловість і перероблення сільськогосподарської продукції.

Окремою складовою промисловості виступає виробництво та розподілення електроенергії, газу, води.

До складу сільськогосподарського виробництва включають дві комплексні галузі: рослинництво та тваринництво. У складі рослинництва виділяють такі конкретні галузі як зернове виробництво, виробництво технічних культур, виробництво картоплі, овочеводство, виноградарство, виробництво спеціальних культур, кормовиробництво. У складі тваринництва виділяють: м'ясо-молочне виробництво, свинарство, вівчарство, птахівництво.

Транспортна галузь включає такі види транспорту: залізничний, автомобільний, водний (морський, річковий), авіаційний, трубопровідний, міський електротранспорт (в тому числі метрополітен).

На території кожного регіону сформовані певні співвідношення у розвитку окремих галузей виробничої сфери і в залежності від пріоритетності окремих галузей, визначається економічне спрямування. У випадку, якщо промисловість у загальній валовій продукції займає провідне місце, то вважають, що район має промислове спрямування. Якщо питома вага сільського господарства в регіоні більша, то він має сільськогосподарське спрямування. Крім того, територіальна структура та просторове розташування промисловості має різні форми, серед яких головне місце займає територіально-виробничий комплекс (ТВК). До складу ТВК входить сукупність взаємопов'язаних сфер діяльності, яка формується в межах компактної території з врахуванням природно-географічних та соціально-економічних особливостей функціонування.

Запропонований в розділі 1 даної роботи підхід до формування регіонального поділу території України враховує об'єктивно сформований склад територіально-виробничих комплексів, їх спрямованість та особливості просторової концентрації виробничих об'єктів різних галузей економіки, наявність міжрегіональних та внутрішніх економічних зв'язків, розгалуженість транспортної системи та інші фактори. За сукупністю цих особливостей виділені Поліський, Подільський, Степовий, Карпатський, Донбаський регіони. В окрему територіальну обособленість виділені Крим та м. Київ.

Крім територіально-виробничих комплексів на території кожного регіону можуть виділятися промислові райони, промислові вузли, центри, пункти.

У розвитку виробничої сфери, виробництва матеріальних благ на території окремих регіонів є спільні риси, а також суттєві відмінності у природно-географічному розташуванні, наявності природних ресурсів, засобів виробництва та їх енергетичним та інформаційним забезпеченням, наявності людського потенціалу, досягнень науково-технічного прогресу тощо. Вказані особливості окремих регіонів розкриваються в наступних розділах підручника.

4.2. Вплив організаційно-економічних факторів на розвиток виробничої сфери

Розвиток виробничої сфери України та на території окремих регіонів регулюється з допомогою організаційних (прямих) та економічних (непрямих) методів.

До організаційних (прямих) методів впливу належить, прийняття законів, указів, постанов та забезпечення їх виконання усіма об'єктами та суб'єктами господарської діяльності, усіма громадянами України; розробка та впровадження планів та програм у здійсненні техніко-технологічних та соціально-економічних перетворень на території окремих регіонів та на підприємствах різних галузей народного господарства, регулювання, таким чином, розвитку продуктивних сил; розробка та доведення до виконавців державних завдань та замовлень на виготовлення певної продукції, в тому числі товарів народного вжитку, продукції для галузей легкої та переробної промисловості тощо. До організаційних методів належить встановлення та контроль за виконанням норм надходжень коштів до державного, регіонального та місцевих бюджетів та контроль за здійсненням витрат з цих бюджетів; кадрові зміни, формування та впровадження кадрової політики в органах державного та регіонального управління тощо.

До економічних (непрямих) методів впливу, що базуються на використанні об'єктивних економічних законів, створюють умови для взаємодії учасників соціально-економічних процесів та самоорганізації економічних систем непрямим чином, належать створення умов для повної економічної самостійності підприємств в здійсненні господарсько-економічної діяльності; використання цін та тарифів з врахуванням можливостей державного впливу на їх рівень; використання фінансово-розрахункової та фінансово-кредитної системи для стабілізації економіки. Фінансово-кредитна система має передбачати надання цільової фінансової допомоги в переорієнтації виробництва в напрямку наукомісткої і конкурентоздатної продукції, збільшення випуску товарів народного вжитку, діяльність банківської системи, спрямованої на акумуляцію тимчасово вільних коштів підприємств,

організацій, фізичних осіб, перетворення цих коштів в діючий капітал, використовуючи його для надання кредитів діючим підприємствам; податкова система, діяльність якої спрямовується на забезпечення надходжень у державний бюджет достатньої кількості коштів, а також стимулювання розвитку підприємництва, здійснення структурних перетворень. Податкова система має передбачати впровадження диференційованих податкових ставок для різних галузей промислового виробництва з метою створення умов для пільгового оподаткування особливо необхідних стратегічно важливих виробництв для стимулювання їх розвитку; економічне стимулювання праці як метод економічного впливу.

Розглядаючи регіональні особливості економічного розвитку неможливо уникнути розгляду питання стосовно впливу трансформації економічних відносин у зв'язку з впровадженням приватизації. Починаючи з 1991 р. в економічному розвитку України склалися негативні тенденції, пов'язані із зміною форм власності на засоби *виробництва*, приватизацією. Це надто складні економічні зміни, які порушили багаторічно тривалі зв'язки, на перших етапах впровадження привели до негативних результатів.

В умовах планово-директивної економіки певний структурний виробничий потенціал держави був зорієнтований, головним чином, на виробництво продукції технічного та військового призначення. Виробництво такої продукції пов'язано із значними втратами матеріально-технічних, природних, *енергетичних та* трудових ресурсів. Одночасно, недостатня увага приділялась розвитку галузей виробництва, що забезпечують потреби людей, що перешкоджало вирішенню актуальних соціально-економічних завдань, не створювало можливостей *для зростання* матеріального забезпечення людей, покращення їх побутових умов. На часі стало необхідним формування нових економічних відносин, кардинальна структурна перебудова промислового комплексу на території окремих регіонів та держави в цілому.

Наступив період кардинальних змін у структурі та формах власності, організації управління виробництвом, у відносинах у сфері

виробництва, розподілу і споживання. Приватизація — це відчуження майна, що перебувало у загальнодержавній і комунальній власності, на користь фізичних та недержавних юридичних осіб. До об'єктів, що підлягають приватизації, належать майно підприємств, цехів, дільниць та інших підрозділів; незавершене будівництво; частки (паї, акції), що належать державі у майні господарських товариств. При проведенні приватизації враховувалось, що в Україні існує дві принципово різні форми власності: державна (в т. ч. комунальна) і приватна (*особиста*). Сутність сучасних економічних перетворень полягала в наданні економічної свободи підприємствам різних форм власності проводити усвідомлену комерційно-господарську діяльність і добиватися високих економічних результатів.

Роздержавлення і приватизація створює умови не тільки для економічної свободи діяльності підприємств, але й для політичної і соціальної самостійності, для формування суспільства нового змісту. В результаті приватизації працівники підприємств стають володарями власності, яку використовують в процесі праці. Це формує в них господарське ставлення до використання цієї власності, зацікавленість в ефективному використанні власних засобів виробництва.

Оскільки державна власність належала всім громадянам України, то для перерозподілу державної власності між усіма громадянами був застосований механізм, сутність якого полягає в наступному:

- здійснюється видача кожному громадянину приватизаційного сертифіката, який засвідчує його право на одержання частки державної власності;
- перетворюються більшість великих та середніх підприємств державної власності на акціонерні товариства;
- забезпечується обмін приватизаційних сертифікатів громадян на акції цих акціонерних товариств.

Акція — цінний папір, що засвідчує право власності громадянина на певну частину у статутному фонді (капіталі) підприємства (акціонерного товариства). Акціонерне товариство — підприємство, статутний фонд якого формується за рахунок випуску (емісії) та продажу акцій, розподіляється на частини між багатьма власниками акцій —

акціонерами. Таким чином, частка кожного з акціонерів пропорційна кількості придбаних ним акцій.

Характерною ознакою приватизації була відсутність достатнього національного капіталу, ринкових інституцій, зокрема фондового ринку, та довіри населення до інституту приватної власності взагалі. В таких умовах приватизацію можна було здійснити лише як штучний процес. Не була сформульована науково обґрунтована концепція приватизації, а у схоластичній, декларативній формі запозичено спершу чеську модель, а пізніше — російську, разом з їх організаційними недоліками, методологічними і методичними помилками.

До негативних результатів привів варіант сертифікатної приватизації, який спочатку був схвально сприйнятий населенням як соціально справедливий і такий, що вирішує стартові умови для участі у приватизації всіх громадян. В дійсності в процесі розповсюдження та використання сертифікатів не враховані ні економічне, ні соціальне становище людей: вік людини, фізичний стан і можливості виконувати певну роботу, стаж роботи, зайнятість у виробничій чи соціальній сфері, місце проживання (чи то великий промисловий центр, чи то мале чи середнього розміру місто, чи то село), географічне розташування і проживання людей тощо. В реальному житті «рівні можливості» не можуть існувати і бути ефективно реалізованими.

Приватизація державних підприємств не розглядалася як складний еволюційний процес. При здійсненні приватизації не враховані реальні економічні умови країни (кризовий стан економіки, втручання державних органів влади у процеси ціноутворення, розрив господарських зв'язків, дефіцит паливних та матеріальних ресурсів, існування неефективної податкової системи, недосконалої фінансово-розрахункової системи, негативний стан науки тощо), так і складність соціальних умов. Приватизація здійснювалася революційним наскоком, впровадженням методу «шокової терапії» з надією, що вона приведе до негайного поліпшення економічного становища.

Необхідно зазначити, що жодна країна з розвинутою ринковою економікою не проводила приватизацію в таких масштабах і такими темпами, як Україна. На приватизацію в Японії, наприклад, затрачено

10 років. Приватизація у Великобританії здійснювалася поступово, за 12 років приватизовано лише половина державного сектора у промисловості.

В Україні застосування метода «шокової терапії» супроводжувалося спадом виробництва, зростанням безробіття, зниженням життєвого рівня абсолютної більшості населення. Зміни форм власності привели до скорочення випуску усіх видів промислової продукції, в тому числі товарів народного споживання. Зменшувалися обсяги інвестицій в будівництво об'єктів промислового призначення, а також об'єктів соціальної сфери: житлових будинків, шкіл, лікарень тощо. Для привласнення народного добра, основних засобів виробництва, підприємств різних галузей економіки була використана цінова нестабільність. Після впровадження так званої «лібералізації» цін було здійснено відчуження державних органів влади від процесів державного контролю за цінами, а це означало, що були створені сприятливі умови для застосування договірних та вільних цін, за рівнем значно вищим порівняно з існуючими.

Варто було б заздалегідь вивчити та врахувати досвід європейських країн. Так, в Угорщині під час приватизації виробництво промислової продукції зменшилось в 2 рази, безробіття зросло на 20%. В Польщі та Чехословаччині за перший рік приватизації промислове виробництво скоротилось на 21—25 %, безробіття зросло на 15-16%.

Сама собою приватизація не означає автоматичного створення конкурентного середовища, яке є неодмінною умовою ефективної ринкової економіки. Становище цивілізованої конкуренції потребує тривалого часу для здійснення структурної перебудови економіки, демонаполізування виробництва, створення правової бази для здійснення державного управління економічним розвитком.

Приватизація державних підприємств супроводжувалась зростанням негативних соціальних процесів у суспільстві, розповсюдженням соціальної напруги. На приватних підприємствах підвищується рівень експлуатації працівників, не завжди гарантується мінімальний рівень заробітної плати, обмежується тривалість відпусток, не забезпечується

належний рівень охорони праці тощо. Існують випадки зневажливого відношення приватних підприємств до використання природних ресурсів. При розподілі фонду нагромаджень в першу чергу задовольняються поточні інтереси, значна частина коштів спрямовується на заробітну плату, зневажаються процеси розбудови і удосконалення виробництва.

Досвід останніх років проведення приватизації свідчить, що вона не отримала належного суспільного схвалення, а її реалізація не мала соціально орієнтованої спрямованості, не була законодавчо й організаційно підготовленою, не мала достатнього методологічного фундаменту.

Основними негативними наслідками приватизації стали:

- розпорошеність колишньої державної власності серед дрібних акціонерів, які неспроможні впливати на управління виробництвом і розподіл прибутку;
- практично повне всевладдя управлінського корпусу приватизованих підприємств щодо розпорядження активами цих підприємств з метою особистого збагачення;
- відсутність відповідальності за знищення виробництва;
- втрата працівниками основних соціальних гарантій і прав, передусім права на власність та працю.

Результатом масової приватизації стала поява в державі більш як 19 мільйонів акціонерів. Більшість із них стали акціонерами фіктивними і не мають жодних прав.

Перебудова виробництва на регіональному рівні, що триває протягом останніх років, має стихійний характер змін у сфері виробництва, відмічається втрата контролю з боку державних органів влади, що дестабілізує економічні процеси, породжує спад виробництва, дефіцит окремих видів ресурсів і товарів вітчизняного виробництва, зростання безробіття.

Впровадження нових структурних змін у виробництві на регіональному рівні вимагає впровадження нових підходів до системи організації управління промисловим виробництвом на державному та регіональному рівнях, які давали б позитивний результат і відчутний

ефект від здійснення заходів економічного, правового і адміністративного змісту.

Для активізації процесів структурної перебудови економіки на регіональному рівні необхідно впровадження заходів такого змісту.

1. Структурна перебудова промислового виробництва на регіональному рівні має здійснюватися на основі загальнодержавної моделі економічного розвитку з врахуванням природнокліматичних, економічних та соціальних особливостей кожного регіону. На регіональному рівні повинні бути визначені пріоритетні галузі паливно-енергетичного, машинобудівельного, приладобудівельного комплексів для використання продукції цих комплексів для техніко-технологічного переоснащення та оновлення промисловості усього народного господарства. Принципове значення має використання досягнень науки, впровадження передових технологій світового рівня. Розвиток перспективних, економічно обґрунтованих галузей регіональної економіки має здійснюватися при активній державній підтримці.
2. Ґрунтовний аналіз ефективності промислового виробництва, виявлення неефективних та збиткових підприємств, їх перепрофілювання чи ліквідація. Зміна напрямів виробничої діяльності, надання можливостей для розвитку малого та середнього підприємництва має здійснюватися з врахуванням умов ринку, формування ринкового середовища нового змісту, своєчасному виявленню попиту на 17 чи іншу продукцію.
3. Орієнтація виробництва на задоволення соціальних потреб населення, реалізація в кожному регіоні конкретних програм, які передбачають насичення ринку товарами народного споживання, задоволення попиту на товари за їх асортиментом, кількістю, якістю. Особлива увага має приділятися розширенню потужності для виробництва продовольчих товарів та товарів непродовольчих, культурно-побутового та господарського призначення підприємствами легкої промисловості, машинобудування, електротехнічної, хімічної, нафтохімічної промисловості тощо. До складених таким чином програм повинен входити перелік конкретних видів виробів,

випуск яких можна забезпечити на основі використання сировини і матеріалів регіону, повного завантаження існуючих виробничих потужностей, залучення ВИБІЛЬНИХ у процесі реструктуризації непотрібних виробництв, створення сприятливих умов для розвитку нових виробничих структур. В регіональній програмі необхідно передбачити вивчення попиту на товари, виробництво яких налагодити на даній території неефективно або неможливо. Програма має розроблятися на різні терміни її реалізації, орієнтуватися на різні групи населення та різні групи товарів споживання.

4. При здійсненні структурних перетворень необхідним стає ресурсне забезпечення виробництва на рівні регіону, виявлення наявних природних, матеріально-технічних, трудових, інвестиційних, фінансових ресурсів, виявлення джерел їх формування та можливостей використання для розвитку окремих галузей економіки. Особлива увага має бути спрямована на забезпечення ресурсами та висококваліфікованим персоналом розвитку наукомістких виробництв. Важливе значення має впровадження ресурсозберігаючих технологій, використання вторинної сировини, відходів виробництва, створення виробничих комплексів на певній території із замкнутим і безвідходним виробництвом.
5. Ефективне використання організаційних (прямих) та економічних (непрямих) методів державного та регіонального регулювання економічного розвитку.

4.3. Загальна оцінка стану та розвитку промисловості

Для оцінки стану промисловості використовують сукупність показників, що відображають результати діяльності промислових підприємств. Це: загальний обсяг виробництва промислової продукції, обсяг виробництва окремих видів промислової продукції; обсяг виробництва промислової продукції на душу населення; питома вага окремих галузей промисловості у валовому випуску продукції; індекс зміни обсягу промислової продукції в поточному році до обсягу продукції

в базовому році; доходи та витрати від виробничої діяльності, прибутковість підприємств окремих галузей промисловості, кількість працівників, продуктивність праці та середньомісячна заробітна плата у промисловості, ін. Для більш ґрунтовної оцінки стану промисловості застосовують також такі показники: структура витрат на виробництво, (%) в т. ч. матеріальні витрати, амортизація, витрати на оплату праці, відрахування на соціальні заходи, інші операційні витрати; витрати на одиницю виробленої продукції, грн./грн. в т. ч. матеріальних витрат, амортизації, витрат на оплату праці, відрахувань на соціальні заходи, інших операційних витрат, показники, що визначають стан використання паливно-енергетичних ресурсів, використання виробничої потужності підприємства, матеріалоемність продукції, фондвіддачу, створення нової продукції, використання нових форм сировинних запасів, впровадження нової техніки і технології тощо.

Тенденції, що склалися починаючи з 1991 р. у розвитку окремих галузей промисловості в Україні та на території окремих регіонів то-тожні, пов'язані із негативним впливом економічних процесів, зміною форм власності, приватизацією, формування принципово нових економічних відносин, оцінюються з використанням індексу зміни обсягу продукції за період 1990-2004 рр., за умови, що досягнутий рівень розвитку в 1990 р. прийнятий за 100%.

Порівняння результатів діяльності в окремих галузях промисловості здійснено з результатами, досягнутими в 1990 р., коли Україна знаходилася в складі СРСР. Таке порівняння наведено не з тих причин, що в той час були досягнуті значні позитивні результати. В дійсності економіка СРСР розвивалася екстенсивним шляхом, за рахунок збільшення у виробництві енергетичних, матеріальних, природних, трудових ресурсів, а не шляхом раціонального використання цих ресурсів. Щорічно обсяг промислової продукції зростав лише на 2-3%, тоді, коли темпи росту обсягу продукції в розвинутих країнах були значно вищими (в Японії, наприклад, 6-7 %). Продуктивність праці в СРСР відставала від продуктивності праці в інших країнах, порівняно із США, наприклад, в два рази. Результати досягнень в науково-технічному прогресі з надзвичайними труднощами знаходили втілення у виробництві.

Авторитет вчених був принизливим. Не враховувалося, що в світі настав період впровадження нового етапу науково-технічної революції, який охопив всі економічно розвинуті країни, наукові розробки інтенсивно впроваджувалися у всі сфери виробничої діяльності. В умовах відсутності задоволення необхідних соціальних потреб населення колосальні кошти направлялися для розвитку військово-промислового комплексу, утримання армії, для підтримки інших країн, нехтуючи забезпечення необхідними соціальними потребами свого народу.

Таким чином, порівняння основних показників регіонального розвитку протягом останніх п'ятнадцяти років з результатами 1990 р. дає можливість об'єктивно оцінити наявні досягнення та приховані можливості промисловості України, також окремих регіонів для наочного покращення ситуації, збільшення обсягів виробництва, підвищення його ефективності в умовах самостійності, соборності, демократизації суспільства, використання різних форм господарювання, для значного покращення економічного та соціального стану людей.

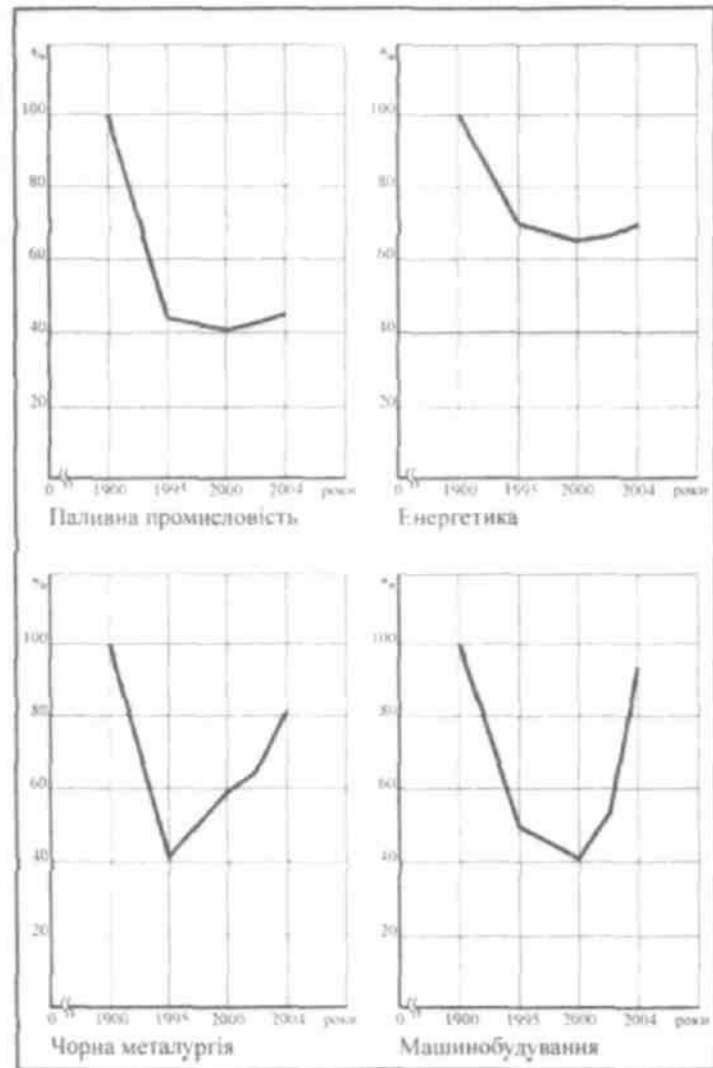
Наведені в підручнику дані про досягнення регіональної економіки в Україні свідчать про складний шлях становлення. Перебудова системи державного управління, широкомасштабне впровадження приватизації привело до значних недоліків, що видно із наведених даних (рис. 4.1 і 4.2). Індекси зміни обсягів продукції в паливній промисловості, енергетиці, чорній металургії, машинобудуванні, в хімічній, деревообробній, легкій та харчовій промисловості свідчать про наявність спадів та підйомів.

Загальнодержавні тенденції розвитку промисловості притаманні розвитку промисловості на території всіх регіонів, що видно із наведених на рис. 4.3 індексів зміни обсягів промисловості продукції на території окремих регіонів. Детальна оцінка процесів, що відбуваються, наведена в подальших розділах підручника.

Розглядаються такі галузі промисловості:

- паливно-енергетичний комплекс;
- гірничо-металургійний комплекс;
- машинобудування, хімічна, деревообробна та легка промисловість.

Рис. 4.1

Індекси зміни обсягів продукції паливної промисловості,
енергетики, чорної металурги, машинобудування

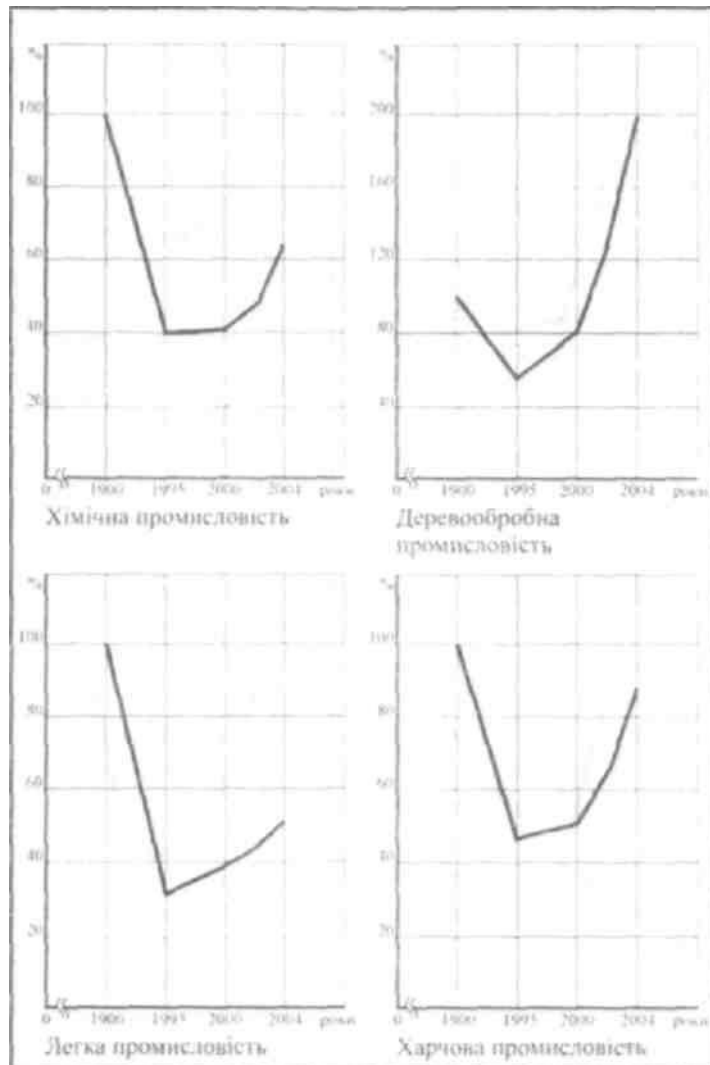
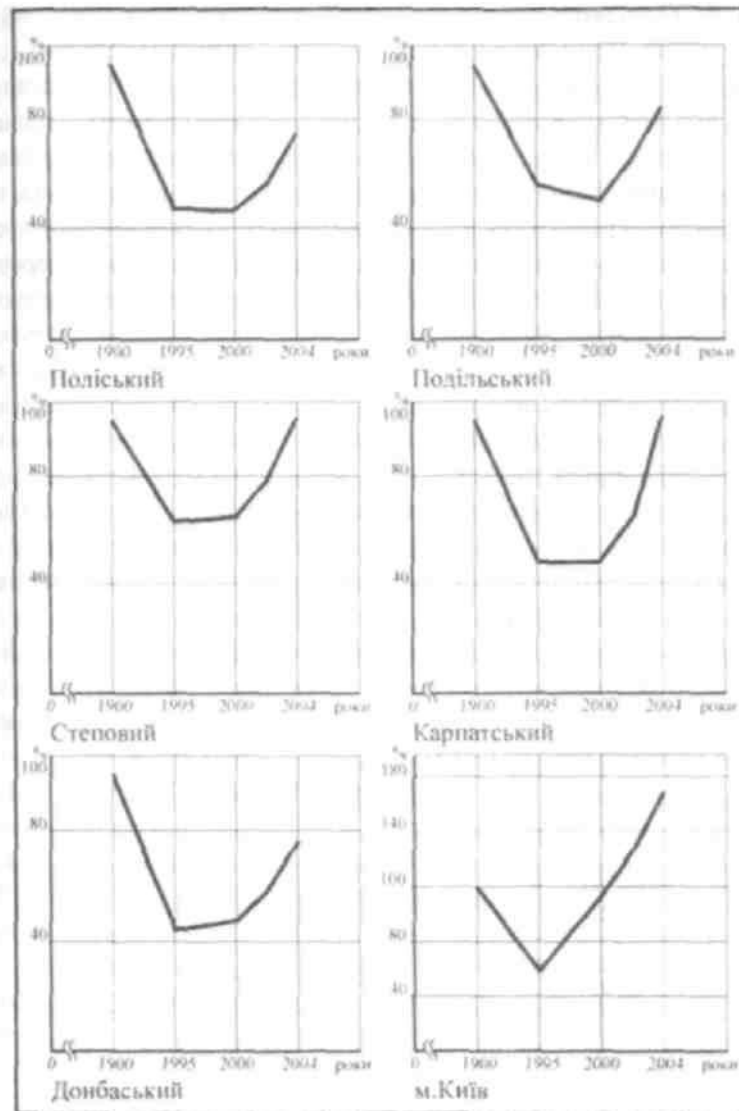

Рис. 4.2
Індекси зміни обсягів продукції хімічної, деревообробної, легкої, харчової галузей промисловості

Розділ 4 ВИРОБНИЧА
СФЕРА

Рис. 4.3
Індекси зміни продукції промисловості за регіонами

4.4. Паливно-енергетичний комплекс

Паливно-енергетичний комплекс (ПЕК) — складна міжгалузева система видобутку й виробництва палива та енергії, їхнього транспортування, розподілу та використання. До його складу входить паливна промисловість (нафтовидобувна, нафтопереробна, газова, вугільна, сланцева, торфова, уранова) та електроенергетика. Паливно-енергетичний комплекс тісно пов'язаний з усіма галузями народного господарства.

У сучасних умовах паливно-енергетичний комплекс забезпечує функціонування усіх галузей економіки України і рівень добробуту населення. Від стану справ у ПЕК залежить розвиток промисловості, сільського господарства, транспорту, сфери послуг, комунального господарства тощо.

Основними первинними джерелами енергії у сучасному світі є нафта, вугілля, природний газ, гідроенергія, а також швидко зростає атомної енергії. Інші джерела (дрова, торф, енергія сонця, вітру, геотермальна енергія тощо) у загальному енергоспоживанні становить лише кілька відсотків. Щоправда, в окремих країнах вони мають істотне значення для енергопостачання.

Україна має значні запаси вугілля, нафти і газу, поклади торфу, але ці запаси не забезпечують в повній мірі потреби розвитку економіки. Зміни обсягів видобутку вказаних видів палива характеризуються даними наведеними в табл. 4.1.

Таблиця 4.1
Видобуток палива

Роки	Вугілля, млн. т	Нафта, млн. т	Натуральний газ, млрд. м ³	Паливний торф, млн. т
1990	164,8	5,3	28,1	1,6
1995	83,8	4,1	18,2	1,1
1996	70,5	4,1	18,4	0,8
1998	77,2	3,9	18,0	0,6
2000	81,0	3,7	17,9	0,4
2002	82,5	3,7	18,7	0,5
2004	80,3	4,0	19,3	0,6

Джерело: [130].

Вугільна промисловість

До складу вугільної промисловості входять підприємства, що здійснюють видобування, збагачення та брикетування природного кам'яного та бурого вугілля. Вугілля використовують головним чином в електроенергетиці та чорній металургії, враховуючи його енергетичні властивості, що визначає його економічну цінність. Крім того, вугілля також використовують у хімічній та інших галузях економіки як сировину в машинобудуванні, у житлово-комунальній сфері. Серед загальних ресурсів органічного палива на вугілля припадає 65-90%. У розвинутих країнах використання вугілля забезпечує зростання економіки, заміняє нафту у багатьох сферах діяльності.

Кам'яне вугілля в Україні видобувається на території двох основних регіонів: Донбаського та Карпатського. В Донбаському регіоні видобуток вугілля головним чином зосереджено в Донецьку, Макіївці, Єнакієве, Горлівці, Чистякові — Донецька область; Луганську, Стаханове Первомайську, Лисичанську — Луганська область. В Карпатському регіоні вугілля видобувають в Червонограді. Крім того, видобуток вугілля здійснюють у Ново-Волинську Волинської області.

Буре вугілля видобувають на території Житомирської (Поліський регіон), Черкаської (Подільський регіон), Кіровоградської, Донецької (Степовий регіон), Львівської (Карпатський регіон) областей.

Вугільна промисловість України протягом тривалого часу розвивалася із значними коливаннями. Найбільшого обсягу видобутку вугілля було досягнуто в 70-х роках, коли зруйновані війною підприємства були відбудовані, оснащені механізацією виробничих процесів, впроваджений підземний транспорт. В результаті інтенсивної експлуатації вугільних родовищ за рік видобувалося 200-215 млн. т вугілля.

З відкриттям покладів нафти і газу в Західному Сибіру почався занепад вугільної галузі, спад виробництва, зменшення фінансування на реконструкцію шахтного фонду. Протягом кількох десятиліть модернізація здійснювалася незадовільно, що суперечило самій природі шахт як вугледобувних підприємств. Надзвичайно негативно на стан галузі вплинуло впровадження ринкових умов господарювання, зміни форм власності, приватизація вугільних підприємств, безсистемна експлуатація

вугільних родовищ. У 1990 р. було видобуто ще 165 млн. т вугілля, й до 2000 р. обсяг видобутку вугілля зменшився в два рази (табл. 4.1). Цей процес супроводжувався відсутністю державного впливу на розвиток вугільної промисловості, що проявилось в тому, що було ліквідовано державне замовлення на видобуток та використання вугілля, відсутністю прямих договорів між вугільними підприємствами та споживачами вугілля, зменшенню фінансування. В сучасних умовах не знаходять впровадження створені вітчизняними спеціалістами нові види гірничої техніки та нові технологічні процеси підземного видобутку вугілля, механізація допоміжних робіт. Не використовуються сучасні розробки вугільних науково-дослідних, конструкторських та проектних інститутів.

Робота підприємств вугільної галузі ускладнюється також природними факторами, що відрізняють їх роботу від підприємств інших галузей. Шахта може діяти тоді, коли постійно відновлюються запаси вугілля замість вилученого з надр. Такі природні умови важко прогнозувати, вони створюють небезпеку для виробництва. З врахуванням природних умов організують роботу шахтарів, які працюють в очисних вибоях, насичених вугільним та природним пилом. Для покращення умов їх праці, захисту людей, ліквідації аварій необхідні нові організаційно-технологічні рішення та їх фінансування, що не забезпечується.

Ліквідація шахт здійснюється без наявності обґрунтованих інженерно-технічних та соціальних проектів, що створило складну соціальну ситуацію. Фінансово не забезпечувався виробничо-технологічний цикл закриттям або консервації вугледобувних виробництв, будівництво нових підприємств і створення нових робочих місць для влаштування звільнених працівників шахт, здійснення професійної та соціальної переорієнтації шахтарів і членів їх сімей. Закриття шахт призвело до вимирання шахтарських селищ і містечок. Особливо в складному становищі опинилися жителі малих та середніх шахтарських міст з моногалузевою структурою промисловості.

Серед заходів, пов'язаних із закриттям шахт, важливого практичного змісту набуває пропозиція доктора техн. наук професора Г. Пеньковського, який обґрунтував концепцію принципово нового енергетично-виробничого комплексу «вугільна шахта-теплоелектростанція».

Сутність проекту полягає в тому, що на одному майдані поряд із існуючими шахтами будується електростанція. Вугілля із шахт подається безпосередньо в котли станції для подальшого виробництва електроенергії. Таким чином, функціонує принципово нова технологія, яка дозволяє використати невисокої якості вугілля (в складі якого порода складає до 38%) без додаткового збагачення, уникнути транспортування вугілля до великих теплоелектростанцій на значні відстані, знизити загальні витрати на отримання електроенергії. Таким чином, видобуток палива і виробництво електроенергії та тепла поєднуються між собою в єдину схему. Крім того, вирішується також можливість для комплексного використання горючих покладів шахт: газу метану та вугілля. Запропонована технологія передбачає спочатку відбір з лав газу-метану, а потім здійснюється видобуток вугілля; і газ, і вугілля подаються в електростанцію для отримання електроенергії.

Концепція комплексу «вугільна шахта-теплоелектростанція» відпрацьована на території Донецької області; здійснюється напрацювання відповідних проектів для шахт Макіївки, шахт Луганської області та Львівсько-Волинського вугільного басейну.

Вугільна галузь України відноситься до стратегічної галузі, одночасно являє собою трудомістке капіталосмне та енергоємне виробництво, вимагає, постійної уваги державних та регіональних органів влади для забезпечення стабільності та розвитку. Для збереження вугільної промисловості необхідно відновити державний вплив, державне керівництво, зупинити розпродаж економічно привабливих шахт та інших об'єктів. Залучення стратегічних інвесторів, державна фінансова підтримка, вдосконалення системи та структури управління створять умови для збереження вугільної галузі, її реструктуризації та ефективного використання.

Нафтогазова промисловість

Нафта — корисна копалина, основа світового паливно-енергетичного комплексу, ефективне та зручне для використання паливо. Продукти нафтопереробки широкого використовуються у всіх галузях промисловості, сільськогосподарському виробництві, на транспорті, У побуті. Значна частина продукції використовується для виробництва електроенергії, у хімічній промисловості.

Нафтогазова галузь являє собою важливу складову частину паливно-енергетичного комплексу України, яка разом з іншими галузями забезпечує пошук, розвідку та розробку родовищ нафти і газу, транспортування, переробку, зберігання і реалізацію нафти, газу, продуктів їх переробки. Нафтогазова галузь забезпечує енергетичну незалежність держави, тому її стану і розвитку приділяється значна увага.

Нафтогазоносні площі зосереджені головним чином в Карпатському, Подільському, Степовому регіонах та в Криму. У загальній структурі видобутку нафти значна її кількість (80-85 %) приходить на Подільський та Степовий регіони. Тут проводяться геологічні дослідження, відкриваються нові родовища нафти, що створює позитивні можливості для збільшення обсягів її видобутку.

Для збільшення розвитку економіки України щорічно необхідно використовувати 23 млн. т нафти. Видобуток нафти складає 4 млн. т, тобто 17,5 % від потреби, незважаючи на відкриття нових нафтових родовищ. Існує тенденція до зменшення обсягів видобутку нафти, починаючи з 1990 р. (табл. 4.1). В цих умовах, а також при наявності нестабільності імпортного надходження нафти в Україні щорічно відчувається дефіцит продуктів переробки нафти — бензину, дизельного палива, мазуту тощо. До основних причин такого стану можна віднести:

- недостатній обсяг видобутку нафти з вітчизняних нафтових родовищ, що не забезпечує потреби та створює необхідність транспортування сировини з інших країн;
- неекономне використання нафтопродуктів підприємствами різних галузей економіки, що перевищує їх питомі витрати на одиницю продукції в 1,5-2 рази порівняно з іншими промислово розвинутими країнами;
- відсутність коштів для своєчасного ремонту та відновлення основних засобів транспортування та переробки нафти;
- нерентабельна робота українських нафтопереробних підприємств, де глибина переробки нафти становить близько 50% замість 80-90%.

Потреби України в нафті покриваються за рахунок імпорту, головним чином із Росії. Останнім часом розглядається поряд з іншими проектами, можливість транспортування нафти з Близького Сходу

в результаті будівництва та експлуатації нафтопроводу «Джейран-Самсун», що пройде між Середземноморським та Чорноморським узбережжями Туреччини. Пропускна здатність нафтопроводу 100 млн. т нафти в рік. Передбачається, то нафта з Ірану та Аравійського півострова надходитиме трубопроводом до Чорноморського узбережжя Туреччини, а звідти танкерами буде транспортуватися до Одеського терміналу. Така схема транспортування забезпечить нафтою Україну, країни Чорноморського узбережжя, а також країни Західної Європи.

За попередніми розрахунками будівництво нафтопроводу може бути здійснено протягом 2-2,5 року, термін окупності його будівництва — 5 років.

Нафтопереробна промисловість являє собою галузь обробної промисловості, підприємства якої переробляють видобуту із свердловин сировину нафту та виготовляють з неї нафтопродукти. Нафтопереробні підприємства розташовують поблизу нафтовидобувних територій. Одночасно вирішують питання по забезпеченню транспортування нафти та нафтопродуктів на значні відстані з використанням різних видів транспорту

Широкого використання набуло будівництво та експлуатація трубопроводів, якими нафта та нафтопродукти подаються до споживачів. Для транспортування нафти із Росії в Україну використовують три магістральні трубопроводи: Мічурінськ-Кременчук, Самара-Лисичанськ-Кременчук-Херсон-Одеса та нафтопровід «Дружба», яким транспортується нафта Західного Сибіру через Беларусь до північно-західних кордонів України до Словаччії, Угорщини та інших країн Європи. Меншого значення має трубопровід, по якому нафта у Лисичанськ транспортується з Тихорецька (Північний Кавказ).

Ефективним способом транспортування нафти та нафтопродуктів рахується використання танкерів — спеціальних наливних суден, здатних транспортувати такі вантажі морським шляхом на значні відстані. Незважаючи на великі можливості забезпечення перевезень нафти і нафтопродуктів із східних країн для потреб України, наявність портів та інших берегових споруд — цей спосіб не знайшов широкого застосування у зв'язку із відсутністю танкерного флоту. При позитивному вирішенні питань стосовно використання нафти Ірану та країн

Аравійського півострова необхідно здійснити будівництво та експлуатацію вітчизняного танкерного флоту.

Для транспортування нафти та нафтопродуктів також використовують залізничний транспорт, який відіграє важливу роль у забезпеченні міжрегіональних перевезень, використовуючи його переваги та зручності.

Для перевезення нафти і нафтопродуктів на території окремих областей використовують автомобільний транспорт, який обслуговує окремих споживачів.

Промисловість природного газу включає розвідування, видобуток, транспортування, зберігання і переробку природного і супутнього нафтового газу, що видобувається разом з нафтою. Ця галузь енергетики розвивається чи найшвидше, через те, що її роль в енергопостачанні постійно зростає.

Промислові запаси в Україні дорівнюють 1,1 трлн. м³, відкриті 500 млрд. м³.

Газові поклади розташовані на території Подільського, Степового та Карпатського регіонів та в Криму, вони співпадають з розташуванням покладів нафти, враховуючи генетичну їх спорідненість. У Причорномор'ї та Приазов'ї родовища нафти і природного газу експлуатуються на шельфі Чорного моря: Голіцинське, Шмідта, Штормове, Тарханкутське, Дельфін; родовища природного газу — на шельфі Азовського моря: Керченське, Казантипське, Стрілкове.

Природного газу у 2004 р. видобули 19,3 млрд. м³, хоча в перспективі його видобуток може зрости до 50 млрд. м³. Зараз тільки родовища Харківської області дають до 50 % природної о газу України (поклади Юльєвське, Яблоневське, Селешенське). Видобуток газу на званому Шебелинському родовищі в Полтавській області постійно знижується через зростання глибини буріння (до 2 км).

Україні потрібно щорічно близько 75-80 млрд. м³ газу. Його будуть надалі закуповувати в Росії, Туркменії, Узбекистані.

Природний газ широко використовують як дешеве паливо та як сировину для хімічної промисловості. Значні переваги природного газу перед іншими паливними ресурсами (легке запалювання, відсутність зольних залишків після згорання, зручні умови для транспортування

тошо) сприяли тому, що природний газ став невід'ємною паливною сировиною для промисловості, необхідною складовою для забезпечення потреб житлово-комунального господарства.

Привертає увагу стан справ з вітчизняними запасами газу, враховуючи, що вичерпаність родовищ, які знаходилися в експлуатації, сягла 80%, а це визначало скорочення видобутку газу. Протягом тривалого часу (з 1990 до 2005 р.) ресурсна база не відновлювалася. Перспективи для зростання видобутку газу відкрилися починаючи з 2000 р., коли були введені в експлуатацію нові родовища в межах Дніпровсько-Донецької западини та на території Західного регіону. Особливого значення набуває відкриття на українську шельфі Чорного та Азовського морів чотирьох родовищ природного газу.

Наслідком приросту розвіданих запасів настала стабілізація щорічного видобутку газу на рівні 18-19 млрд. м³.

Важливого значення набуває питання транспортування та зберігання природного газу. Україна має розгалужену систему газопроводів, за обсягами надання транзитних послуг посідає перше місце на світовому ринку транспортування газу. Пропускна спроможність системи транспортування забезпечує подачу газу внутрішнім споживачам і до 90% експортних поставок російського газу до країн СНД, Європи та Туреччини.

Ефективне використання транспортної системи має стратегічне значення, від цього залежить стан української економіки та надійне забезпечення енергоресурсами всього Європейського континенту. Тому для збереження конкурентоспроможності газопроводів впроваджуються програма їх реконструкції, технічного переоснащення і розширення.

Для покращення стану щодо геологічного вивчення газонасності надр, їх розробки з метою пошуку та розвідки родовищ газу, видобутку і зберігання газу впроваджуються заходи економічного та організаційно-правового змісту. В складі умов, що стримують зростання видобутку газу — наявність архаїчної системи штучного поділу галузі на геологорозвідку та експлуатацію. Стає необхідним впровадження загальноприйнятої в інших розвинутих країнах організаційної структури Управління, коли процес пошуку родовищ, їх освоєння та експлуатація об'єднані в єдиному підрозділі.

Залишається актуальною проблема збереження у державній власності цілісного нафтогазового комплексу, недопущення його дроблення й приватизації, поділу галузі між окремими компаніями, користувачами надр.

Необхідні докорінні зміни у технології видобутку газу, заміни довготривалого і витратного процесу, коли від моменту буріння першої *пошукової* свердловини і до повного введення в дію родовища минало кілька років, на новий, що передбачає максимальне скорочення процесу освоєння нових родовищ. Впровадження технології надглибокого буріння (понад 6 тис. м) дадуть змогу залучити до експлуатації значні, раніше недоступні запаси газу. Значні вигоди надає широке застосування методів горизонтального буріння та скайклінг-процесу.

Важливого значення набуває робота з відновлення репутації України як надійного партнера в галузі транспортування і зберігання природного газу. Це полегшить діяльність з укладення довготермінових міжнародних контрактів з постачальниками і споживачами блакитного палива для збереження наявних та залучення додаткових обсягів транзиту газу територією України.

Необхідно врегулювати ринок газу в Україні. З ринку енергоресурсів потрібно усунути посередницькі структури, зробити чітку та прозору систему реалізації газу промисловим підприємствам, створити єдиний реєстр споживачів газу України.

Поліпшення фінансового становища та здійснення господарської діяльності підприємствами газової галузі безпосередньо залежить від удосконалення нормативно-законодавчої бази. Особливо це стосується законодавства з оподаткування, оскільки податкова політика не залишає можливості для реалізації планів покращення діяльності у газовій галузі.

Складною залишається процедура встановлення цін на нафту, нафтопродукти і газ, які встановлюють в залежності від рівня світових цін, які щорічно зростають. Незважаючи на наявність такої залежності ціни на природний газ для населення, підприємств комунального господарства та бюджетних організацій протягом 7-Ю років залишились практично незмінними в умовах, коли номінальна середня заробітна

плата збільшилась в 3,5-4 рази. Ці обставини призвели до того, що втрати підприємств, пов'язані із видобуванням, закупівлею, транспортуванням та постачанням природного газу відшкодовуються лише на 50%. Таким чином, системою ціноутворення закладена політика збитковості газової галузі, що негативно впливає на стан справ, не стимулює її розвиток.

В паливному балансі України горючі сланці і торф складають незначну питому вагу.

Горючі сланці (глинисті, вапнякові, кременисті гірські породи) використовують, головним чином як низькосортне паливо, головним чином на теплових електростанціях. Відомі два основних родовища горючих сланців — в Хмельницькій області (поблизу м. Кам'янець-Подільський) та на межі Черкаської та Кіровоградської областей. Горючі сланці розглядають як додаткові резерви енергозбереження, враховуючи відсутність масштабного промислового їх видобутку.

Торф — горючі копалини, що утворюються у болотах із залишків відмерлих рослин, нагромаджених в умовах надмірної вологості та відсутності повітря. Запаси торфу зустрічаються повсюди. Найбільші запаси зосереджені на території Поліського регіону, головним чином у Волинській, Рівненській, Чернігівській, Київській областях.

Торфова промисловість відноситься до найстаріших джерел забезпечення населення дешевим паливом. Торф використовують у житлово-комунальному господарстві, частково у хімічній промисловості.

В умовах складного паливно-енергетичного становища України торф як паливний ресурс займе своє місце в паливному балансі, хоча в минулому використанню торфу не надавалося стратегічного значення. Позитивних успіхів у використанні торфу досягнуто, наприклад, на території Чернігівської області. Продукцію підприємства «Чернігівторф», Щорічний обсяг якого складає в середньому 100 тис. т., використовують жителі та підприємства не тільки в Чернігівській, але й в Київській, Сумській, Полтавській областях, де немає торфобрикетних заводів.

Прикладом хорошої роботи є підприємство «Смигаторф», що^в Рівненській області. Торфобрикетне підприємство в період ринкових трансформацій зазнало скрутного становища, опинилося на межі

банкрутства із значними боргами, заборгованістю працівникам з виплатою заробітної *плати*, розширеним транспортним господарством.

Формування професійно підготовлених працівників, підтримка підприємства місцевою владою забезпечило вихід підприємства з кризового стану. Підприємство стало одним із лідерів в системі «Укрторфу», випускає зарік 75-80 тис. т торфобрикету за економічно обґрунтованими і прийнятними для споживання цінами. Слизький торфобрикет використовують не тільки споживачі в Рівненській області, але й в Тернопільській, Хмельницькій і навіть Чернівецькій областях.

За оцінками фахівців використання замість вугілля торфу в котельнях для обслуговування житлового фонду зменшує в 3-4 рази витрати по експлуатації цих котелень.

Електроенергетика

Електроенергетика як галузь промисловості включає виробництво електричної енергії на теплових, гідравлічних та атомних електростанціях, електричні мережі, окремі котельні та інші господарські об'єкти. Розвиток електроенергетики залежить від використання різноманітних енергетичних ресурсів, більшу частину яких складають невідновлені наливні ресурси: вугілля, нафта, природний газ, уран тощо.

Стан енергозабезпечення країни та окремих регіонів відображається в енергобалансі, в якому подаються дані про кількість виробленої електроенергії та одержаної із-за меж України, кількість спожитої електроенергії та витраченої у мережах загального користування, кількість відпущеної електроенергії за межі України.

Динаміка обсягів виробництва та споживання електроенергії наведена в табл. 4.2.

Обсяг виробленої електроенергії протягом останніх *років* зменшився на 40%, з 300 млрд. кВт.-год. в 1990 р. до 182 млрд. кВт.-год. в 2004 р. Особливо відчутний спад виробництва електроенергії відмічено в перші роки існування України як незалежної держави в результаті впровадження ринкових відносин, приватизації об'єктів енергопостачання, відсутності чіткої системи державного контролю за цими важливими процесами. Останнім часом обсяг виробленої енергії стабілізувався на рівні 172-182 млрд. кВт.-год.

Таблиця 4.2
Енергобаланс у 1990-2004 рр.
(млрд. кВт.-год.)

Роки	Вироблено електроенергії	Одержано електроенергії із-за меж України	Спожито електроенергії				Втрати у мережах загального користування	Відпущено електроенергії за межі України
			Промисловістю і будівництвом	Сільським господарством	Транспортом	Іншими галузями		
1990	298,5	15,3	170,0	28,5	14,5	35,1	21,9	43,8
1995	194,0	9,7	99,9	23,8	10,8	37,7	18,8	12,7
1996	183,0	4,2	92,7	20,4	9,8	33,1	25,0	6,2
1998	172,8	10,0	84,1	15,7	9,7	32,6	30,0	10,7
2000	171,4	2,7	83,2	11,7	9,2	32,3	31,2	6,5
2002	173,7	5,5	91,7	3,7	9,2	32,5	33,5	8,6
2004	182,2	2,2	100,7	3,2	9,8	35,9	27,3	7,5

Джерело: [130].

Аналіз використання електроенергії підприємствами різних галузей економіки свідчить про наявність нестабільності в цих процесах. Значний обсяг електроенергії (50-52%) споживається промисловими підприємствами та в будівництві. Іншими галузями діяльності, в тому числі в житлово-комунальному господарстві використовують до 20% виробленої електроенергії. Незначними є витрати електроенергії у сільському господарстві та на транспорті. Вражають втрати електроенергії у мережах загального користування — до 15-18% від загального обсягу.

Потреби у електроенергії забезпечують підприємства різних галузей енергетичної промисловості (табл. 4.3).

Теплові електростанції (ТЕС) являють собою промислові підприємства, призначенням яких є перетворення хімічної *енергії палива* у теплову, а теплову — в електричну. Процес здійснюється в результаті синхронної взаємопов'язаної експлуатації котелень, парових котлів, турбін, генераторів та розподільчих підстанцій.

Таблиця 4.3
Потужність електростанцій і виробництво електроенергії

Роки	Всі електростанції		У тому числі					
			Гідроелектростанції		Теплові		Атомні	
	Потужність, млн. кВт	Виробництво електроенергії, млрд. кВт. год.	Потужність, млн. кВт	Виробництво електроенергії, млрд. кВт. год.	Потужність, млн. кВт	Виробництво електроенергії, млрд. кВт. год.	Потужність, млн. кВт	Виробництво електроенергії, млрд. кВт. год.
1990	55,6	298,5	4,7	10,7	37,1	211,6	13,8	76,2
1995	53,9	194,0	4,7	10,2	36,6	113,3	12,6	70,5
1996	54,0	183,0	4,7	8,8	36,5	94,6	12,8	79,6
1998	53,8	172,8	4,7	15,9	36,3	81,7	12,8	75,2
2000	52,8	171,4	4,7	11,5	36,3	82,6	11,8	77,3
2002	52,8	173,7	4,8	9,8	36,2	85,9	11,8	78,0

Джерело: [130].

Сумарна потужність теплових електростанцій України стабілізувалася на рівні 36 млн. кВт., забезпечує 50% загальних потреб в електроенергії. Теплові електростанції обслуговують значні території, промислові райони, промислові центри.

Незважаючи на притаманні переваги розвиток теплоенергетики стримується недоліками, серед яких — відносно низькі ККД (35-42%) теплоелектростанцій, значні обсяги споживання невідновленого палива, зношеність основних фондів, висока собівартість виробленої електроенергії тощо.

Гідравлічні станції (ГЕС) для виробництва електроенергії використовують механічну енергію водних потоків. ГЕС використовують постійно діючі потоки води, не втрачають паливних ресурсів, менше залежать від транспорту, створюються сприятливі умови для механізації та автоматизації виробничого процесу, термін їх використання значно триваліший порівняно з тепловими електростанціями.

В Україні значного поширення набули гребцеві ГЕС, що будуються на рівнинних річках і передбачають створення водосховищ, які займають значні території. На гірських річках будують дериваційні гідроелектростанції, де існує великий природний напір води. Спорудження греблевих ГЕС супроводжується комплексним вирішенням господарських завдань. Забезпечується обводнення земель, господарське та побутове водопостачання, створюються умови для судноплавства та розвитку рибного господарства. Потужні гідроелектростанції побудовані на р. Дніпро, утворюючи Дніпровський каскад ГЕС. До його складу входять Київська, Канівська, Кременчуцька, Дніпродзержинська, Дніпровська та Каховська гідроелектростанції. Серед інших необхідно відмітити про експлуатацію Дніпровського гідровузла та Теребля-Рікську ГЕС у басейні Тиси. Будівництво та експлуатація ГЕС на малих річках не привело до позитивних результатів, враховуючи їх малу потужність та значні витрати, що пов'язані з будівництвом та використанням.

Сумарна потужність гідроелектростанцій України стабілізувалася на рівні 4,7-4,8 млн. кВт, дозволяє забезпечувати потреби в електроенергії, обсяг якої складає приблизно 4-5% від загального обсягу виробленої електроенергії. Враховуючи відносно низьку собівартість виробленої електроенергії, екологічну безпечність для населення, експлуатація гідроелектростанцій завжди буде привабливою для забезпечення енергетичних потреб України.

Атомні електростанції (АЕС) використовують енергію, що утворюється в процесі розпаду атомів радіоактивних елементів (основним видом ядерного палива є уран — 235 і плутоній — 239.)

Основними елементами АЕС є атомний реактор, циркуляційні насоси, трубопроводи, парогенератор, турбогенератор, турбіни.

Будівництво атомних електростанцій в Україні розпочалося в 60-х роках минулого століття. Введені в дію Запорізька, Чорнобильська, Хмельницька, Рівненська атомні станції. Завдяки цьому загальна потужність всіх атомних електростанцій доведена до 12-13 млн. кВт, а обсяг виробленої електроенергії стабілізувався на рівні 75-78 млрд. кВт.-год., що складає 42-45 % від загального обсягу виробництва електроенергії.

Будівництво АЕС супроводжується загрозою потенційних можливостей викидів радіоактивних речовин в атмосферу, в результаті проранків на етапі конструювання, проектування, будівництва та експлуатації АЕС, що становить небезпеку для навколишнього природного середовища та населення. Все це проявилось в результаті Чорнобильської катастрофи у 1986 р., що призвела до найбільшої трагедії, сколихнула весь світ.

Проте, дефіцит електроенергії, зменшення обсягів постачання в Україні нафти і газу, складність у розвитку вугільної галузі, що негативно вплинуло на розвиток промисловості і сільського господарства, змусило переглянути відношення фахівців до розвитку атомної енергетики, підвищуючи вимоги до забезпечення безпечної експлуатації АЕС. В результаті були прийняті рішення стосовно введення в дію додаткових, завчасно недобудованих блоків на Рівненській та Хмельницькій АЕС.

Альтернативні види палива та електроенергії

Для забезпечення економіки України паливно-енергетичними ресурсами важливого значення набуває виробництво та споживання альтернативних видів рідкого та газового палива на основі залучення нетрадиційних джерел та видів енергетичної сировини. До нетрадиційних джерел та видів енергетичної сировини належить сировина рослинного походження, відходи, тверді горючі речовини, нафтові, газові, газоконденсатні родовища, важкі сорти нафти, природні бітуми тощо, виробництво і переробка яких погребує застосування принципово нових технологій.

До альтернативних видів рідкого палива належать:

- горючі рідини, одержані під час переробки твердих видів палива (вугілля, торфу, сланців);
- спирти, олії, інше рідке біологічне паливо, одержане з біологічної сировини;
- горючі рідини, одержані з промислових відходів, стічних вод та інших відходів промислового виробництва;
- паливо, одержане з нафти і газового конденсату нафтових, газових та газоконденсатних родовищ непромислового значення, якщо воно не належить до традиційного виду палива.

До альтернативних видів газового палива належать:

- газ (метан) вугільних родовищ, а також газ, одержаний у процесі підземної газифікації та підземного спалювання вугільних пластів;
- газ, одержаний під час переробки твердого палива (кам'яне та буре вугілля, горючі сланці, торф);
- газ, що міститься у водоносних пластах нафтогазових басейнів з аномально високим пластовим тиском, а також у газонасичених водоймищах і болотах;
- газ, одержаний з природних газових гідрантів;
- біогаз, генераторний газ, інше газове паливо, одержане з біологічної сировини;
- газ, одержаний з промислових відходів (газових викидів, стічних вод промислової каналізації, вентиляційних викидів, відходів вугільних збагачувальних фабрик тощо).

Використання нетрадиційних джерел та видів енергетичної сировини для виробництва альтернативних видів рідкого та газового палива спрямовано на забезпечення економії паливно-енергетичних ресурсів.

Для забезпечення виробництва альтернативних видів палива створюються організаційно-економічні умови для підприємництва на основі державного захисту інтересів підприємця, умови для розвитку науково-технічної бази виробництва та впровадження нових наукових досягнень у цій сфері. Обов'язковою умовою є створення системи державних стандартів; впровадження економічних важелів і стимулів для підприємств, діяльність яких пов'язана з впровадженням ресурсозберігаючих технологій при використанні альтернативних видів палива; стимулювання інвестиційної діяльності тощо.

Для забезпечення стабільності у розвитку економіки окремих регіонів використанню альтернативних джерел енергії приділяється значна увага. До альтернативної енергії відносять енергію, вироблену з альтернативних джерел, це електрична, теплова та механічна енергія, яка виробляється на об'єктах альтернативної енергетики і може виступати товарною продукцією, призначеною для купівлі-продажу. До альтернативних джерел дешевої та доступної енергії відносять енергію

сонячного випромінювання, вітру, морів, річок, біомаси, теплоти Землі та вторинні енергетичні ресурси, які існують постійно у довкіллі.

Використання альтернативних джерел енергії має особливості, зокрема зумовлені природними умовами. Можливості для використання альтернативних джерел енергії залежать від наявності водних ресурсів малих річок, необхідних для роботи гідроенергетичного обладнання; наявності біомаси, кількість якої залежить від обсягів щорічних урожаїв; наявності геотермальних джерел та свердловин, придатних для виробництва та використання геотермальної енергії; наявності теплових викидів, обсяги яких залежать від функціонування підприємств промисловості тощо.

Альтернативна вітроенергетика дозволяє подолати існуючі труднощі, має значні перспективи розвитку. Загальний обсяг вітрової енергії, яку реально можна використовувати в Україні, може дати за рік, за різними оцінками 300-600 млрд. кВт.-год. Використання енергії вітру для отримання електроенергії відноситься до розряду використання невичерпних енергоресурсів Землі. В практичній діяльності енергію вітру люди використовували з давніх часів.

Становленню вітроенергетики в різних країнах сприяла енергетична криза, скорочення запасів традиційних паливно-енергетичних ресурсів, значне підвищення цін на паливо. У США, Німеччині, Великобританії, Данії, Китаї, Японії та інших країнах прийняті національні програми розвитку вітроенергетики. Для виконання зазначених програм передбачено ряд економічних заходів, спрямованих на підвищення заінтересованості споживачів у впровадженні вітроенергетики: пільгові кредити і тарифи для виробників вітрових агрегатів, прямі дотації на виробництво і придбання таких установок тощо.

Становлення вітроенергетики в Україні розпочалося в 1991 р.-В 1996 р. було прийнято програму будівництва вітрових електростанцій, згідно з якою передбачено встановлення близько 50 вітрових електростанцій (ВЕС) загальною потужністю 1990 МВт. Розвиток вітроенергетики здійснюється в результаті спорудження великих ВЕС та малих окремих агрегатів для автономних споживачів.

В Україні існують промислові вітрові електростанції, які споруджені на основі серійного обладнання, що випускається на вітчизняних

заводах. До таких об'єктів слід віднести Донузлавську ВЕС в Криму потужністю 5,3 МВт та експериментальні Акшанська, Чорноморська, Лакська, Євпаторійська ВЕС. У Миколаївській області працює Аджегільська ВЕС, в Херсонській — Асканійська ВЕС, в Донецькій — Новоазовська ВЕС, на Львівщині — Трускавецька ВЕС.

Масштабний розвиток вітроенергетики може сприяти негативний екологічний вплив на людей, що мешкають на великих територіях, якщо спорудження ВЕС чи окремих установок для автономного об'єктів здійснювати без попереднього аналізу. Для цього потрібно: уточнити вітровий потенціал в окремих регіонах, де заплановано будівництво окремих вітроагрегатів чи ВЕС; вивчити коло можливих споживачів і на цій основі визначити клас та кількість вітроустановок; врахувати екологічну ситуацію в даній місцевості, здійснити пошук шляхів зменшення негативного впливу експлуатації вітроустановок на навколишнє природне середовище та здоров'я населення; розглянути можливості зменшення вартості спорудження великих ВЕС чи окремих вітроагрегатів, забезпечивши їх серійне виробництво. Собівартість електроенергії, виробленої вітровими електростанціями, як свідчить досвід інших країн, перебуває на одному рівні із собівартістю продукції теплових та атомних станцій. У структурі витрат відсутні витрати на паливну сировину, приблизно 70% витрат становить амортизація. Порівняно низька собівартість електроенергії ВЕС підвищеної потужності дозволяє окупити будівництво електростанцій приблизно за 5 років, що значно нижче у порівнянні з аналогічними показниками для теплових та гідроелектростанцій.

Створення вітрових електростанцій відноситься до нового напрямку сучасної енергетики. Вітрові електростанції дають позитивний результат при їх використанні на відкритих рівнинних територіях особливо для забезпечення роботи підприємств, на яких можливі технологічні перерви у виробництві. Вітрові установки потужністю до 100 кВт доцільно використовувати на територіях, де середньорічна швидкість вітру перевищує 6 м/сек., а доставляти інші паливно-енергетичні ресурси складно через значну віддаленість та недоступність місцевості для наземного та водного транспорту.

Перший досвід експлуатації вітрових електростанцій свідчить про те, що для підвищення ефективності використання енергії вітру і збільшення вироблення електроенергії необхідно вдосконалити технічні якості агрегатів. Важливе значення має підвищення потужності вітротурбін, заміна вітротурбіни потужністю 100-110 кВт на вітротурбіну потужністю 500-600 кВт.

До нетрадиційних джерел електроенергії відносять використання сонячної енергії, яка є постійним та важливішим елементом енергетичного балансу. Для отримання електроенергії, використовуючи енергію сонця, створюють сонячні електростанції. Складовою частиною таких електростанцій є система увігнутих дзеркал-рефлекторів, які автоматично обертаються слідом за Сонцем, перетворюють сконцентрований потік енергії в електричну.

Будівництво сонячних електростанцій можливе з врахуванням географічного положення тої чи іншої території, кліматичних особливостей. Для використання сонячної енергії придатні території Степового регіону та Криму. Перші дослідження в Україні проводяться, хоча вони не увінчалися практичною ефективністю.

Біопаливо також відносять до важливого резерву поповнення енергоресурсів. Біопаливо одержують з насіння олійних рослин, таких, як соняшник, рапс, кукурудза та деяких інших. Цей нетрадиційний вид палива, будучи екологічно чистим продуктом, під час згоряння майже не викидає в атмосферу шкідливих газів.

До використання біопалива звернулись такі європейські країни, як Австрія, Німеччина, Франція.

Для виробництва біопалива необхідно забезпечити високі врожаї олійних культур за рахунок раціонального використання природно-кліматичних умов окремих територій, якісний посівний матеріал, що має високу олійність, впровадження прогресивних агротехнічних заходів.

Значними можливостями для отримання високих врожаїв та значного валового збору соняшника, кукурудзи володіють області, що входять до складу Степового регіону. Це може стати основою для широкомасштабного виробництва біопалива та його використання.

Основа використання альтернативних джерел енергії закладена в загальнодержавних програмах економічного розвитку, основними заходами яких передбачається:

- нарощування обсягів виробництва та споживання енергії, виробленої з альтернативних джерел, з метою економного витрачання традиційних паливно-енергетичних ресурсів та зменшення залежності України від їх імпорту;
- реструктуризація виробництва з метою створення умов для збільшення споживання частки енергії, виробленої із альтернативних джерел;
- додержання екологічної безпеки за рахунок зменшення негативного впливу на стан довкілля при створенні та експлуатації об'єктів альтернативної енергетики, а також при передачі, транспортуванні, постачанні, зберіганні та споживанні енергії, виробленої з альтернативних джерел;
- додержання безпеки для здоров'я людини на об'єктах альтернативної енергетики на всіх етапах виробництва, сортуванні, постачанні та споживанні енергії, виробленої з альтернативних джерел;
- науково-технічне забезпечення розвитку альтернативної енергетики, впровадження науково-технічних досягнень у цій сфері, підготовка відповідних фахівців у вищих та середніх навчальних закладах;
- залучення вітчизняних та іноземних інвестицій і підтримка підприємництва, в тому числі шляхом розробки і здійснення загальнодержавних і місцевих програм розвитку альтернативної енергетики.

Організаційне забезпечення діяльності у сфері альтернативних джерел енергії передбачає надання органам виконавчої влади в установленому законодавством порядку:

дозволів на виробництво електричної, теплової та механічної енергії з альтернативних джерел та її передачу і постачання; дозволів на виробництво геотермальної енергії; на розміщення обладнання, яке використовує сонячне випромінювання, вітер, хвилі морського прибою, для створення об'єктів альтернативної енергетики; на будівництво або відновлення об'єктів гідроенергетики на малих річках; на створення мереж для транспортування до споживачів енергії, виробленої з альтернативних джерел.

Економічне забезпечення діяльності у сфері альтернативних джерел енергії включає:

- створення сприятливих економічних умов для спорудження об'єктів альтернативної енергетики;
- визначення джерел і напрямів фінансування заходів у сфері альтернативних джерел енергії;
- застосування економічних важелів і стимулів з метою розширення використання альтернативних джерел енергії.

Енергозбереження

В умовах гострого дефіциту газу на перший план виходить питання енергозбереження, ефективного використання нафти, газу. Для скорочення технологічних витрат газу передбачається комплекс енергозберігаючих заходів під час транспортування та видобування нафти і газу. Планується замінити зношені газоперекачувальні агрегати, запровадити енергоустановки, котрі спроможні використовувати низьконапірні гази. Значні зрушення будуть здійснені в напрямку зменшення витрат природного газу в побутових умовах, завдяки заміні застарілих, з низьким коефіцієнтом корисної дії, побутових опалювальних котлів на нові.

До питань ефективного використання нафти, газу та енергозбереження необхідно залучити органи влади, керівників підприємств усіх галузей економіки, населення країни.

Виготовлення якісної вітчизняної техніки для забезпечення локальних систем тепlopостачання, опалювання на часі. Така техніка має конкурувати з технікою імпортного виробництва, завойовувати українського споживача. Розвиток виробництва опалювального обладнання для локальних систем тепlopостачання нині відбувається за рахунок розширення модельного ряду, появи нових виробів, збільшення кількості газифікованих районів, а також розвитку індивідуального будівництва.

Ринок опалювального обладнання України в модельному ряду 100-3000 кВт представлений здебільшого класичними газовими котлами з ККД = 92%. До техніки вищого класу належать конденсаційні котли.

Незважаючи на наявність вітчизняного опалювального обладнання підприємства часто використовують більш ефективне але значно дороге іноземне устаткування.

Фахівці науково-виробничого об'єднання «Екотерм» (м. Київ) розробили та налагодили серійний випуск у ВАТ «ЧеЗаРе» нові висококоefficientні енергозберігаючі типи опалювального конденсаційного обладнання — водонагрівачі контактнo-поверхневого типу (теплопродуктивністю від 98 кВт до 3000 кВт з ККД не нижче 98 %). Контактнo-поверхневі водонагрівачі працюють на газовому паливі низького і середнього тиску, а також рідкому паливі (пічне паливо, дизельне, відпрацьовані мастила). їх установка в локальних системах теплопостачання дає можливість зменшити температуру вихідних газів практично до температури зворотної мережної води і за рахунок цього значно підвищувати ККД апарата. При цьому відбувається значна економія газу. Досягається значний економічний ефект, враховуючи, що собівартість виробництва теплової енергії контактнo-поверхневими водонагрівачами в локальних котельнях утричі нижча порівняно з централізованою системою теплопостачання. Контактнo-поверхневі водонагрівачі призначені для автономного децентралізованого опалення і гарячого водопостачання (через поверхневий теплообмінник) промислових об'єктів та житлових будинків з максимальною температурою теплоносія 85-87 градусів. Мають значні переваги в експлуатації, покращенні екологічні показники, що дозволяє використовувати їх поблизу житлових та громадських будівель, також як мобільні котельні.

Для забезпечення стабільного розвитку системи відносин між суб'єктами сфери теплопостачання необхідно вдосконалювати управління цим процесом на основі впровадження методів планування, економічного стимулювання та контролю за використанням теплової енергії. Враховуючи наявність значної кількості фізичних та юридичних осіб різних форм власності, які здійснюють виробництво, транспортування та постачання теплової енергії споживачам важливе значення набуває розроблення та реалізація схем теплопостачання міст та інших населених пунктів України, строк дії яких має бути не менше 5-7 років на основі оптимального поєднання централізованих та децентралізованих систем теплопостачання.

В процесі розроблення та реалізації таких схем має бути обґрунтовано використання нетрадиційних і поновлюваних джерел енергії,

у тому числі енергії сонця, вітру, біогазу, геотермальних вод, відходів виробництва.

Складовою частиною має стати впровадження високоефективного теплоенергетичного обладнання і матеріалів у новостворюваних та діючих системах теплопостачання, зокрема, котлів з підвищеним коефіцієнтом корисної дії, утилізаторів тепла вихідних газів, малогабаритних теплообмінних апаратів, приладів диспетчерського контролю та управління технологічними процесами.

Впровадження нової техніки та технології теплопостачання, нових матеріалів, видів антикорозійних покриттів та засобів електрохімічного захисту буде сприяти зниженню затрат при транспортуванні теплової енергії, що визначає рівень тарифів за теплопостачання. Тарифи на постачання теплової енергії повинні забезпечувати відшкодування всіх економічно обґрунтованих витрат на виробництво, транспортування та постачання теплової енергії.

Забезпечення надійності теплопостачання як одного з необхідних елементів безпеки людини; створення механізмів функціонування ефективного ринку теплової енергії; зменшення шкідливого впливу на довкілля; створення умов для залучення інвестицій у розвиток та технічне оновлення систем теплопостачання, — першочергові завдання, виконання яких забезпечують загальнодержавні та місцеві органи влади. Результати організації постачання тепла підприємствам, організаціям, населенню залежать від виконання органами місцевого самоврядування конкретних повноважень. До основних повноважень належать:

- затвердження місцевих програм розвитку системи теплопостачання, участь у розробці та впровадженні відповідних державних і регіональних програм;
- затвердження з урахуванням вимог законодавства проектів містобудівних програм, генеральних планів забудови населених пунктів, схем теплопостачання;
- погодження на розміщення в межах відповідної адміністративної території нових або реконструкцію діючих об'єктів теплопостачання, сприяння подальшому розвитку системи теплопостачання;

Ф встановлення для відповідної територіальної громади тарифів на теплову енергію, які надаються підприємствами та організаціями комунальної підприємствами та організаціями комунальної власності, крім тарифів на теплову енергію, що виробляється на установках комбінованого виробництва теплової і електричної енергії; здійснення контролю за забезпеченням споживачів тепловою енергією відповідно до нормативних вимог.

4.5. Гірничо-металургійний комплекс

Гірничо-металургійний комплекс розглядають як базову галузь народного господарства, що забезпечує потреби всіх галузей економіки України в металопродукції як основного конструкційного матеріалу. Основною сировинною ланкою комплексу становлять підприємства гірничовидобувної галузі, що забезпечують видобуток, збагачення та агломерування залізних, марганцевих і хромітових руд. На цій базі забезпечується робота підприємств переробних галузей, які зайняті виробництвом чавуну, сталі та прокату, феросплавів, повторним використанням металевої сировини, коксуванням вугілля, виробництвом вогнетривів та допоміжних матеріалів для них (флюсових вапняків тощо). Провідна роль у цьому комплексі належить металургійній переробці за схемою: чавун — сталь — прокат.

Таким чином, гірничо-металургійний комплекс являє собою багатовекторне виробництво надзвичайної складності, до якого входять: • гірничорудна промисловість, що забезпечує потреби металургійних підприємств в сировині, одночасно забезпечує постачання

- продукції на експорт;
- марганцеворудна промисловість;
- феросплавне виробництво;
- коксхімічне виробництво;
- виробництво флюсів;
- вогнетривке виробництво;
- аглодоменне виробництво;
- сталеплавильне виробництво;

- прокатне виробництво;
- трубне виробництво;
- метизне виробництво;
- кольорова металургія. Розташування переробних підприємств на території України залежить від багатьох природних та економічних факторів, особлива роль в складі яких належить наявності сировини і палива. Основними територіями видобутку залізних руд стали родовища Криворізько-Кре-менчуцького та Білозерсько-Конкського залізорудних басейнів, де руда розробляється як підземним, так і відкритим (кар'єрним) способом. Важливе місце у виробничій структурі залізо видобувної промисловості України посідають гірничо-збагачувальні комбінати (ГЗК), на яких видобуті залізісти кварцити збагачуються і перетворюються на концентрат з вмістом чистого заліза до 62-65 %. На Криворіжжі спочатку був споруджений Південний ГЗК з відкритим видобутком заліза, а пізніше — Новокриворізький, Центральний, Північний та Інгулецький ГЗК. Крім того, на інших територіях були введені в дію Дніпровський та Полтавський ГЗК поблизу Кременчука, Запорізький ГЗК — у Білозерському залізорудному районі, Комиш-Бурунський ГЗК — на базі Керченського родовища.

Основною територією видобутку марганцевих руд виступає Нікопольський марганцеворудний басейн. В Нікопольському басейні та на його продовженні Великококмацькому родовищі марганцевих руд видобуваються значні обсяги руди, в тому числі до 75% відкритим способом, що являють собою сировинну складову марганцеворудної промисловості України.

Поєднання видобутку залізних та марганцевих руд та коксохімічного виробництва дає змогу налагодити виробництво чавуну, сталі, прокату, труб, продукцію кольорової металургії.

Формування гірничо-металургійного комплексу відбувається в складних умовах трансформації економічних відносин, визначення реальних потреб продукції підприємств для забезпечення внутрішніх потреб України та експортних потреб. Протягом останніх 15 років рівень виробництва основних видів металопродукції був зменшений

в два рази. Виробництво сталі та видів прокату забезпечувалось, головним чином, з врахуванням потреб їх споживання в Україні.

Чорна та кольорова металургія має недосконалу галузеву та технологічну структуру, наявне старіння основних виробничих фондів, низьку ефективність використання паливно-енергетичних ресурсів. Обладнання та технологія виробництва, які були введені в експлуатацію в 70-80-х роках минулого століття, фізично та морально застарілі, що стримує випуск конкурентоспроможної продукції, призводить до аварій на виробництві.

Стан основних виробничих фондів гірничодобувних підприємств оцінюється як незадовільний, їх спрацювання становить 70%. В експлуатації знаходиться частина устаткування ЗТ терміном служби, що перевищує нормативний.

Обмеженість у фінансуванні гірничорудного виробництва негативно вплинула на формування сировинної бази підприємства, збагачення рудою підприємств. Обмежені обсяги розкривних робіт на підприємствах з відкритим способом розробки, що створює труднощі в нарощуванні обсягів видобутку руди у кар'єрах, на відкритих гірничих роботах. Із-за відсутності фінансування не виконуються в повному обсязі гірничопідготовчі роботи на підприємствах з підземним способом розробки родовищ, погіршуються гірничо-геологічні умови видобутку руди, не здійснюється підготовка до експлуатації нових горизонтів і в шахтах, і в кар'єрах.

Експлуатація підприємств чорної металургії приводить до ускладнення економічної обстановки у великих промислових центрах.

Не вдосконалюється економічні методи стимулювання розвитку гірничо-металургійного комплексу. Протягом тривалого часу не впроваджуються спеціальні пільги щодо фінансування розвитку галузі. Підприємства перебувають в єдиній державній системі оподаткування, виплачують усі види податків до державного бюджету, не заощаджуючи коштів, необхідних для забезпечення модернізації виробництва та розвитку.

Гірничо-металургійний комплекс має добрі перспективи для розвитку, використовуючи власну сировинну базу, високий рівень науково-технічного потенціалу, що може забезпечити передовий технологічний

рівень. Підприємства гірничо-металургійного комплексу можуть стати головним експортером значного обсягу металопродукції.

Для ефективного використання переваг та особливостей розвитку в складі економіки України на часі впровадження докорінних змін в організації та *економічному стимулюванні* роботи підприємств гірничо-металургійного комплексу. Важливого значення набуває прогнозування змін сортаменту металопродукату. Підприємства гірничо-металургійного комплексу виплавляють обсяг металу значно більший, ніж необхідно для забезпечення роботи в різних галузях економіки, однак не виробляють всієї номенклатури прокату. Профільний і розмірний сортамент має бути розширений і уніфікований, включати нові види металопродукції. У сортопрокатному виробництві необхідним є виробництво нових профілів для залізничного транспорту, будівництва, машинобудування тощо. Важливим є збільшення обсягів виробництва листа в зальному обсязі металопродукату, а також частка холоднопрокатного листа.

Перебудова в роботі буде сприяти збільшенню виробництва водогазопровідних труб, труб з цинковим, полімерним, алюміній-полімерним покриттям, емальованих труб. Передбачається випуск високоміцних насоснокомірсорних, обсадних і бурильних труб.

Сортамент метизного виробництва складається із таких видів виробів: високоміцні кріпильні деталі для авіа-, автомобіле-, і транспортного машинобудування; кріплення з покриттям; канати; сітки та метизні вироби тощо.

Перебудову виробничої та економічної діяльності підприємств чорної та кольорової металургії необхідно здійснювати з врахуванням світового досвіду, сутність якого полягає в наступному. До першочергових завдань належить ліквідація зайвих металургійних потужностей; проведення широкомасштабної модернізації та реконструкції виробництва; розширення номенклатури виробництва продукції. Світовий розвиток чорної та кольорової металургії формується під впливом напряму, що характеризує зниження питомого металоспоживання за рахунок випуску та використання металопродукції підвищеної якості, замість переважного нарощування *абсолютних обсягів* виробництва.

Для відновлення основних виробничих фондів до загальноприйнятого у світовій практиці рівня потрібні значні обсяги інвестицій для забезпечення підтримки виробничих потужностей на високому рівні, поновлення основних виробничих фондів. Щорічний обсяг капітальних вкладень, за оцінками фахівців, має дорівнювати 20-25% середньорічної вартості товарної продукції.

Для покращення діяльності підприємств гірничо-металургійного комплексу необхідно здійснити:

- оптимізацію виробничих потужностей підгалузей та підприємств відповідно до кон'юнктури внутрішнього та зовнішнього ринків шляхом вилучення надлишкових потужностей, морально і фізично застарілих агрегатів;
- розробку та реалізацію інноваційних проектів розвитку технологій, створення нового високоефективного обладнання, що забезпечує виробництво конкурентоспроможної за якістю та цінами продукції;
- економічні, технологічні та організаційні заходи, щодо мінімізації витрат на виробництво та забезпечення рентабельної роботи підприємств.

4.6. Машинобудування, хімічна та деревообробна галузі економіки

Машинобудування

Машинобудування відноситься до провідних галузей промисловості. На машинобудівельних підприємствах створюються засоби праці. Для підприємств інших галузей економіки, використовуючи досягнення наукових досліджень, передовий вітчизняний досвід та досвід розвинутих країн. Діяльність цих підприємств спрямована на виготовлення машин і обладнання, що забезпечують загальне зростання обсягів виробництва та продуктивності праці, зниження собівартості продукції.

Ефективність роботи підприємств машинобудівельної галузі улежить від сукупності організаційно-економічних та соціальних факторів. Серед них — спеціалізація та кооперування виробництва,

їх розміщення на території окремих регіонів, впровадження у виробництво нових типів машин та устаткування, вдосконалення галузевої структури, наявність кваліфікованих кадрів. На роботу підприємств впливають визначені державою умови для економічної самостійності в комерційній діяльності тощо.

Важливе значення має територіальне розташування підприємств машинобудування, використовуючи позитивні умови для роботи підприємств на території окремих регіонів, окремих міст, враховуючи забезпеченість підприємств кваліфікованими кадрами, паливно-енергетичними ресурсами, можливостями для надійного та ефективного обслуговування тощо. У зв'язку з цим значна увага приділяється впровадженням спеціалізації та кооперування виробництва у машинобудуванні.

Спеціалізація виробництва передбачає концентрацію випуску конструктивно і технологічно подібних виробів, а також концентрацію на окремих підприємствах. Вона сприяє зростанню продуктивності праці за рахунок використання спеціалізованого високопродуктивного обладнання, раціональних технологічних процесів та організації праці.

Галузева (іопредметна) спеціалізація передбачає зосередження виробництва конструктивно схожих машин та обладнання на окремих підприємствах. Відповідно галузевої спеціалізації виділяють підприємства важкого машинобудування, суднобудування, сільськогосподарське машинобудування, верстатобудування, приладобудування, авіа- та ракетобудування, електронної промисловості тощо.

Позитивні результати діяльності підприємств галузевої (попредметної) спеціалізації залежить в значній мірі від наявності подетальної (вузлової) спеціалізації. Подетальна спеціалізація означає зосередження на окремих підприємствах виробництва обмеженої кількості деталей, вузлів, агрегатів для їх подальшого використання на по предметно спеціалізованих підприємствах. До такого виду спеціалізації відносять підшипникові заводи, заводи автомобільних двигунів тощо.

Підприємства **важкого машинобудування** забезпечують виробництво металургійного, гірничого, підйомно-транспортного обладнання, енергетичних блоків, а також іншої металомісткої та великогабаритної продукції. У цій галузі створюються підприємства повного

циклу з випуску продукції невеликими партіями, серіями або індивідуального призначення.

Розташовані в межах основних металургійних баз, а також на територіях, де існують основні споживачі продукції. Потужні підприємства важкого машинобудування функціонують в Краматорську, Донецьку, Горлівці, Харкові, Луганську (Донбаський регіон), Дніпропетровську, Кривому Розі (Степовий регіон).

Авіаційна промисловість представлена підприємствами, які розташовані в Києві, Харкові, Дніпропетровську. Продукцією цих підприємств є авіаційні лайнери, в яких сконцентровано втілення досягнень науково-технічного прогресу, відповідають високому рівню за техніко-економічними характеристиками. Особливістю діяльності авіаційних підприємств є те, що тут є поєднання наукових досліджень з їх практичним використанням. Для забезпечення роботи підприємств сформовані складні коопераційні зв'язки з підприємствами інших галузей економіки. В ринкових умовах необхідний державний вплив для збереження сформованих інтеграційних процесів.

Продукція авіаційних підприємств використовується в Україні та інших країнах.

Автомобілебудування зосереджено, головним чином, в Кременчуці, Запоріжжі, Львові. Крім того, існують спільні підприємства, які здійснюють складання вантажних і легкових автомобілів із комплектуючих частин інших автозаводів, головним чином, зарубіжних.

Підприємства автомобілебудування мають значний науково-технічний, кадровий та економічний потенціал. Їх виробнича діяльність визначається пошуком оптимальних співвідношень між особистими інтересами та інтересами на українському ринку іноземних компаній, Що транспортують в Україну свою продукцію. Розвиток автомобілебудування здійснюється в умовах розподілу сфер впливу на виробництво та реалізацію на ринку продукції в умовах запеклої конкурентної боротьби вітчизняних підприємств із виробниками автомобілів у США, Японії, Німеччині, Франції, Італії, Китаю тощо.

Для розвитку виробництва автомобілів, створення сприятливих умов для успішної конкуренції необхідно визначити обґрунтовану

державну політику стосовно формування технологічних, кадрових, фінансових переваг, для обґрунтування механізму захисту вітчизняного ринку. На часі залучення в Україну великих автомобільних зарубіжних компаній як довгострокових інвесторів.

Транспортне машинобудування зосереджено на виробництві тяглових засобів залізничного транспорту (тепловозів, електровозів), пасажирських та вантажних вагонів, рухомого складу міського електричного транспорту. Основними центрами локомотивобудування є Луганськ і Харків. Кременчук та Дніпродзержинськ стали основними центрами сучасного виробництва вагонів. Крупні вагонобудівні підприємства працюють в Маріуполі та Стаханові. Виробництво вагонів налагоджено на деяких вагоноремонтних заводах, виробництво рухомого складу міського електричного транспорту — в Києві, Луганську, Дніпропетровську.

Суднобудування визначається як одна із провідних галузей народного господарства, являє собою багатогалузевий комплекс, що об'єднує діяльність підприємств, що здійснюють безпосереднє будівництво суден, а також підприємств суднового машинобудування, морського приладобудування, науково-дослідних установ та конструкторських бюро.

Будівництво суден пов'язано із залученням великої кількості підприємств інших галузей враховуючи, що для цього необхідний метал, дерево, хімічні матеріали, прилади тощо. Технологічний цикл будівництва характеризується складністю та значною тривалістю. Тривалість будівництва судна — 1,5-2 роки.

Підприємства морського та річкового суднобудування розташовані в таких містах: Києві, Миколаєві, Херсоні, Керчі; підприємства судноремонту — в Одесі, Іллічівську, Херсоні, Севастополі.

Сільськогосподарське машинобудування — сукупність промислових підприємств, що виготовляють машини, призначені для сільськогосподарських потреб. Підприємства сільськогосподарського машинобудування розташовані в Львові, Харкові, Кіровограді, Дніпропетровську, Одесі, Луганську. Підприємства випускають трактори, комбайни, жатки, сіялки, косарки, устаткування для тваринництва, машини для боротьби з шкідниками і хворобами рослин, збиральні та

дошувальні машини тощо. Всі ці машини орієнтовані на їх використання у сільськогосподарському виробництві.

Користується попитом продукція Харківського тракторного заводу, Кіровоградського заводу тракторних сівалок, Дніпропетровського бурякокомбайнового заводу тощо. Останнім часом ведуться роботи по налагоджуванню виробництва вітчизняних зернозбиральних комбайнів. Експериментальні зразки нових типів комбайнів, що виготовлені в Кіровограді та Херсоні, показали позитивні результати. Польові випробування засвідчили, що, результати експлуатації виготовлених комбайнів відповідають рівню кращих зарубіжних машин такого типу.

Діяльність підприємств сільськогосподарського машинобудування зосереджена на пошуку резервів для організації випуску нових економічних моделей сільськогосподарських машин з метою їх реалізації на внутрішньому ринку.

Верстатобудування — галузь, продукція якої за призначенням наближається до важкого машинобудування. Підприємства виготовляють базове устаткування для машинобудівних та металообробних підприємств. Це токарні автомати та напівавтомати, токарно-револьверні, радіально-свердлильні, алмазо-розточувальні, металорізальні верстати тощо. Підприємства верстатобудування розташовані головним чином поблизу металургійних баз Степового (Дніпропетровськ, Запоріжжя) та Донбаського (Харків, Краматорськ, Луганськ) регіонів, а також в містах, де сконцентровані кваліфіковані кадри (Київ, Одеса, Львів, Житомир та ін.)

Підприємства **електротехнічної промисловості** здійснюють розробку та виготовлення машин, апаратів та інших виробів, призначених для виробництва, передавання і споживання електроенергії. Підприємства галузі створюють матеріально-технічну базу для електрифікації країни, для забезпечення механізації та автоматизації виробничих процесів на підприємствах інших галузей економіки.

На підприємствах виготовляють електромашини, силові трансформатори, акумулятори, електрозварювальну апаратуру тощо.

Підприємства електротехнічної промисловості розміщені головним чином в містах, де зосереджені кваліфіковані кадри, працюють

наукові та освітні установи. Серед найбільших вузлів електротехнічного машинобудування — Харків, Донецьк, Луганськ (донбаський регіон), Дніпропетровськ, Запоріжжя (Степовий регіон), м. Київ. Частково підприємства електротехнічної промисловості також розміщені в середніх та малих містах поза межами обласних центрів.

Електронна промисловість — наймолодша галузь машинобудування. Продукцією підприємств електронної промисловості є комп'ютери, телевізори, кінескопи, магнітофони, радіоприймачі та інші вироби, які використовуються у всіх галузях економічної діяльності, населенням. Важливе значення має застосування продукції галузі в машинобудуванні, агропромисловому комплексі, на транспорті, в будівництві, в системах управління.

Підприємства електронної промисловості розміщені в містах, де сконцентровані висококваліфіковані спеціалісти. Незначна матеріалоємність та можливості для компактного розташування підприємства сприяли розміщенню підприємств галузі не тільки в Києві, Дніпропетровську, Донецьку, але й в інших обласних центрах: Рівному, Львові, Сумах, Сімферополі тощо.

Хімічна промисловість має надзвичайно складну галузеву структуру, що охоплює близько двохсот взаємопов'язаних виробництв з великою номенклатурою продукції. Підприємства хімічної промисловості випускають продукцію більш як 100 тис. найменувань, об'єднані у чотири великих групи галузей: неорганічна або основна хімія, хімія органічного синтезу, гірничо-хімічна та фармацевтична промисловість.

На регіональне розміщення підприємств хімічної промисловості впливають такі фактори, як наявність споживачів виготовленої продукції, а також паливно-енергетичних, водних та інших ресурсів. На розташування хімічної промисловості впливає також технологічний фактор. Якщо виробництво не схильне до внутрішньогалузевого комбінування і являє собою технологічно самостійні спеціалізації підприємства, воно зосереджується практично на всій території України. Таким є виробництво мінеральних добрив, фарб, лаків, переробка пластмас.

Навпаки, якщо комбінування є необхідною умовою функціонування підприємств, їхнє розміщення має форму взаємопов'язаних

виробництв-комплексів. Таким є нафтохімічні комплекси, що виробляють полімерні матеріали та напівфабрикати для їхнього одержання, барвники та неорганічні хімікати.

Виробництву мінеральних добрив належить важлива роль підприємств хімічної промисловості. У структурі виробництва мінеральних добрив переважає випуск азотних добрив, що наближений до центрів коксу та переробки природного газу. Азотні добрива виробляють у Дніпродзержинську, Горлівці, Лисичанську, Сіверодонецьку, Запоріжжі, Черкасах, Рівному.

Деревообробна промисловість включає заготівлю, механічну розробку й хімічну переробку деревини. Механічна обробка включає лісопилення, виробництво фанери, будівельних деталей, стандартних будинків, меблів, деревоволокнистих та деревостружкових плит, сірників. До складу деревообробної промисловості входить лісохімія, де переважає хімічна технологія, а також целюлозно-паперова промисловість, де поєднується механічна та хімічна технологія.

Деревообробна промисловість України сформувалась під впливом цілої низки факторів. Обмеженість лісових ресурсів помітно впливає на розміри та внутрішньогалузеву структуру деревообробної підгалузі, що посідає провідне місце в межах лісової, деревообробної та целюлозно-паперової індустрії. На неї припадає більша частина виробників та товарної продукції. Найбільша лісозаготівля розвинута у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Чернівецькій, Волинській та Рівненській областях.

Серед деревообробних галузей провідне місце займає меблева промисловість, на яку припадає понад половини товарної продукції. Вона є в усіх великих містах: Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Донецьку, Львові, Мукачеві, Житомирі, Чернігові та ін.

На основі переробки лісу та інших рослинних ресурсів, а також вторинної сировини створена целюлозно-паперова промисловість. Головними центрами целюлозно-паперової промисловості є: Жидачів, Рахів, Херсон, Ізмаїл, Обухів, Корюківка, Малин, Полінка, Великий Бичків, Перечин, Свалява, Коростень тощо.

Целюлозно-паперова промисловість виготовляє більше 150 видів продукції, але не повністю задовольняє потреби держави і населення

в папері. В Україні не виробляються зовсім або виробляються в недостатній кількості таких окремих видів паперу, як газетний, офсетний, пергамент та ін.

Легка промисловість — галузь промисловості, до складу якої входять підприємства, що виготовляють предмети народного споживання: тканина, одяг, взуття тощо. Продукцію легкої промисловості використовують підприємства нафтохімічної промисловості, при виготовленні транспортних засобів: літаків, автомобілів, суден, залізничних вагонів, в інших галузях промислового виробництва.

У складі легкої промисловості виділяють чотири основних напрями діяльності: текстильна, швейна, шкіряно-хутрова, взуттєва промисловості.

Підприємства легкої промисловості розташовані в усіх обласних центрах та інших містах на території України.

В результаті докорінної трансформації економічних відносин, широкомасштабної приватизації підприємства легкої промисловості опинилися в кризовому стані. Наявність застарілої техніки, відсутність інвестицій, спад виробництва в результаті наявності конкуренції з боку аналогічних закордонних підприємств, які поставляють свою продукцію за відносно низькими цінами — такі характерні ознаки стану підприємств легкої промисловості. Покращення економічного стану галузі можливе тільки в результаті обґрунтованого державного впливу, застосування ефективних економічних важелів стимулювання.

4.7. Стан та розвиток агропромислового комплексу

Агропромисловий комплекс являє собою складову частину виробничої сфери, об'єднує напрями діяльності, які мають важливе значення для забезпечення населення продуктами харчування, промисловість — сировиною. і

У структурі сільськогосподарського виробництва — елемента агропромислового комплексу виділяють дві складові: рослинництво і тваринництво. Рослинництво, в свою чергу, об'єднує такі галузі як

рільництво (за напрямками культур: зернові, технічні, картопля, овочі, баштанні, кормові культури), плідівництво, виноградарство, квітництво, луківництво. Тваринництво об'єднує такі галузі: скотарство, свинарство, вівчарство, козівництво, птахівництво, хутрове звідництво, ставкове рибництво, конярство, кролівництво, бджільництво, шовківництво.

Для оцінки стану, вивчення існуючих тенденцій у розвитку сільськогосподарського виробництва залучають такі основні показники:

- кількість діючих сільськогосподарських підприємств, в тому числі за окремими організаційно-правовими формами господарювання;
- питома вага підприємств сільського господарства за окремими організаційно-правовими формами господарювання в загальній кількості діючих підприємств;
- загальний обсяг продукції сільського господарства, в тому числі продукції рослинництва та тваринництва;
- питома вага обсягу продукції сільського господарства (в тому числі продукції рослинництва та тваринництва) підприємств за окремими організаційно-правовими формами господарювання;
- обсяг продукції сільського господарства, що приходить на одного жителя;
- загальна площа сільськогосподарських угідь, використання цієї площі під окремими культурами, урожайність, валовий збір сільськогосподарських культур;
- показники, що характеризують результати економічної діяльності: доходи, витрати, собівартість продукції, продуктивність праці тощо.

Співвідношення у розвитку окремих галузей сільського господарства постійно змінюються в залежності від змін в організації суспільного виробництва під впливом трансформації державного управління та змін у державній політиці. Незважаючи на еволюційний характер розвитку сільського господарства, ця галузь матеріального виробництва завжди була провідною сферою виробничої діяльності незважаючи на суттєві зміни в системі державного управління. Принциповою особливістю сільського господарства є безпосередня залежність його розвитку від природних умов.

В період планово-централізованого державного управління землекористування було представлено господарствами державної та колективної формами власності. До складу господарств державної власності входили радгоспи, радгоспи-агрофірми дослідних господарств і станцій, підсобні господарства підприємств та інших сільськогосподарських формувань. Основу державної форми власності становили радгоспи, що утворилися на землях великих землевласників. Очолювали радгоспи директори, призначені вищими за підпорядкуванням органами. Виробники сільськогосподарської продукції у радгоспах належали до категорії робітників. Власником землі і майна радгоспу є держава, яка через своїх представників у районних і обласних управліннях сільського господарства, державних об'єднаннях, міністерстві сільського господарства і продовольства України здійснювали управління виробництвом.

До колективної власності належала власність колгоспів, колгоспів-агрофірм, промислових артілей, селянських спілок та інших колективних господарств. Колективна форма власності виникла на основі об'єднання земель і майна селян в колективні господарства. Керував колгоспом голова правління колгоспу, що вибирався на загальних зборах колгоспників. Голова колгоспу залишався розпорядником землі і майна колективного господарства.

Новий етап організації сільськогосподарського виробництва наступив з моменту проголошення України незалежною, суверенною державою. В результаті трансформації економічних відносин, зміни форм власності на селі було зруйновано велике товарне виробництво, ліквідовано крупне землекористування. Склалися нові форми власності такі, як колективна, приватна, змішана.

В результаті роздержавлення існуючих державних та колективних господарств — держгоспів та колгоспів — виникли нові організаційно-правові форми господарювання. Були створені фермерські господарства, господарські товариства, господарства, що засновані на орендних формах використання землі. Самостійного розвитку набуло особисте сільське господарство. Селяни стали власниками землі, мають право вільного вибору форм господарювання. Створення нових

господарських структур надало можливість поєднати індивідуальні, сімейні та колективні форми організації праці.

Широкого розповсюдження набуло фермерство. Законом України «Про фермерське господарство» (2003 р.) визначено, що фермерське господарство є форма підприємницької діяльності громадян, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства.

Фермерське господарство в системі народного господарства є рівноправною формою ведення господарства поряд з державними, колективними, орендними та іншими підприємствами. Виробничо-економічні відносини з підприємствами та організаціями будуються на основі договорів. Розрахункові операції проводяться як на безготівковій основі, так і готівкою. Не допускається втручання держави чи інших органів в господарську діяльність фермерського господарства. За державними органами залишається лише право контролю за діяльністю фермерського господарства.

Право на створення фермерського господарства має кожний дієздатний громадянин України, який досяг 18-річного віку, виявив бажання та пройшов професійний відбір. Умовою для державної реєстрації фермерського господарства і надання у власність або оренду земельної Ділянки має бути висновок спеціальної комісії місцевого органу влади. Для ведення фермерського господарства передаються у приватну власність або надаються у користування земельні ділянки, розмір яких не повинен перевищувати 100 гектарів. Порядок надання земельних ділянок встановлений Земельним кодексом України. Фермерське господарство зобов'язане ефективно використовувати землю за цільовим її призначенням, підвищувати родючість землі, застосовувати природоохоронні технології виробництва, не погіршувати екологічну обстановку тощо.

Плата за землю справляється щорічно у вигляді земельного податку або орендної плати, що визначається в залежності від якості і місцеположення земельної ділянки, виходячи з кадастрової оцінки земель.^a Конодавством поширюються пільги для новостворених фермерських господарств — вони звільняються від плати за землю протягом трьох

років з часу передачі земельної ділянки у їх власність або надання у користування.

Крім землі у власності осіб, які ведуть фермерське господарство знаходяться жилі будинки, предмети домашнього господарства, худоба, птиця, посіви та посадки сільськогосподарських культур, засоби виробництва, вироблена продукція і доходи від її реалізації, кошти, акції. Фермерське господарство діє в умовах самоокупності, самостійно визначає напрямки своєї діяльності, організує виробництво сільськогосподарської продукції, її переробку та реалізацію. Має право на добровільних засадах укладати з підприємствами, які здійснюють заготівлю і переробку сільськогосподарської продукції, договори на продаж своєї продукції. Обов'язковим зобов'язанням є дотримання діючих нормативів щодо якості продукції, санітарних, екологічних та інших вимог.

Широкого масштабу набуло використання земель у сільськогосподарському виробництві на правах оренди. Оренда землі — це засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для проведення підприємницької та інших видів діяльності. Оренда землі оформляється договором, за яким орендодавець зобов'язаний за плату передати орендареві земельну ділянку у володіння і користування на певний строк. Орендна плата може справлятися у грошовій, натуральній та відробітковій (надання послуг орендодавцю) формах. Сторони можуть передбачити в договорі оренди поєднання різних форм орендної плати.

Значення нового змісту набуває особисте селянське господарство, яке не відноситься до такої форми діяльності, як підприємництво. До особистого селянського господарства належить господарська діяльність, яка проводиться фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають. Метою такої діяльності є задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням особистого майна. Члени особистого селянського господарства здійснюють діяльність на свій розсуд і ризик у межах порядку встановленого нормативно-правовими умовами господарювання.

Для ведення особистого селянського господарства використовують земельні ділянки розміром 2 гектара, передані фізичним особам у власність або оренду. Розмір земельної ділянки особистого селянського господарства може бути збільшений у разі отримання в натурі (на місцевості) земельної частки (паю). Для ведення особистого селянського господарства використовують майно. Це жилі будинки, господарські будівлі та споруди, сільськогосподарська техніка, інвентар та обладнання, транспортні засоби. До власності членів селянського господарства належать сільськогосподарські та свійські тварини і птиця, бджолосім'я, багаторічні насадження, вироблена сільськогосподарська продукція, продукти її переробки тощо.

Члени особистого селянського господарства мають право: самостійно господарювати на землі, укладати угоди, реалізовувати надлишки виробленої продукції, самостійно здійснювати матеріально-технічне забезпечення власного виробництва, відкривати рахунки в установах банків та отримувати кредити, надавати послуги з використанням майна особистого селянського господарства, отримувати трудову пенсію, брати участь в конкурсах, об'єднаннях.

Характеристика процесу роздержавлення та створення у суспільному господарстві підприємств різних організаційно-правових форм господарювання розкривається з використанням даних, наведених в табл. 4.4.

В результаті трансформації сільськогосподарського виробництва в Україні найбільшого поширення набула фермерська форма господарювання. У загальній кількості сільськогосподарських підприємств — 72,6% складають фермерські господарства. Найбільша їх кількість створена на території Степового регіону — 84,1 % від загальної кількості сільськогосподарських підприємств, особливо в Одеській (88%), Миколаївській (86%), Дніпропетровській (85%) областях. Значна кількість фермерських господарств функціонує на території Криму — 75,9% від загальної кількості сільськогосподарських підприємств, менша їх питома вага в Поліському (53,9 %) та Подільсько-^МУ (58,2%) регіонах, особливо в Житомирській (43%), Чернігівській (38 %), Тернопільській (50 %) областях.

Таблиця 4.4
Кількість діючих в 2004 р. сільськогосподарських підприємств за регіонами

Регіони	Показники	Усього	Фермерські господарства	Господарські товариства	Державні підприємства	Підприємства інших форм господарювання
Поліський	Тис. од.	8,31	4,48	1,83	0,08	1,92
	Відсотки	100	53,90	22,10	1,00	23,00
Подільський	Тис. од.	9,87	5,74	2,14	0,08	1,91
	Питома вага, %	100	58,20	21,70	0,80	19,30
Степовий	Тис. од.	26,0	21,88	2,17	0,10	1,85
	Питома вага, %	100	84,10	8,30	0,40	7,20
Карпатський	Тис. од.	5,20	3,75	0,75	0,05	0,65
	Питома вага, %	100	72,10	14,50	0,90	12,50
Донбаський	Тис. од.	6,54	4,67	1,03	0,05	0,78
	Питома вага, %	100	71,50	15,80	0,80	11,90
Крим	Тис. од.	2,66	2,02	0,24	0,03	0,37
	Питома вага, %	100	75,90	9,20	1,20	13,70
Усього по Україні	Тис. од.	58,58	42,53	8,17	0,40	7,48
	Питома вага, %	100	72,60	14	0,70	12,70

На другому місці за кількістю сільськогосподарських підприємств становлять господарські товариства — 14% від загальної кількості підприємств по Україні. Значна їх кількість створена на території Поліського регіону (22,1 %) та Подільського регіону (21,7%), особливо на території Житомирської (28 %), Чернігівської (31 %), Хмельницької (23 %) та Вінницької (26%) областей.

Підприємств державної форми власності залишилося усього 400 одиниць, що складає 0,7% від загальної кількості сільськогосподарських підприємств.

Узагальнюючі показники, що характеризують стан розвитку сільського господарства в цілому в Україні та на території окремих регіонів — це «загальна вартість сільськогосподарської продукції»^{та} «продукція сільського господарства на одну особу». Загальну вартість

сільськогосподарської продукції визначають як суму обсягу продукції рослинництва і тваринництва, виражених у грошовому вимірі. Грошовий вираз продукції сільського господарства відкриває можливості для визначення загальних результатів діяльності підприємств сільськогосподарства, для оцінки ефективності цієї діяльності на території окремих регіонів, а також в часі, порівнюючи досягнуті результати за певний часовий період.

Обсяги виробництва сільськогосподарської продукції залежать від сукупності природно-географічних, соціально-економічних, політичних та інших факторів. Зміна обсягів виробництва продукції сільськогосподарства за регіонами протягом п'ятнадцяти років наведена в табл. 4.5, а динаміка цих змін — на рис. 4.4.

Таблиця 4.5

Виробництво продукції сільського господарства за регіонами

Регіони та області		Загальний обсяг продукції, млн. грн.		Відношення 2004/1990, %	Продукція сільського господарства, тис.грн. на 1 особу за рік		Відношення 2004/1990, %
		1990	2004		1990	2004	
Поліський		24983	15210	60,9	2,92	1,92	65,8
Області	Волинська	3152	1976	62,7	2,97	1,86	62,6
	Рівненська	2927	1926	65,8	2,50	1,65	66,0
	Житомирська	4016	2247	56	2,59	1,64	63,3
	Чернігівська	4704	2836	60,3	3,31	2,31	69,8
	Сумська	4117	2174	52,8	2,88	1,70	59,0
	Київська	6067	4051	66,8	3,13	2,24	71,6
Подільський		24762	15108	61,0	3,13	2,07	66,1
Області	Тернопільська	3488	1946	55,8	2,98	1,72	57,7
	Хмельницька	4501	2807	62,4	2,94	1,99	67,7
	Вінницька	6308	3631	57,6	3,27	2,07	63,3
	Черкаська	4782	3276	68,5	3,13	2,36	75,4
	Полтавська	5683	3448	60,7	3,23	2,14	66,3

Закінчення табл. 4.5

Регіони та області		Загальний обсяг продукції, млн. грн.		Відношення 2004/1990, %	Продукція сільського господарства, тис. грн. на 1 особу за рік		Відношення 2004/1990, %
		1990	2004		1990	2004	
Степовий		26198	17549	67,0	2,11	1,54	73,0
Області	Кіровоградська	4082	2783	68,2	3,29	2,48	75,4
	Дніпропетровська	5696	3927	68,9	1,47	1,11	75,5
	Одеська	4849	3859	79,6	1,84	1,58	85,9
	Миколаївська	3576	2304	64,4	2,69	1,84	68,4
	Запорізька	4324	2406	55,6	2,08	1,26	60,6
	Херсонська	3671	2270	61,8	2,96	1,96	66,2
Ка	патський	9543	7136	74,8	1,50	1,15	76,7
Області	Закарпатська	1574	1415	89,9	1,26	1,13	89,7
	Івано-Франківська	2116	1643	77,6	1,49	1,17	78,5
	Львівська	4033	2811	69,7	1,47	1,08	73,5
	Чернівецька	1820	1267	69,6	1,94	1,38	71,1
Донбаський		14247	9163	64,3	1,25	0,90	72,0
Області	Харківська	5548	3675	66,2	1,73	1,27	73,4
	Донецька	5213	3717	71,3	0,98	0,78	79,6
	Луганська	3486	1771	50,8	1,22	0,71	58,2
Крим		4727	2091	44,2	1,92	0,87	45,3
Усього по Україні		104460	66257	63,4	2,02	1,38	68,3

Джерело: [130].

Результати економічних перетворень, заміни на нові рішення існуючих організаційно-правових форм господарювання негативно вплинули на виробництво продукції у сільському господарстві. Протягом 1990-2004 рр. відмічено значне скорочення як загального обсягу виробництва в цілому по Україні — на 36,6%, так і обсягу продукції на одну особу — на 31,7%. Скорочення обсягів виробництва продукції сільського господарства відмічено на території всіх регіонів. Так в Поліському регіоні

загальний обсяг продукції скоротився на 39,1 %, продукції на одну особу — на 34,2% (особливо в Житомирській та Сумській областях), в Подільському регіоні відповідно на 39% та 33,9% (особливо в Тернопільській та Вінницькій областях), в Степовому регіоні відповідно на 33% та 27% (особливо в Запорізькій, Миколаївській та Харківській областях), в Карпатському регіоні відповідно на 25,2% та 23,3%» (особливо у Львівській та Чернівецькій областях), в Донбаському регіоні відповідно на 35,7% та 28%. В Криму загальний обсяг виробництва сільськогосподарської продукції скоротився більше, як в два рази.

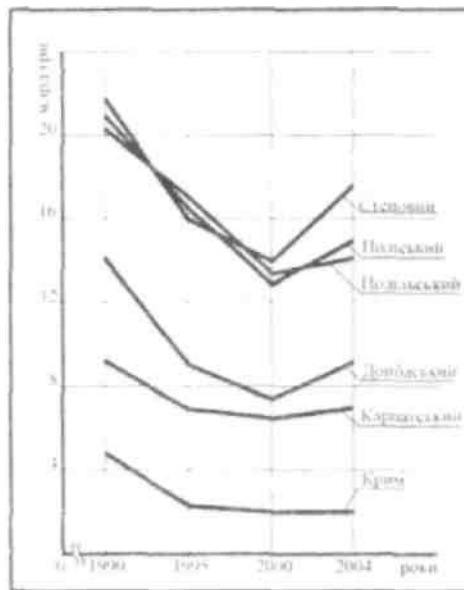

Рис. 4.4
Динаміка обсягів виробництва продукції сільськогосподарства за регіонами

Наведені статистичні дані дають можливість зробити ще один важливий висновок. Протягом тривалого часу залишаються стабільними тенденції, коли питома вага загального обсягу виробництва продукції

сільського господарства на території областей Поліського, Подільського та Степового регіону не змінюється і залишається на рівні 72-73 % загального обсягу виробництва продукції по Україні. Значними залишаються обсяги виробництва продукції на одну особу в Чернівецькій, Київській областях на Поліссі, в Черкаській та Вінницькій областях Подільського регіону, в Кіровоградській, Миколаївській та Херсонській областях в Степовому регіоні.

Рослинництво

Рослинництво належить до провідної галузі у сільському господарстві. Використовуючи землю як засіб виробництва люди досягають позитивних результатів, спрямовуючи свою працю на отримання сільськогосподарської рослинної продукції, яка використовується для забезпечення харчування людей та розвитку тваринництва. Рослинництво відноситься до сезонних виробництв з чітко вираженою технологічною послідовністю робіт, до складу яких входить обробіток ґрунту, внесення добрив, посів сільськогосподарських культур, догляд за рослинами, збирання врожаю, первинна доробка рослинницької продукції.

До складу показників, що характеризують стан та розвиток рослинництва як галузі сільськогосподарського виробництва входять такі:

- розмір посівних площ, які використовують для вирощування окремих видів зернових та технічних культур, картоплі та овочевих культур;
- врожайність сільськогосподарських культур;
- валовий збір сільськогосподарських культур.

На розподіл та використання земельних ресурсів значно впливають природно-географічні та соціально-економічні фактори, тому структура використання посівних площ окремих регіонів неоднозначна (табл. 4.6).

В Україні постійно існує підвищена увага до зернового господарства, враховуючи, що зернові культури становлять основу продовольства для людей, забезпечують кормовий раціон для тварин та птиці. Під зерновими культурами зайнято майже 58% всіх посівних площ, на території окремих регіонів ця цифра змінюється з 46 % в Карпатському регіоні до 70% — в Криму. Значні посівні площі під зерновими

знаходяться на території Степового регіону — 5,7 млн. га або 37% від загальної площі під зерновими культурами в Україні, на території Поліського регіону відповідно 2,8 млн. га або 18 %, на території Подільського регіону відповідно 3,5 млн. га або 22%, на території Донбаського регіону — 2,2 млн. га або 14,3 %.

Таблиця 4.6
Посівні площі сільськогосподарських культур за регіонами у 2004 р.

Регіони	Показники	Вся посівна площа	У тому числі			
			Зернові культури	Технічні культури	Картопля і овоче-бажанні культури	Кормові культури
Поліський	млн. га	5,08	2,84	0,40	0,55	1,29
	Питома вага, %	100	55,9	7,9	10,8	25,4
Подільський	млн. га	5,96	3,53	0,84	0,49	1,10
	Питома вага, %	100	59,2	14,1	8,2	18,5
Степовий	млн. га	9,50 ¹	5,67	2,57	0,46	0,80
	Питома вага, %	100	59,7	27,1	4,8	8,4
Карпатський	млн. га	1,41	0,65	0,08	0,28	0,40
	Питома вага, %	100	46,1	5,7	19,8	28,4
Донбаський	млн. га	4,0	2,18	0,99	0,28	0,55
	Питома вага, %	100	54,5	24,8	7,0	13,7
Крим	млн. га	0,8	0,56	0,08	0,04	0,12
	Питома вага, %	100	70,0	10,0	5,0	15,0
Усього	млн. га	26,75	15,43	4,97	2,11	4,24
	Питома вага, %	100	57,7	18,6	7,8	15,9

Валовий збір зернових культур залежить від площі посіву та врожайності цих культур. На продуктивність зернового господарства відчутно впливають погодно-кліматичні умови, характер зволоження та теплозабезпечення, які щорічно змінюються, рівень організації агротехнічних робіт, а також загальні умови сільськогосподарського виробництва,

економічні умови діяльності підприємств та окремих фермерських господарств. Враховуючи складність впливу вказаних факторів на валовий збір зернових культур щорічно дебатуються питання стосовно того, чи вистачить зерна для забезпечення населення харчовими продуктами, для утримання тваринництва, створення державних запасів.

В Україні протягом тривалого часу був досягнутий значний розвиток зернового господарства, накопичений практичний досвід, в наявності сприятливі природнокліматичні умови. У сільському господарстві працюють досвідчені фахівці, відповідальні за важливу справу, від діяльності яких визначалося забезпечення населення продуктами харчування. Незважаючи на це загальний обсяг виробництва зерна починаючи з 1990 р. щорічно зменшувався і в 2000 р. валовий збір зернових культур був менший за досягнутий в 2 рази. Зменшення обсягів виробництва зерна відмічено на території усіх регіонів. На території Степового регіону, наприклад, де зернове господарство відноситься до провідної галузі, обсяги виробництва зерна зменшилися в 2,3 рази в Поліському регіоні — в 1,8 рази. Характерним є те, що в регіональному розрізі зміни загального валового збору залишаються однаковими незалежно від диференціації агрокліматичних умов.

Тільки протягом останніх 4-5 років намітилась стабілізація обсягів валового збору зерна в Україні на рівні 38-42 млн. т. Загальну уяву про існуючі тенденції у зміні обсягів валового збору зерна на території окремих регіонів можна скласти на основі даних наведених в табл. 4.7 та використовуючи залежності, що висвітлені на рис. 4.5.

Основними виробниками зерна в Україні залишаються області, що входять до складу Степового регіону — особливо Кіровоградська, Дніпропетровська, Одеська, Миколаївська області, де зосереджено виробництво озимої пшениці, ячменю та зерна кукурудзи. На території Степового регіону щорічно збирають 35-38% загального обсягу зернових в Україні. Значний ресурсний потенціал зернових також зосереджений на території Подільського регіону, де вирощується 24-25 % загальнодержавного обсягу зернових, та на території Подільського регіону, де вирощується 17-18% валового збору зерна. Крім пшениці тут зосереджено виробництво сірих хлібів, гречки, проса, зернобобових культур.

Таблиця 4.7
Валовий збір зерна за регіонами

Регіони	Валовий збір, млн. т		2004 р. у % до 1990 р.
	1990 р.	2004 р.	
Поліський	8,9	7,7	86,8
Подільський	12,3	9,9	80,7
Степовий	18,0	15,9	87,9
Карпатський	2,4	1,8	75,7
Донбаський	7,4	5,3	71,6
Крим	2,0	1,2	60,6
Усього по Україні	51,0	41,8	82,0

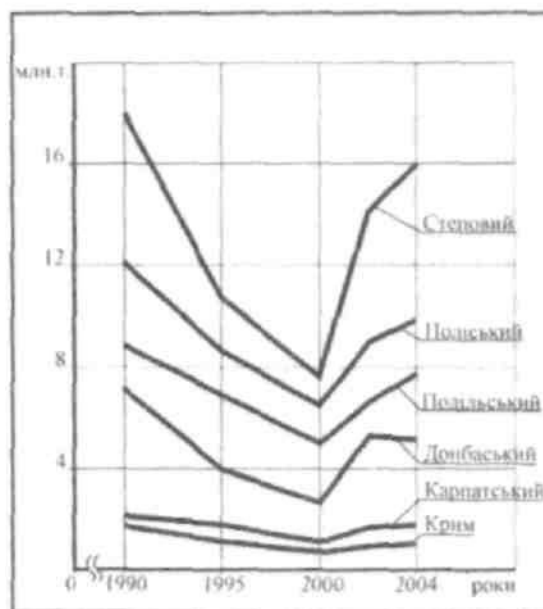

Рис. 4.5
Валовий збір зерна за регіонами

Нестабільність у виробництві зерна почалась з впровадженням приватизації у сільському господарстві, послабленням ролі державного управління, руйнуванням великих сільськогосподарських виробничих об'єднань, впровадження нових організаційно-правових форм господарювання, відсутності досвіду роботи в ринкових умовах. Крім того, на зменшення обсягів зернового виробництва негативно впливають фактори організаційно-технологічного та агротехнічного змісту такі, як значні втрати зерна на полях при збиранні недобору зерна в результаті зниження урожайності із-за недостатньої кількості добрив, засобів захисту рослин, втрати при перевезенні та зберіганні зерна тощо.

Від обсягів виробництва зерна залежить робота підприємств, що забезпечують виробництво борошна, у своїй єдності ці два процеси являють складний агропромисловий комплекс. Зміна обсягів виробництва борошна наведені в *табл. 4.8*.

Таблиця 4.8
Виробництво борошна за регіонами

Регіони	Виробництво борошна, млн. т		2004 р. у % до 1990 р.
	1990 р.	2004 р.	
Поліський	1,6	0,5	31,2
Подільський	1,3	0,5	38,5
Степовий	1,5	0,7	46,7
Карпатський	1,2	0,2	16,7
Донбаський	1,3	0,7	53,8
Крим	0,3	0,1	33,3
м. Київ	0,4	0,2	50
Усього по Україні	7,6	2,9	38,2

Негативні процеси, що існують в галузі виробництва зерна, торкнулися борошномельної промисловості. Намітилась чітка тенденція зменшення обсягів виробництва борошна (табл. 4.8). За період 15 років загальний обсяг виробництва борошна в Україні зменшився з 7,6 млн. т до 2,9 млн. т, тобто в 2,6 рази. Зменшення виробництва

борошна відмічено на території усіх регіонів. Так, в Поліському регіоні обсяги виробництва борошна зменшилися в 3,2 рази, в Подільському — 2,6 рази, в Степовому — в 2,1 рази, в Карпатському — в 6 разів, в Донбаському — в 1,9 рази, в Криму — в 3 рази, в м. Києві — в 2 рази.

Важливе значення для забезпечення стабільності у виробництві зерна, борошна та інших продуктів, що залежать від стану зернового господарства, для забезпечення внутрішніх потреб держави у продовольчому, насінневому та фуражному зерні, нарощування експортних можливостей має створення належних економічних та організаційно-правових умов. У складі заходів важливого значення набуває формування цивілізованого ринку зерна, притаманного ринковій економіці. Умови формування ринку зерна визначені Законом України «Про зерно та ринок зерна в Україні» (2002 р.). Законом визначені суб'єкти ринку зерна. Це:

- суб'єкти виробництва зерна;
- суб'єкти зберігання зерна;
- суб'єкти заставних закупок зерна та проведення інтервенційних операцій;
- акредитовані біржі;
- інші суб'єкти підприємницької діяльності, які діють на ринку зерна.

Суб'єктами виробництва зерна є власники, орендарі та користувачі земельних ділянок, які використовують їх для виробництва зерна.

Суб'єктами зберігання зерна є: зернові склади (елеватори, хлібні бази, хлібоприймальні, борошномельні і комбікормові підприємства) та інші суб'єкти підприємницької діяльності, які беруть участь у процесі зберігання зерна. Суб'єкти зберігання зерна відповідно до укладених договорів складського зберігання із суб'єктами ринку зерна гарантують забезпечення якості та дотримання нормативів природних втрат зерна протягом терміну його зберігання.

Суб'єктами заставних закупок зерна є: сільськогосподарські товаровиробники, зернові склади, державні агенти та уповноважені із забезпечення заставних закупок зерна.

Суб'єктами проведення інтервенційних операцій є: сільськогосподарські товаровиробники, зернові склади, Державний агент

із проведення інтервенційних операцій, уповноважені із проведення інтервенційних операцій.

Законом визначені основні засади впливу державних органів влади щодо формування ринку зерна. До їх складу входять:

- надання пріоритетної бюджетної, кредитної та інвестиційної підтримки суб'єктам заставних закупок зерна та проведення інтервенційних операцій;
- забезпечення внутрішніх потреб держави у продовольчому, насінневому, фуражному, технічному зерні та заходів щодо нарощування його експорту;
- встановлення мінімально гарантованої ціни на заставлене сільськогосподарськими товаровиробниками зерно;
- гарантування сільськогосподарським товаровиробникам права вільного вибору використання зерна та ціни його реалізації;
- контроль якості зерна та його зберігання;
- розвиток мережі обслуговуючих зерновий ринок кооперативних формувань;
- впровадження сучасних ресурсозберігаючих технологій у виробництві, зберіганні та переробці зерна.

Діяльність центральних та місцевих органів виконавчої влади спрямовується на першочергове залучення інвестицій для розвитку матеріальної бази сільськогосподарських товаровиробників, заготівельних та зернопереробних підприємств, підприємств, які виготовляють машини, устаткування, обладнання для зернового господарства, на удосконалення інфраструктури ринку зерна.

До технічних культур відносять такі, що використовують у якості сировини для подальшої промислової переробки. До складу технічних культур відносять цукровий буряк, льон, соняшник, сою, рапс, тютюн, коноплю тощо.

Посівні площі технічних культур в Україні складають біля 5 млн. га або 18,6% від загальної посівної площі. Зайнятість посівних площ технічними культурами залежить від виду технічної культури, природнокліматичних умов для її вирощування. Наприклад, значні посівні площі (понад 50%) розташовані на території Степового регіону, особливо в Кіровоградській,

Дніпропетровській та Запорізькій областях, де зосереджено вирощування соняшника. Значна питома вага посівних площ на території Подільського та Поліського регіонів зайняті під вирощуванням цукрового буряка.

В складі технічних культур провідне значення в галузі вітчизняного рослинництва набуває вирощування цукрового буряка — буряківництво. За площею посівів цієї культури Україна посідає перше місце в світі. В сільськогосподарських підприємствах відпрацьована технологія вирощування цієї культури, що забезпечує високу врожайність (300-350 ц/га) та значний валовий збір цукрового буряка. В той же час основні показники продуктивності суттєво залежать від регіонального розташування посівних площ, погодних умов, рівня агротехнічної організації і механізації польових робіт.

Традиційно вирощування цукрового буряка зосереджувалося на території Подільського регіону, головним чином у Вінницькій, Хмельницькій, Тернопільській, Черкаській, Полтавській областях. Валовий збір цукрового буряка на території Подільського регіону складає 45-50% від загального валового збору в Україні.

На території Поліського регіону також розвинуте буряківництво, валовий збір цукрового буряка коливається в межах 25-30% від загального валового збору цукрового буряка в Україні. Значного досвіду у вирощуванні цукрового буряка набуто у Київській, Сумській, Житомирській областях.

Валовий збір цукрових буряків на території окремих регіонів наведено в табл. 4.9, а загальні тенденції зміни обсягів вирощування цукрових буряків протягом останніх 15 років наведено на рис. 4.6.

Наведені статистичні дані та виявлені залежності свідчать, що за розглянутий період значно (в 2,7 рази) зменшився валовий збір цукрового буряка в цілому по Україні. Відмічена тенденція характерна для кожного регіону. На території Подільського регіону, наприклад, валовий збір цукрового буряка зменшився в 2,9 рази, на Поліссі — в 2,3 рази, в Степовому регіоні — в 2,7 рази, в Донбаському регіоні — в 2 рази. Зрушення негативного змісту відбулися під впливом значних змін у зв'язку з ліквідацією крупних сільськогосподарських підприємств, в яких існував високий рівень організаційного та агротехнічного забезпечення вирощування

цукрового буряка. Тому стан вирощування цукрового буряка та його переробка, як свідчить набутий досвід, характеризується як кризовий.

Таблиця 4.9
Валовий збір цукрових буряків за регіонами

Регіони	Валовий збір, млн. т		2004 р. у % до 1990 р.
	1990 р.	2004 р.	
Поліський	11,4	5,0	44,2
Подільський	21,8	7,4	33,8
Степовий	5,2	1,9	37,7
Карпатський	3,2	0,9	26,6
Донбаський	2,8	2,4	52,3
Усього по Україні	44,3	26,6	37,5

204

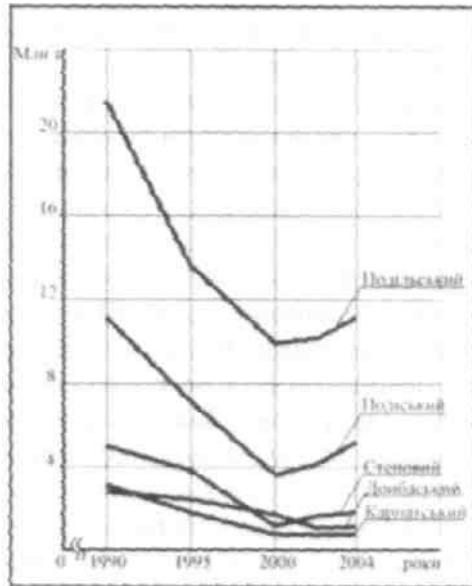

Рис. 4.6
Валовий збір цукрових буряків за регіонами

Процеси вирощування цукрового буряка безпосередньо пов'язані з його переробкою. Тому буряківництво разом із діяльністю цукрових заводів створює складний агропромисловий комплекс, розглядається в даному випадку як єдине ціле. Виробничий потенціал цукрових заводів в Україні — один із найбільших у світі. Промислові потужності дають змогу щорічно виробляти 5-6 млн. т цукру, причому, на внутрішні потреби країни направляти до 2 млн. т цукру. Цукрові заводи розташовані, головним чином, на території Подільського регіону, потужність яких забезпечує виробництво 44-46% загальнодержавного обсягу виробництва цукру, а також на території Поліського регіону, де виробляється 25-30% загальної кількості цукру.

Стан вирощуванням цукрового буряка негативно вплинув на діяльність цукрових заводів, про що свідчать дані, наведені в табл. 4.10.

За період з 1990 р. по 2004 р. обсяги виробництва цукру скоротилися в 3,2 рази, вказана тенденція скорочення виробництва цукру характерна для усіх регіонів: на території Подільського регіону обсяги виробництва зменшилися в 3,4 рази, Поліського — в 2,5 рази, Степового — в 3,5 рази, Донбаського — в 2,8 рази. Набуті тенденції у зміні обсягів виробництва цукру на території окремих регіонів наведені нарис. 4.7.

Таблиця 4.10
Виробництво цукру за регіонами

Регіони	Вироблено цукру, млн. т		2004 р. у % до 1990 р.
	1990 р.	2004 р.	
Поліський	1,62	0,64	39,5
Подільський	3,1	0,92	30,0
Степовий	1,1	0,31	28,2
Карпатський	0,56	0,08	14,3
Донбаський	0,42	0,15	35,7
Середнього по Україні	6,8	2,10	30,9

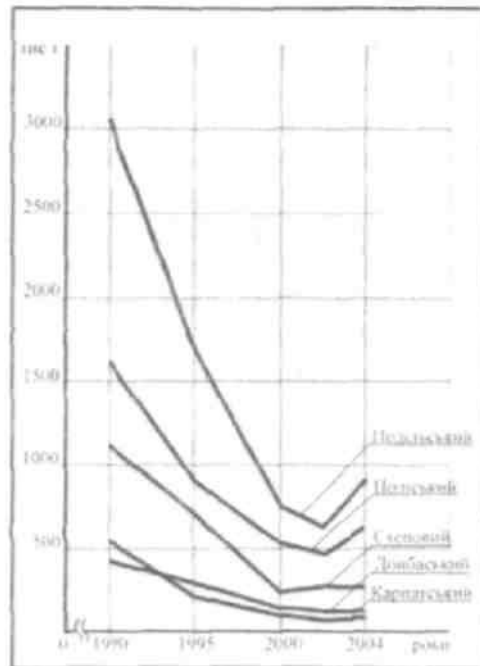

Рис. 4.7
виробництво цукру за регіонами

Обсяги виробництва цукру почали інтенсивно зменшуватися починаючи з 1994 р. внаслідок відмови від державного замовлення та інтенсивного впровадження приватизаційних процесів. Найбільш рекордний спад виробництва цукру був у 2002 р., коли було вироблено лише 1,6 млн. т цукру — найнижчий показник починаючи з 1940 р.

Серед основних причин кризового стану в цукровиробничій галузі є серйозні недоліки під час приватизаційного процесу. Приватизація та перепрофілювання цукрових заводів супроводжувалася їх знищенням. Нові власники сподівались на негайне отримання солідних прибутків. Але цукрові заводи потребують реконструкції, заміни технологічного обладнання. Для забезпечення глибокої переробки потрібно щорічно виділяти значні кошти на удосконалення виробництва. Постійний перепродаж цукрових

заводів призвів до їх повного занепаду. Широкої практики набуло штучне доведення цукрових заводів до банкрутства. В 2005 р. працювало лише 120 заводів із 160. Решта припинили своє існування. В умовах відсутності державної організаційної та фінансової підтримки налагодити постійно діюче виробництво на цукрових заводах стає неможливим.

Необхідно також враховувати той факт, що цукрові заводи побудовані переважно в сільській місцевості і, по суті, є селище утворюючими. Вони фактично утворюють життєву інфраструктуру в сільській місцевості та в невеликих провінційних містечках. Завдяки їх підтримці сотні тисяч людей мали можливість для працевлаштування, повноцінно планувати своє життя на перспективу. Сьогодні ж більшість з мешканців цих сіл та міст виїжджають у великі міста, за кордон для фінансового забезпечення власної родини.

Кризовий стан у цукровиробничій галузі набув сталого характеру та без реальної державної підтримки забезпечити відновлення її неможливо. Стоїть завдання збільшення посівних площ цукрового буряка та обсягів власного виробництва цукру, створення економічних умов для запобігання зростання цін реалізації цукру на внутрішніх ринках та ліквідації дефіциту цукру-для внутрішнього споживання, створення умов для відновлення експорту вітчизняного цукру та залучення інвестицій в цукрову промисловість.

В складі технічних культур важливе значення набуває вирощування льону-довгунця — сировини для легкої промисловості. Традиційно виробництво льону концентрувалося в областях Поліського регіону і щорічно обсяги його виробництва склали 100-115 тис. т. Проте починаючи з 1992-1993 рр. обсяги виробництва льону почали інтенсивно скорочуватись і в 2004 р. вони скоротилися в 10 разів. Такий негативний процес з вирощуванням льону пов'язаний із змінами організаційно-правових умов господарювання, депресивним станом економіки, низьким станом економічної діяльності, відсутністю державної підтримки важливої галузі сільського господарства. Відсутність льону як провінційної бази призвів до занепаду легкої промисловості.

На території Поліського регіону, зокрема в Рівненській та Житомирській областях традиційно вирощувався хміль, необхідний продукт

для харчової промисловості. Природнокліматичні умови цього регіону є необхідною, але не достатньою умовою для вирощування хмелю. Процеси у сільському господарстві, що пов'язані із впровадженням ринкових умов господарювання, боляче вплинули на стан цієї галузі. Зростання витрат, неможливість отримання достатніх доходів для забезпечення рентабельності вирощування хмелю, відсутність державних дотацій збитковим сільськогосподарським підприємствам привело до занепаду цієї галузі.

Відродження вирощування хмелю безпосередньо залежить від впровадження заходів агротехнічного та економічного змісту. В їх складі: забезпечення підвищення урожайності, впровадження нових перспективних сортів хмелю, сучасних технологічних процесів з використанням відповідної техніки для закладання та догляду за хмільниками, підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції на зарубіжному ринку.

Досвід передових сільськогосподарських підприємств Рівненської області, наприклад, свідчить про можливості розвитку хмелярства, збільшення валового збору хмелю. На землях ВАТ «Дубнохміль» щорічно зростає врожайність хмелю, вона складає 5-6 ц/га. Щорічно в області отримують 55-65 т сухого хмелю.

Вирощування картоплі, овоче-бахчевих культур здійснюється на території практично всіх регіонів. Проте найбільші площі для вирощування зазначених культур відводяться на території Поліського регіону. У 2004 р., наприклад було зайнято під картоплею та овоче-бахчевих культурами 550 тис. га, що складає 10,8 % загальної посівної площі регіону. Особливо виділяються в цьому плані Чернігівська, Київська, Волинська, Сумська області. На території Поліського регіону під картоплею та овоче-баштанними культурами зайнято 490 тис. га, що складає 8,2% загальної посівної площі регіону. Значні площі під згаданими культурами зайняті у Вінницькій, Черкаській та Хмельницькій областях.

Картопля стала однією із основних продовольчих та кормових культур, а також важливою сировиною для розвитку таких галузей економіки, як крохмалепатокової, спиртової, овочесушильної та ін. промисловості.

Овочівництво, як галузь сільського господарства, забезпечує населення овочевими культурами, що складають важливу частину харчового раціону людини. Вирощування капусти, помідорів, огірків, цибулі, буряків столових, кабачків тощо здійснюється на всій території України з врахуванням природо-кліматичних умов крупними підприємствами, фермерськими господарствами та на присадибних земельних ділянках.

Посівні площі під кормовими культурами займають 15-16% загальної площі сільськогосподарських культур. Найбільша їх площа та питома вага в Поліському регіоні — відповідно 1,29 млн. га та 25,4% особливо в Житомирській, Чернігівській та Сумській областях. Дещо менші площі зайняті кормовими культурами на Поділлі — відповідно 1,1 млн. га та 18,5% загальної площі сільськогосподарських культур регіону.

Вирощування кормових культур має важливе значення для споживання сільськогосподарськими тваринами, для розвитку тваринництва. До їх складу входять кормові коренеплоди, однорічні та багаторічні трави (конюшина, тимофіївка, люцерна та ін.), що споживаються поряд із картоплею, цукровим буряком тощо.

Зазначимо, що від обсягів вирощування кормових культур у значній мірі залежить розвиток тваринництва.

Тваринництво

Тваринництво відносять до другого надзвичайно важливого напрямку сільського господарства, завданням якого є розведення сільськогосподарських тварин для виробництва продукції. Продукція тваринництва призначається як продукти харчування людей (м'ясо, молоко та молочні продукти, яйця тощо) та як сировина для харчової та легкої промисловості.

Розвиток тваринництва технологічно поєднується із рослинництвом, створює певну комплексність у використанні трудових, земельних та матеріальних ресурсів на селі, сприяє піднесенню сільського господарства. Важливим елементом такого піднесення є формування на території кожного регіону раціональних співвідношень у розвитку рослинництва та тваринництва на основі розвитку найбільш ефективних галузей.

Організація тваринництва характеризується певними особливостями, які необхідно врахувати в практичній діяльності. До їх складу

входить те, що тваринництво концентрується на менших площах у порівнянні з рослинництвом, що створює можливості для впровадження механізації, переведення галузі на промислову основу. Важливою особливістю є те, що продукція тваринництва вимагає особливих умов для транспортування, що зумовлює необхідність прискорення переробки цієї продукції в місцях її заготівлі. У випадку транспортування необхідно застосовувати спеціалізовані транспортні засоби, що забезпечували б їх збереження.

Галузь тваринництва України має свої специфічні складнощі, що дає основу для її характеристики, як багатогалузевого тваринництва. До основних його напрямів відносять: скотарство, свинарство, вівчарство, козівництво, конярство, птахівництво.

Для оцінки стану та розвитку тваринництва використовують такі показники:

- поголів'я — загальна чисельність тваринного виду на певній території;
- кількість голів великої рогатої худоби, що припадає на 100 га посівної площі сільськогосподарських культур;
- кількість свиней, що припадає на 100 га посівної площі сільськогосподарських культур;
- поголів'я птиці, що припадає на 100 га посіві зернових;
- кількість м'яса, виробленого на території регіону, т;
- кількість м'яса, виробленого протягом року, що приходить на одного жителя регіону, т/людину;
- кількість молока, виробленого на території регіону, т;
- надій молока на одну корову за рік, л;
- кількість молока, отриманого протягом року, що приходить на одного жителя регіону, л/людину;
- кількість яєць, отриманих на території регіону, шт.;
- кількість яєць, отриманих протягом року, що приходить на одного жителя регіону.

Розглянемо детальніше стан двох складових тваринництва, що забезпечують населення такими продуктами як м'ясо та молоко — скотарство та свинарство.

Скотарством називають галузь тваринництва, яка займається розведенням великої рогатої худоби. В залежності від продуктивного призначення великої рогатої худоби (ВРХ) скотарство поділяється на два основних напрями — м'ясне та молочне. Інколи виділяють таку спеціалізацію як м'ясо-молочну, чи молочно-м'ясну.

Свинарство — важлива галузь тваринництва. Розведення свиней характеризується певними перевагами порівняно із іншими галузями тваринництва — високою плодючістю і скороспілістю. Продукція галузі — м'ясо і сало — користується широким попитом населення як продукт харчування. Крім того, продукцію використовують у легкій промисловості.

Розвиток скотарства та свинарства на території окремих регіонів неоднозначний, залежить як від загального стану сільського господарства, рослинництва, так і від конкретних природнокліматичних, економічних та організаційно-правових факторів. Загальну оцінку стану тваринництва на території окремих регіонів України можна зробити, використовуючи статистичні дані, що наведені в табл. 4.11.

Наведені в табл. 4.11 дані свідчать, що розведення рогатої худоби і свиней сконцентровано на території Поліського і Подільського регіонів. Тут налічується 51-52% ВРХ і свиней від загальної кількості в Україні. Використання для оцінки стану розвитку скотарства та свинарства відносного показника «чисельність ВРХ, свиней на 100 га посівних сільськогосподарських площ» дає більш точне уявлення про стан справ. Порівнюючи значення вказаного показника окремих регіонів із середнім його значенням по Україні можна зробити висновок, що на території Поліського регіону кількість ВРХ та свиней в 1,4 рази більше середнього значення по країні. На території Подільського регіону кількість ВРХ і свиней більше середнього значення по країні відповідно в 1,12-1,13 рази. На території інших регіонів розведення ВРХ і свиней здійснюється з меншою інтенсивністю. Особливо виділяється Карпатський регіон, де чисельність ВРХ і свиней на 100 га сільськогосподарських посівних площ значно перевищує середнє значення по країні (ВРХ — в 2,7 рази, свиней — в 2,4 рази). Такий стан пояснюється, з одного боку, обмеженістю посівних площ та, з іншого, ефективним використанням багатих ресурсів Карпатських полонин.

Таблиця 4.11
Наявність великої рогатої худоби і свиней на території регіонів

Регіони	Велика рогата худоба			Свині		
	млн. голів	Процент до загальної кількості	Кількість голів худоби на 100 га сільськогосподарської посівної площі	млн. голів	Процент до загальної кількості	Кількість свиней на 100 га сільськогосподарської посівної площі
Поліський	1,85	26,6	36,6	1,73	26,8	34
Подільський	1,73	24,9	29	1,63	25,3	27,3
Степовий	1,36	19,6	14,4	1,50	23,2	15,8
Карпатський	1,00	14,3	70	0,80	12,4	57
Донбаський	0,81	11,7	20	0,70	10,8	17,5
Крим	0,20	2,9	25	0,10	1,5	12,5
Усього по Україні	6,95	100	26	6,46	100	24

Зміни обсягів вирощування ВРХ і свиней протягом тривалого часу свідчать, що закономірності цих процесів відображають закономірності у змінах у рослинництві, забезпеченні тваринницької галузі кормами.

В організації виробництва кормів поєднується сільськогосподарське та Єрмилове виробництво, що включає вирощування, заготівлю, переробку та зберігання різних видів кормів. Для отримання позитивних результатів у тваринництві необхідно мати раціональний кормовий раціон, до складу якого входять соковиті, грубі та концентровані корми. Для цього використовують коренеплоди, зелену масу, сіно, солону тощо. Значне кормове значення має кукурудза та силос і зелений корм, кормовий люпин, кормові боби тощо. Такою різноманітністю кормів виділяються території Поліського та Подільського регіонів, де сконцентровано поголів'я великої рогатої худоби та свиней.

На території окремих регіонів України крім великої рогатої худоби та свиней в значній кількості розводять коней, овець, птицю, кролів та іншу живність.

Використання коней у сільському господарстві відноситься до традиційних занять, завжди займало провідне місце. Але в період інтенсивного впровадження автомобільного транспорту та механізації кількість коней зменшилась. Починаючи з 90-х років можна говорити про відродження на всій території України конярства, враховуючи що коні стали невід'ємним елементом фермерського господарства. В залежності від природнокліматичних та економічних умов використовують різні типи коней для виконання притаманних видів робіт.

Розведенням овець займаються на всій території України, враховуючи, що вівчарство як галузь постачає цінні продукти: вовну, м'ясо, жир, молоко. Вівця відноситься до невибагливих тварин, може існувати у різноманітних природних умовах. Вівчарство особливо активно розвивається в Степовому регіоні, де переважає вовнове вівчарство, в Карпатському регіоні, де зосереджено м'ясо-вовнове вівчарство.

Птахівництво відноситься до традиційних для України галузей тваринництва, дозволяє отримати висококалорійні продукти харчування (м'ясо, яйця), а також сировину для легкої промисловості у вигляді відходів при заготівлі птиці. Значних успіхів досягнуто у вирощуванні курей, гусей, качок, індиків. Регіональний розвиток птахівництва не чітко простежується, воно розповсюджене по всій території України. Концентрується, головним чином, в регіонах інтенсивного розвитку зернового господарства, а також навколо великих міст, промислових центрів та значного скупчення людей.

Існує поєднання та вплив розвитку тваринництва на розвиток відповідних галузей в складі харчової промисловості. Так, від стану та змін у вирощуванні великої рогатої худоби залежить виробництво молока, як наслідок — стан молочної промисловості. Молоко відноситься до надзвичайно поширеного продукту харчування. Переробка молока здійснюється на молококомбінатах, спеціальних заводах і фермерських та особистих селянських господарствах, в окремих маслоробних, сироварних цехах. Такі підприємства та господарства розташовані на всій території України.

Враховуючи особливість, тендітність молока та молочних продуктів, що виготовляються молококомбінатами, фермерськими та

особистими селянськими господарствами, встановлені вимоги до забезпечення якості та безпеки молока та молочних продуктів для життя. здоров'я населення. Існують базисні норми масової частки жиру і білка в молоці, встановлені вимоги до пакування і маркування молочної сировини та молочних продуктів. Виробництво молока, молочної сировини здійснюється за наявності дозволу державних установ ветеринарної медицини, молочних продуктів — за наявності дозволу державної санітарно-епідеміологічної служби. У випадку невідповідності встановленим вимогам молоко, молочна сировина, молочні продукти вилучаються з обігу, здійснюється їх переробка, утилізація, знищення.

Трансформація економічних відносин у сільському господарстві безпосередньо торкнулася стану молочної промисловості. В результаті змін у формах господарювання були ліквідовані великі господарства, що вплинуло на значне зменшення поголів'я корів. За період з 1990 р. по 2004 р. поголів'я корів в Україні зменшилось з 8,4 млн. голів до 4 млн. голів, тобто в 2 рази. За вказаний період в 1,8 рази зменшились обсяги виробництва молока (табл. 4.12).

Таблиця 4.12
Виробництво молока за регіонами

Регіони	Виробництво молока, тис. т		2004 р. у % до 1990 р.
	1990 р.	2004 р.	
Поліський	6610	3576	54,1
Подільський	5498	3197	58,1
Степовий	5655	2769	49
Карпатський	2504	2334	93,2
Донбаський	3351	1536	45,8
Крим	890	375	42,1
Усього по Україні	24508	13787	56,3

Зменшення обсягів виробництва молока допущено підприємствами та господарствами на території усіх регіонів: в Степовому — в 2 рази, особливо в Дніпропетровській, Запорізькій областях (в 2,5-2,6 рази), в Донбаському — в 2,2 рази, в Поліському та Подільському

регіонах — в 1,7-1,8 рази (особливо в Київській області — в 2,2 рази. Чернігівській та Сумській областях — в 2 рази). Тенденції у зміні обсягів виробництва молока наведені на рис. 4.8.

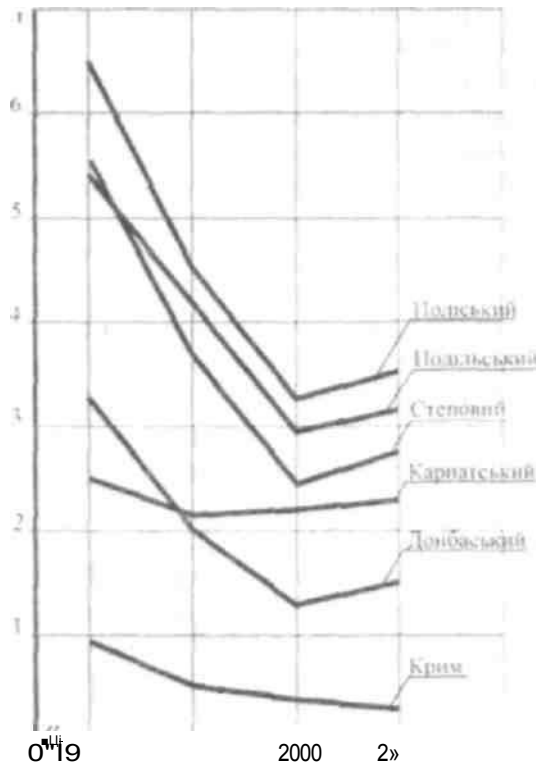

Рис. 4.8
Виробництво молока за регіонами

Дрібнотоварність в тваринницькій галузі не спроможна забезпечити зростання обсягів виробництва молока, якості сировини, готової молочної продукції та рентабельності виробництва. Ні в одній країні

світу немає такого дрібнотоварного виробництва — дві-три корови на сімейне господарство, а це велика кількість здавальників молока. У Польщі, наприклад, мінімальна сімейна ферма має 14 дійних корів, у Франції — 49, а середня кількість дійних корів у сімейній фермі — 100-150. В цих умовах продуктивність однієї корови становить понад 8000 кг молока на рік, тоді як у вітчизняних сільськогосподарських виробників — 2900-3000 кг.

Спад виробництва молока негативно вплинуло на роботу підприємств молочної промисловості, на забезпечення населення молочними продуктами харчування.

Від обсягів розведення великої рогатої худоби, свиней та іншої живності залежить виробництво м'яса. Заготівлею м'ясних ресурсів та їх переробкою займаються спеціалізовані підприємства — м'ясокомбінати. М'ясо використовують для безпосереднього споживання, а також для виготовлення напівфабрикатів, ковбас, консервів тощо. Вторинні продукти м'ясопереробки (кров забитих тварин, кишки, жир, субпродукти, шкіра) використовують в харчовій та легкій промисловості.

М'ясопереробні підприємства розміщують безпосередньо на територіях інтенсивного розвитку тваринництва, у великих містах, обласних центрах.

Виробництво м'яса характеризується нестабільністю і відображає зміни в обсягах розведення великої рогатої худоби, свиней, інших тварин. Починаючи з 1990 р. кількість рогатої худоби на території України зменшилася на 20%, а свиней — в 3 рази. Відповідно обсяг виробництва м'яса зменшився в 2,7 рази. Зміни у виробництві м'яса за регіонами наведені в табл. 4.13.

Значного зменшення обсягів виробництва м'яса допущено підприємствами та господарствами на території Степового регіону — в 3,6 рази, особливо в Миколаївській (в 5,2 рази), Херсонській (4,4 рази), Запорізькій (в 3,9 рази), в Одеській (3,5 рази) областях; Подільського та Донбаського регіонів — в 2,9 рази, особливо в Полтавській (в 5,3 рази), Вінницькій (в 3,5 рази), Тернопільській (в 2,8 рази), Луганській (в 3,8 рази), Донецькій (в 3 рази) областях. Тенденції у зміні обсягів виробництва м'яса наведені на рис. 4.9.

Таблиця 4.13
Виробництво м'яса за регіонами

Регіони	Виробництво м'яса, тис. т		2004 р. у % до 1990 р.
	1990 р.	2004 р.	
Поліський	991	408	41,2
Подільський	932	322	34,5
Степовий	1174	330	28,1
Карпатський	423	212	50,1
Донбаський	636	221	34,7
Крим	202	102	50,5
Усього по Україні	4358	1595	36,6

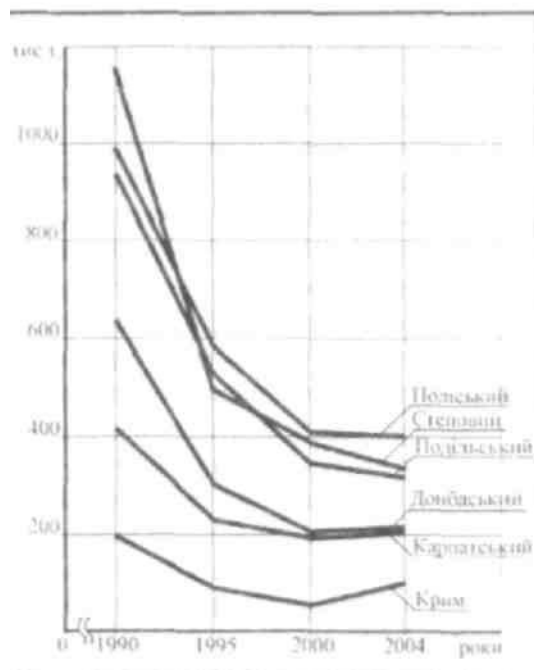

Рис. 4.9
Виробництво м'яса за регіонами

Із наведених статистичних матеріалів, аналізу тенденцій, що були сформовані протягом останніх десяти-п'ятнадцяти років, можна зробити висновок, що стан у агропромисловому комплексі взагалі, а в сільському господарстві зокрема не відповідає стратегічним цілям формування української державності: виникла і продовжує загострюватись продовольча проблема, істотно ослаблена матеріально-технічна база сільськогосподарських підприємств, оплата праці в аграрному секторі є однією з найнижчих, основна маса сільськогосподарських підприємств залишається низькорентабельними чи збитковими, повільно розв'язуються соціальні проблеми села. Склалися несприятливі організаційні, економічні, соціальні та правові умови, що негативно впливають на ситуацію у сільському господарстві. Ситуація на селі щорічно ускладнюється. Одночасно з впровадженням ринкових відносин відмічено послаблення державного впливу на розвиток агропромислового комплексу, що призвело до руйнування матеріально-технічного потенціалу, погіршення фінансового стану сільськогосподарських товаровиробників.

Погіршилися соціально-економічні умови для людей, що проживають у сільській місцевості. Відсутність чітких механізмів державної підтримки сільського господарства, зростання цін на пально-мастильні матеріали, сільськогосподарську техніку, мінеральні добрива, засоби захисту рослин та інші матеріали призвело до значного росту собівартості сільськогосподарської продукції та збитковості виробництва сільськогосподарських культур. Сільське населення не забезпечено можливостями для стабільного, гарантованого працевлаштування, значно низький порівняно з іншими галузями виробництва рівень оплати праці, неможливість реалізації своєї продукції за стабільними цінами, низький рівень соціального обслуговування та захисту. Продовжується відплив із села молоді, спеціалістів різних професій, в тому числі у різні країни світу.

Пріоритетність розвитку агропромислового комплексу та соціального розвитку села в національній економіці визначені в Законі України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» (2005 р.). Реалізацію державної аграрної політики намічено здійснювати в результаті:

1. Розвитку земельних відносин шляхом розширення і вдосконалення нормативно-правового забезпечення, посилення державної підтримки земельної реформи.
2. Формування сприятливого економічного середовища для ефективної діяльності суб'єктів аграрного сектору.
3. Розвитку ринків продукції сільського господарства і продовольства для забезпечення попиту населення у продовольчих товарах, потреби у сировині підприємств харчової промисловості та перероблення сільськогосподарських продуктів, створення сприятливих умов для захисту внутрішнього ринку та сприяння просуванню сільськогосподарської продукції і продовольства на зовнішній ринок.
4. Удосконалення системи державного впливу, ефективне поєднання загальнодержавної і регіональної політики в аграрному секторі.
5. Комплексного розвитку сільськогосподарських територій, підвищення соціального захисту і життєвого рівня сільських жителів.

В результаті розвитку земельних відносин намічено здійснити повну персоніфікацію власників та користувачів земельних ділянок сільськогосподарського призначення; удосконалити методику оцінки земель, передбачивши урахування вартості землі сільськогосподарського призначення при формуванні міжгалузевих відносин тощо, створення інфраструктури ринку. Важливого значення має впровадження загальнодержавних програм використання та охорони земель, зокрема зменшення розораності земель, системи захисту їх від водної і вітрової ерозії, відтворення і підвищення родючості ґрунтів, агролісомеліорації та меліорації земель, рекультивуації порушених земель, а також фінансове забезпечення цих програм. Планується створити систему земельного іпотечного кредитування. Іпотека — вид застави, коли забезпечення виконання зобов'язання здійснюється нерухомим майном (будівлі, споруди, земельні ділянки), що залишається у володінні і користуванні іпотекодавця, згідно з яким іпотекодержатель має право в разі невиконання боржником забезпеченого іпотекою зобов'язання одержати задоволення своїх вимог за рахунок предмета іпотеки переважно перед іншими кредиторами цього боржника. У системі визначених відносин іпотекодавець — це особа, яка передає в іпотеку нерухоме майно

для забезпечення виконання зобов'язання. Іпотекодержатель — кредитор за основним зобов'язанням. Заставодержателем земельної ділянки сільськогосподарського призначення можуть бути лише банки.

Сприятливе економічне середовище створюватиметься в результаті здійснення важливих заходів організаційно-економічного та кадрового змісту. В їх складі:

- вдосконалення системи управління господарською діяльністю в аграрному секторі, поліпшення наукового забезпечення сільськогосподарського виробництва, підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів, державна підтримка створенню та функціонуванню системи консультативних послуг з питань сільськогосподарського виробництва;
- підвищення ролі окремих галузевих і міжгалузевих об'єднань у регулюванні економічних відносин між сільськогосподарськими товаровиробниками, заготівельними, переробними, сервісними та торговельними підприємствами;
- створення сучасної ринкової інфраструктури (оптових ринків, торгових домів, бірж, аукціонів тощо) для реалізації сільськогосподарської продукції та продовольства, стимулювання розвитку приватних і приватно-кооперативних підприємств у сфері агро-сервісу, переробки, збуту продукції;
- державна підтримка страхування ризиків у сільському господарстві, створення та функціонування сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, розвиток довготермінового кредитування інноваційних проектів, впровадження іпотечного кредитування сільськогосподарських товаровиробників;
- запровадження дотацій з державного і місцевих бюджетів на утримання маточного поголів'я тварин, посівів стратегічно важливих видів сільськогосподарських культур, збільшення фінансової підтримки господарств у регіонах з несприятливими для ведення сільського господарства природнокліматичними умовами;
- удосконалення податкової політики в аграрному секторі та фінансово-кредитного механізму, формування фонду кредитної підтримки сільськогосподарських товаровиробників;

- переоснащення матеріально-технічної бази сільськогосподарських підприємств, технічне переоснащення підприємств сільськогосподарського машинобудування з метою випуску техніки, яка забезпечуватиме впровадження сучасних, високопродуктивних та ресурсозберігаючих технологій в агропромисловому виробництві;
Формування ринків збуту сільськогосподарської продукції планується здійснити з врахуванням інтеграції України до Європейського Союзу та до світового економічного співтовариства на основі розвинутої біржової інфраструктури, регулювання біржового товарного ринку, створення умов для підтримання стабільної цінової ситуації. У складі заходів — удосконалення системи формування державних та регіональних продовольчих ресурсів, запровадження адресної державної продовольчої допомоги соціально незахищеним верствам населення тощо. Важливого значення набуває удосконалення державного регулювання у сфері зовнішньоекономічної діяльності, запровадження квотування імпорту стратегічних видів господарської продукції та продовольчих товарів; недопущення їх неконтрольованого переміщення через кордон.

Удосконалення системи державного регулювання в аграрному секторі передбачає реформування системи органів виконавчої влади шляхом чіткого розмежування їх повноважень, наближення її до стандартів Європейського Союзу; впровадження регіональних програм розвитку аграрного сектора; удосконалення аналізу, моніторингу, інспекційних і контрольних функцій з боку органів виконавчої влади.

Комплексний розвиток сільських територій охоплює створення та забезпечення надійного функціонування соціальної інфраструктури села. До першочергових завдань входить посилення ефективності державного регулювання демографічних процесів, сприяння збільшенню зайнятості сільського населення в результаті розвитку підприємництва, створення умов для збереження та розвитку малих, віддалених і таких, що занепадають, сільських поселень. Важливого значення набуває стимулювання закріплення на селі спеціалістів сільського господарства, освіти, культури, охорони здоров'я та побутового обслуговування.

4.8. Стан та розвиток транспорту та зв'язку

Загальна характеристика та регіональні особливості розвитку транспорту

Для економічного розвитку регіону важливе значення має транспортний зв'язок. Транспорт використовується для перевезень пасажирів і вантажів, для економічних зв'язків між окремими містами і територіями. На транспорті не створюється нова продукція, а здійснюється переміщення продукції або сировини в просторі та часі. Від ефективності роботи транспорту залежать результати перевезень, що безпосередньо впливає на діяльність підприємств та життя людей.

Транспорт України є однією з найважливіших галузей суспільного виробництва і покликаний задовольняти потреби населення та суспільного виробництва в перевезеннях, дозволяє розширити масштаби виробництва, зв'язати виробництво із споживачами і таким чином, стимулює підвищення рівня активності економіки. Роль і місце транспорту у суспільному виробництві визначають необхідність його пріоритетного розвитку, формування державної політики, спрямованої на забезпечення транспорту підготовленими фахівцями, транспортними засобами, паливно-енергетичними та матеріально-технічними ресурсами.

Географічне розташування території України дає змогу на відміну від багатьох країн Європи розвивати транспортні зв'язки в усіх напрямках, використовуючи практично всі види транспорту. Транспортні системи з використанням залізничного, автомобільного, водного, авіаційного транспорту мають розвинуту мережу магістральних сполучень, здатні забезпечити внутрішні та транзитні перевезення вантажів та пасажирів у внутрішньо регіональних та міжрегіональних напрямках, зовнішньоекономічні транспортні зв'язки України з іншими державами. Вихід до Чорного та Азовського морів, судноплавність Дніпра та Дунаю відкривають можливості для комплексного використання різних видів транспорту, створюючи таким чином транспортні системи для прискореного та ефективного забезпечення потреб країни в перевезеннях. В умовах нових економічних відносин визначаються сфери

раціонального використання кожного виду транспорту, формуються транспортні пріоритети.

Умови перевезень, порядок використання транспортних засобів та шляхів сполучення, організація безпечного руху, вимоги до дотримання санітарних та екологічних правил та інші умови формуються органами державного управління. Державне управління діяльністю транспорту також здійснюється шляхом проведення та реалізації економічної (податкової, фінансово-кредитної, тарифної, інвестиційної) та соціальної політики. Національна програма розвитку та вдосконалення транспорту визначає його пріоритети в національній економіці, шляхи впровадження досягнень науково-технічного прогресу.

Відповідно до Закону України «Про транспорт» (1994 р.) єдину транспортну систему України становлять:

- транспорт загального користування (залізничний, автомобільний, морський, річковий, авіаційний, а також міський електротранспорт, у тому числі метрополітен);
- промисловий залізничний транспорт;
- відомчий транспорт;
- трубопровідний транспорт;
- шляхи сполучення загального користування.

Єдина транспортна система відповідає вимогам суспільного виробництва та національної безпеки, має розгалужену інфраструктуру для надання всього комплексу транспортних послуг, забезпечувати зовнішньоекономічні зв'язки України.

До складу **залізничного транспорту** входять підприємства залізничного транспорту, що здійснюють перевезення пасажирів і вантажів, рухомий склад залізничного транспорту, залізничні шляхи сполучення, а також промислові, будівельні, торговельні й постачальницькі підприємства, навчальні заклади, заклади охорони здоров'я та культури, науково-дослідні, проектно-конструкторські організації, підприємства промислового залізничного транспорту та інші підприємства, незалежно від форм власності, що забезпечують його діяльність.

До складу **автомобільного транспорту** входять підприємства автомобільного транспорту, що здійснюють перевезення пасажирів

і вантажів, авторемонтні і шиноремонтні підприємства, рухомий склад автомобільного транспорту, автомобільні шляхи сполучення, транспортно-експедиційні підприємства, а також автовокзали і автостанції, навчальні заклади, ремонтно-будівельні організації та соціально-побутові заклади, інші підприємства, незалежно від форм власності, що забезпечують роботу автомобільного транспорту.

До складу **морського транспорту** входять підприємства морського транспорту, що здійснюють перевезення пасажирів і вантажів, порти, судна, судноремонтні заводи, морські шляхи сполучення, а також підприємства зв'язку, промислові, торговельні, будівельні і постачальницькі підприємства, навчальні заклади, заклади охорони здоров'я, фізичної культури, науково-дослідні, проектно-конструкторські організації та інші підприємства, незалежно від форм власності, що забезпечують роботу морського транспорту.

До складу **річкового транспорту** входять підприємства річкового транспорту, що здійснюють перевезення пасажирів і вантажів, порти, судна, суднобудівно-судноремонтні заводи, ремонтно-експлуатаційні бази, підприємства шляхового господарства, а також підприємства зв'язку, промислові, торговельні, будівельні й постачальницькі підприємства, навчальні заклади, заклади охорони здоров'я, культури, проектно-конструкторські організації та інші підприємства, незалежно від форм власності, що забезпечують роботу річкового транспорту.

До складу **авіаційного транспорту** входять підприємства повітряного транспорту, що здійснюють перевезення пасажирів і вантажів, аерофотозйомки, виконання послуг при здійсненні сільськогосподарських робіт, а також аеропорти, аеродроми, аероклуби, транспортні засоби, системи управління повітряним рухом, навчальні заклади та інші підприємства, незалежно від форм власності, що забезпечують роботу авіаційного транспорту.

До складу **міського електротранспорту** входять підприємства міського електротранспорту, що здійснюють перевезення пасажирів та вантажів, рухомий склад, трамвайні і тролейбусні лінії, ремонтно-експлуатаційні депо, службові приміщення, фунікулери, канатні дороги, ескалатори, заводи по ремонту рухомого складу і виготовлен-

ню запасних частин, споруди енергетичного господарства та зв'язку, промислові, ремонтно-будівельні, торговельні та постачальницькі організації, навчальні заклади, науково-дослідні та проектно-конструкторські установи, заклади охорони здоров'я та культури та інші підприємства незалежно від форм власності, що забезпечують роботу міського електротранспорту.

Промисловий залізничний транспорт являє собою транспортно-технологічний комплекс, який забезпечує системне переміщення вантажів в процесі виробництва між виробництвами в межах одного підприємства, виробничими циклами, окремими операціями або підприємствами в цілому. Промисловий залізничний транспорт не належить до складу залізничного транспорту загального користування, але взаємодіє з ним.

До складу **відомчого транспорту** належать транспортні засоби підприємств, установ та організацій. Підприємства, які мають відомчий транспорт, повинні забезпечувати його розвиток і утримання на рівні, що відповідає вимогам безпеки при наданні транспортних послуг.

До складу транспортної системи регіону входять: транспортні засоби, шляхи і споруди галузевих видів транспорту, засоби забезпечення технічної та експлуатаційної готовності транспортної техніки, засоби забезпечення експлуатаційної готовності транспортних шляхів і споруд, система управління транспортним процесом.

Підприємства транспорту зобов'язані забезпечувати:

- потреби громадян, підприємств і організацій у перевезеннях;
- обслуговування пасажирів під час довготривалих перевезень доброякісною питною водою, харчуванням тощо;
- якісне і своєчасне перевезення пасажирів та вантажів;
- виконання державних завдань (контрактів) щодо забезпечення потреб оборони і безпеки України;
- безпеку перевезень, запобігання аваріям і нещасним випадкам;
- безпечні умови перевезень;
- охорону навколишнього природного середовища від шкідливого впливу транспорту;
- права на пільги громадян щодо користування транспортом.

Для вивчення загального стану транспортної системи регіону та результатів роботи окремих видів транспорту залучають відповідні показники техніко-економічного змісту. Основними показниками роботи транспортної системи є обсяг перевезень пасажирів і вантажів; пасажирооборот і вантажооборот. Крім того, використовують показники, що відображають наявність, склад та стан експлуатації транспортних засобів, результати транспортно-експедиційної та економічної діяльності.

Результати діяльності транспортної системи країни відображають зміни в економіці, оскільки здійснює безпосереднє обслуговування підприємств усіх галузей та населення, відповідно до потреб забезпечує перевезення пасажирів та вантажів. Місце окремих видів транспорту в умовах трансформації економічних відносин в державі в забезпеченні перевезень пасажирів характеризується даними, наведеними в табл. 4.14, в забезпеченні перевезень вантажів — даними табл. 4.15.

Таблиця 4.14
Перевезення пасажирів за видами транспорту

Види транспорту	Обсяг перевезень пасажирів				Пасажирооборот			
	1990 р.		2004 р.		1990 р.		2004 р.	
	млн. пас.	% від загального обсягу	млн. пас.	% від загального обсягу	млрд. пас. — км	% від загального обсягу	млрд. пас. — км	% від загального обсягу
Транспорт	14977	100	7997	100	222,5	100	128,6	100
в т.ч. залізничний	669	4,5	452	5,7	76	34,1	51,7	40,2
автомобільний	8331	55,6	3720	46,5	90,3	40,6	47,5	36,9
морський	26	0,2	10	0,1	1,1	0,5	0,1	—
річковий	19	0,1	2	—	0,6	0,3	—	—
авіаційний	15	0,1	3	—	16,1	7,2	5,5	4,3

Перевезення пасажирів здійснюється, головним чином, залізничним та автомобільним транспортом, враховуючи наявні переваги, надійність та економічність цих видів транспорту перед іншими. Автомобільним транспортом перевозиться 46-56% загального обсягу перевезень пасажирів, виконується транспортна робота в обсязі 40-48% загального обсягу пасажирообороту. Кількість пасажирів, що перевозиться залізничним транспортом, відносно незначна — 4,5-6% загального обсягу перевезень, тоді як обсяг транспортної роботи складає 40-52% загального обсягу пасажирообороту.

Перевезення вантажів також здійснюється, головним чином, залізничним та автомобільним транспортом. До того ж, автомобільний транспорт займає провідне місце за обсягом перевезень вантажу — 60-78% загального обсягу перевезень вантажів, залізничний транспорт займає провідне місце за обсягом вантажообороту — 45-49 % загально-го обсягу вантажообороту (табл. 4.15).

Таблиця 4.15
Перевезення вантажів за видами транспорту

Види транспорту	Обсяг перевезень вантажів				Вантажооборот			
	1990 р.		2004 р.		1990 р.		2004 р.	
	млн. т	% від загального обсягу	млн. т	% від загального обсягу	млрд. т-км	% від загального обсягу	млрд. т-км	% від загального обсягу
Транспорт	6286	100	1731	100	1039,3	100	480,1	100
в т.ч. залізничний	974	15,5	462	26,7	474	45,6	234	48,7
автомобільний	4897	78,0	1027	59,3	79,4	7,6	28,8	6,0
трубопровідний	296	4,7	221	12,8	208	20,0	202,1	42,1
морський	53	0,8	9	0,5	265,6	25,6	9,3	1,9
річковий	66	1,0	12	0,7	11,9	1,1	5,6	1,2
авіаційний	0,2	—	0,1	—	0,1	0,1	0,3	0,1

Протягом тривалого часу практично стабільними залишаються обсяги транспортування трубопровідним транспортом вантажів (220-300 млн. т) та обсяги вантажообороту (200-208 млрд. т.-км).

Коротко зупинимося на характеристиках роботи окремих видів транспорту.

Залізничний транспорт загального користування являє собою виробничо-технологічний комплекс організацій і підприємств, призначений для забезпечення потреб суспільного виробництва і населення України в перевезеннях у внутрішньому і міжнародному сполученнях. Транспортні послуги надаються усім споживачам без обмежень за ознаками форми власності та видів діяльності.

Залізничний транспорт є однією з важливих базових галузей економіки, забезпечує внутрішні та зовнішні транспортно-економічні зв'язки, потреби населення у перевезеннях. Залізничним транспортом загального користування здійснюються магістральні перевезення між країнами, регіонами держави, підприємствами; забезпечуються транзитні перевезення через територію України. Для нього характерні велика дальність і висока швидкість перевезень. Виступає як надійний партнер, задовольняє потреби відправників вантажів, сприяє зміцненню обороноздатності держави, міжнародному співробітництву, забезпечує високу ефективність перевезень.

Діяльність працівників залізничного транспорту безпосередньо позитивно впливає на розвиток економіки країни в цілому та окремих регіонів, на задоволення соціальних потреб. Перевезення вантажів для задоволення попиту на внутрішні транспортні послуги забезпечуються за доступними тарифами, не завжди рентабельні, але соціально важливі перевезення, що сприяє створенню нових робочих місць.

Управління діяльністю на залізничному транспорті України здійснюється центральним органом виконавчої влади (Міністерством транспорту та зв'язку України). Територіальне управління діяльністю здійснюється територіально-галузевими об'єднаннями — залізницями. Залізниця є основною організаційною ланкою на залізничному транспорті, до її складу входять транспортні підприємства, установи та організації. При централізованому управлінні здійснює перевезення

пасажирів та вантажів у визначеному регіоні транспортної мережі. На території України діють шість залізниць: Донецька, Львівська, Одеська, Придніпровська, Південна, Південно-Західна.

Аналіз тенденцій у зміні обсягів перевезень та транспортної роботи, виконаної протягом останнього періоду, свідчить про наявність негативних процесів на залізничному транспорті. Обсяг перевезень пасажирів та пасажирооборот зменшилися на 32% (табл. 4.14), обсяг перевезень вантажів та вантажооборот зменшилися в два рази (табл. 4.15). Однією із основних проблем, яка стримує забезпечення зростаючого за обсягами та якістю попиту на транспорті послуги, є старіння основних фондів, невідповідність їх технічного рівня перспективним вимогам. Ступінь зносу тепловозів, електровозів, дизель-поїздів, вагонів складає 80-90%. Припинилось практично оновлення рухомого складу транспорту.

Повільно оновлюється рухомий склад залізничного транспорту незважаючи на те, що значна частина вагонного парку зношена, потребує заміни. Забезпеченість електровозами, електропоїздами, дизель-поїздами складає біля 50% потреби.

Відсутні пасажирські вагони міжнародного сполучення, які відповідали б європейським стандартам за санітарними вимогами, рівню комфортності. Недостатня кількість вантажних вагонів, цистерн, тягового рухомого складу. В складному стані знаходиться колійне господарство галузі, із-за чого впроваджуються обмеження швидкості поїздів до 60-40 км/год. Відстає від європейських стандартів рівень технологічного та інформаційного забезпечення діяльності залізничного транспорту.

В складних економічних умовах впроваджуються заходи по покращенню організації пасажирських перевезень. Реалізується програма розвитку швидкісного руху пасажирських поїздів, вводяться в експлуатацію сучасні залізничні вокзали, відновлені залізничні колії, використовуються вітчизняні пасажирські вагони, відновлений престиж працівника-транспортника. Впроваджено перевезення пасажирів швидкісними поїздами на ділянці Київ-Харків-Київ. На трасі відреставровано 60 вокзалів, 190 пунктів зупинки, реконструйована верхня будова дороги, виконані інші роботи.

Заплановано ввести швидкісний рух пасажирських поїздів з Києва до Дніпропетровська, Одеси, Львова, Сімферополя, Москви.

Позитивні результати очікуються від реалізації проектів співробітництва залізничників України та Росії. Визначена стратегія розвитку транспортних комплексів, приділена увага розвитку міжнародних транспортних коридорів, що проходять територією України та Росії.

На транспорті впроваджено реформування існуючої системи управління транспортом, впроваджена ефективна і гнучка система управління, яка охопила стрімку модернізацію, впровадження економічних методів стимулювання роботи працівників, економічні методи господарювання. Програмами розвитку залізничного транспорту, передбачено створення сучасної телекомунікаційної мережі та впровадження новітніх технологій, реформування системи управління галуззю тощо.

Для забезпечення виробничого процесу крупні підприємства мають власний (відомчий) залізничний транспорт.

Промисловий залізничний транспорт входить до єдиної транспортної системи України, забезпечує виконання початково-кінцевих операцій з вагонами загального користування на залізничних станціях, що примикають до магістральних шляхів, переміщення вагонів, перевезення вантажів усередині підприємства у процесі виробництва, зокрема й у власному рухомому складі. Працівники промислового залізничного транспорту здійснюють обслуговування клієнтури, організують вантажно-розвантажувальні операції з вагонами загального користування тощо. Для виконання визначених завдань підприємства мають локомотиви, вагони, залізничні колії, обладнання для забезпечення електронної централізації управління. Два металургійні комбінати в Маріуполі, наприклад, мають у своєму підпорядкуванні біля 200 локомотивів, 300 вагонів різного типу і призначення, велику кількість машин і механізмів. Такою приблизно матеріально-технічною базою володіє ВАТ «Криворізький гірничо-металургійний комбінат «Криворіжсталь», що має у складі Ново-Криворізький ГЗК, коксохімічний завод, інші виробництва.

Транспортними засобами промислового залізничного транспорту щорічно виконуються значні за обсягом перевезення вантажів, безпосередньо обслуговується виробництво, забезпечуються всі

початково-завершальні операції в транспортному процесі. Характерними ознаками таких перевезень — короткі відстані транспортування вантажів, невисокі показники швидкості.

Накопичені недоліки та труднощі в роботі промислового залізничного транспорту пов'язані із відсутністю в ринкових умовах державного впливу на його стан, координацію його роботи. На часі впровадження тісної взаємодії транспорту загального користування з промисловим залізничним транспортом на законодавчому, загально організаційному, тарифному рівнях, у визначенні технічної політики, вдосконаленні системи управління.

Автомобільний транспорт. Особливе місце серед різних видів транспорту займає автомобільний, що забезпечує задоволення потреб населення та підприємств у перевезеннях пасажирів та вантажів автомобільними транспортними засобами. Автомобільний транспорт більш мобільний по своїй природі і менш залежить від зовнішніх факторів.

Розвиток ринкових відносин в Україні привів до негативних наслідків в роботі автомобільного транспорту, до руйнування галузевої структури управління. Обсяг перевезень пасажирів та пасажирооборот протягом останнього періоду зменшився в два рази (табл. 4.14), обсяг перевезень вантажів зменшилася в 4,8 рази, вантажооборот — в 2,8 рази (табл. 4.15).

Підприємства й організації транспорту залишилися один на один з ринкової стихією. У процесі приватизації і демонополізації транспортного виробництва утворилася велика кількість приватних перевізників і малих автотранспортних підприємств, які очолили не завжди кваліфіковано підготовлені для цих цілей керівники.

Значно скоротилася чисельність вантажних автомобілів і автобусів, що обумовлено акціонуванням автопідприємств, виходом їх із підпорядкування державному органу управління транспортом. Важливим питанням стала необхідність збереження парку автобусів, забезпечення їх оновлення з врахуванням вимог до безпеки руху. Автобуси, особливо великої місткості, що експлуатують у містах, мають незадовільний технічний стан, непридатні для подальшої експлуатації, потребують терміною заміни. Крім того, існуючий рухомий склад

автомобільного транспорту потребує значних витрат при використанні його на перевезеннях пасажирів і вантажів, що визначає високу собівартість перевезень та їх збитковість. Експлуатація застарілого рухомого складу також не відповідає вимогам збереження навколишнього природного середовища. Замість системи галузевого управління автомобільним транспортом, що існувала, не була своєчасно створена еквівалентна система державного управління і регулювання транспортною діяльністю, адаптована до умов ринкового господарювання. В результаті зменшились обсяги перевезень пасажирів і вантажів, ефективність їх перевезень на території усіх регіонів.

Обсяг перевезень вантажів на території окремих регіонів зменшився в 4-9 разів, обсяг вантажообороту — в 2,3-4,8 рази (табл. 4.16)

Таблиця 4.16
Перевезення вантажів автомобільним транспортом за регіонами

Регіони	Обсяг перевезень вантажів			Вантажооборот, млрд. т.-км		
	р. 1990	р. 2004	2004р. у% до 1990 р.	р. 1990	р. 2004	2004р. у% до 1990 р.
Поліський	696	136	19,5	14000	5200	37,1
Подільський	832	190	22,8	14000	4800	34,3
Степовий	1590	390	24,5	22300	6300	28,3
Карпатський	450	50	11,1	8200	3600	43,9
Донбаський	1020	215	21,0	14600	4900	33,6
Крим	210	32	15,2	4300	900	20,9
м. Київ	100	17	17,0	2300	3100	135,0
Усього по Україні	4900	1030	21,0	79700	28800	36,1

Важливе значення для стабілізації роботи автомобільного транспорту має прийняття Закону України «Про автомобільний транспорт» (2006 р.), визначення ролі і значення автомобільного транспорту у розвитку економіки.

Удосконалюється система управління автомобільним транспортом, посилюється контроль за станом організації перевезень пасажирів та вантажів, безпеки руху на автодорогах. В сучасних умовах управління діяльністю автомобільного транспорту здійснюється центральним органом виконавчої влади з питань автомобільного транспорту (Міністерством транспорту та зв'язку України) та місцевими органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування. В регіональному аспекті передбачено посилення впливу регіональних органів державної влади, спрямованого на покращення роботи автомобільного транспорту по обслуговуванню пасажирів та підприємств.

До першочергових завдань належить забезпечення перевезень пасажирів між окремими населеними пунктами на території певного регіону та організація міжрегіональних, міжміських перевезень, забезпечення автобусним сполученням з обласними та районними центрами усіх сіл, відкриття нових маршрутів, використання нових транспортних засобів. Автомобільний транспорт має збільшити обсяги перевезень пасажирів та вантажів на маршрутах міждержавного значення, що позитивно вплине на подальший розвиток міжнародних економічних зв'язків України.

Дорожній комплекс — найважливіша складова кожної цивілізованої держави, від його розвитку залежить стан усього народного господарства. Працівники автомобільного транспорту приділяють значну увагу будівництву нових, реконструкції та утриманню існуючих автомобільних доріг. Побудовані автомобільні дороги державного значення Київ-Одеса, Київ-Чоп. Покращується стан автомобільних доріг на території окремих областей, що сприяє збільшенню швидкості руху автомобілів, забезпечує безпеку руху, зменшуються випуски на експлуатацію транспортних засобів. Крім того, сприяє покращенню економічної та соціальної ситуації в населених пунктах, особливо у сільській місцевості.

Для оцінки насиченості країни автомобільними дорогами з твердим покриттям використовують показники:

- довжина автомобільних доріг загального користування, км;
- протяжність автомобільних доріг на 1000 км² території;
- протяжність автомобільних доріг на 100 чоловік населення.

За цими показниками насиченість автомобільними дорогами території України набагато нижча, ніж у більшості країн Європи. Незважаючи на впроваджені заходи дороги за якістю та сервісним обслуговуванням не відповідають європейським стандартам. Від цього залежить значно нижче порівняно із провідними, економічно розвинутими державами світу технічна швидкість руху автомобілів і рівень витрат від експлуатації автомобільного транспорту. Транспортні витрати становлять 30-50% в загальній вартості промислової продукції.

В кожному регіоні має бути побудована розвинута мережа автомобільних доріг, використовуючи основне джерело фінансування дорожнього господарства — кошти, що їх відраховують підприємства, організації всіх форм власності. Виключно на будівництво та утримання автомобільних доріг.

Водний транспорт. Незважаючи на незначний обсяг перевезень пасажирів і вантажів водним (морським та річковим) транспортом, цей вид транспорту має певні переваги і можливості для більш ефективного використання. Водний транспорт є одним із найдешевших, а екологічні навантаження на природні комплекси — найменші. Для організації перевезень пасажирів і вантажів використовують природний водний шлях. Перевезення річковим транспортом здійснюється на річках Дніпро, Дністер. Для морських перевезень існують необмежені можливості світових морських просторів.

Транспортний флот знаходиться:

- у загальнодержавній власності, закріплений за підприємствами міністерств і відомств України;
- у комунальній власності, закріплений за підприємствами адміністративно-територіальних одиниць;
- у колективній і приватній власності юридичних і фізичних осіб.

Річкові перевезення здійснює судноплавна компанія «Укррічфлот», морські перевезення — державна судноплавна компанія «Чорноморське морське пароплавство», орендне підприємство «Азовське морське пароплавство», «Українсько-Дунайське пароплавство» та інші.

Трансформація економіки України, впровадження приватизації негативно вплинуло на стан та використання річкового та морського транспорту. Практично зруйновані міжрегіональні транспортні зв'язки, що забезпечувалися річковим транспортом в Дніпропетровському басейні. Морське судноплавство не використовується для формування сталих вантажних перевезень між портами України та інших держав. Парк суден морського і річкового флоту істотно не поповнюється новими сучасними суднами, основна його частина не придатна до довготермінової експлуатації.

Можливості для поживлення в роботі водного транспорту України пов'язують із відновленням використання українського глибоководного суднового ходу «Дунай-Чорне море», що має важливе геополітичне значення та соціально-економічну ефективність. Прогнозується, що частина водного транспорту у перевезенні вантажів між Європою та Азією складатиме 30 %, враховуючи, що водний транспорт є найдешевшим видом транспорту, екологічні навантаження на природні комплекси — найменші.

Використання українського ходу «Дунай-Чорне море» входить до складу VII пан'європейського міжнародного транспортного коридору. Цей водний шлях перетинає 17 країн Європи та проходить через внутрішні водні шляхи і канали річок Рейн, Майн та Дунай, з'єднуючи Північне море з Чорним. В українській частині він проходить по р. Дунай від морського порту Рені до входу в Чорне море, на берегах якого знаходяться суднобудівні та судноремонтні підприємства міст Ізмаїла, Кілії та Вилкового.

Міжнародний транспортний коридор має перспективу щодо продовження його у східному напрямку до промислових регіонів Росії, Казахстану, Азербайджану, Узбекистану, Туркменістану, Ірану тощо. Цей шлях проходить Чорним морем, Керченською протокою, Азовським морем, Волго-Донським каналом, Волгою та Каспійським морем.

Практика функціонування українського глибоководного суднового ходу підтверджує ефективність його використання.

Водотransпортний комплекс потребує ефективного державного Управління, запроваджуючи вплив на роботу державних транспортних

підприємств та підприємств інших форм власності через ліцензування їхньої діяльності та контроль за їх відповідністю, використання тарифної, податкової політики тощо.

Авіаційний транспорт має можливість налаштовувати і розвивати зв'язки практично з усіма державами. Розвиток авіаційного транспорту, як самостійної галузі, почався після проголошення незалежності України в результаті створення спільних підприємств. Одним із провідних авіапідприємств є СП «Міжнародні авіалінії України». Період формування авіаційного транспорту як галузі економіки почався із використання здебільшого застарілих літаків колишнього «Аерофлоту», залученням іноземних літаків нових типів, в тому числі «Боїнг-737».

Діяльність авіаційного транспорту в значній мірі залежить від стану та використання його наземної бази — аеропортів. Тривалий час зберігаються істотні диспропорції у розвитку наземної бази. Виробничі потужності аеропортів не забезпечують виконання зростаючих обсягів транспортної роботи, відстають, таким чином, від перевізної здатності парку літаків, що призводить до обмеження обсягів перевезень. Крім того, сервіс багатьох аеропортів не відповідає міжнародним стандартам. В Україні із 36 зареєстрованих аеропортів статус міжнародних мають тільки 17, тоді як у Франції, яка за територією та населенням дорівнює Україні, статус міжнародних мають 50 аеропортів, у Німеччині — 43, Італії — 38, США — 66 міжнародних портів. При цьому, оснащеність цих портів значно вище від вітчизняних.

Незважаючи на складність у економічних перетвореннях окремі аеропорти змогли перебудувати свої технологічні лінії в аеровокзалах, впровадити міжнародну технологію обслуговування пасажирів. До таких аеропортів належать Бориспільській, Дніпропетровський, Запорізький, Одеський.

Оснащення авіапідприємств літаками нових типів, переобладнання мереж цивільних аеропортів з дотриманням сучасних вимог до обслуговування пасажиропотоків — основні завдання цивільної авіації. Акціонування аеропортів здійснено із збереженням контрольного пакету акцій головного аеропорту, а також регіональних та обласних аеропортів у володіння держави. Акціонування проведено за умови

дотримання цілісності та технологічної єдності у функціонування аеропортів, виконання вимог авіаційної безпеки. Впроваджені організаційно-економічні заходи забезпечили становлення авіаційного транспорту в нових ринкових, гостро конкурентних умовах.

Комбіновані (змішані) транспортні перевезення — такі, що на відміну від звичайних, забезпечують доставку вантажів з використанням декількох видів транспорту за єдиною технологією. Останнім часом активно розвиваються з використанням декількох суміжних видів транспорту міжрегіональні та міждержавні транспортні зв'язки. Робота окремих видів транспорту пов'язана єдиним графіком руху. Застосовується єдина тара і упаковка вантажів: контейнери, пакети, кузови автомобілів тощо. Вантажі транспортують за єдиним транспортним документом незалежно від того, скільки видів транспорту бере участь у виконанні транспортної роботи. Один оператор забезпечує безперервність транспортного процесу, здійснює контроль за транспортуванням вантажу від дверей виробника-постачальника до дверей споживача. При цьому одночасно вирішуються питання складування, збереження вантажу, фінансування перевезень. Такий спосіб організації транспортної роботи перетворює окремі види транспорту із конкурентів в партнерів, компромісно узгоджуючи приватні інтереси кожного виду транспорту, поліпшуючи якість транспортних послуг та знижуючи собівартість перевезень.

Практичне значення має відкриття нового комбінованого транспортного маршруту «Вікінг» із Іллічівська до Клайпеди, який пролягає територіями України, Білорусі, Литви, з'єднав мережу морських контейнерних ліній Чорного і Середземного морів з аналогічною системою Балтійського регіону. Його використання дає можливість уникнути тривалого і дорогого транспортування контейнерів навколо Європи через Середземне море, Біскайську затоку, Атлантику і Північне море. В організації комбінованого транспортного маршруту приймають участь «Укрзалізниця», управління Литовської та Білоруської залізниць, працівники портів Одеси, Іллічівська, Клайпеди, експедиторських організацій трьох країн. Побудований спеціалізований рухомий склад особливих контейнерних платформ, відпрацьована технологія та

організація перевезень, узгоджений рівень пільгових тарифів на перевезення великотоннажних та спеціалізованих контейнерів.

Новий маршрут взяли під контроль митні і прикордонні служби трьох держав. Перетин кордонів і митне оформлення скорочено до мінімуму. Досвід комбінованого маршруту свідчить про значні можливості співпраці портовиків, залізничників, автомобілістів.

Перспективи подальшого розвитку транспортної системи України пов'язані із формуванням міжнародних транспортних коридорів, які складаються із автодорожніх, залізничних, водних інфраструктур, включаючи шляхи сполучення, прикордонні переходи, сервісні пункти, вантажні та пасажирські термінали, устаткування для управління транспортним процесом. Найвні транспортні артерії України стануть, таким чином, частиною мережі міжнародних транспортних коридорів. Це забезпечить покращення міжрегіональних транспортних зв'язків, а також буде сприяти міжнародному транспортному сполученню з участю України.

Розвиток комбінованих (змішаних) перевезень буде здійснюватися за рахунок створення:

- транспортного коридору Європа-Україна-Росія-Китай, Корея;
- транспортного коридору Варшава-Ковель-Київ-Москва;
- транспортного коридору Сімферополь-Харків-Москва-Санкт-Петербург-Гельсінкі.

Для забезпечення перевезень будуть задіяні автомобільний, залізничний, річковий, морський види транспорту; передбачено будівництво швидкісних шляхів сполучення, портів, покращення умов для судноплавства; створення системи кадрового, інформаційного та фінансового забезпечення.

Міжнародні транспортні коридори в межах України створюють головні напрями для перевезення вантажів, сходяться у таких важливих транспортних вузлах, як Київський, Львівський, Одеський. Чимало країн Європи почали пропонувати свої проекти, які передбачають розширення існуючої мережі транспортних коридорів.

Трубопровідний транспорт має важливе значення для економіки України. До складу трубопровідного транспорту входять:

- магістральний трубопровідний транспорт;
- промисловий трубопровідний транспорт.

Магістральний трубопровід функціонує як технологічний комплекс, до складу якого входить окремий трубопровід з усіма об'єктами і спорудами, зв'язаними з ним єдиним технологічним процесом, або кілька трубопроводів, якими здійснюються транзитні, міждержавні, міжрегіональні поставки продуктів транспортування споживачам. Магістральний трубопровідний транспорт має важливе народногосподарське та оборонне значення і є державною власністю. Приватизація, а також зміна власності державних підприємств магістрального трубопровідного транспорту забороняється.

До промислових трубопроводів відносять всі інші немагістральні трубопроводи в межах виробництва, а також нафтобазові, внутрішньо-промислові нафто-, газо- і продуктопроводи, міські газопровідні, водопровідні, теплопровідні, каналізаційні мережі, розподільчі трубопроводи водопостачання, меліоративні системи тощо.

Державне управління у сфері трубопровідного транспорту здійснюють центральні та місцеві органи державної виконавчої влади, органи місцевого самоврядування в мережах їх компетенції.

Підприємства трубопровідного транспорту здійснюють приймання, збереження перевантаження і транспортування трубопроводами вуглеводнів, хімічних продуктів, води та інших продуктів і речовин на основі договорів з урахуванням економічної ефективності та пропускної спроможності магістральних трубопроводів.

На території України розташована та використовується мережа нафтопроводів та газопроводів. В їх складі важливі магістральні нафто- та газопроводи (рис. 4.10).

Важливе значення для економіки України має будівництво нафтопроводу «Одеса-Броди», створення Євро-Азійського нафтотранспортного коридору (ЄАНТК). ЄАНТК — це маршрут транспортування каспійської нафти на європейські нафтопереробні заводи в обхід протоки Босфор. Ідея створення такого коридору виникла, коли європейські споживачі усвідомили, що попит на нафту щороку зростає, а наявні Маршрути і поставки не можуть задовольнити їх потреби. Крім цього,

в Європі істотно підвищилися екологічні вимоги до перевізників нафти. Споживачі зацікавлені в переорієнтуванні на легку високоякісну нафту із Каспійського регіону замість російської.

Рис. 4.10
Магістральні нафто- і газопроводи України
--- газопроводи
—• існуючі нафтопроводи
----нафтопровід «Одеса-Броди», який будується

До будівництва трубопроводу «Одеса-Броди» каспійська нафта транспортувалась до Європи складним маршрутом: з каспійських родовищ трубопроводом на узбережжя Чорного моря, далі танкерами через турецькі протоки Босфор і Дарданелли до Трієста, а звідти знову трубопроводом до нафтопереробних заводів. Зростаючий попит на нафту призвів до збільшення кількості танкерів у Босфорі. Щоб запобігти екологічній катастрофі у разі аварії танкера в протоці влада Туреччини ввела обмеження, які ускладнили проходження суден через Босфор.

ЄАНТК з використанням нафтопроводу «Одеса-Броди» має перевагу — шлях каспійської нафти в Європу — найкоротший порівняно з іншими варіантами транспортування. Нафтопровід може бути продовжений до міста Полоцьк (Польща), від якого споруджено нафтопровід до портового Гданська, таким чином буде завершено створення нафтотранспортного коридору. Крім цього, нафтопровід «Одеса-Броди» може використовуватися разом з нафтопроводом «Дружба» для транспортування каспійської нафти до Словаччини та Чехії.

Завантаження нафтопроводу «Одеса-Броди» здійснюється з використанням на Чорному морі нафтотерміналу «Південний», що побудований в 2001 р. з початковою потужністю 9-14,5 млн. т. і резервуарним парком 200 тис. м³. Нафтовий термінал «Південний» на Чорному морі може приймати танкери дедвейтом до 100 тис. т. У перспективі передбачається розширення потужності нафтопроводу до 40-45 млн. т. за рік з резервуарним парком 600 тис. м³.

Для України введення в експлуатацію нафтопроводу «Одеса-Броди» має стратегічне значення. Україна стає невід'ємною частиною енергетичної безпеки Європи, забезпечуватиме європейські країни стратегічною сировиною. Створення ЄАНТК підтримується Європейськими країнами, а також Російською Федерацією, оскільки транспортування каспійської нафти трубопроводом «Одеса-Броди» істотно розвантажить Босфор, і, відповідно, полегшить транспортування російської нафти в Європу. Прокачка каспійської нафти трубопроводом «Одеса-Броди» через «Дружбу» в Європу за маршрутом «Одеса-Броди-Карлупи-інгольштадт» створить нові можливості для російських компаній.

Транспорт міст

Розширення території міст, зростання чисельності населення вимагають розвитку транспортних систем, виявляють властиві місту транспортно-експлуатаційні та планувальні тенденції і проблеми, які особливо гостро відчуються у великих (з населенням понад 250 тис. чол.) містах, де використовують декілька видів міського транспорту. В результаті зростання чисельності населення міст, в них відбувається освоєння нових, віддалених від центру територій, що приводить

до збільшення протяжності транспортних ліній, зростання пересадочності й дальності перевезень.

Якість обслуговування населення міста міським транспортом оцінюється даними аналізу, згідно з яким виявлено, що біля 30% населення проживає в зоні якісного транспортного обслуговування, 30% населення — в зоні задовільного транспортного обслуговування і 40% населення — в зоні незадовільного транспортного обслуговування. Середні витрати часу на так звані «трудові поїздки» становлять 40-50 хв., в деяких випадках більше години, що значно перевищує норми знаходження на транспорті.

Для забезпечення пасажирських перевезень у містах використовують автомобільний (автобуси, маршрутні таксі, таксі) та електричний (трамваї, тролейбуси) транспорт; для великих міст — також метрополітен. Кожен із вказаних видів транспорту має переваги і недоліки. Автомобільний бум останнім часом привів до значного завантаження вулиць міста автомобілями, будівництво інфраструктури, необхідної для обслуговування автомобілів у місті, здійснюється повільно. В результаті швидкість руху автомобіля зменшилась до 10-15 км/год., незадовільним залишається обслуговування населення.

Значні переваги має електротранспорт: використання трамваїв та тролейбусів. В умовах урбанізації, розширення території багатьох міст, появою обширних приміських зон із житловими забудовами появилась необхідність населення у дальніх поїздках. Електротранспорт допомагає забезпечити обслуговування пасажирів в цих умовах, забезпечує високу середню швидкість сполучення (30-40 км/год.); дозволяє зменшити витрати часу на здійснення поїздок.

Гострою проблемою міського електротранспорту України є значна зношеність рухомого складу, відсутність нових трамваїв та тролейбусів, які були б використані для розвитку транспортної системи міста, відкриття нових ліній та для заміни зношеного рухомого складу. Фактична потужність трамвайних депо у більшості міст України обмежена і становить 75%, а тролейбусних — 50-60% від потреби. Рівень обслуговування населення міським транспортом не відповідає показникам транспортного забезпечення.

Широкого розповсюдження для перевезень пасажирів в межах великих міст мають метрополітени. Класичний метрополітен нині діє більш як у 100 містах світу. В Україні метрополітен використовують в Києві, Харкові, Дніпропетровську. Значна швидкість сполучення (30-40 км/год.), комфортабельність та надійність — стає надзвичайно привабливим видом транспорту для більшості громадян. Метрополітеном користується велика кількість людей, в м. Києві, наприклад, щоденно перевозять біля 1 млн. пасажирів.

Із-за надмірної вартості будівництва, значних експлуатаційних витрат метрополітен є гає прийнятним лише для потужних, сталих пасажиропотоків. При сучасному стані тарифів на перевезення пасажирів експлуатаційні витрати покриваються лише на 60-70%, у м. Києві — 15-20%.

Для вирішення транспортної проблеми міст останнім часом почали роботи по створенню нових транспортних засобів, які одержали назву «полегшений швидкісний ринковий транспорт» (ПШРТ). Працівниками ДНТК ім. Антонова розроблені проекти спорудження в містах ПШРТ, базуючись на засадах класичного трамваю, увібравши в себе новітні технології.

Можливі наземний і підземний варіант ПШРТ вдало вписуються у будь-яку забудову міста, різні варіанти кількості вагонів залежать від потужності пасажиропотоку, створені належні умови для автоматизованого управління рухом. Маса вагону ПШРТ втричі менша маси вагону звичайного метро, що при незмінній місткості зменшується вартість будівництва. Застосування полегшених вагонів дасть можливість знизити рівень шуму та вібрації, знизити витрати на електроенергію під час експлуатації.

Системи легкого електротранспорту активно впроваджуються у більш як 200 містах світу, діють в Парижі, Тулузі, Мілані, Лондоні, Торонто, Чикаго та інших містах.

Зв'язок

Зв'язок є однією з пріоритетних та надзвичайно важливих галузей економіки України, покликаний задовольняти потреби споживачів, органів державної влади, місцевого самоврядування, оборони й безпеки держави у засобах і послугах поштового та електричного зв'язку.

Послуги поштового зв'язку — це продукт діяльності підприємств зв'язку з приймання, обробки перевезення та доставки письмових відправлень, матеріальних цінностей, виконання доручень фізичних та юридичних осіб щодо грошових переказів, банківських операцій. Послуги електронного зв'язку являють собою продукт діяльності підприємств зв'язку з передачі, випромінювання або прийому знаків, сигналів, письмового тексту, зображень та звуків або повідомлень будь-якого роду по радіо, проводових, оптичних або інших електромагнітних системах.

Для оцінки діяльності підприємств зв'язку використовуються такі показники:

- ємність міських і сільських телефонних станцій;
- ємність вузлів комунікації каналів загальнодержавної системи передачі даних (ЗДСПД) і телефонної мережі;
- протяжність каналів на міжнародних лініях зв'язку;
- кількість телевізійних станцій потужністю 1 кВт і більше;
- кількість комплексно-механізованих вузлових підприємств поштового зв'язку;
- обсяг продукції зв'язку в грошовому виразі;
- доходи, витрати, прибуток, рентабельність.

Зв'язок як галузь економіки розвивається надзвичайно інтенсивно, враховуючи, що послуги, які надаються підприємствами зв'язку, охоплюють всю територію країни та всі сфери діяльності, забезпечують передачу телефонних, телеграфних, поштових повідомлень, роботу установ телебачення, радіомовлення, обслуговування автоматизованих систем управління тощо. За останні чотири роки загальні доходи підприємств від надання послуг зв'язку збільшилися в три рази, в тому числі від надання міських і сільських телефонних послуг — в 1,6 рази, від телефонних міжміських передач в 2,1 рази, від передачі телевізійних та радіопрограм — в 3,3 рази. Особливо інтенсивно розвивається мобільний зв'язок та обслуговування комп'ютерних мереж. За визначений період доходи від надання послуг мобільного зв'язку доходи збільшилися в сім разів, від обслуговування комп'ютерних мереж — в шість разів.

На формування системи обслуговування підприємств та населення установами зв'язку впливає географічне розташування окремих регіонів. Кожен регіон характеризується особливими природнокліматичними, економічними, історичними та іншими умовами, наявністю населення, розвитком продуктивних сил. Все це формує свій специфічний ринок послуг, особливу структуру видів послуг зв'язку, що споживається. В таких умовах стає необхідним вдосконалювати планування діяльності підприємств зв'язку з врахуванням регіональних особливостей, з попереднім вивченням зовнішніх факторів, що визначають наявність попиту, його обсяг, наявність постійних споживачів тощо. Також необхідно врахувати дотримання загальної технічної політики експлуатації засобів зв'язку, формування єдиної автоматизованої мережі зв'язку держави та загальнодержавної системи передачі даних. Вагомого значення набуває роль місцевих органів місцевого самоврядування. Ці органи зобов'язані забезпечувати підтримку діяльності підприємств зв'язку, сприяти створенню належних умов для їх розміщення, для проектування та будівництва об'єктів зв'язку відповідно до встановлених норм, в обслуговуванні віддалених від районів центрів населених пунктів.

4.9. Інноваційна та інвестиційна діяльність

Інноваційна діяльність

Інноваційна діяльність спрямована на використання результатів наукових досліджень та розробок, забезпечує випуск на ринок нових конкурентноздатних товарів і послуг. Під інновацією розуміють: новостворені, застосовані або вдосконалені конкурентоспроможні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного чи комерційного характеру, що істотно поліпшують структуру, якість виробництва і соціальної сфери.

Інноваційну діяльність можуть здійснювати фізичні і юридичні особи України, іноземних держав, які залучають у сферу цієї діяльності майнові та інтелектуальні цінності, вкладають кошти в реалізацію інноваційних проектів. До об'єктів інноваційної діяльності відноситься

розробка інноваційних програм і проєктів, створення нових інтелектуальних продуктів, вдосконалення видобутку, переробки та використання сировинних ресурсів, вдосконалення виробничого обладнання, обґрунтування виробничих, адміністративних та комерційних рішень, що істотно поліпшують структуру і якість виробництва, позитивно впливають на соціальні процеси. В процесі інноваційної діяльності здійснюється формування ринку збуту товарної продукції.

Інноваційний механізм соціально-економічного розвитку являє собою систему заходів, спрямованих на всебічний розвиток людського потенціалу, підтримку науково-технічної діяльності, організацію інформаційного менеджменту, модернізацію промисловості та орієнтацію її потужностей на нововведення, формування у суспільстві інноваційних потреб споживчого характеру.

Для оцінки стану інноваційної діяльності застосовують такі основні показники: обсяги виконання науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт (грн.), в т.ч. в складі державних науково-технічних програм та регіональних науково-технічних програм; кількість нових науково-містких технологій, що впроваджені на підприємствах і в організаціях регіону; освоєно нових видів продукції; заключено ліцензійних угод; отримано патентів на винаходи; кількість гехнополісів (технопарків).

В 2005 р. Верховною Радою України затверджено склад якісних (відносних) показників, які рекомендовано використовувати для оцінки стану інноваційної діяльності:

- частка витрат на інноваційну діяльність у загальному обсязі витрат на виробництво продукції (виконання робіт, надання послуг);
- частка витрат на виконання завдань програм та державного замовлення з пріоритетних напрямів інноваційної діяльності у загальному обсязі витрат на інноваційну діяльність;
- частка інноваційних капітальних вкладень у загальному обсязі капітальних вкладень на виробництво продукції (виконання робіт, надання послуг);
- частка капітальних вкладень на виконання завдань програм з пріоритетних напрямів інноваційної діяльності та державного замовлення у загальному обсязі інноваційних капітальних вкладень;

- частка освоєних у процесі виконання завдань програм та державного замовлення з пріоритетних напрямів інноваційної діяльності і поставлених на ринок найменувань інноваційної продукції у загальній кількості найменувань інноваційної продукції;
- частка інноваційної продукції (робіт, послуг) у загальному обсязі реалізованої продукції (робіт, послуг);
- частка принципово нової продукції (робіт, послуг) у загальному обсязі реалізованої інноваційної продукції (робіт, послуг).

Сучасний розвиток суспільства неможливий без інтелектуальної складової, без трансформації результатів творчої діяльності у конкретні результати праці. У економічно розвинених державах понад 80% приросту валового внутрішнього продукту припадає на долю патентів, реалізованих у конкретних проектах і технологіях. Інвестування у науково-дослідну діяльність стало головним фактором підвищення продуктивності виробництва в усіх розвинених країнах світу. Термін окупності інвестицій у науково-дослідні роботи складає 1,25-К3 роки, що характеризує високий рівень їх економічної ефективності, значно перевищує загальний рівень економічної ефективності капітальних вкладень. У таких державах процес нововведень охопив практично всі сторони суспільного життя, створюючи передумови для формування так званих інноваційних суспільств. Водночас розвиток таких соціальних сфер, як освіта, культура, зростання заробітної плати, прожиткового рівня, споживчих можливостей населення тощо, створюють передумови для активізації розвитку економіки.

На Україні впродовж тривалого часу визначилась тенденція до втрати передових позицій в галузі науки та інновацій. Започаткована модель соціально-економічного розвитку, побудована на екстенсивній основі, виявилася нездатною забезпечити істотне зростання обсягів ВВП на душу населення. Все це негативно позначається на соціальній сфері, на життєвому рівні людей.

Недосконаліми залишаються економічні методи впливу на розвиток інноваційної діяльності, фінансування наукової діяльності. Наукові установи позбавлені державної підтримки, в результаті чого значна кількість учених, досвідчених інженерів виїхали в інші країни, що

привело до значних втрат. У вітчизняній інноваційній сфері відсутня ефективна інфраструктура сприяння трансформації науково-технічних розробок у конкурентноспроможні інноваційні продукти. Промислові підприємства економічно не зацікавлені у використанні результатів наукових досліджень. Придбанням та використанням інновацій займається лише 14-15% усіх промислових підприємств.

Про стан недостатнього впровадження інноваційних розробок з використанням новітніх наукових результатів свідчать такі дані. Із загальної кількості підприємств, що впроваджували інновації тільки 12-14% зайняті впровадженням комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів, тобто таких, які визначають високий рівень продуктивності і праці при мінімальних затратах, 23-25% загальної кількості підприємств зайняті впровадженням нової техніки. Решта підприємств тільки освоювали виробництво нових видів продукції. Відповідним чином використовуються фінансові ресурси, що спрямовуються у інноваційні процеси. На придбання нових технологій витрачається тільки 3-5% загального обсягу інноваційних витрат у промисловості. В основному (60-65 % загального обсягу інноваційних витрат) кошти спрямовуються на придбання машин, обладнання, установок, на виконання інших робіт, пов'язаних з впровадженням нової техніки та технології виробництва, такий стан інноваційної діяльності не забезпечує збільшенню випуску вітчизняної продукції, що відповідає сучасному ринку. Залишається високою собівартість цієї продукції. Винаходи та ноу-хау українських науковців продовжують реалізовуватися головним чином на регіональному рівні.

Фінансування діяльності, що пов'язана із науковими розробками, є недостатньою і характеризується такими показниками. За період з 1999 р. по 2003 р. бюджетні асигнування зменшились з 2,3% ВВП до 0,39% ВВП. Тоді як Законом України «Про наукову і науково-технічну діяльність» (1998 р.) передбачено виділення бюджетних асигнувань на науку в розмірі 1,7% ВВП. Особливо у важкому стані опинилося фінансування наукових розробок у вищих навчальних закладах та галузевих науково-дослідних інститутах.

Порівнюючи розвиток науки та інноваційної діяльності в Україні з тенденціями, що мають місце у США, Росії, країнах ЄС, Далекого

Сходу, Південно-Східної Азії, слід відзначити, що Україна наблизилась до групи відсталих держав. Затягується процес інституційних перетворень системи науково-технічного і кадрового забезпечення економіки України відповідно до умов світового ринку. Критичної межі досягла зношеність парку наукового обладнання та матеріально-технічної бази науки, внаслідок чого наукова складова національної конкурентоспроможності неухильно знижується.

У той час, коли у всіх розвинених державах спостерігається виразна переорієнтація державної політики на використання наукових знань як головного ресурсу економічного зростання, науково-технічний потенціал України доведений сьогодні до критичного стану. Ліквідовано Державний інноваційний фонд незначні кошти виділяються для Державного фонду фундаментальних досліджень, відсутні фонди підтримки наукових ініціатив, фінансово-кредитні компанії та венчурні фонди.

Вимагає перегляду практика законодавчої підтримки у вигляді податкових пільг окремих територій і цілих галузей виробництва. Такі пільги мають надаватися інноваційним програмам і проектам, а також спеціальним зонам, бізнес-інкубаторам та інноваційним структурам. Існуюча податкова система в державі не стимулює залучення коштів комерційних банків і бізнесових структур на підтримку інноваційної діяльності. Залишається низьким престиж наукової праці та соціальний статус науковців. Не виконуються норми закону щодо встановлення відповідного рівня заробітної плати наукових працівників: базовий середній рівень заробітної плати науковця має бути на рівні подвійної заробітної плати працівників промисловості.

Інноваційні процеси мають спрямовуватися на докорінну модернізацію вітчизняної промисловості. Її потенціал високий, проте країна займає тільки 53 місце у світовому списку конкурентоспроможності. Більш як 60% основних виробничих фондів фізично зношені, і на такому обладнанні неможливо освоювати і випускати принципово нову продукцію, застосовувати будь-які нововведення. Інноваційній моделі розвитку суспільства нема альтернативи, щоб забезпечити науково-технічний, економічний та соціальний прогрес України, ввести в дію

невикористані творчі ресурси народу, надати перевагу освіті та культурі, звузити сферу діяльності тіньової економіки, сприяти підвищенню рівня соціальної захищеності населення.

Верховною Радою України прийнято низку законів та постанов, що визначають принципи, завдання та механізми реалізації державної політики в галузі науково-технічної та інноваційної політики. Пріоритетні напрями інноваційної діяльності, правові, економічні та організаційні засади її реалізації визначені в Законі України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» (2003 р.). Створена правова база для концентрації ресурсів держави на провідних напрямках науково-технологічного оновлення виробництва та сфери послуг, забезпечення внутрішнього ринку наукоємною продукцією та виходу з нею на світовий ринок.

Пріоритетні напрями інноваційної діяльності складаються із стратегічних та середньострокових напрямів. Стратегічні напрями діяльності розраховані на тривалу перспективу (не менше десяти років) передбачають здійснення діяльності щодо забезпечення соціально-економічного зростання держави на основі науково-ірогнозного аналізу світових тенденцій соціально-економічного та науково-технічного розвитку з урахуванням можливостей вітчизняного інноваційного потенціалу. До стратегічних напрямів діяльності входять:

- модернізація електростанцій; нові та відновлювані джерела енергії; новітні ресурсозберігаючі технології;
- машинобудування та приладобудування як основа високотехнологічного оновлення всіх галузей виробництва; розвиток високоякісної металургії;
- вдосконалення хімічних технологій, нові матеріали, розвиток біотехнологій;
- високотехнологічний розвиток сільського господарства і переробної промисловості;
- охорона і оздоровлення людини та навколишнього середовища;
- розвиток інноваційної культури суспільства. Середньострокові напрями діяльності розраховані на реалізацію

протягом найближчих трьох-п'яти років інноваційного оновлення

промислового, сільськогосподарського виробництва та сфери послуг щодо освоєння випуску нових наукоємних товарів та послуг з високою конкурентоспроможністю на внутрішньому на зовнішньому ринках. Середньострокові пріоритетні напрями інноваційної діяльності формуються в рамках стратегічних пріоритетних напрямів інноваційної діяльності. За своїми масштабами, направленістю та специфікою реалізації середньострокові напрями діяльності можуть бути пріоритетними напрямками інноваційної діяльності загальнодержавного, галузевого або регіонального рівнів.

Нині в Україні розроблено низку програм підтримки фундаментальних і прикладних досліджень. Передбачається створення системи наукових закладів, що розроблятимуть перспективні нововведення; розширення сфери міжгалузевої та міждержавної наукової кооперації; комерційне використання результатів наукових досліджень, вдосконалення механізмів зв'язку наукових центрів з виробництвом.

Для покращення ситуації, що склалася, намічено здійснити модернізацію перспективних для української економіки підприємств, істотно розширити науково-дослідний сектор виробничої сфери, створити дійову систему управління потоками науково-технічної інформації. Часто науковці не мають ні досвіду, ні можливостей для самостійного просування свого інтелектуального продукту на ринок. Але здійснення цього процесу неможливо без використання сучасних маркетингових технологій, що вимагає залучення до маркетингової діяльності досвідчених фахівців. Вони мають кваліфіковано оцінити комерційну привабливість нових розробок, визначити орієнтовану вартість прав інтелектуальної власності, надавати проектам реальну маркетингову та фінансову підтримку. Необхідно концентрувати сили на вдосконалення освітнього пронесу, враховуючи, що протягом останніх 10 років зруйнований науково-технічний потенціал. Загальна кількість працівників наукових організацій, за офіційною статистикою, скоротилася у 2,3 рази, зокрема докторів і кандидатів наук — у 2,5 рази, продовжують згортати наукові зорьбки з багатьох напрямів. Поступово знижується професійний рівень задіяних в інноваційному процесі вчених та науково-технічних Рацівників. Разом із тим, інноваційний розвиток економіки потребує

постійного підвищення рівня освіти та кваліфікації. Потрібно оптимізувати діючу в нашій державі систему перепідготовки та підвищення кваліфікації, сприяти демократизації навчально-виховного процесу.

Запровадження системи інноваційної освіти має створити умови, коли не тільки відомі вчені, дослідники, провідні конструктори та технологи, а й рядові співробітники будуть займатися раціоналізаторською та винахідницькою діяльністю в інтересах свого підприємства, працювати над підвищенням якості продукції, зниженням її собівартості.

Позитивним має стати впровадження позитивного досвіду західних держав, де впроваджуються новітні комп'ютерні технології, котрі забезпечують створення єдиного інформаційного середовища. Їх застосування в декілька разів скорочує терміни розробки та реалізації наукоємної продукції, на третину підвищує ефективність виробництва, радикально розв'язує проблему якості та конкурентоспроможності продукції.

На часі модернізація системи освіти, наближення її якості до потреб внутрішнього розвитку країни, зокрема цивілізованої ринкової економіки. Стає необхідним сформування такого середовища, в якому суспільний статус кожної людини визначатиметься рівнем її освіти, набутими знаннями та вмінням застосовувати їх на практиці. Культура праці, необхідні для професійної діяльності знання, практичні навички та творчі здібності — необхідні умови для визначення місця кожної особи у суспільстві. На жаль мало робиться для пошуку та всебічної підтримки талановитої молоді. Залучення молоді до інноваційних процесів, створення умов для здобуття вищої освіти, для реалізації своїх прагнень вчитися послужать надійною основою для майбутнього економічного зростання України. Враховуючи фінансову складність в роботі вищих навчальних закладів, що примушує молодь сплачувати певні кошти за навчання — з одного боку, з іншого — значна вартість навчання в умовах недостатньої матеріальної забезпеченості людей, обмежує поступлення молоді у вищі навчальні заклади, особливо молоді із сільської місцевості. Необхідно запровадити пільгове кредитування студентів на період навчання у вищій школі, на період здобуття ними вищої освіти.

Інноваційна модель розвитку економіки потребує подальшого розповсюдження досвіду організації роботи спеціальних творчих

колективів. Такі колективи утворюються у вигляді бізнес-інкубаторів, технопарків, технополісів тощо. В кожному із них концентруються наукові сили певного спрямування; створюють підприємницькі структури та необхідну матеріальну базу; відбирають на конкурсній основі проекти нової техніки і технологій; проводять прикладні дослідження; готують кадри, зорієнтовані на інноваційну підприємницьку діяльність тощо. Однією з організаційних особливостей спеціальних структур є залучення до їх складу вищих навчальних закладів. Навколо них формується специфічне науково-практичне та науково-педагогічне середовище.

Подальше функціонування таких організаційних структур стане ефективним при здійсненні горизонтальної на рівні регіонів галузевої інтеграції підприємницького середовища. Неодмінною умовою є залучення та активна участь органів регіонального управління та місцевого самоврядування. Співпраця в цьому напрямі між органами державного та регіонального управління потребує вдосконалення.

Інвестиційна діяльність

Інвестиції в основний капітал — обсяги витрат на нове будівництво, реконструкцію, розширення та технічне переоснащення діючих підприємств усіх видів економічної діяльності.

Інвестиції в основний капітал за основними видами економічної діяльності поділяють на інвестиції в промисловість, сільське господарство, транспорт, зв'язок, будівництво, торгівлю та громадське харчування, житлове господарство, соціальну сферу (охорона здоров'я, освіта, наука, культура, мистецтво, комунальні підприємства тощо).

До інвестицій в основний капітал за технологічною структурою належить обладнання, що не потребує монтажу, інвестиції на придбання виробничого інструменту і господарського інвентарю, на виконання інших капітальних робіт та витрат.

За джерелами фінансування будівництво здійснюється за кошти державного та місцевого бюджетів, власних коштів підприємств та організацій, коштів іноземних інвесторів, коштів населення на індивідуальне житлове будівництво, банківських кредитів та інших джерел фінансування. Найбільша питома вага інвестицій в основний капітал економіки України (65-70%) складають кошти підприємств та організацій.

Кошти державного та місцевого бюджетів незначні — 8-10% загального обсягу. Також незначними є вкладання в основний капітал коштів іноземних інвесторів (5-6%) та кредитів банків, позик (біля 5%).

У загальному обсязі інвестиції в основні галузі економіки розподілені таким чином. Інвестиції у промисловості складають 35-40% загального обсягу, в сільському господарстві — 8-13%, в житловому господарстві — 15-16%, в соціальній сфері — 12-14%. За період впровадження ринкових методів господарювання значно змінилися обсяги інвестицій в основних галузях економіки. За період 1990-2004 рр. загальний обсяг інвестицій скоротився в 1,8 рази і зменшення обсягів інвестицій відмічено в промисловості, на транспорті, в житловому господарстві, в соціальній сфері. Перестало бути сферою інвестиційної привабливості сільське господарство.

Трансформація економічних відносин привела до ускладнення стану у будівництві. Приватизація державних підприємств, відсутність коштів для оновлення, модернізації виробництва не дозволяла забезпечити розширення та реконструкцію існуючих виробничих потужностей. Основні фонди переважної більшості підприємств зношені, використовуються відсталі технологічні системи. Будівельні організації залишилися не завантаженими, деякі з них розпадалися. Відповідно скоротилися обсяги робіт проектних організацій.

Інвестиції в основний капітал на території окремих регіонів мають певні особливості, дані наведені в таблиці 4.17.

За період 1990-2004 рр. відмічено скорочення загального обсягу інвестицій в 1,7-2,4 рази на території усіх регіонів за виключенням м. Києва. Найбільше скорочення (в 2,4 рази) відбулося в Поліському регіоні, особливо в Житомирській (в 5,5 рази), Сумській (в 2,9 рази), Чернівецькій (в 2,6 рази) областях. Значне скорочення обсягу інвестицій (в 2,3 рази) відмічено в Степовому регіоні, особливо в Херсонській (в 4,3 рази), Кіровоградській (в 2,8 рази), Запорізькій (в 2,6 рази) областях. На території Криму обсяг інвестицій зменшився в 2,4 рази, майже вдвічі зменшилися обсяги інвестицій на території Подільського та Донбаського регіонів. Виключення становить м. Київ, де обсяг інвестицій за визначений період зріс в 2,2 рази.

Таблиця 4.17
Інвестиції в основний капітал за регіонами

Регіони та області		Індекс інвестицій (1990 р.= 100%) 2004 р.	Інвестиції в основний капітал		
			млн. грн.		2004 р. у % до 2002 р.
			2000 р.	2004 р.	
Поліський		40,9	2874	9644	336
Області	Волинська	47,1	278	1064	383
	Рівненська	57,1	365	1937	531
	Житомирська	18,2	256	854	336
	Чернігівська	38,2	431	1140	264
	Сумська	35,0	597	1102	185
	Київська (без м. Київ)	49,6	947	3547	375
Подільський		48,5	2787	8827	317
Області	Тернопільська	27,1	199	632	318
	Хмельницька	41,3	455	1745	383
	Вінницька	33,6	365	1155	316
	Черкаська	77,7	330	2408	730
	Полтавська	63,0	1438	2887	201
Степовий		43,5	5803	17994	310
Області	Кіровоградська	35,9	271	1357	501
	Дніпропетровська	43,5	2252	5906	262
	Одеська	71,7	1348	5137	381
	Миколаївська	48,3	460	1963	427
	Запорізька	38,7	1190	2745	231
	Херсонська	23,1	282	886	314
Карпатський		59,2	2139	6992	327
Області	Закарпатська	44,1	332	1113	335
	Івано-Франківська	81,7	605	1589	263
	Львівська	79,2	1061	3634	343
	Чернівецька	31,9	141	656	465
Донбаський		51,6	5304	15235	287
Області	Харківська	66,1	1373	5055	368
	Донецька	50,1	2901	7239	250
	Луганська	38,7	1030	2941	285
Крим		41,4	813	2740	316
м. Київ		219,6	3809	13859	364
Усього по Україні		55,7	23629	75714	320

Джерело: [130].

Наявність значних розбіжностей у використанні інвестицій в залежності від територіального розташування регіону також підтверджується за допомогою показника, інвестиції в основний капітал на одну особу (в грн.) (табл. 4.18).

Таблиця 4.18
Інвестиції в основний капітал на одну особу в 2004 р. за регіонами

Регіони	Інвестиції на одну особу, грн.	% до значення показника по країні
Поліський	1193	74,5
Подільський	1219	76,1
Степовий	1483	92,6
Карпатський	1041	65
Донбаський	1508	94,1
Крим	1376	85,9
м. Київ	5307	331,3
Усього по Україні	1602	100

Із даних, наведених в табл. 4.18 видно, що на першому місці — м. Київ, де інвестиції в основний капітал з розрахунку на одну особу в 3,3 рази перевищує середній рівень вказаного показника по країні, що свідчать про наявність тут концентрації капіталу, про широкий розмах в м. Києві капітального будівництва. Також високий рівень концентрації інвестицій відмічений на території Степового та Донбаського регіону, особливо в Одеській області, де обсяг інвестицій на одну особу перевищує середнє значення показника по країні на 33 %, в Харківській області — відповідно на 11%. На території інших регіонів обсяг інвестицій в основний капітал з розрахунку на одну особу на 25-35% менший порівняно із середнім рівнем показника по країні. Обмежені обсяги інвестицій здійснюються в Карпатському регіоні, особливо у Чернівецькій та Закарпатській областях — в 1,8+2,2 рази менше середнього значення показника по країні.

Протягом 2000-2004 рр. почалося поживлення інвестиційної діяльності. В цілому по Україні обсяг інвестицій збільшився в 3,2 рази. Інтенсивне збільшення обсягів інвестицій відбулося в м. Києві (в 3,6 рази),

а також на територіях Поліського (в 3,36 рази), Подільського (в 3,17 рази), Степового (в 3,1 рази), Карпатського (в 3,27 рази), Донбаського (в 2,87 рази) регіонів. Такі показники не можуть сприйматися як значні досягнення, враховуючи наявний спад протягом тривалого часу діяльності в будівельній галузі. Для об'єктивної оцінки стану інвестиційної діяльності необхідно враховувати те, що за 1990-2000 рр. загальний обсяг інвестицій зменшився в 5,7 рази. Аналогічні тенденції існували на територіях усіх регіонів: в Поліському регіоні, наприклад, в 8,2 рази, Подільському — в 6,6 рази, Степовому — в 7,1 рази, в Карпатському — в 5,5 рази, в Донбаському — в 5,6 рази, в Криму — в 7,7 рази (рис. 4.11).

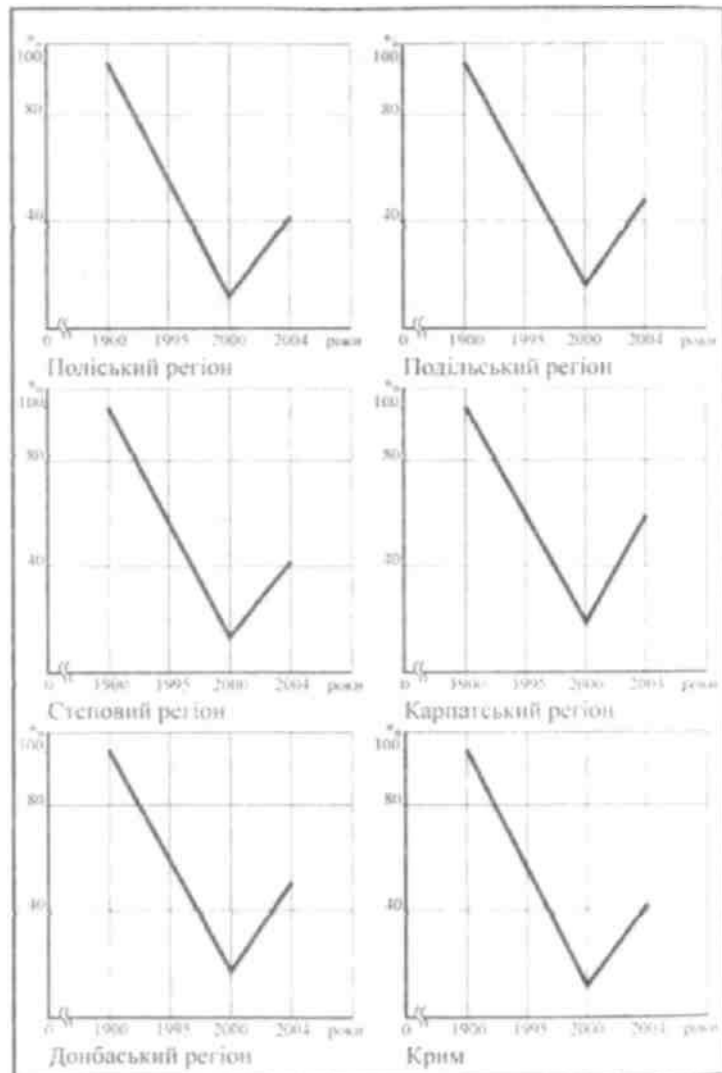
Подолання кризових явищ неможливо без прийняття радикальних заходів щодо розвитку виробництва. Заходи мають передбачати нарощування обсягів випуску конкурентоздатної продукції на основі оновлення виробничого потенціалу в результаті впровадження високо-ефективних ресурсозберігаючих технологій; вирішення таких завдань можливе на основі залучення інвестиційних ресурсів.

Ефективне використання інвестиційних ресурсів і вирішення на цій основі проблем структурної перебудови економіки безпосередньо пов'язане з процесами становлення конкурентоздатного ринку товарів та послуг, наявністю свободи підприємництва та конкуренції виробників.

Обов'язковою умовою вільного розвитку інвестиційної діяльності є узгодженість економічних інтересів підприємства, регіону, держави. Узгодження економічних інтересів спирається на використання правових, організаційно-адміністративних та економічних важелів впливу на первинну ланку господарювання.

Інвестиційна підтримка діяльності підприємств виробничої сфери повинна одночасно здійснюватися на державному та регіональному рівні. Державний рівень підтримки проявляється у стимулюванні розвитку підприємств тих галузей і виробництв, потреба в роботі яких обумовлена державною економічною політикою, необхідна для забезпечення стратегічного економічного розвитку. Регіональний рівень підтримки є продовженням державної підтримки, визначається регіональними органами управління з врахуванням економічних інтересів людей конкретної території, особливостей регіонального економічного розвитку.

Рис. 4.11

Індекси змін обсягів інвестицій в основний капітал за регіонами

Для успішного забезпечення інвестиційної діяльності підприємств виробничої сфери на рівні регіону необхідно:

- визначити джерела і обсяги інвестиційних ресурсів, які можуть бути залучені у виробничу сферу;
- обґрунтувати пріоритети використання цих ресурсів;
- впровадити ефективні методи акумуляції і використання інвестиційних ресурсів.

Використання інвестицій у виробничій сфері необхідно в першу чергу здійснювати у вигляді концентрації обмежених інвестиційних ресурсів на реалізацію першочергових, пріоритетних життєвоважливих програм загальнодержавного і регіонального значення. Крім того, необхідно здійснити залучення інвестиційних ресурсів для створення високотехнологічних і конкурентоздатних виробництв для майбутнього прогресу, досягнення вітчизняною промисловістю технологічного рівня розвинутих країн.

Важливого значення набуває створення надійних економічних методів стимулювання формування ресурсів для здійснення інвестиційної діяльності. До таких методів відносять наявність ефективної податкової політики, фінансово-кредитний механізм, механізм залучення внутрішніх ресурсів, механізм розширення іноземного інвестування. Податкова політика має бути спрямована на впровадження інвестиційного пільгового оподаткування, звільнення від податків підприємств, діяльність яких забезпечує інтереси регіональних органів влади, впровадження першочергових регіональних програм, розвиток пріоритетних галузей економіки.

Фінансово-кредитний механізм має стимулювати активізацію інвестиційної діяльності в результаті встановлення відповідних пільгових умов надання банками кредитів. Для зменшення плати підприємствами процента за кредит може бути встановлена дотація із державного ^оНджету до ставки процента за кредит, яка надається державою комерційним банкам при умові інвестування ними розвитку пріоритетних галузей і виробництв. Іншим видам фінансово-кредитного механізму, використовуючи іноземний досвід, може бути забезпечення комерційними банками довготермінового кредитування на засадах державної гарантії повернення кредитів об'єктами підприємницької діяльності, мають визначальне значення для економічного росту.

Впровадження механізму залучення внутрішніх ресурсів, головним чином коштів людей, передбачає акумуляцію коштів та ресурсів через ринок цінних паперів, випуск інвестиційних сертифікатів, акцій, облігацій. Важливим аспектом при цьому є створення системи повернення інвестиційних коштів, їх страхування, дотримання задекларованих умов повернення залучених коштів. Це потребує вдосконалення нормативно-правової бази забезпечення прав інвестора (як юридичної особи, так і громадянина), який вклав свої заощадження в той чи інший інвестиційний проект чи цінні папери.

Механізм розширення можливостей залучення інвестиційних коштів слід розглядати також як засіб використання іноземного капіталу, формування на цій основі фінансово-кредитних ресурсів регіону, це один із напрямів стимулювання регіонального розвитку, усунення локальних диспропорцій. Основу міжнародного руху становлять прямі та портфельні інвестиції (підприємницький капітал). Прямі інвестиції залучаються шляхом створення підприємств з іноземним капіталом, у тому числі спільних підприємств.

Для кожної області створення спільних виробництв забезпечить додаткові надходження в місцевий бюджет, що дасть можливість набагато ширше, ніж у сфері торгівлі та послуг використати робочу силу, створити додаткові робочі місця. Такі інвестиції будуть сприяти впровадженню сучасної техніки та передової технології, досконалих методів управління, ефективній інтеграції національної економіки в світову завдяки зростаючим зовнішнім контактам, різним формам співпраці. Портфельні інвестиції — це інвестиції отримані шляхом продажу іноземним резидентам і нерезидентам цінних паперів.

4.10. Послуги. Мале підприємництво

Послуги — це діяльність суб'єктів, яка не набуває матеріально-речової форми і задовольняє певні особисті чи колективні потреби замовників. Вона є результатом різномірної діяльності, що здійснюється виробником на замовлення будь-яких споживачів (окремих громадян, підприємств, організацій). Специфіка послуг як продукції полягає

в тому, що послуги не накопичуються, не транспортуються, не існують окремо від виробників. Вони споживаються в момент їх надання.

До функції сфери послуг відноситься обслуговування людей з метою задоволення конкретних їх потреб та забезпечення належного життєвого рівня. Сфера послуг виконує також важливу соціальну функцію забезпечуючи раціональне використання поза робочого, вільного часу працівників для підвищення освітньо-культурного рівня людей, що має важливе значення для усіх верств населення, особливо для молоді.

Протягом останніх п'ятнадцяти років були здійснені принципові організаційно-адміністративні заходи щодо роботи підприємств послуг. До початку процесу приватизації послуги населенню надавалися державними та комунальними підприємствами, існував галузевий принцип управління цими підприємствами, надмірна концентрація послуг. На території кожної області України послуги населенню надавали територіально-виробничі підрозділи (побутові комбінати, будинки побуту тощо), в яких концентрувалася робота різних ательє, майстерень, приймальних пунктів тощо. Будинки побуту існували в містах та сільській місцевості. Житлово-комунальні послуги надавалися комбінатами комунальних підприємств, комбінатами благоустрою, виробничими управліннями комунального і житлово-комунального господарства. Вони об'єднували роботу дрібних підприємств.

Починаючи з 1992 р. були ліквідовані територіально-виробничі об'єднання, управління, комбінати та інші підприємства сфери послуг. Почали організовуватися нові підприємства, які працюють на комерційних принципах, мають статус юридичної особи. Такі підприємства здійснюють ремонт і пошиття взуття; ремонт і пошиття швейних, хутряних, шкіряних виробів, головних уборів та виробів текстильної галантереї; ремонт, пошиття і в'язання трикотажних виробів; ремонт і виготовлення меблів; Ремонт і технічне обслуговування радіоелектронної апаратури, побутових машин і приладів; ремонт і будівництва житла та інших будівель. Були створені хімчистки, пральні, лазні, перукарні, пункти запису аудіо- та віде^{асет} контори для обміну житла тощо. Розширилися можливості для працевлаштування, для заняття індивідуальною трудовою діяльністю людей, оскільки звільнені із державних підприємств в результаті їх приватизації.

Для оцінки роботи підприємств, що надають послуги, використовують такі показники: обсяг вироблених послуг та обсяг реалізованих послуг.

Показник «обсяг вироблених послуг» являє собою вартісну оцінку фактично вироблених підприємством усіх послуг, тобто послуг вироблених та переданих споживачам, а також послуг вироблених та призначених для внутрішнього споживання підприємством. Показник обчислюється в цінах виробництва (без ПДВ).

Обсяг реалізованих послуг (включаючи ПДВ) — показник, що відображає отриманий дохід підприємства від реалізації послуг. Сума доходу відображається у відповідних документах, які оформляються при розрахунках із споживачами.

Діяльність підприємств в сфері послуг на території окремих регіонів характеризується даними, наведеними в табл. 4.19.

Таблиця 4.19

Діяльність підприємств в сфері послуг за регіонами в 2004 р.

Регіони	Обсяг реалізованих послуг		Обсяг послуг реалізованих населенню		Обсяг реалізованих послуг на одну особу	
	млн грн.	% до значення показника по країні	млн грн.	Частка послуг у загальному обсязі, %	грн.	% до значення показника по країні
Поліський	6073	9,2	2597	42,8	216	48,2
Подільський	3829	5,8	1458	38,1	202	45,1
Степовий	1664,7	25,1	4199	25,2	333	74,3
Карпатський	6405	9,7	1931	30,1	281	62,7
Донбаський	9894	14,9	3203	32,4	320	71,4
Крим	4061	6,1	1569	38,6	683	152,5
м. Київ	19392	29,2	5780	29,8	2179	486,4
Усього по Україні	66301	100	21258	32,0	448	100

Наведені в табл. 4.19 дані свідчать про наявність значних розбіжностей в обсягах реалізації послуг на території окремих регіонів. Найбільші обсяги послуг реалізовано в м. Києві — 29,2% загального обсягу реалізації по країні, також в Степовому регіоні — відповідно 25,1 %. В інших регіонах обсяг реалізованих послуг значно менший, становить на рівні 6-15% загального значення цього показника по країні.

Більш наглядне уявлення про стан реалізованих послуг можна отримати використовуючи показник «обсяг реалізованих послуг на одну особу». За цим показником найбільший *обсяг* реалізації здійснюється в м. Києві — в 4,9 рази більше порівняно із середнім значенням показника по країні, а також в Криму — відповідно в 1,5 рази більше. На території інших регіонів обсяг реалізації послуг на одну особу значно менший порівняно із середнім значенням показника по країні. Особливо незначними є обсяги реалізації в Подільському регіоні — 45,1% до значення показника по країні, в Поліському регіоні — відповідно 48,2%. Серед областей, де обсяг реалізації послуг на одну особу не перевищує 200 грн. за рік є такі: Житомирська, Чернігівська, Тернопільська, Хмельницька, Вінницька, Кіровоградська, Івано-Франківська, Луганська.

Реалізація послуг для населення оцінюється відповідним показником. Обсяг послуг, реалізованих населенню в середньому складає 32% загального обсягу послуг. Приблизно на такому рівні здійснюється реалізація послуг населенню на територіях усіх регіонів за виключенням Поліського, де питома вага послуг, що реалізується населенню складає 42,8% загального обсягу послуг.

Можливості в Україні для значного покращення діяльності у сфері надання різноманітних послуг підприємствам та фізичним особам^в язують із розвитком **малого підприємництва**, враховуючи, що ця сфера діяльності має стати одним із важливих факторів внутрішньої ректальної та макроекономічної стабілізації країни.

Відповідно до «Господарського Кодексу України» (2003 р.) до ма-
^{х мал}єжать підприємства, в яких середньо облікова чисельність пра-
^ючих за звітний рік не перевищує 50 осіб, а обсяг валового дохо-
^{у ВІ}Д реалізації продукції, виконання робіт та надання послуг за цей

період не перевищує суми, еквівалентної 500 тис. євро за середньорічним курсом Національного банку України щодо гривні.

Мале підприємництво являє собою важливу складову частину регіональної економічної діяльності, без якої неможливий розвиток виробничої сфери. Мале підприємництво з'явилося з моменту існування України як самостійної держави і стало інтенсивно розвиватися незважаючи на наявність складних соціально-політичних умов. За чотири роки (з 2000 р. по 2004 р.) кількість малих підприємств в Україні збільшилося на 30%. З особливою інтенсивністю утворюються малі підприємства в м. Києві — за вказаний період їх кількість збільшилась на 55,9%, в Криму — на 49,1 % відповідно.

В регіональному розрізі розвиток малого підприємництва здійснюється нерівномірно, що визначається впливом економіко-географічних факторів. Найбільший приріст кількості малих підприємств відмічено в Поліському регіоні — на 32,7%, в Подільському регіоні — на 30%. Меншими темпами збільшується кількість малих підприємств в Донбаському регіоні (табл. 4.20).

Таблиця 4.20
Кількість малих підприємств за регіонами

Регіони	Кількість малих підприємств				2004 р. у % до 2000 р.
	2000 р.		2004 р.		
	тис. од.	% до загального значення показника	тис. од.	% до загального значення показника	
Поліський	26,6	12,2	35,3	12,5	2327
Подільський	24	11	31,1	11	130
Степовий	50	22,9	63,3	22,3	1261,6
Карпатський	28,5	13,1	34,9	12,3	122,5
Донбаський	47	21,6	54,4	19,2	115,7
Крим	11,2	5,1	16,7	5,9	149,1
м. Київ	30,6	14,1	47,7	16,8	155,9
Усього по Україні	217,9	100	283,4	100	130

Для більш ґрунтовної оцінки стану малого підприємництва в регіональному розрізі використовуються показники: «кількість малих підприємств на 10 000 чоловік населення», та «частка продукції малих підприємств у загальному обсязі реалізованої продукції». Аналіз зміни зазначених показників (табл. 4.21) підтверджує наявність такої тенденції. При збільшенні в цілому по Україні кількості малих підприємств на 10 000 чол. населення на 36% частка продукції малих підприємств у загальному обсязі реалізованої продукції зменшилась з 8,1 % до 5,3%. Аналогічні тенденції існують на території усіх регіонів. В Києві, наприклад, частка продукції малих підприємств у загальному обсязі реалізованої продукції зменшилась з 6,1% до 4,8%; в Поліському регіоні — з 11,7% до 7,9%; в Подільському — з 12,8% до 9,6%; в Степовому — з 11,6% до 7,6%; в Карпатському — з 17,7% до 9,7%; в Донбаському — з 8,2% до 4,3 %.

Таблиця 4.21
Малі підприємства за регіонами

Регіони та області	Кількість малих підприємств на 10 000 чол. населення, од.			Частка продукції малих підприємств у загальних обсягах реалізованої продукції, %			
	2000 р.	2004 р.	2004 р. у % до 2000 р.	2000 р.	2004 р.	2004 р. у % до 2000 р.	
Поліський регіон	32,7	44,8	137	11,7	7,9	68	
Області	Волинська	33	45	136	5,8	4,1	71
	Рівненська	31	41	132	15,6	8,7	56
	Житомирська	36	45	125	14,5	6,9	48
	Чернігівська	27	41	152	12,4	11,0	89
	Сумська	37	47	127	11,5	10,7	93
Київська (без м. Київ)	32	50	156	10,2	5,7	56	
Подільський регіон	32	43	134	12,8	9,6	75	

Закінчення табл. 4.21

Регіони та області		Кількість малих підприємств на 10 000 чол. населення, од.			Частка продукції малих підприємств у загальних обсягах реалізованої продукції, %		
		2000 р.	2004 р.	2004р.у% до 2000 р.	2000 р.	2004 р.	2004р.у% до 2000 р.
Області	Тернопільська	26	38	146	15,6	12,8	82
	Хмельницька	31	42	136	14,1	9,8	70
	Вінницька	29	44	152	13,0	10,6	82
	Черкаська	35	43	123	11,8	10,0	85
	Полтавська	37	48	130	9,3	5,0	54
Степовий регіон		45	56	124	11,6	7,6	68
Області	Кіровоградська	38	50	132	14,9	10,8	73
	Дніпропетровська	37	54	146	5,0	3,5	70
	Одеська	38	58	153	10,6	7,3	69
	Миколаївська	53	63	119	14,3	8,7	61
	Запорізька	41	58	142	8,1	5,3	65
	Херсонська	64	54	84	13,7	9,8	72
Ка	рпатський регіон	42	54	126	17,7	9,7	55
Області	Закарпатська	46	60	130	22,9	9,2	40
	Івано-Франківська	43	52	121	14,8	7,3	49
	Львівська	51	62	122	12,7	7,8	61
	Чернівецька	32	43	134	20,2	14,3	71
Донбаський регіон		43	53	123	8,2	4,3	52
Області	Харківська	45	63	140	11,4	6,3	55
	Донецька	50	55	110	5,4	2,8	52
	Луганська	34	42	124	7,7	3,9	51
Крим		98	138	141	14,1	13,4	95
м. Київ		117	180	154	6,1	4,8	79
Усього по Україні		44	60	136	8,1	5,3	65

Джерело: [130].

Особливість розвитку малого підприємництва полягає в тому, що в умовах несприятливого інвестиційного клімату малі підприємства зорієнтовані на такі швидко прибуткові види економічної діяльності, як торгівля та посередницькі послуги. Стан економіки такий, що довгострокові виробничі вкладення не є вигідними. На регіональному рівні в умовах відсутності чіткої державної позиції стосовно малого підприємництва негативно впливають такі фактори як нестабільність фінансово-кредитної підтримки, нормативно-правових документів, адміністративні бар'єри, бюрократична позиція окремих посадових осіб тощо.

Законом України «Про державну підтримку малого підприємства» (2000 р.) визначена необхідність розробки та впровадження Національної, регіональних та місцевих програм підтримки розвитку малого підприємства.

Національна програма сприяння розвитку малого підприємства є комплекс заходів, спрямованих на реалізацію державної політики щодо вирішення проблем розвитку малого підприємства. Національна програма затверджується Верховною Радою України, її виконання здійснюється в результаті реалізації конкретних заходів на основі використання бюджетних коштів.

Місцеві органи виконавчої влади та виконавчі органи місцевого самоврядування розробляють та впроваджують місцеві програми підтримки малого підприємства виходячи із своїх потреб і можливостей. При цьому враховують пріоритети, визначені Національною програмою сприяння розвитку малого підприємства.

Програми підтримки малого підприємства включають: •
фінансово-кредитну та інвестиційну підтримку суб'єктів малого підприємства;
забезпечення участі малих підприємств у виконанні поставок
Для державних та місцевих потреб;
вдосконалення нормативно-правової бази;
сприяння розширенню масштабів малого підприємства;
встановлення системи пільг для малих підприємств, в тому числі в податковій сфері;
Допомогу в матеріально-технічному та інформаційному забезпеченні.

Для малих підприємств може застосовуватися спрощена система оподаткування, бухгалтерського обліку та звітності. В місцевих програмах передбачається створення нових робочих місць, навчання молодих підприємців, надання безкоштовної юридичної, консультативної підтримки, прискорена видача Свідоцтва суб'єкту підприємницької діяльності (протягом 5 робочих днів) тощо.

Фінансове забезпечення реалізації державної політики у сфері підтримки малого підприємництва здійснюється на державному рівні Українським фондом підтримки підприємництва, на регіональному та місцевому рівні — відповідними регіональними та місцевими фондами. Кошти українського фонду, регіональних та місцевих фондів підтримки підприємництва формуються за рахунок бюджетних коштів, коштів, одержаних від приватизації майна, добровільних внесків фізичних і юридичних осіб та інших коштів.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. *Які види економічної діяльності входять до складу виробничої сфери?*
2. *Розкрийте склад галузевої структури промисловості.*
3. *Що входить до складу сільськогосподарського виробництва?*
4. *Які види транспорту входять до складу транспортної галузі?*
5. *В чому полягає сутність організаційних (прямих) методів впливу на розвиток виробничої сфери?*
6. *В чому полягає сутність економічних (непрямих) методів впливу на розвиток виробничої сфери?*
7. *Які методи впливу входять до складу економічних (непрямих) методів?*
8. *Які позитивні і негативні наслідки приватизації державних підприємств?*
9. *Які показники використовують для оцінки стану і розвитку промисловості?*
10. *Перерахуйте складові частини паливно-енергетичного комплексу-*

11. *Яке значення має вугільна промисловість для економіки України?*
12. *Розкрийте особливості розвитку вугільної промисловості.*
13. *Чому нафтогазова промисловість рахується провідною в складі паливно-енергетичного комплексу?*
14. *Які існують недоліки у забезпеченні регіонів України нафтою та газом?*
15. *Що входить до складу альтернативних видів палива та електроенергії?*
16. *Розкрийте труднощі, що перешкоджають інтенсивному становленню вітроенергетики.*
17. *Які шляхи забезпечення збереження енергії?*
18. *Яке значення має гірничо-металургійний комплекс для економіки України?*
19. *Розкрийте особливості територіального розташування підприємств гірничо-металургійного комплексу.*
20. *В чому полягають труднощі розвитку гірничо-металургійного комплексу?*
21. *Назвіть галузі промисловості, що входять до складу машинобудування.*
22. *Розкрийте особливості роботи підприємств хімічної промисловості.*
23. *Які характерні особливості роботи підприємств лісової промисловості?*
24. *Охарактеризуйте показники, що використовують для оцінки стану агропромислового комплексу.*
- 25** *Яким чином вплинула трансформація економічних відносин У державі, процеси приватизації на стан сільськогосподарського виробництва?*
 - *Дайте оцінку розвитку фермерського господарства на території окремих регіонів.*
 - Охарактеризуйте фактори, що впливають на території регіонів на загальний обсяг виробництва сільськогосподарської продукції.*

28. Назвіть показники, що використовують для оцінки стану рослинництва.
29. Які регіональні особливості розвитку рослинництва?
30. Охарактеризуйте вплив розвитку рослинництва на виробництво продуктів харчування.
31. Назвіть показники, що використовують для оцінки стану тваринництва.
32. Дайте оцінку розвитку тваринництва на території регіонів.
33. Яким чином розвиток тваринництва впливає на забезпечення населення продуктами харчування?
34. Назвіть зміст основних організаційно-економічних заходів, що спрямовуються для покращення стану в агропромисловому комплексі.
35. Які види транспорту входять до складу транспортної системи України?
36. Розкрийте особливості формування транспортної системи України та її вплив на економічний розвиток окремих регіонів.
37. Охарактеризуйте діяльність окремих видів транспорту.
38. Які показники використовують для оцінки стану роботи транспорту при здійсненні перевезень пасажирів?
39. Які показники використовують для оцінки роботи транспорту при перевезеннях вантажів?
40. Які переваги комбінованих (змішаних) транспортних перевезень?
41. В чому полягає сутність формування та використання міжнародних транспортних коридорів, яка їх перевага?
42. Розкрийте особливості роботи залізничного транспорту по забезпеченню міжгалузевих та міжрегіональних транспортних зв'язків.
43. Розкрийте особливості роботи автомобільного транспорту по забезпеченню міжгалузевих та міжрегіональних транспортних зв'язків.
44. В чому полягає сутність інноваційної діяльності?
45. Які показники використовують в управлінні інноваційно діяльністю?

46. *Дайте оцінку стану та основних пріоритетів інноваційної діяльності.*
47. *Яка роль науки у науково-технологічному оновленні виробництва, забезпеченню ринку конкурентоздатною продукцією?*
48. *В чому полягає сутність інвестиційної діяльності?*
49. *Які показники використовують в управлінні інвестиційною діяльністю?*
50. *Розкрийте сутність процесів, пов'язаних із впровадженням інвестицій в основний капітал на території регіонів.*
51. *Яка особливість надання послуг підприємствам та населенню як виду економічної діяльності?*
52. *Які види послуг надаються підприємствам та населенню?*
53. *Назвіть показники, що використовуються для оцінки діяльності в сфері послуг.*
54. *Які особливості розвитку діяльності підприємств в сфері послуг на території окремих регіонів?*
55. *Чи може стати діяльність малих підприємств фактором економічної стабільності країни?*
56. *Які показники використовують для оцінки діяльності в сфері малого підприємництва?*
57. *Розкрийте особливості розвитку малого підприємництва на території окремих регіонів?*
58. *в чому полягає сутність Національної програми сприяння розвитку малого підприємництва?*

Розділ 5 СОЦІАЛЬНА СФЕРА

5.1. Характеристика соціальної сфери

Соціальна сфера діяльності на регіональному рівні полягає у здійсненні просторових процесів у суспільстві, впровадженні раціональних форм організації життя людей з точки зору умов праці, побуту, відпочинку, розвитку особистості, відновлення життя, відтворення населення. Ця сфера безпосередньо пов'язана з політикою, економікою, соціологією, демографічними дослідженнями тощо. Питання стосовно розвитку соціальної сфери *як виду* економічної діяльності розглядаються виключно в контексті організації життя людей в межах конкретної території, територіальної організації праці.

До складу соціальної сфери регіону відносяться установи, *що сприяють* відтворенню населення, установи охорони здоров'я, соціального захисту населення, організація санаторно-курортного, туристично-готельного обслуговування, фізкультури і спорту. Завдання регіональних *установ, то сприяють* відтворенню населення — задовільнити потреби людей. Фахівці установ охорони здоров'я, наприклад, вивчають рівень захворюваності людей окремими хворобами, причини, що впливають на наявність того чи іншого класу хвороб. Наявність *населення*, фізичний стан людей використовують для визначення потреб у закладах охорони здоров'я, мережі медичних закладів, мережі будинків-інтернатів для пристарілих та інвалідів, санітарно-курортних та інших закладів. На цій основі визначають необхідну кількість медичного персоналу-

Важливе значення для населення, що проживає на території певного регіону, має використання установ освітньо-культурного та духовного спрямування. Від стану освіти залежить науковий потенціал суспільства та його розвиток. До закладів освіти належать загальноосвітні навчальні заклади та вищі навчальні заклади.

Широка *сітка* закладів культури сприяє духовному зростанню суспільства. До складу цих закладів входять музичні школи, школи художнього мистецтва, бібліотеки, клуби, театри, музеї тощо.

Серед установ, що задовольняють матеріально-побутові потреби населення, важливе місце займають установи житлово-комунального та побутового обслуговування. Від їх роботи, від рівня обслуговування населення залежать соціальні умови життя і праці людей, загальна культура суспільства. Розвинута організація побутового обслуговування дає можливість значно скоротити час кожної людини на виконання побутових робіт, використати вивільнений час для задоволення культурних потреб, організацію спортивних заходів, туризму тощо.

Зміст соціальної сфери діяльності визначений Конституцією України, враховує інтереси як кожної окремої людини, так і всіх соціальних груп і верств суспільства, створює умови для досягнення нового рівня життя, охорони здоров'я людини, зростання духовного і фізичного потенціалу, забезпечення соціальної захищеності населення Конституція України, гарантує необхідні умови для розвитку всіх націй, відсутність криз і конфліктів між людьми, створення необхідних соціально-економічних мов для життя людей. Діяльність у соціальній сфері спрямована також на формування ініціативної творчої особистості, розвиток української культури і культури національних меншин.

Останнім часом науковим дослідженням соціальних процесів на регіональному рівні приділяється значна увага. Результати наукових Досліджень та узагальнення досвіду практичної роботи дають можливість для вивчення та узагальнення тенденцій у змінах соціальних Процесів, оцінити вплив на ці процеси економічної трансформації суспільства, змін у характері виробничих відносин тощо.

Розглядаючи соціальний стан населення, що мешкає на території певного регіону, із системних позицій необхідно зауважити, що

соціальна сфера розвивається в результаті послідовного впливу політичних, організаційно-правових та економічних факторів. Узагальнюючи наявність різнопланового впливу можна зауважити, що формування перспектив соціального розвитку регіону здійснюється під одночасним впливом організаційних (прямих) та економічних (непрямих) методів, які в своїй сукупності визначають зміст вертикальних зв'язків «центр-регіон», а також зміст горизонтальних зв'язків між окремими територіями, підприємствами, колективами тощо. Завдяки цьому існують сприятливі умови для аналітико-діагностичної оцінки існуючого стану соціальних відносин, оцінки рівня життя людей, а також для прогностичного, нормативно-цільового визначення перспектив соціального розвитку.

Соціальні процеси на регіональному рівні формуються на основі наявних:

- соціальних зобов'язань та відповідальності;
- соціальних стандартів та затверджених норм;
- соціальних обмежень.

До соціальних зобов'язань та відповідальності належить встановлення конкретних обов'язків між громадою та державною владою стосовно нагромадження національного багатства та його споживання; дотримання раціональних співвідношень між продуктивністю праці та рівнем заробітної плати, впровадження різних форм матеріального заохочення до праці, раціонального використання матеріально-технічних, паливно-енергетичних та природних ресурсів; збереження навколишнього природного середовища.

Використання соціальних стандартів та затверджених норм передбачає забезпечення конституційних прав громадян на соціальні умови проживання, працевлаштування, задоволення освітньо-культурних та духовних потреб. Встановлення змісту та обсягу соціальних послуг відповідно до затверджених норм визначає законодавчо визначене задоволення людей певним обсягом соціальних послуг, в тому числі таких, що надаються на пільговій основі.

Соціальні обмеження формуються в залежності від стану економічного розвитку держави та регіону, передбачають визначення обсягів

фінансування впровадження конкретних видів соціальних послуг із всіх можливих джерел фінансування.

Важливого значення набуває прагнення забезпечити однаково якісні умови життя для населення незалежно від місця проживання. З цією метою державні органи влади передбачають заходи щодо бюджетного вирівнювання міжрегіональних відмінностей, що стосується рівня працевлаштування людей, розвитку соціальної інфраструктури, впровадження на всій території державних стандартів.

Об'єктивно оцінюючи особливості соціально-економічного розвитку окремих територій, необхідно зауважити, що абсолютно однакового стану якості життя людей на усій території України досягти неможливо. Регіони різняться за природнокліматичними, економічними, історичними та іншими умовами, які за своєю сутністю визначають відмінності та специфічні особливості життя людей на окремих територіях. Не випадково Законом України «Про стимулювання розвитку регіонів» (2005 р.) вперше визначено таке поняття, як «депресивна територія». Депресивною територією вважається регіон, рівень розвитку якого є найнижчим серед територій відповідного галузі. Згідно із законом депресивним регіоном вважається регіон серед регіонів подібного типу, у якому протягом останніх п'яти років був найнижчим показник валової доданої вартості на одну особу. Щодо регіонів промислового типу, то депресивним вважається той, у якому протягом останніх трьох років є найвищими середні показники рівня безробіття, найнижча зайнятість у промисловості та обсяг промислового виробництва на одну особу та найнижчий рівень середньої заробітної плати. Сільський регіон вважається депресивним, в якому протягом останніх трьох років є найнижчими щільність сільського населення та природний приріст населення, найнижчими обсяг виробництва сільськогосподарської продукції на одну особу та рівень середньої заробітної плати. Місто опасного значення вважається депресивним, у якому протягом останніх трьох років серед міст подібного типу є найвищим показник рівня зробіття та найнижчим рівень середньої заробітної плати. Депресивними визначаються території областей, окремих промислових та сільських Районів, а також міста обласного значення.

Таким чином, законодавчо визнано існування депресивних територій та напрями стимулювання їх розвитку. Стимулювання розвитку регіону розуміють як комплекс правових, організаційних, наукових, фінансових та інших заходів, спрямованих на досягнення сталого розвитку регіону на основі поєднання економічних, соціальних та екологічних інтересів максимально ефективного використання потенціалу регіону в інтересах його жителів.

Оцінка об'єктивно існуючих відмінностей у соціальному розвитку регіонів України розкривається змістом подальших розділів підручника. Розглядається стан та розвиток освіти, охорони здоров'я, соціального захисту та соціального забезпечення людей, культури, мистецтва, туризму, готельного обслуговування, житлово-комунального господарства.

5.2. Стан та розвиток освіти

У сучасних умовах освіта набуває особливого значення для нагромадження людиною професійних знань, навичок, мотивацій, для формування духовності, розуміння та пізнання людиною свого існування. Значно підвищується роль знань, їх накопичення для виходу на новий рівень інформаційних технологій, докорінний вплив на соціальну природу людини.

Національна система освіти функціонує у чітко визначеному правовому просторі, набула самобутнього характеру. Правові, організаційні та фінансові засади функціонування та розвитку освіти в Україні визначаються такими законами: «Про освіту» (1996 р.), «Про загальну середню освіту» (1999 р.), «Про професійно-технічну освіту» (1998 р.), «Про дошкільну освіту» (2001 р.), «Про позашкільну освіту» (2000 р.).

Система і структура освіти

Система освіти складається із закладів освіти, наукових, науково-методичних і методичних установ, науково-виробничих підприємств, державних і місцевих органів управління освітою та самоврядування в галузі освіти.

Структура освіти включає: дошкільну освіту, загальну середню освіту, позашкільну освіту, професійно-технічну освіту, вищу освіту, післядипломну освіту, аспірантуру, докторантуру, самоосвіту.

Встановлені такі освітні рівні:

- початкова загальна освіта;
- базова загальна середня освіта;
- повна загальна середня освіта;
- професійно-технічна освіта;
- базова вища освіта;
- повна вища освіта.

Встановлені також такі освітньо-кваліфікаційні рівні: кваліфікований робітник; молодший спеціаліст; бакалавр; спеціаліст, магістр.

Дошкільна освіта і виховання здійснюються в сім'ї, дошкільних закладах освіти у взаємодії з сім'єю і забезпечують фізичне, психічне, здоров'я дітей, їх всебічний розвиток, набуття життєвого досвіду, вироблення умінь, навичок, необхідних для подальшого навчання.

Дошкільними закладами освіти є: дитячі ясла, дитячі садки, дитячі ясла-садки, сімейні, прогулянкові заклади та заклади комбінованого типу з короткотривалим, денним, цілодобовим перебуванням дітей, а також дитячі садки інтернатного типу тощо.

Загальна середня освіта забезпечує всебічний розвиток дитини як особистості, її нахилів, здібностей, талантів, трудову підготовку, професійне самовизначення, формування загальнолюдської моралі, засвоєння визначеними суспільними, національно-культурними потребами обсягу знань про природу, людину, суспільство і виробництво, екологічне виховання, фізичне вдосконалення.

Завданням загальної середньої освіти є:

- виховання громадянина України;
формування особистості учня, розвиток його здібностей і обдарувань, наукового світогляду;
виконання вимог державного стандарту загальної середньої освіти, підготовка учнів до подальшої освіти і трудової діяльності;
виховання в учнів поваги до Конституції України, державних символів України, прав і свобод людини і громадянина, почуття

власної гідності, відповідальності перед законом за свої дії, свідомого ставлення до обов'язків людини і громадянина;

- реалізація права учнів на вільне формування політичних і світоглядових переконань;
- виховання шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної та рідної мови, національних цінностей;
- виховання свідомого ставлення до свого здоров'я та здоров'я інших громадян, формування здорового способу життя, збереження фізичного та психічного здоров'я учнів.

До загальноосвітніх навчальних закладів належать:

- загальноосвітня школа — загальноосвітній навчальний заклад I—III ступенів (I ступінь — початкова школа, II ступінь — основна школа, III ступінь — старша школа, як правило, з профільним спрямуванням навчання);
- спеціалізована школа (школа-інтернат) — загальноосвітній навчальний заклад I—III ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів та курсів;
- гімназія — загальноосвітній навчальний заклад II—III ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів відповідно до профілю;
- ліцей — загальноосвітній навчальний заклад III ступеня філологічно-філософського та культурно-естетичного профілів;
- загальноосвітня школа-інтернат — загальноосвітній навчальний заклад з частковим або повним утриманням за рахунок держави дітей, які потребують соціальної допомоги;
- спеціальна загальноосвітня школа (школа-інтернат) — загальноосвітній навчальний заклад для дітей, які потребують корекції фізичного та розумового розвитку;
- загальноосвітня санаторна школа (школа-інтернат) — загальноосвітній навчальний заклад I—III ступенів з відповідним профілем для дітей, які потребують тривалого лікування;
- школа соціальної реабілітації — загальноосвітній навчальний заклад для дітей, які потребують особливих умов виховання (створюється окремо для хлопців і дівчат);

Ф вечірня (змінна) школа — загальноосвітній навчальний заклад II—III ступенів для громадян, які не мають можливості навчатися у школах з денною формою навчання.

До складу системи загальної середньої школи також входять такі інші навчальні заклади: позашкільні, міжшкільні та професійно-технічні навчальні заклади, вищі навчальні заклади I-II рівнів акредитації.

Позашкільна освіта та виховання є частиною структури освіти і спрямовується на розвиток здібностей, талантів дітей, учнівської та студентської молоді, задоволення їх інтересів, духовних запитів і потреб.

До позашкільних закладів освіти належать: бібліотеки, палаци, будинки, центри, станції дитячої, юнацької творчості, учнівські та студентські клуби, дитячо-юнацькі спортивні школи, школи мистецтв, студії, початкові спеціалізовані мистецькі навчальні заклади, оздоровчі та інші заклади.

Професійно-технічна освіта забезпечує здобуття громадянами професії відповідно до їх покликань, інтересів, здібностей, перепідготовку, підвищення їх професійної кваліфікації. Професійно-технічна освіта громадян здійснюється на базі повної загальної середньої освіти або базової загальної середньої освіти з наданням можливості здобувати повну загальну середню освіту.

До професійно-технічних навчальних закладів належать: професійно-технічне училище відповідного профілю, професійне училище соціальної реабілітації, вище професійне училище, професійний ліцей, професійно-художнє училище, вище художнє професійно-технічне училище, училище-агрофірма, вище училище-агрофірма, училище^{ав} од, центр професійно-технічної освіти; центр підготовки і перепідготовки робітничих кадрів тощо. Випускникові професійно-технічного Анального закладу, який успішно пройшов кваліфікаційну атестацію, Рисується кваліфікація «кваліфікований робітник» з набутої професії відповідного розряду.

Професійно-технічні заклади можуть мати денні, вечірні відділення^{ств} орювати і входити в різні комплекси, об'єднання.

Вища освіта забезпечує фундаментальну, наукову, професійну та практичну підготовку, здобуття громадянами освітньо-кваліфікаційних рівнів відповідно до їх покликань, інтересів і здібностей, удосконалення наукової та професійної підготовки, перепідготовки та підвищення їх кваліфікації.

Вища освіта здійснюється на базі повної загальної середньої освіти. До вищих навчальних закладів освіти (ВНЗ), що здійснюють підготовку молодших спеціалістів, можуть прийматися особи, які мають базову середню освіту.

Підготовка фахівців у вищих закладах освіти може проводитись з відривом (очна), без відриву від виробництва (вечірня, заочна), шляхом поєднання цих форм, а з окремих спеціальностей — екстерном.

До вищих навчальних закладів належать технікуми, училища, коледжі, інститути, консерваторії, академії, університети тощо.

Відповідно до статуту вищих навчальних закладів встановлено чотири рівні акредитації:

I — технікуми, училища та інші прирівняні до них заклади;

II — коледжі та інші прирівняні до них заклади;

III і IV — університети, академії, інститути, консерваторії.

Вищі навчальні заклади здійснюють підготовку фахівців за такими освітніми рівнями:

- **неповна вища освіта** — освітній рівень вищої освіти особи, який характеризує сформованість її інтелектуальних якостей, що визначають розвиток особи як особистості і є достатніми для здобуття нею кваліфікації за освітньо-кваліфікаційним рівнем молодшого спеціаліста;
- **базова вища освіта** — освітній рівень вищої освіти особи, який характеризує сформованість її інтелектуальних якостей, що визначають розвиток особи як особистості і є достатніми для здобуття нею кваліфікації за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра;
- **повна вища освіта** — освітній рівень вищої освіти особи, який характеризує сформованість її інтелектуальних якостей, що визначають розвиток особи як особистості і є достатніми для здобуття нею кваліфікації за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста або магістра.

До освітньо-кваліфікаційних рівнів підготовки фахівців належить молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр.

Молодший спеціаліст — освітньо-кваліфікаційний рівень вищої освіти особи, яка на основі повної загальної середньої освіти здобула неповну вищу освіту, спеціальні уміння та знання, достатні для здійснення виробничих функцій певного рівня професійної діяльності, що передбачені для первинних посад у певному виді економічної діяльності.

Підготовку молодших спеціалістів забезпечують технікуми, училища, інші вищі навчальні заклади 1-го рівня акредитації.

Бакалавр — освітньо-кваліфікаційний рівень вищої освіти особи, яка на основі повної загальної середньої освіти здобула базову вищу освіту, фундаментальні і спеціальні уміння та знання щодо узагальненого об'єкта праці (діяльності), достатні для виконання завдань та обов'язків (робіт) певного рівня професійної діяльності, що передбачені для первинних посад у певному виді, економічної діяльності.

Підготовку бакалаврів забезпечують коледжі, інші вищі навчальні заклади II-IV рівнів акредитації.

Спеціаліст — освітньо-кваліфікаційний рівень вищої освіти особи, яка на основі освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра здобула повну вищу освіту, спеціальні уміння та знання, достатні для виконання завдань та обов'язків (робіт) певного рівня професійної діяльності, що передбачені для первинних посад у певному виді економічної діяльності.

Магістр — освітньо-кваліфікаційний рівень вищої освіти особи, яка на основі освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра чи спеціаліста здобула повну вищу освіту, спеціальні уміння та знання, необхідні для виконання управлінських науково-дослідних та педагогічних функцій. Це професіонал у виробничій та соціальній сферах, у сфері науки і освіти.

Підготовку спеціаліста, магістра забезпечують вища навчальні заклади III і IV рівнів акредитації.

Післядипломна освіта (спеціалізація, стажування, клінічна ординатура, підвищення кваліфікації та перепідготовка кадрів) забезпечує

одержання нової кваліфікації, нової спеціальності та професії на основі раніше здобутої у закладі освіти і досвіду практичної роботи, поглиблення професійних знань, умінь за спеціальністю, професією. До закладів післядипломної освіти належать:

- академії, інститути (центри) підвищення кваліфікації, перепідготовки, вдосконалення, навчально-курсів комбінати;
- підрозділи вищих навчальних закладів (філіали, факультети, відділення та інші);
- професійно-технічні заклади освіти;
- відповідні підрозділи в організаціях та на підприємствах.

Для здійснення **самоосвіти** використовують народні університети, лекторії, бібліотеки, центри, клуби, телерадіонавчальні програми, які створюються державними органами, підприємствами, організаціями тощо.

Стан освіти

Для оцінки стану освіти використовують сукупність показників, основними з них є такі:

- кількість закладів освіти, в тому числі кількість загальноосвітніх навчальних закладів, вищих навчальних закладів, од.;
- кількість учнів, студентів;
- кількість учнів на 10 000 чол. населення;
- кількість студентів на 10 000 чол. населення;
- показники, що характеризують забезпеченість навчальних закладів педагогічними кадрами;
- показники, що відображають матеріально-технічну забезпеченість навчальних закладів;
- економічні показники діяльності навчальних закладів (витрати на утримання закладів освіти; витрати, пов'язані із навчанням одного учня, студента; надходження коштів до навчального закладу; напрями витрат, ефективність тощо).

Стан та тенденції розвитку освіти в регіональному розрізі розкривається на основі аналізу показників, що характеризують результати роботи загальноосвітніх навчальних закладів та вищих навчальних закладів I-IV рівнів акредитації.

За період 1990-2002 рр. кількість загальноосвітніх навчальних закладів в Україні майже не змінилася, а кількість учнів зменшилася на 11 %, в окремих регіонах — від 4% до 19%. Найбільше зменшення кількості учнів спостерігається в Донбаському регіоні — на 19%, в Криму — на 14% (табл. 5.1).

Таблиця 5.1.
Загальноосвітні навчальні заклади

Регіони	Кількість закладів, од.		2002/2003 н.р. у % до 1990/1991 н.р.	Кількість учнів, тис.		2002/2003 н.р. у % до 1990/1991 н.р.	Кількість учнів на 10 000 чол. населення в 2002/2003 н. р.
	1990/1991 н.р.	2002/2003 н.р.		1990/1991 н.р.	2002/2003 н.р.		
Поліський	5037	4878	97	1204	1111	92	1400
Подільський	4813	4740	99	1051	997	95	1370
Степовий	4611	4667	101	1734	1522	88	1333
Карпатський	3253	3439	106	966	925	96	1500
Донбаський	3121	3128	100	1451	1170	81	1150
Крим	649	717	110	369	319	86	1330
м. Київ	341	525	154	357	306	86	1170
Усього ^{по}	21825	22094	101	7132	6350	89	1323

На території Поліського та Подільського регіонів відмічено одночасне зменшення кількості закладів освіти та кількості учнів. Особливо це стосується Чернігівської, Сумської та Вінницької областей. м. Києві зменшення кількості учнів на 14% відмічено при одночасному збільшенні на 54% кількості закладів освіти. Аналогічні тенденції існують в Криму.

Більш чітке уявлення про регіональні зміни у забезпеченості навчальних закладів учнями дає використання показника «кількість учнів на 10 000 чол. населення». За цим показником в кращому стані

знаходиться Карпатський регіон, де кількість учнів на 10 000 чол. населення перевищує загальнодержавний рівень на 13,4%, а також Поліський регіон, де перевищення складає 5,8%. Нижче на 13% загальнодержавного рівня значення вказаного показника набуває в Донбаському регіоні та на 11,6% в м. Києві.

В системі загальної середньої освіти здійснюються певні позитивні зміни. Успішно реалізується перехід загальноосвітніх навчальних закладів на 12-річний термін навчання. Розпочата робота з підготовки нових навчальних закладів на 12-річний термін навчання, з підготовки нових навчальних програм для учнів 5-12 класів та видання відповідних підручників і посібників. Впроваджується система незалежного тестування навчальних досягнень учнів. Здійснюється оновлення матеріальної бази загальноосвітніх шкіл та комп'ютеризація навчання.

Трансформація економічних відносин у суспільстві суттєво вплинула на зміни в системі вищої школи, на структуру та склад вищих навчальних закладів. Тенденції у зміні кількості ВНЗ та кількості студентів, що в них навчаються, неоднозначні. Відмічено зменшення протягом 1990-2002 рр. кількості навчальних закладів I—II рівнів акредитації та кількості студентів, що в них навчаються. Одночасно щорічно збільшується кількість навчальних закладів III-IV рівнів акредитації та кількість їх студентів (рис. 5.1).

Сутність тенденцій, що спрямовані протягом останніх 12-15 років, полягає в наступному. За період, що розглядається, кількість навчальних закладів I—II рівня акредитації в Україні зменшилось на 10%, а кількість їх студентів — на 23 % (табл. 5.2).

Значне зменшення навчальних закладів і студентів відбулося на території Степового та Донбаського регіонів: кількість ВНЗ зменшилось на 19%, кількість студентів відповідно на 33 % та 36%. На території Подільського регіону кількість ВНЗ зменшилось на 10%, а кількість їх студентів — на 16%.

За показником «кількість студентів на 10000 чол. населення» Подільський, Степовий та Донбаський регіони відстають від загальнодержавного рівня, особливо Крим, де цей показник складає тільки 83 студента на 10 000 чол. населення.

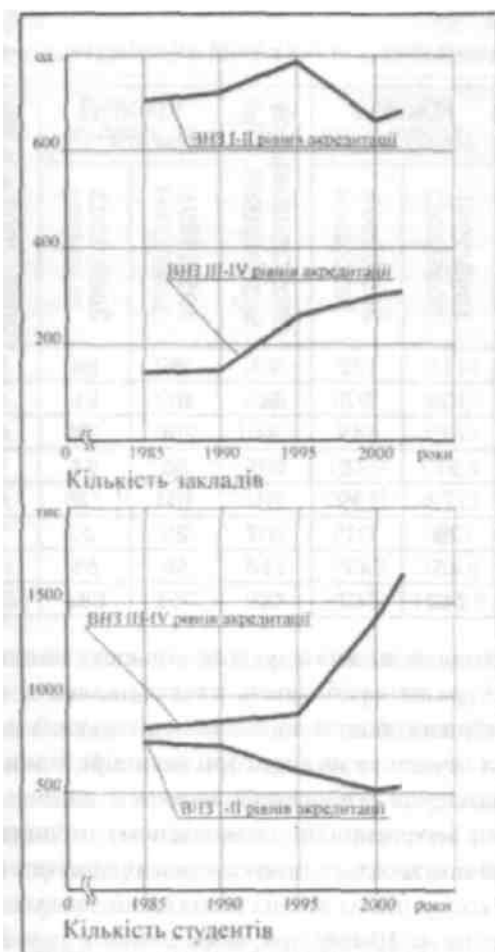

Рис. 5.1 Кількість вищих навчальних закладів та кількість студентів

Тенденції, що склалися протягом 12-15 років у зміні кількості вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації та кількості студентів, що в них навчаються, протилежні. Кількість закладів збільшилася в 2,2 рази, а кількість студентів — в 1,9 рази (табл. 5.3).

Таблиця 5.2
Вищі навчальні заклади I-Прівнів акредитації

Регіони	Кількість закладів, од.		2002/2003 н.р. у % до 1990/1991, н.р.	Кількість студентів, тис.		2002/2003 н.р. у % до 1990/1991, н.р.	Кількість студентів на 10 000 чол. населення в 2002/ 2003 н. р.
	1990/1991 н.р.	2002/2003 н.р.		1990/1991 н.р.	2002/2003 н.р.		
Поліський	113	112	99	102	96	94	121
Подільський	108	97	90	102	85	84	117
Степовий	185	149	81	200	135	67	118
Карпатський	91	92	101	83	74	90	120
Донбаський	172	139	81	184	118	64	116
Крим	29	31	107	25	20	79	83
м. Київ	40	47	118	55	55	100	210
Усього по Україні	742	667	90	757	583	77	121

Особливо інтенсивно збільшується кількість навчальних закладів в м. Києві (в 3,7 рази) та кількість студентів, що в них навчається (в 2,2 рази). Приблизно вдвічі збільшилась кількість вищих навчальних закладів та їх студентів на території інших регіонів.

Визначені тенденції збільшення кількості вищих навчальних закладів III—IV рівнів акредитації при одночасному зменшенні закладів I-II рівнів акредитації пояснюється інтенсивним відкриттям поряд з державними приватних, комерційних вищих навчальних закладів. За показником «кількість студентів на 10 000 чол. населення» у навчальних закладів III—IV рівнів акредитації протягом 1990-2002 рр. відмічено збільшення на 27 %, в той час, коли у навчальних закладах I-II рівнів акредитації значення показника зменшилось на 20%. В 2002 р. у вищих навчальних закладах III—IV рівнів акредитації навчалось в 2,9 рази більше студентів порівняно із навчальними закладами I-II рівнів акредитації, що свідчить про наявність сталої нераціональної тенденції у розвитку вищої освіти. Аналогічні співвідношення зберігаються на території окремих регіонів.

Таблиця 5.3

Вищі навчальні заклади ІЛІ-ІУрівнів акредитації

Регіони	Кількість закладів, од.		% до 1990/1991, н.р.	Кількість студентів, тис.		% до 1990/1991 н.р.	Кількість студентів на 10 000 чол. населення в 2002/2003
	1990/1991 н.р.	2002/2003 н.р.		1990/1991 н.р.	2002/2003 н.р.		
Поліський	13	26	200	67	157,4	235	200
Подільський	17	39	229	87,7	193,8	221	266
Степовий	42	69	164,3	229	357,5	156	313
Карпатський	18	36	200	101,9	174,4	171	282
Донбаський	37	73	197	222,8	412,3	185	400
Крим	4	20	500	22,7	69,3	305	290
м. Київ	18	67	372	150,2	322,4	215	1230
Усього по Україні	149	330	222	881,3	1686,9	191	351

Економічний стан установ вищої освіти викликає серйозне занепокоєння. Кризові явища в економіці України негативно впливають на формування бюджетних асигнувань та їх використання для утримання вищої школи. Не в повній мірі використовується існуючий інтелектуальний потенціал та матеріальна база існуючих установ освіти, відсутні можливості для оновлення лабораторної бази, зменшуються загальні обсяги фінансування. Залишається надзвичайно низьким авторитет вченого у суспільстві.

Державні вузи поступово перетворюються в комерційні заклади, державне замовлення на підготовку фахівців поступово скорочується, незважаючи на гарантовані Конституцією України права громадян на доступність вищої освіти та безоплатне її здобуття на конкурсній основі.

Низький рівень оплати праці не заохочував молодь після закінчення вищого навчального закладу до роботи в освітніх установах, особливо у сільській місцевості. Існує в школах значна кількість вакансій вчителів. Найгірші справи у Сумській, Кіровоградській, Херсонській областях.

Важливого соціального значення набуває покращення підготовки лікарів, враховуючи, що останні 10-15 років якість підготовки лікарів значно погіршилося. Кафедри і клініки не забезпечені педагогічними кадрами високого професійного рівня, відсутнє сучасне обладнання, бібліотечні фонди спеціальної літератури, умови для клінічного обстеження хворих. Вимагають вдосконалення навчальні плани, навчальні програми.

Протягом тривалого часу залишаються остаточно невідпрацьовані економічні відносини між громадянами країни, установами вищої освіти, підприємствами (організаціями) — споживачами продукції вищих навчальних закладів та державними органами влади. Таке відношення до освіти та до наукових кадрів неминуче призведе до подальшого поглиблення економічної кризи і відставання від інших країн у всіх сферах суспільного життя.

Існують різні точки зору відносно доцільної діяльності поряд із державними приватних вищих навчальних закладів. Підтримка недержавних установ вищої освіти обґрунтовується тим, що держава не може задовольнити потреби суспільства у здобутті вищої освіти, а недержавні навчальні заклади для держави готують кадри, одночасно створюють робочі місця для професорсько-викладацького складу.

Грунтовний аналіз діяльності приватних вищих навчальних закладів свідчить, що їх існування, коли не в повній мірі використовується інтелектуальний потенціал та матеріальна база державних установ освіти, не обґрунтовано. Переважна більшість приватних вузів не забезпечена ні кадрами, ні матеріальною базою. Спрямовують свою діяльність на підготовку головним чином фахівців економіко-гуманітарного змісту: економістів, бухгалтерів, менеджерів, юристів тощо. Немає приватних установ освіти, які б готували металургів, механіків, хіміків, технологів, будівельників, агрономів тощо.

В першу чергу необхідно використати накопичений досвід, інтелектуальні можливості, матеріально-технічну базу, значні резерви вищих навчальних закладів державної форми власності для підготовки фахівців для всіх галузей економіки. На часі — застосування гнучкої економічної політики та значного покращення у економічному забезпеченні державних установ освіти, що безперечно приведе до позитивних результатів.

Значна увага в державі України приділяється відродженню професійно-технічної освіти, враховуючи гостру необхідність у забезпеченні народного господарства кваліфікованими робітничими кадрами. В результаті приватизації державних підприємств, реструктуризації виробництва було звільнено з роботи значну кількість кваліфікованих фрезерувальників, токарів, електриків, мулярів, робітників інших спеціальностей. Одночасно кількість професійно-технічних закладів за останні 10-15 років зменшилася на 30 %. Існує недостатнє та несвоєчасне фінансування закладів професійно-технічної освіти, що негативно впливає на збереження та оновлення матеріально-технічної бази, на організацію навчально-виховного процесу та якість підготовки фахівців. Професійно-технічні училища недостатньо забезпечені засобами навчання, наочними та навчальними посібниками, підручниками, комп'ютерною технікою. Недостатньо виділяється коштів для забезпечення харчування учнів, утримання дітей-сиріт та дітей із малозабезпечених сімей. Існує відтік висококваліфікованих викладацьких, досвідчених кадрів (в т. ч. майстрів виробничого навчання).

В умовах ринкової трансформації проводиться робота по збереженню мережі навчальних закладів, створення умов для отримання громадянами України вищої освіти, приведенню структури підготовки професійних кадрів у відповідність із потребами ринку праці. Особлива увага приділяється забезпеченню фахівцями наукоємних і високотехнологічних підприємств, малого підприємництва та сфери послуг. Передбачено виділення коштів для надання громадянам кредитів для отримання ними вищої освіти. Виділяються кошти на модернізацію матеріально-технічної бази, видання підручників і навчально-методичної літератури, придбання наочних посібників, новітньої техніки і лабораторного обладнання для навчальних закладів. При навчальних закладах розвивається навчальне, дослідницьке, експериментальне та підсобне господарство. Створюються творчі колективи для розробки сучасного покоління підручників, навчальних програм, технічних засобів навчання.

Значна увага приділяється створенню належних соціальних умов для навчання, для проживання працівників навчальних закладів. Запроваджено встановлення середніх посадових окладів (ставок заробітної

плати) науково-педагогічним працівникам ВНЗ III—IV рівнів акредитації на рівні подвійної середньої заробітної плати працівників промисловості, а педагогічним працівникам ВНЗ 1-I I рівнів акредитації на рівні, не нижчому від середньої заробітної плати працівників промисловості. Передбачено встановлення доплат спеціалістам, які працюють у системі освіти, до рівня середньомісячної заробітної плати працівників у цілому по народному господарству.

Створюються належні умови для функціонування гуртожитків та проживання в них учнів, студентів, встановлюються об'єктивні ціни за користування учнями та студентами гуртожитками, фізкультурно-оздоровчими і спортивними спорудами, фізкультурно-оздоровчим знаряддям і обладнанням, іншим майном, призначеним для занять фізичною культурою і спортом, а також закладами культури, бібліотеками, комп'ютерною технікою та додатковими освітніми послугами. Розробляються та впроваджуються соціальні програми профілактики та оздоровлення педагогічних, науково-педагогічних працівників, а також будівництва, реконструкції, капітального ремонту житла для працівників педагогічних працівників, особливо у сільській місцевості. Фінансово забезпечуються програми використання оздоровчих навчальних закладів для організації лікування, оздоровлення та відпочинку дітей, учнів, вихованців, студентів. Поліпшується організація гарячого харчування у дошкільних, загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладах. Здійснюється фінансування витрат, пов'язаних із матеріальним, житловим та іншим забезпеченням, що встановлені державою для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Важливе значення має виконання Закону України «Про освіту», що передбачає виплату коштів соціального змісту: надбавку за вислугу років, щорічну грошову винагороду та допомогу на оздоровлення, компенсацію за оплату користування житлом з опаленням і освітленням педагогічним працівникам, які працюють у сільській місцевості і селищах міського типу, а також пенсіонерам, які раніше працювали педагогічними працівниками в цих населених пунктах і проживають в них.

Враховуючи існуючі труднощі з працевлаштуванням на виробництві випускників вищих навчальних закладів, важливого значення

набуває Закону України «Про забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з наданням дотації роботодавцю» (2004 р.). Відповідно до закону забезпечення молоді першим робочим місцем з наданням дотації роботодавцю здійснює державна служба зайнятості. Роботодавцю надається дотація в разі прийняття ним на роботу молоді, якій надається перше робоче місце за отриманою професією (спеціальністю) строком на два роки. Дотація надається щомісячно в розмірі фактичних витрат на заробітну плату молоді та сум внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, що оплачують роботодавці відповідно до закону. Надання роботодавцю дотації здійснюється в межах асигнувань Державного бюджету України та коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття. Порядок та строки надання дотації роботодавцю для забезпечення молоді першим робочим місцем встановлюються уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері праці та соціальної політики за погодженням з Фондом загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття.

Для покращення стану діяльності закладів освіти та підготовки робітничих кадрів для економіки України здійснюється низка організаційно-технічних та економічних заходів, до складу яких входять:

- створення національної системи підготовки, підвищення кваліфікації і перепідготовки фахівців з використанням матеріально-технічної бази навчальних закладів;
- аналіз стану кадрового забезпечення окремих галузей економіки та розробка науково обґрунтованих прогнозів розвитку ринку праці та потреби у кваліфікованих працівниках за професійним спрямуванням;
- визначення обсягу державного замовлення на підготовку фахівців освітньо-кваліфікаційних рівнів «бакалавр», «спеціаліст» та «магістр» інженерних, економічних, педагогічних та інших спеціальностей;
- розробка правових та економічних механізмів стимулювання та зацікавленості роботодавців і інвесторів у розвитку та відновленні

- трудо­вих ре­сурсів дер­жави; ство­рен­ня спе­ці­аль­но­го фон­ду під­го­тов­ки ро­біт­ни­чих кадрів за ра­ху­нок від­ра­ху­вань під­при­ємств;
- роз­роб­ка ме­хані­зму ба­га­то­кан­аль­но­го та різ­но­рів­не­во­го фінан­су­ван­ня діяль­но­сті нав­чаль­них за­кладів. Прі­оритет­ни­ми на­пря­ма­ми фінан­су­ван­ня є від­і­лен­ня не­об­хід­них коштів для впро­вад­жен­ня ін­но­ва­цій­них, ін­фор­ма­цій­них тех­но­ло­гій, сучас­ної тех­ні­ки, мо­дер­ні­за­ції ма­те­рі­аль­но-тех­ні­чної ба­зи, ви­дан­ня нав­чаль­ної, нав­чаль­но-ме­то­дич­ної лі­те­ра­ту­ри, про­ве­ден­ня ка­пі­таль­них ре­монтів будівель і споруд, за­без­пе­чен­ня нав­чаль­них за­кладів ко­му­наль­ни­ми по­слу­га­ми;
 - ство­рен­ня ме­хані­зму заохочення пе­да­го­гіч­них пра­ців­ни­ків до ро­боти, ви­рі­шен­ня пи­тань стосовно со­ці­аль­но­го за­хис­ту цих пра­ців­ни­ків;
 - пок­ра­щен­ня со­ці­аль­но­го ста­ну пра­ців­ни­ків за­кладів осві­ти, ство­рен­ня умов для оздо­ров­лен­ня ви­кла­да­чів, під­ви­щен­ня їх квалі­фі­ка­ції то­що.

5.3. Охорона здоров'я

Сучасний етап переходу до ринкових відносин вимагає усвідомлення суспільством здоров'я населення, економічної результативності інвестицій у галузь охорони здоров'я. Стан здоров'я громадян і сфери охорони здоров'я відображають рівень економічного розвитку країни, спрямованості її соціальної політики. Виступаючи якісною характеристикою трудових ресурсів потенціалу України, стан здоров'я народу визначає рівень продуктивності праці в суспільстві та безпосередньо впливає на перспективи соціально-економічного розвитку України. Здорові та освічені люди здатні виробляти більше товарів і надавати більше послуг, а їх праця приносить вищі дивіденди. Можливості досягти сталого прогресу в усіх сферах своєї життєдіяльності спроможне тільки таке суспільство, що складається з фізично здорових людей. Безконтрольний розвиток негативних процесів, що визначають демографічну ситуацію в Україні (падіння народжуваності, висока смертність, поширення захворюваності,

швидке зниження тривалості життя населення), може визначити майбутнє існування держави.

Стан здоров'я людини визначається спадковістю, іншими суто генетичними особливостями, а також великою кількістю різноспрямованих факторів, які відображають рівень та якість її життя. Здоров'я, захворюваність залежать, таким чином, від способу та умов життя, генетики, біології людини, зовнішнього середовища, природнокліматичних умов, рівня та якості медичної допомоги. На стан здоров'я та захворюваності також впливають умови праці та рівень доходів людини, рівень інтелектуального розвитку та інші морально-психологічні аспекти. У зв'язку з цим рахують, що здоров'я людей являє собою не тільки суто медичну, але й соціальну категорію.

Стан здоров'я визначається кількістю здорових та хворих людей, а також таким показником, як «рівень захворюваності». Рівень захворюваності визначається як частка кількості хворих з уперше в житті встановленим діагнозом від середньорічної кількості постійного населення.

Рівень та якість медичного обслуговування залежить від стану сфери відтворення здоров'я, що здійснює амбулаторне та стаціонарне медичне обслуговування, санітарно-епідеміологічний контроль та інші функції санітарного захисту людей. Установи сфери відтворення здоров'я надають первинну і спеціалізовану, швидку і невідкладну медичну допомогу, оздоровчі послуги тощо.

Виявлення регіональних відмінностей у стані здоров'я громадян та рівня захворюваності людей на окремі види хвороб в залежності від природнокліматичних, економічних та соціальних факторів — необхідна умова для визначення стратегічних напрямів поліпшення стану здоров'я людей та покращення діяльності установ сфери відтворення здоров'я.

Для визначення регіональних особливостей стану здоров'я населення використовують показники народжуваності та загальної смертності, середньої тривалості життя, стану та причин дитячої смертності, показник інвалідності тощо (розділ 2). Використовують також показник первинної захворюваності — кількість хворих з вперше встановленим діагнозом протягом року.

Стан захворювання людей на окремі хвороби Аналіз стану захворювання людей свідчить, що протягом тривалого періоду визначились основні види хвороб, до яких належать туберкульоз, ВІЛ/СНІД, серцево-судинні та судинно-мозкові хвороби, діабет.

Протягом тривалого часу в Україні зберігається загрозлива тенденція зростання захворюваності населення на туберкульоз, яка щорічно збільшується майже на 10%. Кількість хворих на активний туберкульоз з діагнозом, що встановлений вперше в 2002 р., порівняно з 1990 р. збільшилась в 2,2 рази (табл. 5.4). За визначений період в Донбаському регіоні кількість вперше встановлених хворих на туберкульоз збільшилась в 2,8 рази в Степовому регіоні — в 2,5 рази. Стабільно зростає кількість населення на туберкульоз на територіях інших регіонів, в т. ч. в м. Києві — в 2 рази.

Таблиця 5.4
Кількість хворих на активний туберкульоз з діагнозом, що встановлений вперше (кількість осіб)

Регіони	1990 р.	2002 р.	2002 р. у % до 1990 р.
Поліський	2898	5234	180,6
Подільський	2587	4180	161,6
Степовий	4355	10808	248,2
Карпатський	2115	4141	195,8
Донбаський	3370	9397	278,8
Крим	642	1504	172,6
м. Київ	498	984	197,8
Усього по Україні	16465	36471	221,5

Для об'єктивної оцінки стану захворюваності використовують такий показник, як «кількість хворих на активний туберкульоз на 100 000 населення» (табл. 5.5).

Наведені дані свідчать про складність ситуації на території практично усіх областей. В Поліському регіоні більше як вдвічі збільшилась кількість вперше встановлених хворих на туберкульоз

з розрахунку на 100000 населення на території Волинської, Рівненської, Чернігівської областей; в Степовому регіоні кількість хворих збільшилась на території Запорізької та Миколаївської областей в 3 рази, Дніпропетровської області — в 2,9 рази. Більше як втричі збільшилась кількість хворих на туберкульоз за вказаним показником в Харківській, Донецькій та Луганській областях. Високою залишається смертність від туберкульозу.

Таблиця 5.5

Кількість хворих на активний туберкульоз з діагнозом, що встановлений вперше (на 100 000 населення.)

Регіони та області		Кількість хворих на 100 000 чол. населення		2002 р. у % до 1990 р.
		1990 р.	2002 р.	
Поліський регіон		33,8	66,4	196
Області	Волинська	29,0	59,8	206
	Рівненська	34,6	70,4	204
	Житомирська	41,0	80,4	196
	Чернігівська	36,2	74,3	205
	Сумська	29,8	56,5	190
	Київська (без м. Київ)	32,4	57,2	177
Подільський регіон		32,7	56,9	174
Області	Тернопільська	32,4	57,1	176
	Хмельницька	32,8	54,0	165
	Вінницька	38,0	66,1	174
	Черкаська	32,1	55,9	174
	Полтавська	28,2	51,6	183
Степовий регіон		36,4	100,0	275
Області	Кіровоградська	38,8	82 Л	212
	Дніпропетровська	28,8	84,3	293
	Одеська	41,7	81,2	195
	Миколаївська	33,9	100,9	298
	Запорізька	32,1	96,7	301
	Херсонська	43,4	154,6	356

Закінчення табл. 53

Регіони та області		Кількість хворих на 100 000 чол. населення		2002 р. у % до 1990 р.
		1990 р.	2002 р.	
Карпатський регіон		32,6	64,3	197
Області	Закарпатська	38,2	56,7	148
	Івано-Франківська	35,0	66,4	190
	Львівська	31,8	75,8	238
	Чернівецька	28,3	58,1	205
Донбаський регіон		30,1	93,2	310
Області	Харківська	30,7	97,3	317
	Донецька	28,1	88,0	313
	Луганська	31,4	94,4	301
Крим		26,1	74,6	286
м. Київ		19,1	38,3	200
Усього по Україні		31,9	76,0	238

Джерело: [129].

Загальна кількість хворих на туберкульоз становить близько 700 тис. осіб, що складає 1,4 % населення України. У світовій практиці рахується, що коли кількість хворих на туберкульоз в державі перевищує 1 % чисельності її населення, то кажуть про епідемію. За експертними оцінками фахівців Академії медичних наук України захворюваність на туберкульоз перевищує епідемічний поріг в 2,14 рази. За нинішніх темпів зростання захворюваності на туберкульоз прогнозується, що в найближчі 2-3 роки захворюваність на туберкульоз подвоїться.

До груп населення підвищеного ризику, які відіграють вирішальну роль у поширенні туберкульозу, відносяться мігранти, особи без певного місця проживання, хронічні хворі на алкоголізм, наркоманію.

Основними причинами, що призвели до масштабного поширення туберкульозу в Україні є:

- низький рівень життя та санітарної культури, недостатнє й неякісне харчування значних прошарків населення, зростання кількості бездомних і безробітних;

- недоступність медичної допомоги та ліків;
- недоліки в організації та координації здійснення протитуберкульозних заходів, а також у роботі органів і закладів охорони здоров'я;
- наявність соціально дезадаптованих груп населення;
- неефективна робота по оздоровленню від туберкульозу тваринницьких *господарств*, продукція яких небезпечна для людей. Існують недоліки в організації та проведенні попередніх і періодичних профілактичних медичних оглядів на туберкульоз;
- недостатнє фінансування як усієї системи охорони здоров'я, так і протитуберкульозних закладів, а також заходів, визначених відповідно Національною та регіональними програмами, що стримує запровадження нових методів раннього виявлення хворих на туберкульоз, їх повноцінного лікування;
- занедбана матеріальна база та обладнання протитуберкульозних закладів.

Боротьба з туберкульозом ще не стала одним з пріоритетних напрямів державної політики в соціальній сфері. Не виконуються передбачені програмами проти туберкульозні заходи як у масштабах держави, так і областях. Занепадають спеціалізовані протитуберкульозні санаторії, зменшується кількість оздоровлених на їх базі хворих, особливо дітей. За останні 10 років закрито 20 тубдиспансерів, скорочено на 16 тисяч одиниць стаціонарних туберкульозних ліжок, звільнено понад 1000 кадрів-фтизіатрів.

Державними органами влади приймаються рішення, спрямовані на подолання епідемії туберкульозу, що створює загрозу для національної безпеки держави. Сформовано законодавчу базу, необхідну для здійснення профілактичних і протиепідемічних заходів з метою недопущення масового поширення захворювань на туберкульоз. Законодавство України про боротьбу із захворюванням на туберкульоз складається з Основ законодавства України про охорону здоров'я, законів України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», «Про запобігання захворюванню на синдром набутого імунodefіциту (СНІД) та соціальний захист населення», «Про захист населення від інфекційних хвороб», «Про боротьбу із захворюванням

на туберкульоз». Затверджено низку інших важливих нормативно-правових актів, у тому числі відповідна Національна програма.

Законом «Про боротьбу із захворюванням на туберкульоз» визначені повноваження центральних та регіональних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування у сфері боротьби із захворюванням на туберкульоз. Законом визначена сутність робіт, пов'язаних із своєчасним виявленням хворих на туберкульоз; організацією профілактичних щеплень проти туберкульозу; здійснення протитуберкульозних заходів під час оформлення дітей до навчальних, оздоровчих дитячих закладів, прийняття на роботу працівників; організацію лікування та диспансерний нагляд за хворими на туберкульоз; соціальний захист та умови праці хворих на туберкульоз; права і соціальний захист працівників протитуберкульозних закладів; фінансування протитуберкульозних заходів.

Передбачено збільшення асигнувань із бюджету та за рахунок надходжень коштів іноземних кредитів і грантів, спрямування їх на зміцнення матеріально-технічної бази, забезпечення медичним та лабораторним обладнанням і кадрами протитуберкульозних закладів. Протитуберкульозні заклади мають бути обладнані сучасним рентгенологічним, ендоскопічним, іншим устаткуванням та обладнанням для діагностики і лікування туберкульозу, визначення чутливості його збудників до лікарських засобів.

Планується розширення наукових досліджень із питань епідеміології туберкульозу, регіональних особливостей його поширення, міграції резистентних збудників тощо, розробка науково обгрунтованої концепції подолання епідемії туберкульозу в Україні з урахуванням соціально-економічних перетворень у суспільстві, основних напрямів реформування систем охорони здоров'я та соціального захисту населення, економічної, медичної та соціальної ефективності діяльності протитуберкульозної служби тощо. Передбачено збереження мережі та ефективне використання ліжкового фонду протитуберкульозних санаторіїв. Для забезпечення соціального захисту хворих на туберкульоз і працівників проти туберкульозних закладів передбачається підвищення заробітної плати працівникам цих закладів та надання умов

для щорічного оздоровлення, встановлення пільгових тарифів на проїзд хворих на туберкульоз до спеціалізованих закладів тощо.

Широкого розповсюдження набула хвороба ВІЛ/ СНІД. В Україні нараховується біля 7,5 тис. людей ВІЛ-інфікованих. Найбільша кількість хворих зосереджена в Степовому регіоні — 43,45% загальної кількості, та в Донбаському регіоні — 25-29%. Особливо небезпечна ситуація склалася в Дніпропетровській, де кількість ВІЛ-інфікованих сягає 20-25% від загальної кількості в Україні, Одеській (відповідно 11-12%) та Донецькій (17-24%) областях. Найбільша кількість хворих на СНІД в Одеській області 27-40% загальної кількості в Україні, в Дніпропетровській та Донецькій областях (відповідно 10% і 20%) та в Криму (14%).

Кількість ВІЛ-інфікованих за регіонами наведено в табл. 5.6.

Таблиця 5.6
Кількість ВІЛ-інфікованих за регіонами

Регіони	1997 р.		2002 р.	
	Кількість осіб	%від загальної кількості	Кількість осіб	%від загальної кількості
Поліський	376	4,3	783	10,6
Подільський	587	6,7	632	8,5
Степовий	3937	45,0	3172	42,8
Карпатський	193	2,2	166	2,2
Донбаський	2528	28,9	1850	24,9
Крим	616	7,1	535	7,2
м. Київ	504	5,8	285	3,8
Усього по Україні	8741	100	7423	100

Згідно із прогнозами Українського інституту соціальних досліджень до 2010 року кількість інфікованих ВІЛ/СНІД в Україні може досягти 1,5 млн. осіб. За даними міжнародних і вітчизняних фахівців кількість ВІЛ-інфікованих громадян становить майже 1 % дорослого населення. Найближчим часом кількість випадків захворювання може збільшуватися, що

вплине на скорочення загальної кількості населення, одночасно зросте навантаження на соціальну сферу, скоротиться кількість робочої сили, знизиться продуктивність праці, збільшає кількість сиріт.

Крім основних груп ризику (споживачі ін'єкційних наркотиків і жінки секс-бізнесу), соціологи виділяють такі групи-провідників, через які ВІЛ/СНІД найчастіше потрапляє в маси: клієнти повій, водії-дальнобійники, трудові мігранти і окремі групи працівників сфери розваг, донори тощо.

Рахується, що ВІЛ/СНІД не тільки медична, а й соціальна проблема.

Зростають захворюваності на серцево-судинні та судинно-мозкові хвороби, що пов'язано з певними факторами ризику. Вченими встановлено понад 200 таких факторів. Серед них: відмова від здорового способу життя (куріння, зловживання алкоголем), незбалансоване харчування (ожиріння, надлишкова вага, високий рівень холестерину в крові), неухвалене ставлення до свого здоров'я (підвищений тиск, нервові стреси, несвоєчасне звертання до лікарів). Врахування цих факторів у багатих країнах Європи та світу дали змогу знизити захворюваність та смертність населення від серцево-судинних та серцево-мозкових хвороб на 60-80%.

В Україні значна кількість населення (понад 2,6 млн. осіб) мають статус постраждалих внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС, вимагають пильної уваги та медичного обслуговування. Найбільша кількість таких людей (біля 2 млн. осіб) проживає на території Поліського регіону. В їх складі: ліквідатори наслідків аварії, потерпілі від Чорнобильської катастрофи, в тому числі діти. Інформація про кількість людей, що мають статус постраждалих внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС і в 2005 р. проживали на територіях окремих областей наведена в табл. 5.7. та на рис. 5.2.

Ліквідатори аварії, потерпілі від Чорнобильської катастрофи дорослі та діти потребують постійної медичної допомоги. Особливо небезпечним є поширення дитячої захворюваності в результаті нездатності забезпечити дітей та підлітків протягом року якісним медичним обслуговуванням. У жодній країні світу не проживає стільки дітей, які зазнали шкідливого впливу радіації внаслідок найбільшої

в історії людства техногенної катастрофи — Чорнобильської. Сьогодні в Україні налічується понад мільйон неповнолітніх, що мають статус постраждалих і за законом отримують від держави соціальну допомогу. Тенденція до погіршення здоров'я дітей простежується щороку. Якщо на початок 90-х років здоровими визнавалися 60 % неповнолітніх, то у 1993-му — тільки 31 %, а у 2001 р. цей показник не перевищував 24%. Наслідки катастрофи істотно вплинули на імунну систему та інші життєво важливі органи дитячого організму. Значно зросла дитяча захворюваність на новоутворення. Найбільша кількість неповнолітніх, що зазнала впливу від радіоактивного забруднення проживають в Київській, Житомирській, Рівненській, Волинській, Черкаській, Вінницькій, Чернігівській областях та місті Києві.

Таблиця 5.7.

Кількість громадян, які мають статус постраждалих внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС за регіонами

Регіони	Всього постраждалих осіб		В тому числі дітей		
	тис. осіб	частка у державі, %	тис. осіб	частка у державі	% від загальної чисельності
Поліський	1933	73	470	73,1	24,3
Подільський	375	14,2	88	13,6	23,5
Степовий	90	3,4	25	3,9	27,8
Карпатський	59	2,2	17	2,6	28,8
Донбаський	78	2,9	21	3,3	27,0
Крим	12	0,5	3	0,5	25,0
м. Київ	99	3,8	19	3	19,2
Усього по Україні	2646	100	643	100	24,3

Законом України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» визначено права і гарантії, які надаються постраждалим неповнолітнім, що свідчить про важливість розв'язання проблем соціального захисту неповнолітніх цієї категорії.

Рис. 5.2
Чисельність постраждалих внаслідок катастрофи
на Чорнобильській АЕС • — 5 тис. осіб"

Лікування, медична та психологічна реабілітація дітей — пріоритетні напрями діяльності, пов'язаної з ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи. Серед інших заходів великого державного значення набуває літнє оздоровлення, використання унікальних курортів Криму та Карпат дає змогу надати дитині можливість поновити сили перед новим навчальним роком, покращити стан здоров'я. Щорічно виділяються значні суми коштів для виконання передбачених законом заходів щодо захисту та реабілітації дітей. Утім, бюджетних коштів не вистачає на забезпечення щорічного оздоровлення хворих, створення закладів психологічної реабілітації, надання інших передбачених законом пільг.

Важливе значення для покращення здоров'я людей, зменшення рівня захворюваності має правильне раціональне харчування. Академією

медичних наук України розроблена концепція державної програми раціонального харчування населення. Досвід показав, що впровадження і практична реалізація концепції здатні привести до зменшення природжених дефектів більш як на 80%. Такі заходи є серйозною профілактикою серцево-судинних захворювань, дитячих інфекційних та хвороб шлунково-кишкового тракту. Впровадження програми раціонального харчування передбачає визначення певного рівня дефіциту продуктів за допомогою соціологічних та наукових досліджень, економічну обґрунтованість заходів подолання цього дефіциту, а також підготовку та організацію виробництва високоякісних домішок до продуктів.

Оцінка стану закладів охорони здоров'я

Стан закладів охорони здоров'я оцінюється з використанням таких показників: кількість лікарняних закладів; кількість лікарняних ліжок; кількість лікарських амбулаторно-поліклінічних закладів; кількість та пропускна здатність амбулаторно-поліклінічних закладів; кількість станцій швидкої медичної допомоги; кількість стоматологічних поліклінік; кількість будинків-інтернатів для пристарілих та інвалідів тощо. Крім того, для більш ґрунтовного аналізу стану закладів охорони здоров'я використовують такі питомі показники, як кількість лікарняних закладів на 10 000 чоловік населення, кількість лікарняних ліжок на 10 000 чоловік населення. До основних економічних показників належать: обсяг фінансування діяльності закладів охорони здоров'я (грн.), обсяг платних послуг (грн.), витрати на утримання лікарняних закладів (грн.) тощо.

Ресурсний потенціал ланок системи охорони здоров'я визначається потужністю наявної матеріально-технічної бази, її окремих закладів, обсягами та структурою кадрового забезпечення. Важливо знати кількість та потужність амбулаторно-поліклінічних закладів, лікарень, фельдшерсько-акушерських пунктів, стан мережі закладів охорони здоров'я матері і дитини, будинків-інтернатів для людей похилого віку та інвалідів, об'єктів рекреаційного комплексу.

Для оцінки забезпеченості лікувальних закладів лікарями використовують такі показники: загальна кількість лікарів усіх спеціальностей та кількість лікарів на 10 000 чоловік населення. До загальної кількості

лікарів включають всіх лікарів з вищою медичною освітою на кінець року, які зайняті у лікувальних, санаторно-курортних, санітарних закладах, закладах соціального захисту, освіти, науково-дослідних інститутах тощо.

У лікувальних закладах задіяна значна кількість лікарів. Кількість лікарів на 10 000 населення за період з 1990 р. по 2002 р. збільшилась на 7 %, по окремих регіонах відмічено більш інтенсивне збільшення цих фахівців: на території Поліського та Подільського регіонів — на 14%, Карпатського — на 11 %. На території окремих областей кількість лікарів значно збільшилась, наприклад, в Рівненській області — на 22%, Житомирській — на 18,5%, Хмельницькій — на 19%, Полтавській — на 22%, Херсонській — на 50%, Чернівецькій — 20%.

Забезпеченість лікарями окремих регіонів наведена в табл. 5.8.

Таблиця 5.8
Кількість лікарів за регіонами

Регіони	Кількість лікарів, тис. чол.		2002 р. у % до 1990 р.	Кількість лікарів на 10 000 чол. населення		2002 р. у % до 1990 р.
	1990 р.	2002 р.		1990 р.	2002 р.	
Поліський	27,8	29	104,3	32,7	37,1	114
Подільський	30,1	31,9	106	38,4	43,8	114
Степовий	53,6	50,2	93,7	41,4	45,1	109
Карпатський	28,5	30,4	106,7	43,4	48,3	111
Донбаський	50,4	49,0	95,2	44,1	47,5	108
Крим	15,5	12,8	82,6	64,2	52,7	82
м. Київ	21,2	21,9	103,3	81,3	85,2	105
Усього по Україні	227,2	224,2	98,7	44,0	46,9	107

Одночасно за останній період зменшилась на 20 % кількість лікувальних закладів, що надають амбулаторно-поліклінічну допомогу населенню, до складу яких входять всі медичні заклади, що ведуть амбулаторний прийом (поліклініки, амбулаторії, диспансери, лікарські пункти охорони здоров'я тощо). Складна ситуація, наприклад, склалася на Донеччині, де за останні 10 років вугільна галузь втратила 20 санаторіїв-профілакторіїв,

56 баз відпочинку й пансіонатів. Удвічі зменшилося число оздоровлених у санаторіях-профілакторіях і уп'ятеро — забезпеченість путівками в оздоровниці профспілок. Через брак коштів на шахтах ліквідовано дієтичне і підземне харчування, не функціонують інгаляторії і фотарії.

На 34% зменшена загальна кількість ліжок, які забезпечені необхідним устаткуванням і готові до прийому хворих.

Інтенсивно зменшується кількість лікарняних ліжок на території Поліського та Подільського регіонів — на 34%, в тому числі у Волинській — на 40%, Рівненській — на 35%, Житомирській — на 42%, Вінницькій — на 39% областей. Зменшення кількості лікарняних ліжок на 25-30% відмічено в інших регіонах, в Кіровоградській області — на 34%, Донецькій — на 34%, Чернівецькій — на 31%. Забезпеченість лікувальних закладів лікарняними ліжками за окремими регіонами з розрахунку на 10 000 населення наведена в табл. 5.9.

Таблиця 5.9

*Кількість лікарняних ліжок
на 10 000 чоловік населення за регіонами*

Регіони	Кількість ліжок		2002 р. у % до 1990 р.
	1990 р.	2002 р.	
Поліський	136,1	90,1	66
Подільський	138	90,9	66
Степовий	137,7	102,6	74,5
Карпатський	125,2	91,7	73
Донбаський	138,4	99,8	72
Крим	115,5	89,6	77,6
м. Київ	139,9	115,7	82,7
Усього по Україні	135,5	97,3	71,8

Міністерством охорони здоров'я України створено державну програму забезпечення населення лікарськими засобами. Цей документ має гарантувати народу доступність медпрепаратів, їх якість і безпеку. Мета цієї програми — виробити національну фармакологічну політику, у рамках якої незабаром буде розроблено спеціальний перелік

українських препаратів і стандарти лікування. Ці ліки випускатимуть наші фармацевтичні підприємства (всього в Україні їх 150, із яких 7 мають національний стандарт якості GMP). Ті препарати, що вітчизняна фармакологія не може випускати, робитимуть на спільних підприємствах або закуповуватимуть за кордоном. За ствердженнями фармакологів ліки, виготовлені з української сировини, ефективніші для людей, ніж західні зразки. Між тим імпорт на українському ринку ліків становить 46% загального обсягу фармацевтичної продукції.

Українські вчені створюють високоефективні лікарські засоби. Науковий колектив підприємства «Індар» налагодив виробництво таких життєво необхідних, стратегічних лікарських препаратів для лікування цукрового діабету, як інсулін.

Цукровий діабет — одна із найнебезпечніших хвороб. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, кількість хворих на цю недугу у світі подвоюється кожні 15 років. В Україні зареєстровано майже 1 млн. хворих на цукровий діабет, 130 тисяч із них — інсулінозалежні.

Підприємство «Індар» — лідер із впровадженням нових біотехнологій — четверте підприємство у світі, яке спеціалізується на повному циклі виробництва інсулінів. Тут налагодили випуск 28 найменувань інсулінів: людських рекомбінантних та напівсинтетичних, свинячих монокомпонентних, короткої, середньої і тривалої дії у флаконах та картриджах. Виробництво цих ліків відбувається з повним технологічним циклом, включаючи синтез кристалів інсуліну. Контроль якості продукції «Індару» поставлено на серйозну наукову основу.

На заводі працює власний біотехнологічний центр, що разом із науковцями Національної академії наук, Академії медичних наук провадить інтенсивні роботи з впровадження у виробництво сучасних біотехнологій, зокрема генно-інженерних та напівсинтетичних інсулінів, гормону росту, еритропоетину, інших препаратів та ліків. Якість інсулінів, що їх випускають на заводі, відповідає вимогам найвищих світових стандартів — субстанції інсулінів виробляють з 99 % рівнем очищення. Це найвищий рівень у виробництві білкових препаратів, що забезпечує високу якість виробленої продукції. До того ж ціна інсулінів значно нижча від вартості аналогічних препаратів іноземних виробників.

Науковий колектив підприємства разом із Національною академією наук України і з Академією медичних наук рухається до нових досягнень у діабетології як науки, у створенні інших білкових препаратів. Це стосується і гормону росту, еритропоетину, і систем очищення, то їх використовують під час виробництва нових фармацевтичних препаратів на заводі.

Останнім часом в регіонах України приділяється увага створенню центрів екстреної медичної допомоги та медицини катастроф. Створення таких центрів буде сприяти загальному покращенню медичного обслуговування населення.

Медицина катастроф — це окрема галузь охорони здоров'я. Одночасно вона є особливим видом державної аварійно-рятувальної служби, її фахівці надають безоплатну медичну допомогу потерпілим від надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру, а також рятувальникам та особам, які беруть участь у ліквідації наслідків катаклізмів. Саме ця служба організовує взаємодію медичних сил і засобів незалежно від їх відомчого підпорядкування у надзвичайних ситуаціях.

Лікарі-консультанти центру екстреної медичної допомоги та медицини катастроф надають екстрену виїзну консультативну допомогу у повсякденному режимі. Крім того функцією центру є навчання лікарів і середнього медичного персоналу з питань медицини катастроф. Враховуючи кращий світовий досвід і життєві потреби, організовують навчання основам теоретичних знань з надання реанімаційної допомоги і практичних навичок певним категоріям населення: працівникам дорожньої автомобільної служби, органів внутрішніх справ, пожежним, охоронцям, водіям, працівникам АЕС і залізничного транспорту, особливому складу спеціалізованих формувань тощо.

В такому центрі є спеціальні бригади готовності першої і другої черги, визначено лікувальні заклади і ліжка, які входять до структури медицини катастроф. Створюють резерв лікарів-консультантів, запас лікарських засобів на випадок виникнення надзвичайних ситуацій. Працівники центру здатні надавати невідкладну медичну допомогу під час транспортування важкохворих, травмованих, потерпілих з району катастрофи до обласного центру.

Для забезпечення виконання загальнодержавних та регіональних програм з охорони здоров'я необхідні бюджетні кошти. Складність економічного стану країни негативно впливає на фінансування діяльності установ охорони здоров'я, як наслідок, на результати їх діяльності. Протягом останніх п'яти років фінансування заходів охорони здоров'я населення країни за рахунок бюджетних коштів становило на рівні 3-4,5 % видатків державного бюджету. В сучасних умовах на потреби охорони здоров'я виділяється в 2-2,5 рази менше коштів їх потреби. Бюджетні кошти витрачаються, головним чином, на заробітну плату медичним працівникам, комунальні платежі, обладнання тощо. На лікування пацієнтів залишаються незначні суми. Відповідно до «Основ законодавства України про охорону здоров'я» — базового документу, що визначає потреби галузі у фінансуванні, державне фінансове забезпечення не може бути менше 10% національного доходу. В дійсності витрати на охорону здоров'я складають 2,7-3,1 % загального обсягу ВВП. А за висновками Всесвітньої організації охорони здоров'я, за умов, коли витрати на охорону здоров'я становлять менше 5 % від ВВП, галузь не здатна виконувати свої функції.

Враховуючи обмежену можливість бюджету необхідним є подальше удосконалення управління системою охорони здоров'я. В цьому плані важливим є реструктуризація галузі, організація договірної системи взаємин між місцевими органами влади і лікувально-профілактичними закладами чи лікарнями тощо.

5.4. Соціальний захист та соціальне забезпечення людей

Відповідно Конституції України створюються умови для досягнення високого матеріального добробуту громадян, запровадження дієвої системи соціального захисту усіх членів суспільства, для вільного та всебічного розвитку, для самореалізації можливостей кожної людини.

У всіх європейських державах запроваджені певні принципи і правила соціального захисту громадян, що забезпечує соціальну стабільність у державі. На соціальний захист витрачається 28 % ВВП, а разом із пенсіями і медичним обслуговуванням — більше як 32 %.

Від реалізації заходів соціально-економічного змісту залежить створення соціально орієнтованої економіки. Для цього виділяються значні кошти, хоча їх обсяг обмежений, не достатній для забезпечення високого рівня соціальних потреб населення. Створення умов для соціального захисту та соціального забезпечення людей сприяє прийняттю Верховною Радою України низки законів, які визначають рівень стандартів та гарантій, формують систему соціальної безпеки для всіх громадян.

Законом України «Про соціальні послуги» (2003 р.) визначений склад соціальних послуг, до яких відносять надання соціальних послуг особам, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги. Це такі життєві обставини, за яких особа набуває права на отримання соціальних послуг: інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку зі старістю або станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла або роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічний чи психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа.

До основних форм надання соціальних послуг відносять матеріальну допомогу та соціальне обслуговування.

Матеріальна допомога надається у вигляді грошової або натуральної допомоги: харчових продуктів, засобів санітарії і особистої гігієни, засобів догляду за дітьми, одягу, взуття та інших предметів першої потреби, палива, а також технічних і допоміжних засобів реабілітації.

Соціальне обслуговування здійснюється шляхом надання соціальних послуг: за місцем проживання особи (вдома); у стаціонарних інтернатних установах та закладах; у реабілітаційних установах та закладах; в установах та закладах денного перебування; в установах та закладах тимчасового або постійного перебування; в територіальних центрах соціального обслуговування; в інших закладах соціальної підтримки (догляду).

Конкретними видами соціальних послуг можуть бути: • соціально-побутові послуги — забезпечення харчовими продуктами, транспортними послугами, виклик лікаря, придбання та доставка медикаментів;

- психологічні послуги — надання консультацій з питань психічного здоров'я, застосування психодіагностики, надання медичних порад;
- соціально-педагогічні послуги — організація індивідуального навчального та виховного процесів, дозвілля, спортивно-оздоровчої, технічної та художньої діяльності;
- соціально-медичні послуги — підтримка та охорона здоров'я, здійснення профілактичних, лікувально-оздоровчих заходів, працетерапія;
- соціально-економічні послуги — надання натуральної чи грошової допомоги;
- юридичні послуги — надання консультацій з питань законодавства, здійснення прав та інтересів осіб;
- послуги з працевлаштування — пошук підходящої роботи, сприяння у працевлаштуванні та соціальне супроводження працевлаштованої особи.

Соціальні послуги можуть надаватися за плату і безоплатно.

Безоплатні соціальні послуги державні і комунальні органи влади надають у визначених державними стандартами соціального обслуговування обсягах трьом категоріям осіб:

- 1) громадянам, не здатним до самообслуговування у зв'язку з похилим віком, хворобою, інвалідністю і що не мають рідних, які повинні забезпечити їм догляд і допомогу;
- 2) безробітним, постраждалим від стихійного лиха чи катастроф, біженцям (якщо їх середньомісячний сукупний дохід нижче за встановлений прожитковий мінімум);
- 3) дітям та молоді, які потрапили у складну життєву ситуацію у зв'язку з інвалідністю, хворобою, сирітством, безпритульністю, малозабезпеченістю, конфліктами і жорстким ставленням в сім'ї.

Для забезпечення громадян послугами передбачено функціонування тимчасових притулків, у т. ч. для неповнолітніх, в яких організовується тимчасове проживання громадян без визначеного місця проживання та інших осіб з наданням їм відповідної допомоги. Запроваджується також діяльність волонтерів — осіб, які добровільно здійснюють благодійну, неприбуткову та вмотивовану діяльність, що має суспільно корисний характер.

*Оплата праці як соціальна гарантія для
забезпечення необхідних умов для життя, як
фактор економічної стабільності*

Формування економічної стабільності у розвитку окремих регіонів та країни в цілому безпосередньо залежить від системи економічних перетворень і на цій основі фінансування соціальної сфери. До складової частини соціально спрямованої ринкової економіки належить визначення вартості національної робочої сили, реформування системи заробітної плати. Прихід до влади прагматично та реалістично налаштованих політиків визначив прийняття рішень, що безпосередньо пов'язують зростання добробуту населення від економічного зростання. Тільки в залежності від росту внутрішнього валового продукту залежить темп соціально-економічного розвитку, стабільність рівня інфляції, ліквідація такого негативного явища, як заборгованість по заробітній платі, сталий характер соціально-трудових відносин у суспільстві.

Необхідність реальної оцінки робочої сили — один із шляхів підвищення продуктивності праці, зростання економічного потенціалу, створення надійного фундаменту для соціального захисту населення.

Традиційно існувала та ще існує висока норма експлуатації власної робочої сили, що проявляється в значно нижчому порівняно з іншими країнами рівні оплати праці. У цілому по народному господарстві України частка заробітної плати в собівартості продукції в середньому становить приблизно 10%, тоді як в Європі та США цей показник на рівні 40%, а в наукоємних галузях і сфері послуг — до 90%.

Одночасно у структурі собівартості одиниці продукції домінують витрати на паливно-енергетичні ресурси, оплата банківського кредиту, непомірні податки, амортизаційні відрахування. Існує чітко виражене протиріччя між надзвичайно високим порівняно з європейськими стандартами рівень кваліфікації робочої сили і найнижча її вартість. Низька заробітна плата загрожує деградацією найкваліфікованіших структур національної робочої сили.

Рівень заробітної плати залежить від виду економічної діяльності та від впливу факторів, пов'язаних з територіальним розташуванням регіону. Протягом останнього періоду в Україні приймаються заходи

по підвищенню заробітної плати — за останні 4 роки заробітна плата виросла в 2,5-2,6 рази. В той же час зберігається значний розрив у рівні оплати праці в окремих галузях економіки. Максимальний рівень заробітної плати перевищує мінімальний в 4-4,9 рази. Значні відмінності склалися у рівні оплати праці в окремих видах економічної діяльності, про що свідчать дані, наведені в табл. 5.10.

Таблиця 5.10.

Середньомісячна номінальна заробітна плата за основними видами економічної діяльності

	2000 р.	2004 р.	2004р. у% до 2000 р.
	грн.		
Всього	230	590	256,5
Промисловість	302	743	246
Сільське та лісове господарство	114	311	272,8
Транспорт і зв'язок	336	843	250,9
Будівництво	260	709	272,7
Готелі та ресторани	178	429	241
Освіта	156	429	275
Охорона здоров'я та соціальна допомога	138	351	254,3
Культура та спорт	135	383	283,7
Фінансова діяльність	560	1258	224,6
Державне управління	335	691	206,3

Найвищий рівень заробітної плати у працівників банківської сфери — в 2,1 рази більший порівняно із середнім рівнем заробітної плати по країні. У працівників транспорту і зв'язку рівень заробітної плати більший за середній рівень заробітної плати по країні на 43 % у працівників промисловості — відповідно на 25 %.

Найнижчий рівень заробітної плати у працівників сільського та лісового господарства — майже в 2 рази порівняно із середнім рівнем заробітної плати по країні. Надзвичайно низький рівень заробітної плати у працівників охорони здоров'я — в 1,7 рази порівняно із середнім рівнем заробітної плати по країні, у працівників освіти — відповідно

в 1,4 рази, у працівників культури — в 1,5 рази порівняно із середнім рівнем заробітної плати по країні.

Існують розбіжності в оплаті праці в залежності від територіального розташування регіону (табл. 5.11).

Таблиця 5.11
*Середньомісячна номінальна заробітна
плата працівників за регіонами*

Регіони	Рівень заробітної плати, грн.		2004 р. у % до 2000 р.
	2000 р.	2004 р.	
Поліський	183	476	260
Подільський	169	453	268
Степовий	228	563	247
Карпатський	178	488	274
Донбаський	251	626	249
Крим	225	543	241
м. Київ	405	967	239
Усього по Україні	230	590	256

Найвищий рівень заробітної плати в м. Києві — в 1,6 рази більше порівняно із середньою заробітною платою по країні. Також високий рівень заробітної плати на території промислово розвинутого Донецького регіону — на 6% більше порівняно із середньою заробітною платою по країні. Протягом тривалого часу зберігається стала тенденція, яка характеризується тим, що середній рівень заробітної плати на території усіх за винятком Донецького регіонів залишається нижчим порівняно із рівнем середньої заробітної плати по країні.

На багатьох підприємствах високотехнологічного виробництва через вплив кваліфікованої робочої сили втрачено можливість виконання унікальних технологічних операцій.

Низька заробітна плата — головна причина затримки у впровадженні досягнень науково-технічного прогресу, негативне відношення до використання нових досягнень вчених. Нові високі технології

стають вигідними тільки при наявності високої вартості робочої сили. При низькій вартості робочої сили не вигідно використовувати науково-технічні надбання. В таких умовах зростання обсягів виробництва досягають екстенсивним шляхом, в результаті залучення дешевої робочої сили при наявності повної зайнятості населення.

Таким чином, висока вартість робочої сили — це важливий, стабільний резерв нагромадження національного багатства. Одночасно — це стабільні надходження коштів до бюджету та відрахування з бюджету для формування соціальних фондів та забезпечення соціального захисту населення.

В умовах ринкової економіки актуальною проблемою стає впровадження диференційованої оплати праці в залежності від кваліфікації, трудового вкладу, якості та обсягу виконаної роботи. У підприємницькій сфері така диференціація здійснюється гнучкіше, використовуючи фонд заробітної плати в рамках чинного законодавства.

У складному становищі опинилися працівники соціальної сфери. Рівень заробітної плати працівників окремих її галузей, зокрема охорони здоров'я, освіти, культури, соціального захисту, не відповідає вимогам часу. Не виконуються вимоги до рівня заробітної плати, що передбачені законодавством України, де визначено, що вона повинна бути на рівні, не нижчому від середньої заробітної плати у промисловості чи в народному господарстві загалом. В дійсності рівень заробітної плати в установах охорони здоров'я та соціального захисту становить 45-50%, в освіті — 55-60% від середньої заробітної плати у промисловості. Такий стан з оплатою праці в соціальній сфері є постійним джерелом соціального напруження у трудових колективах, причиною поширення бідності серед працюючих в освіті, культурі, охороні здоров'я, виникнення трудових конфліктів, страйків.

Негативно впливає періодичне підвищення мінімальної заробітної плати відповідно до збільшення прожиткового мінімуму у зв'язку з тим, що у такому випадку зростає найнижча заробітна плата, а оплата праці кваліфікованих працівників та спеціалістів залишається незмінною. Тому зараз третя частина лікарів мають заробітну плату майже на рівні прожиткового мінімуму. Не краще становище в інших галузях соціальної сфери.

Таке становище з оплатою праці веде до падіння її стимулюючої функції, слабкої залежності оплати праці від кваліфікації персоналу і фактичних результатів праці.

Для реалізації передбачених законодавством гарантій стосовно забезпечення належної оплати праці в галузях соціальної сфери необхідно запровадити оплату праці на основі Єдиної тарифної сітки. Вона побудована таким чином, що за основу вихідної бази прийнято рівень не нижче мінімальної заробітної плати, встановленого у законодавчому порядку. Тарифні оклади по розрядах, що забезпечують матеріальну зацікавленість у праці в міру зростання її складності та з урахуванням кваліфікації працівників, встановлюють на основі використання відповідних тарифних коефіцієнтів. Встановлена таким чином сітка оплати праці базується на зіставленні складності трудових функцій різних і груп і категорій персоналу, конкретних посадових обов'язків працівників і їх освітньою рівня з урахуванням змісту і характеру виконуваних робіт, керівництва підлеглими, ступеня самостійності та рівня відповідальності.

*Соціальний захист пенсіонерів, ветеранів та інвалідів,
пенсійне забезпечення та пенсійне страхування*

В Україні проведена певна робота по забезпеченню соціального захисту пенсіонерів, ветеранів та інвалідів. Соціальний захист пенсіонерів, ветеранів та інвалідів регулюється законами України «Про пенсійне забезпечення» (1991 р.), «Про загальнообов'язкове пенсійне страхування» (2003 р.), «Про недержавне пенсійне забезпечення» (2003 р.), «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (1993 р.), «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» (1991 р.), «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» та іншими правовими актами. Загальнодержавними і місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, відповідними організаційними комітетами здійснюються організаційні, соціальні та виховні заходи щодо створення належних умов для проживання пенсіонерів, ветеранів та інвалідів. Мова йде про ту частину громадян, яких називають золотим

поколінням, яке віддало кращі роки життя, а нерідко й здоров'я, створенню багатств, якими користуються в сучасні часи.

Це — покоління, яке вийшло переможцем у боротьбі з фашизмом, відстояло незалежність, нинішній суверенітет України.

Це — покоління, яке забезпечувало перемогу зброєю, матеріальними і продовольчими ресурсами на трудовому фронті, а у повоєнні роки відбудувало зруйноване народне господарство.

Це — покоління, дитинство якого припало на важкі воєнні роки і яке в народі отримало статус «діти війни».

Удосконалюється законодавча база щодо пенсійного забезпечення і соціального захисту, зростає рівень бюджетного фінансування програм соціальної підтримки ветеранів, надано статус інваліда війни учасникам бойових дій, які стали інвалідами внаслідок загального захворювання у повоєнний період, підвищено щомісячну грошову допомогу до пенсії інвалідам війни, спрощено порядок виплати ветеранам війни одноразової грошової допомоги до Дня Перемоги, проводяться щорічні медичні обстеження та диспансеризація.

Незважаючи на вжиті заходи, розміри пенсій залишаються низькими. Проблема бідності серед пенсіонерів стала найгострішою проблемою нашого суспільства, породжує невдоволення більшості пенсіонерів.

В умовах існуючих труднощів в економічному розвитку України місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування не вдається забезпечувати в повному обсязі вимоги Конституції і законодавства України щодо соціального, медичного і пенсійного забезпечення ветеранів і інвалідів. Низьким залишається рівень пенсійного забезпечення ветеранів. Лише частково задовольняються потреби ветеранів у забезпеченні транспортними засобами, зубопротезуванням, кардіостимуляторами, ліками на пільгових умовах та путівками для санаторно-курортного лікування.

В ряді областей незадовільно вирішується питання пільгового проїзду ветеранів війни, особливо у приміському транспорті. Гострою залишається проблема санаторно-курортного лікування, виплати компенсацій за невикористані путівки. Гармонійне реформування існуючої пенсійної системи забезпечується прийняттям законів «Про

загальнообов'язкове пенсійне страхування» (2003 р.) та «Про недержавне пенсійне забезпечення» (2003 р.). Введено нове, різнорівневе пенсійне законодавство, яке за принципами своєї побудови відповідає вимогам соціальної справедливості.

Запроваджена трирівнева система пенсійного забезпечення.

Перший рівень становить солідарна система загальнообов'язкового пенсійного страхування. Вона ґрунтується на засадах солідарності і субсидування та здійснення виплати пенсій і надання соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду.

Другий рівень — накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Вона ґрунтується на засадах накопичення коштів застрахованих осіб у Накопичувальному фонді, який створюється за рахунок страхових внесків застрахованих осіб для оплати довічних пенсій або одноразових виплат.

Третій рівень — система недержавного пенсійного забезпечення, яка ґрунтується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання з них громадянами пенсійних виплат, в тому числі з недержавних пенсійних фондів.

Закон надає право на отримання пенсій та соціальних послуг із солідарної системи двом категоріям громадян:

- 1) пенсіонерам, яким до дня набрання чинності цим законом уже було призначено пенсію відповідно до Закону «Про пенсійне забезпечення» (крім соціальних пенсій) або щомісячне довічне грошове утримання за іншими законодавчими актами (за умови, якщо вони не отримують пенсію з інших джерел);
- 2) і громадяни України, які застраховані згідно із законом та досягли встановленого пенсійного віку чи визнані інвалідами і мають необхідний для призначення відповідного виду пенсії страховий стаж. Страховий стаж визначається як період (строк), протягом якого особа підлягала державному соціальному страхуванню і сплату вал а збір на обов'язкове державне пенсійне страхування згідно із законодавством, що діяло раніше, та підлягає загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню згідно із цим законодавством і сплачує страхові внески.

До видів пенсійних виплат відносять:

- пенсія за віком;
- пенсія у зв'язку з інвалідністю внаслідок загального захворювання;
- пенсія у зв'язку з втратою годувальника.

Пенсія призначається після досягнення особою загальноустановленого пенсійного віку — 55 років для жінок та 60 років для чоловіків. Визначена диференціація розмірів пенсій залежно від:

- тривалості страхового стажу;
- розміру заробітної плати (доходу).

Це досягатиметься шляхом запровадження системи персоналізованого обліку відомостей про заробіток та сплату пенсійних внесків, на основі даних якої призначатимуть і виплачуватимуть пенсії. Ведення та обслуговування такої системи здійснює Пенсійний фонд України.

Солідарна система пенсійних виплат ґрунтуватиметься на внесках до неї коштів усіма працюючими громадянами країни та їхніми роботодавцями. З цих коштів і виплачуватимуться страхові пенсії.

Загальнообов'язкова система державного пенсійного страхування охоплюватиме усіх працюючих громадян (у тому числі й тих, хто забезпечує себе роботою самостійно, а також найманих працівників у приватному секторі економіки). Це створює рівні права на пенсійне забезпечення для всіх категорій громадян.

Нова форма нарахування пенсій передбачає розширення періоду врахування заробітку під час визначення розмірів пенсій, зарахування до страхового стажу періодів, за які сплачено страхові внески, та ставить майбутній розмір пенсії у залежність від величини заробітку, з якого сплачувались пенсійні внески, та страхового стажу протягом якого вони сплачувались.

Передбачені пільги більш пізнього виходу на пенсію порівняно із досягненням пенсійного віку у вигляді підвищення розміру пенсії.

Відповідно до закону пенсії та інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Законом запроваджується принципово новий механізм індексації пенсій. Так, у разі зростання середньої заробітної плати в Україні

індексацію пенсій планується проводити щорічно, на рівні не менше 20% темпів зростання заробітної плати за попередній рік.

Накопичувальну систему загальнообов'язкового державного пенсійного страхування намічено впровадити після формування необхідних економічних передумов та налагодження ефективного державного нагляду й регулювання в пенсійній сфері, а також за умови створення тут належної інфраструктури.

Сутність загальнообов'язкового накопичувального пенсійного страхування, яке запроваджуватиметься відповідно до нового законодавства, полягає в тому, що частина обов'язкових внесків до пенсійного фонду зосереджуватимуться у єдиному Накопичувальному фонді. Тут ці внески обліковуватимуться на індивідуальних пенсійних рахунках іромадян. За рахунок коштів Накопичувального фонду, що обліковуються на накопичувальних пенсійних рахунках, можна буде отримувати такі пенсійні виплати:

- довічну пенсію з установленим періодом;
- довічну обумовлену пенсію;
- довічну пенсію подружжя;
- одноразову виплату.

Довічна пенсія — це пенсійна виплата, сума якої визначається в договорі страхування довічної пенсії та сплачується у визначеному законом порядку застрахованій особі після досягнення нею пенсійного віку або членам її сім'ї чи спадкоємцям.

Кошти Накопичувального фонду інвестуватимуться в економіку країни для отримання інвестиційного доходу і захисту внесків від інфляційних процесів. Управління цими коштами здійснюватимуть обрані на конкурсній основі спеціальні компанії з управління активами, для яких зазначена діяльність є професійною і які матимуть на це ліцензії.

Безпосереднє зберігання пенсійних активів здійснюватиме банківська установа-зберігач, яка нестиме відповідальність за цільове використання цих активів. Адміністративне обслуговування цієї системи здійснюватиме Пенсійний фонд України.

Кошти на індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунках громадян будуть власністю цих громадян, які зможуть скористатися

ними з досягненням пенсійного віку або у випадках, передбачених законом, — і раніше цього терміну, наприклад, у разі набуття інвалідності. Виплати з Накопичувального фонду здійснюватимуться додатково до виплат із солідарної системи.

Введення накопичувального пенсійного страхування має позитивні переваги. Дасть можливість збільшити загальний розмір пенсійних витрат завдяки отримання інвестиційного доходу; посилює залежність розміру пенсії від трудового вкладу особи. Крім того, функціонування накопичувального пенсійного страхування поряд із солідарною пенсійною системою знижує ризик одержання громадянами низьких за розміром пенсії і певним чином страхує майбутніх пенсіонерів від негативних демографічних тенденцій та можливих коливань в економічному розвитку держави.

Основу системи добровільного недержавного пенсійного забезпечення становитимуть недержавні пенсійні фонди, які за типами поділятимуться на відкриті, корпоративні та професійні. В рамках цієї системи працівники матимуть можливість тільки в разі бажання майбутнього пенсіонера, додатково до заощаджень у загальнообов'язковій системі (Накопичувальному фонді) перераховувати внески до обраною ними недержавного пенсійного фонду.

Система недержавних пенсійних фондів дасть можливість залучати і кошти роботодавців (корпорацій, підприємств, компаній тощо) до формування пенсійних заощаджень їх працівників ще більше сприяти забезпеченню належного рівня добробуту громадян, які перебувають на заслуженому відпочинку. Передбачається, що внески до недержавних пенсійних фондів і від працівників, і їхніх роботодавців, а також отриманий інвестиційний дохід матимуть податкові пільги. Розмір пенсії в такій системі залежатиме від розміру страхових внесків, терміну, протягом якого ці внески накопичувались, та розміру отриманого на них інвестиційного доходу.

Таким чином, громадяни України можуть бути учасниками та отримувати пенсійні виплати одночасно з різних рівнів системи пенсійного забезпечення.

В складі заходів, спрямованих на покращення пенсійного забезпечення:

- встановлення розміру пенсії, якщо вона є основним джерелом існування, на рівні, не нижчому від прожиткового мінімуму, встановленого законом;
- підвищення рівнів пенсійного забезпечення працівників сфери освіти охорони здоров'я, культури та працівників інших бюджетних організацій, а також аграрного сектору;
- підвищення розмірів пенсій особам, які стали інвалідами внаслідок Чорнобильської катастрофи;
- удосконалення законів про пенсійне забезпечення з урахуванням практики їх застосування;
- подальше реформування системи оплати праці, посилення її стимулюючої ролі, поетапного наближення розміру мінімальної заробітної плати до прожиткового мінімуму;
- проведення послідовної роботи щодо створення економічних умов для запровадження накопичувальної системи: стабільного функціонування фінансових механізмів, інвестиційного ринку, ринку цінних паперів, дотримання гарантій захищеності пенсійних активів;
- посилення контролю за додержанням органами виконавчої влади вимог чинних законів у сфері пенсійного забезпечення тощо.

Соціальний захист дітей війни

Законодавством України визначений рівень соціального захисту громадян — дітей війни. До категорії громадян «дитина війни» відноситься особа, яка є громадянином України та якій на час закінчення (2 вересня 1945 року) Другої світової війни було менше 18 років.

Дітям війни надаються такі пільги:

- право на переважне залишення на роботі при скороченні чисельності або штату працівників;
- використання чергової відпустки в зручний для них час;
- одержання додаткової відпустки без збереження заробітної плати строком до двох тижнів на рік;
- виплата допомоги по тимчасовій непрацездатності в розмірі 100 % середньої заробітної плати незалежно від стажу роботи;

- першочергове відведення земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва, садівництва та городництва;
- безплатний проїзд усіма видами міського пасажирського транспорту, автомобільним транспортом загального користування в сільській місцевості, залізничним і водним транспортом приміського сполучення та автобусами приміських маршрутів у межах області (Автономної Республіки Крим) за місцем проживання;
- право на 25-відсоткову знижку при платі за користування комунальними послугами (газом, електроенергією тощо) у межах середніх норм споживання.

Дітям війни пенсії або щомісячне довічне грошове утримання чи державна соціальна допомога, що виплачується замість пенсії, підвищують на 30 відсотків мінімальної пенсії за віком. Фінансове забезпечення державних соціальних гарантій здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України.

Діти війни можуть створювати громадські організації, які утворюються та діють відповідно до законодавств України про об'єднання громадян. Реєстрація та легалізація інвалідських організацій, громадських організацій дітей війни, а також місцевих осередків таких організацій відбувається безплатно.

*Соціальний захист громадян, які постраждали
внаслідок Чорнобильської катастрофи*

Державними та регіональними органами влади проводиться значна робота, спрямована на забезпечення соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, виділяються кошти із державного бюджету на впровадження заходів, пов'язаних із мінімізацією наслідків катастрофи. Незважаючи на це існують недоліки у цій роботі, головним чином, пов'язані з відсутністю системної діяльності у створенні соціально-економічних, організаційних умов у сфері соціального захисту населення, яке постраждало внаслідок Чорнобильської катастрофи, та розвитку радіоактивно забруднених територій.

Враховуючи актуальність соціального захисту населення приймаються заходи такого змісту. Виділяють кошти на санітарно-курортне

лікування дітей-інвалідів, дітей-сиріт, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, а також дітей, які проживають на забруднених радіонуклідами територіях. Забезпечують ліками і санітарно-курортними путівками на лікування та оздоровлення дорослого населення, визначають порядок фінансування хірургічних операцій, комплексне лікування та реабілітацію громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. До складу заходів входить забезпечення передбачених законодавством виплат і компенсацій, підвищення пенсій за віком та пенсій по інвалідності учасникам ліквідації наслідків аварії та потерпілим від катастрофи, завершення переселення громадян із зони безумовного (обов'язкового) відселення та забезпечення житлом громадян, які самостійно переселяються із забруднених територій. На черзі — розробка загальнодержавної програми комплексного соціально-економічного розвитку територій, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС з метою відновлення виробничої та соціальної інфраструктури, розвитку продуктивних сил, заохочення виробничої діяльності на цих територіях, забезпечення екологічного благополуччя, збереження біорізноманіття, створення об'єктів державного природно-заповідного фонду.

Соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям та самотнім особам

Соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям здійснюється відповідно до Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» (2000 р.), спрямовується на реалізацію конституційних гарантій права громадян на соціальний захист. Відповідно до закону держава щомісяця надає допомогу малозабезпеченим сім'ям, які постійно проживають на території України, у грошовій формі в розмірі, що залежить від величини середньомісячного сукупного доходу сім'ї. Середньомісячний сукупний дохід сім'ї обчислюється як середній за місяць дохід усіх членів сім'ї з усіх джерел надходжень протягом шести місяців, що передують місяцю звернення сім'ї до органу соціального захисту населення за місцем проживання або до виконавчого комітету сільської, селищної ради за призначенням державної

соціальної допомоги. До малозабезпечених належить сім'я, яка з поважних або незалежних від неї причин має середньомісячний сукупний дохід нижчий від прожиткового мінімуму для сім'ї.

Розмір державної соціальної допомоги визначається як різниця між прожитковим мінімумом для сім'ї та її середньомісячним сукупним доходом, але не може бути більшим ніж 75 % прожиткового мінімуму для сім'ї.

До стабілізації економічного становища в Україні розмір державної соціальної допомоги визначається з урахуванням рівня забезпечення прожиткового мінімуму. Рівень забезпечення прожиткового мінімуму встановлюється виходячи з реальних можливостей видаткової частини Державного бюджету України і затверджується одночасно з прийняттям закону про Державний бюджет України на рік.

Державна соціальна допомога призначається на шість місяців.

Одиноким особам, визнаним за результатами медико-соціальної експертизи непрацездатними, які не мають інших джерел до існування, державна соціальна допомога може бути призначена на строк визнання особи непрацездатною. Одиноким особам, які досягли 65-річного віку і не мають інших джерел до існування, державна соціальна допомога може бути призначена довічно.

Молодіжна соціальна політика

Сутність напрямів практичної діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування стосовно впровадження заходів у сфері молодіжної політики визначаються Законом України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні».

В Україні стає необхідним реалізація державної молодіжної політики, яка визначає напрям діяльності державних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в інтересах молодої людини, суспільства, держави з врахуванням економічного, соціального, історичного та культурного розвитку країни, а також світового досвіду.

Останнім часом продовжують поглиблюватися негативні тенденції у сфері освіти, охорони здоров'я, професійної підготовки, працевлаштування та соціального захисту молоді.

Для забезпечення прав молодих громадян в рамках правової бази державної молодіжної політики, практичної діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування необхідно вирішити такі питання:

- забезпечити працевлаштування молоді, створити умови для ефективного розвитку молодіжного підприємництва, формування бізнес-центрів, молодіжних центрів праці;
- поліпшити матеріальне становище студентів; забезпечити надання протягом року пільг на проїзд у транспорті для студентів та учнів очної форми навчання; забезпечити першочергове працевлаштування та виділення житла випускникам з числа студентів-сиріт, студентів, які залишились без піклування батьків та студентів-інвалідів; створити умови для оздоровлення студентів-сиріт, студентів-інвалідів, студентів з малозабезпечених сімей; вирішити питання щодо надання пільгових довгострокових кредитів найменш соціально захищеним категоріям молоді на отримання вищої освіти; залучити підприємства різних форм власності для надання пільгових послуг студентам на транспорті, в громадському харчуванні, культурних, освітніх, житлово-комунальних закладах та розвитку молодіжного туризму; здійснити заходи щодо сприяння соціальному становленню молодих та студентських сімей, надання їм відповідної соціально-консультативної, адресної, речової допомоги; надання можливостей для оздоровлення малозабезпечених, багатодітних молодих і студентських сімей; забезпечити першочергове працевлаштування випускників з числа студентських подружжів в межах одного населеного пункту тощо;
- сприяти наданню довгострокових пільгових кредитів молодим сім'ям та самотнім молодим громадянам на будівництво житла;
- забезпечити комплексну допомогу молодим людям, які проживають в сільськогосподарських регіонах, малонаселених місцевостях та малих містах;
- розробити механізм підтримки та заохочення молодих науковців, забезпечити умови для реалізації їх потенціалу. Сприяти творчому розвитку молоді, створенню мережі інформаційних інтернет-центрів, клубів за інтересами тощо;

- для оздоровлення молодих людей, розвитку молодіжного туризму здійснити заходи щодо створення мережі молодіжних та дитячих таборів відпочинку, розробити механізм пільгового використання оздоровчих закладів у літній період;
- забезпечити розповсюдження засобами масової інформації культурно-просвітницьких, виховних теле- і радіопрограм для сім'ї, дітей та молоді, що сприятимуть пропаганді національних, загальнолюдських духовних та моральних цінностей;
- сприяти організації діяльності мережі державних та громадських закладів соціального призначення для надання соціальної допомоги, соціальних послуг, соціальної профілактики та реабілітації молоді, дітей, жінок та різних категорій сімей;
- забезпечити фінансування молодіжних програм з урахуванням їх ефективності, спрямованих на соціальну підтримку молоді, дітей, сім'ї та жінок, а також проектів молодіжних громадських організацій.

Соціальний захист дитинства та заходи щодо запобігання безпритульності

Складовою частиною законодавства про охорону дитинства є Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (2005 р.), що визначає правові, організаційні, соціальні засади та гарантії державної підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Законом визначена сутність державної політики щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Це — створення умов для реалізації права кожної дитини на виховання в сім'ї; виховання та утримання дітей за принципом родинності; сприяння усиновленню дітей; захист майнових, житлових та інших прав та інтересів таких дітей; створення належних умов для їх фізичного, інтелектуального і духовного розвитку, підготовки дітей до самостійного життя; створення умов для надання психологічної, медичної та педагогічної допомоги; забезпечення вільним вибором сфери професійної діяльності, яка б оптимально відповідала потребам

та бажанням особистості цих дітей та запитам ринку праці; належне матеріально-технічне забезпечення незалежно від форми влаштування та утримання таких дітей тощо;

Держава здійснює повне забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Допомога та утримання таких дітей не можуть бути нижчими за встановлені мінімальні стандарти, що забезпечують кожній дитині рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального та соціального розвитку на рівні, не нижчому за встановлений прожитковий мінімум для таких осіб.

Право на повне державне забезпечення в навчальних закладах мають діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, віком до вісімнадцяти років та особи з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, при продовженні навчання — до двадцяти трьох років.

Особам із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які навчаються, крім повного державного забезпечення виплачується стипендія в розмірі, який на 50% перевищує розмір стипендії у відповідному навчальному закладі, а також виплачується 100% заробітної плати, яка нарахована в період виробничого навчання та виробничої практики. Крім того їм виплачується допомога на придбання навчальної літератури, одягу, взуття.

Державні соціальні стандарти, нормативи забезпечення є однаковими для всіх дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, незалежно від форми їх влаштування та утримання.

Основними причинами виникнення безпритульних дітей, як прошарку суспільства, є низка економічних та соціальних факторів, серед яких:

- соціальне розшарування суспільства;
- зниження доходів і рівня життя населення;
- бідність більшої частини населення;
- безробіття;
- зниження ролі і статусу сім'ї як вагомого соціального інституту;
- недостатня ефективність в роботі навчальних закладів;
- відсутність можливостей для реалізації конституційних прав громадян.

Недостатньою вважається робота місцевих органів влади, органів місцевого самоврядування щодо запобігання дитячій безпритульності. Труднощі у вирішенні проблеми безпритульності дітей посилюють демографічну небезпеку, провокує її довгострокові негативні наслідки, створюючи загрозу безпеці держави в цілому.

Заходи, що здійснюються органами державної влади та органами місцевого самоврядування, включають виконання робіт, спрямованих на покращення роботи з безпритульними дітьми. Важливе значення має посилення відповідальності батьків або осіб, що їх замінюють, посадових осіб за неналежне виховання дітей, порушення їх прав, жорстоке поводження з ними. Забезпечується економічне стимулювання суб'єктів підприємницької діяльності, які надають благодійну допомогу закладам для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, для вирішення питань дитячої безпритульності. Вживаються заходи щодо збереження і розвитку відповідно до потреб регіону діючої мережі шкіл-інтернатів, забезпечення фінансуванням їх діяльності; забезпечення безплатного або на пільгових умовах доступу дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, до користування культурно-освітніми закладами, занять у спортивних закладах. Виникає потреба у вдосконаленні діяльності комп'ютерних клубів, ігрових залів, інтернет-кафе. Важливим є здійснення організаційних заходів щодо щорічного повноцінного оздоровлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Служби у справах неповнолітніх, центри соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, підрозділи кримінальної міліції у справах неповнолітніх мають бути в повному обсязі забезпечені кадрами, матеріально-технічними засобами для їх діяльності. Потребує вдосконалення система підготовки та перепідготовки фахівців — педагогів, психологів, соціологів, юристів, медичних працівників і працівників органів внутрішніх справ для роботи в органах і службах у справах неповнолітніх і спеціальних установах для неповнолітніх.

При формуванні місцевих бюджетів щорічно необхідно передбачати фінансові ресурси для створення, утримання, розвитку закладів соціального захисту для дітей, у тому числі притулків для неповнолітніх, центрів соціально-психологічної реабілітації дітей, центрів медико-со-

ціальної реабілітації неповнолітніх, а також фінансування соціальних програм і заходів щодо соціального і правового захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

5.5. Культура і мистецтво

Поняття культури визначається як історично сформований рівень розвитку суспільства, творчих сил, здібностей людей, виражений у певних формах організації життя, діяльності людей, а також у створених ними матеріальних та духовних цінностях. У звуженому визначенні поняття культури визначають як сфера духовного життя людей.

Мистецтво визначається як різновид людської творчої діяльності. Це — література, живопис, графіка, скульптура, музика, театр, кіно, декоративно-прикладне мистецтво тощо.

До закладів культури належать театри, філармонії, музеї, бібліотеки, кінотеатри, організації телебачення та радіомовлення, заклади культури клубного типу, цирку, парки культури та відпочинку, поза-шкільні заклади естетичного виховання і дозвілля дітей та юнацтва.

Стан та розвиток закладів культури оцінюють з використанням таких показників:

- кількість закладів культури та мистецтва, в т.ч. кількість театрів, концертних організацій, закладів культури клубного типу, кінотеатрів, музеїв, бібліотек, дитячих оздоровчих таборів;
- забезпеченість населення закладами культури;
- відвідування населенням закладів культури і мистецтва;
- випуск книжок, журналів та газет;
- показники, що характеризують забезпечення закладів культури професійними фахівцями;
- економічні показники діяльності закладів культури, забезпечення фінансовими ресурсами.

Театри та театральна справа

Діяльність театрів та театральних колективів спрямована на формування і задоволення творчих потреб громадян, їх естетичне виховання,

збереження, розвиток та збагачення духовного потенціалу народу. Театри забезпечують створення, публічне виконання, публічний показ, поширення та збереження творів театрального мистецтва; створюють умови для розвитку театральної творчості, підготовки професійних кадрів, пропаганди кращих зразків театрального мистецтва.

Відповідно Закону України «Про театри і театральну справу» (2005 р.), театри, що створюються і діють на території України, відрізняються за видами театрального мистецтва, формою власності, спрямованістю на різні верстви населення та іншими ознаками. Засновниками театру можуть бути органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, юридичні або фізичні особи. Підставою для створення театрів є соціально-економічні, національні, культурно-мистецькі потреби регіонів та наявність відповідних творчих, кадрових і матеріально-технічних можливостей. Театри, засновані на державній або комунальній власності, мають відповідно статус державного чи комунального театру.

Наявність театрів та розвиток театральної справи на території окремих регіонів характеризується даними, наведеними в табл. 5.12.

Таблиця 5.12
Наявна кількість театрів за регіонами

Регіони	Кількість театрів	% від загальної кількості
Поліський	13	10
Подільський	11	8,4
Степовий	30	22,9
Карпатський	22	16,8
Донбаський	15	11,4
Крим	10	7,6
м. Київ	30	22,9
Усього по Україні	131	100

Найбільша кількість театрів розташована в м. Києві та на території Степового регіону — 22,9% від загальної кількості, в т.ч. в м. Дніпропетровську — 9 театрів, в м. Одесі — 9 театрів. За кількістю театрів

виділяється Карпатський регіон, де зосереджено 16,8% від загальної кількості театрів, в т.ч. у м. Львові — 10 театрів. Значними центрами театральної культури рахуються м. Харків, де є 6 театрів і м. Донецьк — 5 театрів.

Фінансування діяльності театрів залежно від форм власності, статусу та інших ознак здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету, а також коштів підприємств, установ, організацій, громадян та їх об'єднань. Додатковими джерелами фінансування є кошти від продажу квитків на театральну виставу; кошти та майно, одержані за роботи, які виконує театр на замовлення; доходи від реалізації сувенірної продукції і видавничої діяльності з історії, теорії та практики театру; спонсорські надходження та благодійні внески тощо.

Державні органи влади та органи місцевого самоврядування сприяють розвитку театральної справи. До складу основних заходів входять:

- забезпечення соціально-економічних, правових умов для ефективної діяльності театрів;
- підтримка і розвиток мережі театрів, забезпечення їх сучасним технічним обладнанням покращення її матеріально-технічної бази;
- надання пільг щодо оподаткування та кредитування, морального і матеріального заохочення осіб, які зробили значний внесок у театральну справу;
- сприяння науковим дослідженням у галузі театру і театральної справи;

забезпечення підготовки фахівців театального мистецтва у вищих навчальних закладах та підвищення фахової кваліфікації творчих працівників театрів, їх правовий і соціальний захист; забезпечення охорони, збереження та утримання театральних будівель (споруд, приміщень), що є об'єктами державної та комунальної власності;

підтримка видатних діячів театру, молодих талановитих авторів та виконавців шляхом встановлення державних, комунальних та галузевих стипендій і премій;

сприяння міжнародному співробітництву в галузі театру і театральної справи.

Музеї

На території кожного регіону здійснюють роботу музеї - - культурно-освітні та науково-дослідні заклади. Основними напрямками музейної діяльності є культурно-освітня, науково-дослідна діяльність, комплектування музейних зібрань, експозиційна, фондова, видавнича, реставраційна, пам'яткоохоронна робота.

Відповідно Закону України «Про музеї та музейну справу» (1995 р.) музеї поділяються на історичні, археологічні, краєзнавчі, природничі, літературні, мистецькі, етнографічні, технічні, галузеві тощо. На основі ансамблів, комплексів пам'яток та окремих пам'яток природи, історії, культури та території, що становлять особливу історичну, наукову і культурну цінність, можуть створюватись історико-культурні заповідники, музеї-заповідники, музеї просто неба, меморіальні музеї-садиби.

Музеї можуть бути: загальнодержавні — засновниками яких є центральні органи державної виконавчої влади; республіканські (Автономної Республіки Крим) — засновниками яких є органи державної виконавчої влади Автономної Республіки Крим; місцеві — засновниками яких є відповідні місцеві органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, громадяни.

Культурно-освітня та наукова діяльність музеїв має велике значення у здійсненні комплектування, збереження, вивчення та використання пам'яток історії, природи, матеріальної та духовної культури, у забезпеченні етичного та естетичного виховання населення.

Наявність музеїв та розвиток справи на території окремих регіонів залежить від багатьох факторів, характеризується даними, наведеними в табл. 5.13.

Найбільша кількість музеїв розташована в м. Києві — 29 музеїв. За кількістю музеїв на території окремих регіонів виділяються такі області:

Чернігівська та Київська — відповідно 23 і 16 музеїв — Поліський регіон;

Вінницька, Черкаська та Полтавська — відповідно 24, 23 і 19 музеїв — Подільський регіон;

Запорізька, Кіровоградська — відповідно 19 і 18 музеїв — Степовий регіон;

Львівська і Івано-Франківська — відповідно 17 і 15 музеїв — Карпатський регіон;

Харківська і Донецька — відповідно 25 і 22 музеї — Донбаський регіон.

Таблиця 5.13

Наявна кількість музеїв за регіонами

Регіони	Кількість музеїв	% від загальної кількості
Поліський	74	19,7
Подільський	84	22,3
Степовий	64	17
Карпатський	42	11,2
Донбаський	61	16,2
Крим	22	5,9
м. Київ	29	7,7
Усього по Україні	376	100

Державні органи влади та органи місцевого самоврядування сприяють розвитку музейної справи. До складу основних заходів входять:

- забезпечення соціально-економічних і правових умов для ефективної діяльності музеїв;
- сприяння формуванню сучасної інфраструктури музейної справи;
- підтримка і розвиток мережі музеїв;
- забезпечення підготовки та підвищення фахової кваліфікації музейних кадрів, їх правовий і соціальний захист;
- бюджетне фінансування (у тому числі на дольових засадах) і пріоритетне матеріально-технічне забезпечення розробки і реалізації державних, регіональних і місцевих програм розвитку музейної справи;
- забезпечення охорони музеїв;
- підтримка фундаментальних і прикладних наукових досліджень, пов'язаних з музейною справою;
- сприяння міжнародному співробітництву в галузі музейної справи.

Бібліотеки і бібліотечна справа

Працівники бібліотек спрямовують свою діяльність на накопичення, формування та збереження бібліотечних фондів, забезпечують бібліотечне обслуговування громадян з метою задоволення інформаційних, наукових і культурних потреб суспільства, збагачення духовного потенціалу народу. Бібліотечна справа — складова частина інформаційної, виховної, культурно-освітньої діяльності. Включає комплекс державних, громадських, наукових та практичних заходів, які забезпечують організацію діяльності бібліотек, їх науково-дослідну і методичну роботу, а також підготовку бібліотечних фахівців.

У бібліотеках акумулюються документально-інформаційні ресурси (книги, документи та інші носії інформації), які містять знання, набуті в процесі розвитку людства, сприяють піднесенню інтелектуального та культурного потенціалу суспільства.

Відповідно Закону України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» (1995 р.) бібліотеки, що діють на території України, відрізняються за своїми цільовим призначенням, складом користувачів, спеціалізацією бібліотечних фондів та іншими ознаками. Це публічні бібліотеки для дорослих, юнацтва, дітей; наукові і спеціальні, спеціалізовані бібліотеки загального користування, а також для осіб з фізичними вадами, бібліотеки навчальних закладів та наукових установ; універсальні, багатогалузеві бібліотеки тощо. Відповідно до значення і функцій утворюються бібліотеки: всеукраїнські, бібліотека Автономної Республіки Крим, обласні, районні, міські та сільські, централізовані бібліотечні системи. Віднесення бібліотек до зазначених категорій здійснюється відповідними органами Міністерства культури України, Автономної Республіки Крим, місцевими органами влади. Міністерство культури і туризму України визначає бібліотеки, що виконують функції науково-методичних центрів.

Засновниками бібліотек є органи державної влади, що створюють загальнодержавні бібліотеки, органи місцевого самоврядування створюють комунальні бібліотеки, колективи та окремі фізичні особи. Бібліотеки створюються відповідно до соціально-економічних, національних, культурно-освітніх, виробничих потреб суспільства

за наявності встановленого мінімуму бібліотечного фонду, матеріально-технічного та кадрового забезпечення. Бібліотеки, засновані на державній формі власності, створюються згідно з нормативами, встановленими відповідними відомствами. Бібліотеки можуть створюватись і діяти в усіх організаційно-правових формах.

Право на доступ до бібліотечних фондів та одержання бібліотечних послуг мають громадяни незалежно від походження, соціального і майнового стану, раси і національності, статі, освіти, мови, віку, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання.

Це право забезпечується створенням мережі загальнодоступних бібліотек, заснованих на державній формі власності, та шляхом державної підтримки загальнодоступних бібліотек, які засновані на інших формах власності і забезпечують безплатне надання основних видів бібліотечних послуг.

Наявність бібліотек та розвиток бібліотечної справи характеризується даними табл. 5.14.

Таблиця 5.14
Наявна кількість бібліотек за регіонами

Регіони	Кількість бібліотек	% від загальної кількості
Поліський	4612	22,6
Подільський	4699	23,1
Степовий	3952	19,4
Карпатський	3262	16
Донбаський	2789	13,7
Крим	923	4,5
м. Київ	143	0,7
Усього по Україні	20380	100

За кількістю бібліотек виділяється Подільський і Поліський регіони, де використовують відповідно 23,1% і 22,6% загальної кількості бібліотек. Серед областей слід виділити такі, на території яких налічується не менше 900-1000 бібліотек. Це — Житомирська, Вінницька, Тернопільська, Хмельницька, Донецька.

Фінансування державних бібліотек здійснюється за рахунок коштів державного бюджету на нормативній основі, що враховує забезпечення необхідного розвитку бібліотечної справи. Основними джерелами фінансування бібліотек, заснованих державними органами, є державний і місцеві бюджети; бібліотек, заснованих на колективній та приватній власності — кошти засновників.

Центральні органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування приділяють увагу розвитку бібліотечної справи. В складі заходів, спрямованих на підтримку та розвиток бібліотечної діяльності, такі:

- визначення державних потреб щодо бібліотечного обслуговування відповідно до норм, що гарантують незалежний рівень обслуговування;
- матеріально-технічне та науково-методичне забезпечення бібліотечної діяльності;
- координація робіт по об'єднанню бібліотек в єдину інформаційну систему;
- підготовка бібліотечних кадрів;
- контроль за діяльністю державних бібліотек, збереження ними єдиного бібліотечного фонду;
- організація наукових досліджень в галузі бібліотекознавства, бібліотекографії, документознавства та науково-інформаційної діяльності.

Кіномистецтво

Українське кіномистецтво відіграє помітну роль у збереженні національної самобутності, формуванні духовних та естетичних цінностей суспільства.

В Україні налічується чотири державних кіностудій — Національна кіностудія художніх фільмів імені О. П. Довженка, Одеська кіностудія художніх фільмів, Національна кіностудія України, Українська студія хронікально-документальних фільмів, понад 20 кіностудій недержавної форми власності та українсько-російське підприємство «Закрите акціонерне товариство «Ялтинська кіностудія». Обсяг кінопродукції

цих кіностудій незначний. Щорічно знімають таку кількість ігрових та неігрових фільмів, що становить лише 10-15% обсягів виробництва фільмів в 1990 р.

Кіномережа налічує 5,3 тис. кінотеатрів та залів з кіноустановками, що в цілому задовольняє потребу населення. Розташування кінотеатрів в окремих регіонах наведено в табл. 5.15.

Таблиця 5.15
Наявна кількість кінотеатрів та залів з кіноустановками за регіонами

Регіони	Кількість кінотеатрів	% від загальної кількості
Поліський	743	14,1
Подільський	1715	32,6
Степовий	1187	22,6
Карпатський	1186	22,6
Донбаський	240	4,5
Крим	139	2,6
м. Київ	51	1,0
Усього по Україні	5261	100

Найбільша кількість кінотеатрів та залів з кіноустановками розташована на території Подільського регіону — 32,6% загальної кількості, особливо в Тернопільській, Вінницькій та Полтавській областях. До областей, де є більше 300 кінотеатрів та залів з кіноустановками, входять Одеська, Херсонська, Закарпатська, Івано-Франківська та Чернівецька області.

Кількість кінотеатрів та залів з кіноустановками невпинно скорочується, особливо в сільській місцевості. Середньостатистичний глядач відвідує кінотеатр в середньому один раз за 4 роки, що не дає можливості повертати кошти, витрачені на виробництво фільмів. У зв'язку з передачею підприємств кінопрокату і кіно-відеомереж до комунальної власності більшість кінотеатрів існує лише за рахунок надання своїх приміщень в оренду. У більшості областей ліквідовано державні органи, відповідальні за процесами управління розвитком кіномережі.

Не забезпечуються повною мірою права інтелектуальної власності щодо кінотворів. Ринок кіно- і телепродукції на 95 % заповнено іноземною не завжди високоякісною продукцією. Від переповнення українського ринку зарубіжною кіно продукцією вітчизняна кінематографія втрачає значні кошти, які могли б стимулювати її розвиток. Матеріально-технічна база кінематографії матеріально і фізично застаріла і дедалі більше відстає від світового технологічного рівня.

Стан української кінематографії вимагає визначення правових, організаційних і економічних засад її розвитку, що можливо лише шляхом формування сучасної національної кіноіндустрії, яка відповідала б міжнародній практиці організації кінопроцесу.

Діяльність органів влади спрямована на відродження національної кінематографії, створення належних правових і економічних умов для розвитку національного кіномистецтва в ринкових умовах, формування сучасної самодостатньої національної кіноіндустрії. Цьому сприяє впровадження «Загальнодержавної програми розвитку національної кіноіндустрії на 2003-2007 роки», прийнятої Верховною Радою України в 2002 р. Для покращення діяльності у сфері кіномистецтва передбачено:

- розроблення механізму державної правової та економічної підтримки національного кіномистецтва, забезпечення державного протекціонізму у сфері кіномистецтва;
- формування сучасної національної кіноіндустрії, розвиток іродюсерської системи кіновиробництва;
- надання державної підтримки суб'єктам підприємницької діяльності в галузі кінематографії незалежно від форм власності;
- реформування наявної матеріально-технічної бази кінематографії, оснащення новітніми технологіями виробництва і показу фільмів, визначення пріоритетних технологічних напрямів;
- забезпечення розробки та виконання регіональних програм поліпшення кінообслуговування населення;
- забезпечення ефективного захисту прав інтелектуальної власності щодо кінотворів;

- збільшення кількості виготовлених повнометражних ігрових фільмів, серіалів, анімаційних (десятихвилинних) фільмів, телевізійних серіалів, просвітницьких і документальних фільмів;
- забезпечення співробітництва кінематографії і телебачення в галузі економічно обґрунтованого і взаємовигідного використання національного фонду фільмів, спільного виробництва та використання кіно- і телефільмів, впровадження новітніх екранних технологій, підготовка творчих та інженерно-технічних кадрів;
- переоснащення кінотеатрів на нові технології кінопоказу за світовими стандартами; збільшення кількості відвідувань кінотеатрів глядачами;
- поетапну реструктуризацію матеріально-технічної бази державних підприємств кінематографії через створення спеціалізованих сервісних підприємств з надання технологічних послуг усім суб'єктам, які займаються виробництвом кінопродукції;
- підвищення рівня підготовки фахівців в інформаційно-культурній сфері, запровадження спеціальностей з новітніх екранних технологій;
- розширення джерел фінансування кінематографії, розширення видатків з державного та місцевих бюджетів; запровадження збору на розвиток національної кінематографії, який мають сплачувати суб'єкти підприємницької діяльності, що займаються розповсюдженням і демонструванням в Україні іноземних фільмів незалежно від форм власності і підпорядкування;
- сприяння міжнародному кінематографічному співробітництву, забезпечення гідної присутності українського фільму на національному і світовому кіноринках.

Охорона культурної спадщини

Важливе значення має забезпечення охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання об'єктів культурної спадщини в суспільному житті, захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь. До об'єктів культурної спадщини відносять визначне місце, споруду, комплекс, їхні частини, водні

об'єкти, інші природні, природно-антропогенні об'єкти, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, історичного, архітектурного, мистецького, культурного погляду і зберегли свою автентичність.

В результаті охорони культурної спадщини впроваджуються організаційно-правові, матеріально-технічні, інформаційні та інші заходи з виявленням, наукового вивчення, класифікації таких об'єктів; запобігання їх руйнування, забезпечення, збереження, консервації, використання, пристосування та музеєфікації.

В Україні сформовані органи управління у сфері охорони культурної спадщини, до функціональних обов'язків яких входить вирішення визначених завдань. Державне управління у сфері охорони культурної спадщини здійснюється Кабінетом Міністрів України та спеціально уповноваженими органами охорони культурної спадщини. До складу таких органів входять: центральний орган виконавчої влади та органи охорони культурної спадщини, органи охорони культурної спадщини Автономної Республіки Крим, обласних, районних державних адміністрацій, місцевого самоврядування.

Важливе значення має вивчення та збереження археологічних пам'яток — решток життєдіяльності людей, городищ, курганів, залишок стародавніх поселень, військових таборів, іригаційних споруд, культових місць тощо. Об'єктами вивчення та зберігання є будинки, споруди, окремі поховання, місця масових поховань загиблих військовослужбовців, визначні місця пов'язані з важливими історичними подіями тощо. Важливе значення має збереження об'єктів архітектури та містобудування — архітектурні споруди та пов'язані з ними твори монументального, декоративного, образотворчого мистецтва, які характеризують певну епоху, культуру, традиції. Особливого захисту потребують об'єкти садово-паркового мистецтва, ландшафтно-природні території, які мають історичну цінність, об'єкти науки і техніки — унікальні науково-виробничі, промислові, інженерні, транспортні об'єкти, що визначають рівень розвитку науки і техніки певної епохи.

Незважаючи на наявність певних досягнень сучасний стан розвитку української культури характеризується розмиванням та руйнуванням

культурних і духовних цінностей у суспільному житті, руйнуванням цілісної мережі закладів, підприємств, організацій та установ культури, неефективним використанням наявних культурних і творчих ресурсів.

Протягом останнього десятиліття культура в Україні втратила відповідне місце серед пріоритетів державної політики, опинилася на периферії державних інтересів. Як наслідок, утворився й дедалі збільшується розрив між так званою офіційною культурою, що фінансується з бюджету, і незалежною та орієнтованою на сучасні потреби суспільства. Хронічно не забезпечується достатнє фінансування галузі культури, включаючи фінансування із місцевих бюджетів, розрізнені культурні заклади не склалися в єдину систему культури, не спрямовують свою діяльність на забезпечення послідовного культурного розвитку суспільства.

В Україні впроваджується Концепція державної політики в галузі культури, що розроблена на основі аналізу сучасного стану культури, визначає цілі, пріоритетні завдання та принципи державної політики в галузі культури, а також стратегічні напрями, механізми її реалізації та очікувані результати. Реалізація «Концепції» визначає довгострокову програму культурного розвитку України, яка має тісно пов'язуватися із світовим розумінням ролі і призначення культури в ХХІ столітті. Довгострокова програма базується на таких принципах: сталий соціально-економічний розвиток і розвиток культури є взаємопов'язаними процесами; головною метою розвитку людства є суспільна і культурна самореалізація особистості; доступ до культурних цінностей та участь у культурному житті є фундаментальним правом людини.

Для подолання негативних тенденцій в розвитку культури передбачено здійснити такі основні пріоритетні завдання виходячи з того, що культурний розвиток України та окремих регіонів належить до пріоритетних напрямів діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування:

- забезпечити розробку та реалізацію середньострокових та довгострокових регіональних програм культурного розвитку;
- здійснити заміну методів управління у галузі культури, переорієнтувати органи державної влади та органи місцевого самоврядування з виконання певних функцій на досягнення поставлених

цілей, залучення громадськості до процесів управління та контролю в галузі культури;

- створити ефективну модель фінансового та матеріально-технічного забезпечення культурного розвитку;
- забезпечити реалізацію комплексу освітніх, культурно-мистецьких програм і проектів для дітей та молоді;
- сформуванню цілісного інформаційно-культурного простору України шляхом інвентаризації культурних ресурсів України, створення відповідних аналітичних баз даних, видання інформаційних буклетів тощо;
- приймати активну участь у міжнародних культурних проектах, здійснити комплекс інформаційно-культурних заходів для ознайомлення світової громадськості з культурними цінностями України;
- забезпечити соціальну захищеність працівників культури.

5.6. туризм

Україна має сприятливі умови і багаті рекреаційно-туристичні ресурси для лікування і відпочинку населення, розвитку туризму і спорту. До рекреаційно-туристичних ресурсів регіону належать сукупність об'єктів і явищ природного і антропогенного походження, природні і культурно-історичні комплекси, що використовуються для туризму, лікування, відпочинку. До природних ресурсів належать кліматичні особливості певної території, наявність водних ресурсів, мальовничих ландшафтів, національні парки, заповідники та заказники. Особливий стан регіону характеризує рослинний та тваринний світ. Річки, озера, водосховища, ставки, моря — надають особливу привабливість для організації туризму, для створення та використання установ, організації оздоровчого призначення. Для цього використовують території, де є лікувальні води, лікувальні грязі, на базі яких розгортають діяльність курорти. Важливе значення для оздоровлення та лікування людей має використання кліматичних особливостей кожної території. Кожний регіон України, особливо Карпатський, Степовий та Крим мають значні можливості для розвитку курортної та туристичної діяльності.

Умови організації та розвитку туризму визначені Законом України «Про туризм» (2003 р.). Відповідно до закону організаційними формами туризму є міжнародний і внутрішній туризм.

До міжнародного туризму належать:

- в'їзний туризм — подорожі в межах України осіб, які постійно не проживають на її території;
- виїзний туризм — подорожі громадян України та осіб, які постійно проживають на території України, до іншої країни.

Внутрішнім туризмом є подорожі в межах території України громадян України та осіб, які постійно проживають на її території.

Залежно від категорій осіб, які здійснюють туристичні подорожі, їх цілей, об'єктів, що відвідуються, існують такі види туризму: культурно-пізнавальний, лікувально-оздоровчий, сімейний, дитячий, молодіжний, спортивний, релігійний, екологічний (зелений), сільський, гірський, мисливський тощо.

Держава здійснює регулювання розвитку туризму, основними цілями якого є:

- забезпечення прав громадян на відпочинок, свободу пересування, відновлення і зміцнення здоров'я, на безпечне для життя і здоров'я довкілля, задоволення духовних потреб та інших прав;
- безпека туризму, захист прав та законних інтересів туристів, інших суб'єктів туристичної діяльності та їх об'єднань;
- збереження цілісної мережі туристичних ресурсів України, їх раціональне використання, охорона культурної спадщини та довкілля;
- створення сприятливих умов для розвитку індустрії туризму, підтримка пріоритетних напрямів туристичної діяльності. Україна на ринку міжнародного туризму виступає як країна-генератор в'їзних та виїзних туристичних потоків.

Частка іноземного (в'їзного) туризму за останні роки не змінюється і становить майже п'яту частину в загальному обсязі туристичної діяльності. На ринку спостерігається значна сезонність, «пік» якої припадає на липень-серпень, оскільки основною метою приїзду в Україну іноземних туристів є рекреація, відпочинок та бізнес. Одночасно зростає кількість туристів з курортно-лікувальною та спортивно-

оздоровчою метою. До країн в'їзного потоку відносяться країни СНД (особливо Казахстан, Молдова, Росія), Чехія, Словаччина, Болгарія. Угорщина, Туреччина, країни Африки, Східної Азії та Тихоокеанського басейну, Південної Азії. Приблизно 10 мільйонів іноземців з усього світу щорічно знайомляться з відомими пам'ятками історії, культури, старовинними архітектурними шедеврами, мальовничими ландшафтами.

Зарубіжний (виїзний) туризм вдвічі перевищує обсяг іноземного (в'їзного) туризму і ця тенденція залишається стабільною. Провідне місце в мотиваційній структурі займають поїздки з рекреаційною та екскурсійною метою. Потоки зарубіжного туризму спрямовані, головним чином в європейські держави, особливо до Франції, Німеччини, Великобританії, Австрії, Швейцарії, Греції, Італії, Іспанії тощо. Одночасно зростають, завдяки активній ринковій політиці країн-партнерів, туристичні потоки до країн Східного Середземномор'я (особливо на Кіпр) та Північної Африки (Єгипет, Туніс).

Відроджується внутрішній туризм, як складова стилю життя населення України. На ринку внутрішнього туризму особливо активну діяльність проводили туристичні підприємства та органи державної виконавчої влади Вінницької, Донецької, Дніпропетровської, Тернопільської, Полтавської, Харківської областей.

Важливу роль для розвитку внутрішнього туризму відіграють природні ресурси України. Великий інтерес для туристів викликають Кримський і Карпатський природні заповідники, заповідники «Хамутівський степ», «Кам'яна могила» Запорізької області, дендропарки «Софіївка» (Умань), вікові парки в селі Качанівка Чернігівської області та смт. Тростянець Сумської області. Окремим осередком серед природних перлин України є унікальний куточок-заповідник «Асканія-Нова» Херсонської області, на території надзвичайно красивого кипчаково-ковилового степу.

На території України знаходяться біля трьох тисяч пам'ятників культури, історії та архітектури, які являють собою неабияку цінність для вітчизняних та іноземних туристів.

Великі можливості для розвитку туризму, оздоровлення та лікування на території Закарпаття пов'язані з використанням унікальних

природних багатств Карпат. Санаторно-курортний комплекс базується на значних запасах вуглекислих, сульфідних і хлоридно-натрієвих вод. На їх базі працюють санаторії у Сваляві, поблизу села Синяк, та інших районах.

Закарпаття дуже привабливе для туристів. Робота над відновленням, підвищенням ступеня заповідності території, а також визначення нових маршрутів, будівництво туристичних баз, кемпінгів, прокладання шляхів перетворить Закарпаття на надзвичайно популярний серед туристів край.

Перспективним рекреаційно-історико-етнографічним комплексом має стати Івано-Франківська область. Природні умови та рекреаційні ресурси цього краю дуже сприятливі для лікування і відпочинку населення, туризму, заняття різними видами спорту, особливо — зимовими.

Неповторної краси гірські краєвиди, унікальні пам'ятки природи, заповідники, заказники (Горгани, печери Довбуша поблизу с. Космач, Спора гора, де знайдено джерела залізистої води, та багато інших), своєрідна архітектура і побут гуцулів, розвиток кустарних промислів, виробництво різноманітних високохудожніх виробів та побутових речей, унікальних сувенірів, найстародавніші пам'ятки матеріальної культури створюють чудове середовище для туризму. Цілюще повітря, велика кількість лікарських рослин, грибів і ягід, сприятливі умови для розвитку бджільництва створюють можливості для будівництва санаторно-курортних комплексів.

Для того, щоб перетворити Івано-Франківську область на край організованого туризму, відпочинку і спорту, необхідно розширити мережу заповідників, розпочати будівництво санаторно-курортних комплексів, баз відпочинку, спортивних баз, визначити туристські маршрути тощо.

Великі перспективи для розвитку рекреації, туризму та споруд має територія Чернівецької області, яка являє собою цінне природне та історико-культурне утворення. Тут розміщені п'ять державних заказників, а також 20 заказників місцевого значення.

Можливості для санаторно-курортного господарства, для розвитку туризму, зимових та літніх видів спорту досить великі. Для того,

щоб підвищити природний імідж цього краю, треба використати оздоровчі функції, естетичний зовнішній вигляд та привабливість. Це можна зробити лише за рахунок підвищення заповідності, відновлення історичних, архітектурних, етнографічних пам'яток, будівництва туристичних баз, спортивних комплексів, прокладання пішохідних маршрутів тощо.

Рекреаційно-туристичний та спортивний комплекс Карпат має велике загальнодержавне, а не суто регіональне значення, також для розвитку іноземного туризму. Для створення умов європейського рівня для розвитку рекреації, туризму і спорту необхідно впровадити національну програму, здійснити:

- реконструкцію існуючих і будівництво нових санаторно-курортних комплексів, лікарень, баз відпочинку і спортивних споруд у відповідності з сучасними досягненнями НТП;
- освоєння ще не використаних рекреаційних, бальнеологічних та інших природних умов і ресурсів для рекреації;
- створення завершеної мережі національних парків, заповідників, пам'яток природи, відновлення лісових масивів, впровадження комплексу природоохоронних, середовищеформуючих і декоративних заходів;
- перехід до безвідходних технологій на підприємствах хімічної та нафтохімічної промисловості в Прикарпатті, будівництво на них очисних споруд, пило- і газовловлювачів; підпорядкування розвитку сільського господарства, промисловості та невиробничої сфери формуванню рекреаційно-оздоровчого та туристичного комплексу.

Унікальними природними умовами і багатими рекреаційно-туристичними ресурсами характеризується Полісся, що в перспективі дозволить розвивати його як рекреаційно-туристичний комплекс. Ландшафти цього краю характеризуються неповторним поєднанням лісових масивів, природних і штучних водойм, різнотравних луків та пасовищ, різноманітним рослинним і тваринним світом. Полісся надзвичайно цікаве в етнографічному, історичному та архітектурному аспектах, і тому організація природно-етнографічного туризму набуває тут важливого

значення. Унікальні рекреаційні комплекси створюються на базі Шацьких озер, озер Білого, Нобель, Надслучанської Швейцарії, Овруцько-кременецького кряжу та інших. На базі лісо-озерно-болотних комплексів з багатою природною кормовою базою можуть бути створені великі мисливські господарства.

Чималі можливості для розвитку туризму мають окремі території Подільського регіону. Так, розвідано значні запаси радонових вод різного хімічного складу у Вінницькій, Хмельницькій, Черкаській областях, хлоридно-натрієвих вод — на Полтавщині (м. Миргород). Ресурси мінеральних вод мають важливе лікувальне значення, і на їх базі створюються санаторно-курортні центри сучасного типу для лікування населення. Паралельно треба розпочати закладення парків з тим, щоб створити найкращі природні, екологічні та естетичні умови для лікування та відпочинку.

На території Хмельниччини в межах басейнів річок Збруч, Іванчик, Смотрича і Мокші, правобережжя Горині розвідані потужні родовища мінеральних лікувальних вод різноманітних типів. Води відносяться до типу гідрокарбонатних слабомінералізованих, хлоридно-натрієвих малої і середньої мінералізації, бромних, хлоридно-кальцієво-натрієвих високої мінералізації, радонових та ін. За обсягами запасів води та властивостями не поступаються водам Карпат, Криму, Кавказу.

Сукупність різноманітного хімічного, газового складу, мікрофлори, багатокомпонентність органічних речовин визначають їх цінність та високу бальнеологічну активність. Особливо багаті на мінеральні води Подільські товтри або Товаровий кряж. Використовуючи лікувальні властивості мінеральних вод Збручанського родовища створюють санаторії. Почав діяти санаторій «Україна» в Макові та санаторії «Товтри» і «Збруч» в Сатанові. Найбільший серед них санаторій «Товтри», який одночасно на оздоровлення може приймати 500 осіб, має сучасну лікувальну базу, користується популярністю серед хворих.

Крім запасів Збручанського родовища для розвитку туризму існують значні можливості, пов'язані з використанням рекреаційних ресурсів та історико-культурних цінностей, які дозволять розбудувати мікроструктуру туризму в межах Товарової гряди і Наддністров'я

на територіях Городоцького, Чемеровецького, Кам'янець-Подільського та інших районів, м. Кам'янець-Подільськ.

Прекрасні рекреаційні ресурси для масового відпочинку та оздоровлення має Крим. Велика кількість сонячного тепла та світла, мінерально-сольовий склад морської води, її температурний режим, чудові пляжі створюють сприятливі умови для розвитку санаторно-курортного господарства. Тут налічується значна кількість санаторіїв, будинків відпочинку, туристичних баз. Загальновідомими санаторно-курортними центрами є Ялта, Алушта, Алупка, Судак, Артек, Планерське, Феодосія, Саки, Євпаторія, Бердянськ та багато інших. Але всі вони були створені для масового відпочинку, а тому їх комфорт розраховувався на пересічного жителя. Для того, щоб курорти стали привабливими для клієнтів і змогли забезпечити значні валютні надходження, необхідно розпочати будівництво висококомфортабельних санаторіїв і фешенебельних готелів, ресторанів та будинків для різних розваг.

Чарівність Криму завжди привертала туристів різних категорій. Ліси, гори, музеї, численні пам'ятки культури, пляжі завжди були до послуг відпочиваючих, туристів, курортників. Щорічно збільшується вибір екскурсій, відроджуються забуті останніми роками романтичні, оповиті красою неповторних пейзажів туристські стоянки. Значний інтерес туристи проявляють до історичних місць в районі Бахчисарая, романтичних дивовижно красивих околиць з руїнами древніх печерних міст — Бакла, Качі-Кальон, Чуфут-Кале, Тепе-Кермен тощо.

Збереження навколишнього середовища мають забезпечити природоохоронні заходи, спрямовані на ліквідацію недоліків по облаштуванню морського берега. В Гурзуфі, Місхорі, Масандрі та інших пунктах узбережжя побудовані монолітні споруди, які перетворилися на греблі, за якими нагромаджуються стічні та ґрунтові води, нафтопродукти. Все це є причиною забруднення пляжів та прибережних вод. Істотно змінився й хімічний склад води, знизилася концентрація в ній кисню, нагромаджуються розчинні та завислі органічні речовини, знижується прозорість води. В результаті забруднення прибережної частини підвищується концентрація шкідливих бактерій, з'являється неприємний запах, через який втрачається рекреаційна цінність морської води та

місцевості в цілому. Впорядкування курортного господарства, водопостачання і каналізації, розв'язання проблеми інженерного захисту берегів забезпечить створення кращих умов для лікування та відпочинку населення.

Необхідно приступити до будівництва нових санаторно-курортних комплексів з високим рівнем комфортабельності та естетичним природним середовищем. Паралельно необхідно здійснювати реконструкцію вже давно існуючих санаторіїв і будинків відпочинку.

Існують значні можливості для організації внутрішнього туризму по території окремих областей. Особливо важливим є організація туристичних подорожей по рідному краю для учнів, студентів, що дозволяє знайомити їх з історичними цінностями, з побутом та життям людей у сусідніх областях, налагодити дружні стосунки та порозуміння між людьми.

Річковий туризм, річкові круїзи типу ріка-море надають широку можливість для знайомства гостей країни з історичними надбаннями, обміну досвідом з питань промислового та сільськогосподарського виробництва. Але можливості р. Дніпра використовуються не повністю. На Дніпрі працює одна туристична фірма «Червона Рута», яка не може задовольнити попит на здійснення річкової мандрівки.

Не використовуються для річкового туризму Дністер, Дунай, Ворскла, Сула тощо.

Останнім часом стає популярним сільський «зелений» туризм, який відноситься до альтернативного, мало масштабного, дозволяє бути заміником масового (індустріального) туризму. Сільський туризм — це відпочинок у сільській місцевості, пробуджує в людях бажання одночасно з відпочинком пізнавати історичну, культурну, етнографічну, архітектурну спадщину, звичаї та ремесла, що характерні для тієї чи іншої місцевості. Відпочинок у сільській місцевості, як правило, супроводжується знайомством з місцевим побутом, одягом, фольклором. При необхідності кожна людина може прийняти участь у зборі сільськогосподарської продукції, трав, грибів тощо. Сільський туризм на відміну від масового не справляє шкідливого впливу на природне та культурне довкілля, робить істотний внесок у регіональний розвиток.

Він є одним із способів переходу туристичної індустрії до усталеного розвитку й переосмислення природних і культурних цінностей. Дозволяє використовувати існуючий житловий фонд, скорочує інвестиційні витрати, дає можливість більш рівномірно розподіляти туристські об'єкти на території, не завдаючи шкоди довкіллю.

На території кожного адміністративного району, області є чудові можливості для розвитку сільського туризму, оскільки ці території володіють безцінною природною та культурною спадщиною. Сільська природа, лісовий фонд, національні парки та специфічні території, що охороняються, монастирі з характерною архітектурою, пам'ятки історії та народної культури — все це викликає неабиякий інтерес людей, що вперше знайомляться з унікальною безцінною природною, історичною та культурною спадщиною.

Але розвиток сільського, «зеленого» туризму тримається поки що виключно на сільських ентузіастах. В Україні не існує законодавчого акта, який би регулював механізм функціонування сільського туризму. Необхідно вдосконалити систему державного регулювання діяльності в галузі сільського туризму; забезпечити прийняття правових, організаційних і економічних основ розвитку сфери сільського туризму; забезпечити захист туристського ринку; організувати безпеку туристів; вдосконалити інформаційне забезпечення; стимулювати інфраструктури сільського туризму шляхом залучення вітчизняних та іноземних інвестицій для реконструкції і будівництва туристських об'єктів; поліпшити якість обслуговування туристів на основі впровадження стандартизації, сертифікації і ліцензування діяльності в сфері сільського туризму; забезпечити підготовку і підвищення кваліфікації кадрів.

Законом України «Про туризм» (2003 р.) визначені учасники, що приймають участь у здійсненні туристичної діяльності, склад та зміст необхідної інформації споживачам туристичних послуг, умови та організація готельного обслуговування.

До складу учасників, що приймають участь у здійсненні туристичної діяльності, входять: юридичні та фізичні особи, які створюють туристичний продукт, надають туристичні послуги (перевезення, тимчасового розміщення, харчування, екскурсійного, курортного,

спортивного, розважального та іншого обслуговування), чи здійснюють посередницьку діяльність із надання туристичних послуг; громадяни країни, іноземні громадяни та особи без громадянства (туристи, екскурсанти, відвідувачі та інші), в інтересах яких здійснюється туристична діяльність.

Суб'єктами, що здійснюють та забезпечують туристичну діяльність є:

- туристичні оператори (туроператори) — юридичні особи, для яких виключною діяльністю є організація створення туристичного продукту, надання туристичних послуг, а також посередницька діяльність;
- туристичні агенти (турагенти) — юридичні особи, а також фізичні особи — суб'єкти підприємницької діяльності, які здійснюють посередницьку діяльність з реалізації туристичного продукту туроператорів та туристичних послуг інших суб'єктів туристичної підприємницької діяльності, що надають послуги з тимчасового розміщення, харчування, екскурсійних, розважальних та інших туристичних послуг;
- гіді-перекладачі, екскурсоводи, спортивні інструктори, провідники та інші фахівці туристичного супроводу — фізичні особи, які проводять діяльність, пов'язану з туристичним супроводом;
- фізичні особи, які не є суб'єктами підприємницької діяльності та надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування тощо.

До початку надання туристичних послуг споживачу повинна бути надана інформація:

- про загальні умови типового договору на надання туристичних послуг;
- програма туристичного обслуговування;
- характеристика транспортних засобів, що здійснюють перевезення (вид і категорія), а також інша обов'язкова інформація;
- характеристика готелів, інших місць розміщення туристів, у тому числі їх місце розташування, класифікація, відомості про підтвердження відповідності послуг готелю встановленим вимогам, відомості про правила тимчасового проживання, строки і порядок оплати готельного обслуговування тощо;

- про звичаї місцевого населення, пам'ятки природи, історії, культури та інші об'єкти туристичного показу, що знаходяться під особливою охороною, стан навколишнього природного середовища, санітарну та епідеміологічну обстановку;
- про види і способи забезпечення харчування під час туристичної поїздки;
- про види та тематику екскурсійного обслуговування, порядок зустрічей і проводів, супроводу туристів;
- про дату і час початку та закінчення туристичного обслуговування, його тривалість;
- відомості про страхову організацію, що здійснює страхування ризиків, пов'язаних з наданням туристичного обслуговування, розмір страхових відшкодувань, порядок і умови їх виплати;
- про ціну туристичного обслуговування і порядок здійснення оплати;
- про місце перебування організації (організацій), уповноваженої туроператором на прийняття претензій туристів.

Важливе значення в організації туристичної діяльності має готельне обслуговування, яке здійснюється на основі договору. За договором на готельне обслуговування одна сторона, готель, зобов'язується за дорученням проживаючого надати послуги по тимчасовому проживанню у спеціально обладнаному жилу приміщенні, виконати інші послуги, пов'язані з тимчасовим проживанням, проживаючий зобов'язується сплатити за ці послуги встановлену плату. До послуг, пов'язаних з тимчасовим розміщенням, належать послуги з обслуговування жилого приміщення, харчування (ресторанного обслуговування), із збереженням майна і багажу проживаючого, а також інші послуги, надані залежно від категорії готелю.

Працівники готелю надають послуги з розміщення, необхідну і достовірну інформацію про послуги з готельного обслуговування, їх види і особливості, інформацію про порядок і терміни оплати послуг готелю та іншу інформацію.

Позитивно оцінюючи важливість організації туризму як галузі економічної діяльності, необхідно зазначити, що не всі можливості використовуються. Розвиток туризму стримується в результаті економічної кризи, хвилею зубожіння, яка накрила своїм крилом більшість

населення. Значно зросла вартість путівок, транспортні витрати, існує значний податковий тиск на підприємства туристичної галузі. Нерозвинутість транспортної інфраструктури істотно позначається на якості туристичного обслуговування. В незадовільному стані перебувають автомобільні дороги, на яких практично відсутні пункти сервісу для обслуговування туристів і транспортних засобів.

Для організації на належному рівні усіх видів туризму потрібна велика підготовча робота, праця регіональних органів влади, працівників сфери туризму, враховуючи, що туризм як галузь економіки відноситься до найприбутковіших галузей. Затрати на організацію одного робочого місця в 20 разів менші ніж у промисловості. Завдяки розвитку туризму багато країн (Туреччина, Греція, Іспанія, Єгипет тощо) забезпечили своє економічне зростання.

Перспективний розвиток туризму безпосередньо пов'язаний з необхідністю залучення коштів для виконання організаційно-технологічних та економічних заходів, спрямованих на:

- оновлення санаторно-курортних комплексів, туристичних та спортивних баз;
- освоєння не використаних територій, рекреаційних ресурсів для розвитку санаторно-курортного господарства;
- створення сприятливого рекреаційного та естетичного середовища, завершеної системи національних парків, пам'яток природи і заказників;
- впорядкування і відновлення архітектурних, історичних та етнографічних пам'яток;
- прокладання нових туристських маршрутів;
- створення сучасної інформаційно-маркетингової служби у сфері рекреаційного бізнесу;
- розвиток спеціальних галузей промисловості для виробництва спеціального обладнання для курортів, туристичних і спортивних баз;
- виробництво медикаментів та ліків для рекреантів;
- переорієнтації сільськогосподарських підприємств на виробництво високоякісної, екологічно чистої та вітамінізованої продукції землеробства і тваринництва.

5.7. Готельне господарство

Готельне господарство — частина соціальної інфраструктури регіону, яка створює сприятливі умови для руху, облаштування населення. Без розвинутого готельного господарства неможливий розвиток туризму, ділових стосунків, вдосконалення виробничих відносин. Досвід інших країн свідчить, що готельне господарство відіграє значну позитивну роль в забезпеченні населення відповідними послугами. У цій галузі задіяна значна кількість населення, існує прагнення до покращення роботи в умовах постійно існуючої ринкової конкуренції, забезпечуючи рентабельну їх роботу.

Розвиток готельного господарства в Україні буде сприяти більш інтенсивному руху людей, що є елементом державної соціальної політики.

Для оцінки результатів діяльності підприємства готельного господарства використовують кількісні та якісні показники. До складу кількісних показників увійшли: загальна кількість готелів; одноразова місткість готелів; загальна кількість приїжджих, які обслужені готелями за певний відрізок часу (наприклад за рік); одержані доходи від експлуатації готельного господарства; витрати, що пов'язані з експлуатацією готелів; прибуток. Важливим якісним показником є коефіцієнт використання місткості, що характеризує використання готельного господарства регіону протягом певного періоду експлуатації. Для більш поглибленого вивчення стану та розвитку готельного господарства на регіональному рівні можуть додатково використовуватися такі показники: коефіцієнт, що характеризує забезпеченість регіону готелями; коефіцієнт, що характеризує забезпеченість регіону готельними місцями. Вказані коефіцієнти визначаються як частка від ділення кількості готелів (готельних місць) на 10 000 чол. населення.

Обслуговування туристів, інших груп населення здійснюють готелі різного типу, мотелі, заклади лікування (санаторії, пансіонати з лікуванням, санаторії-профілакторії) та відпочинку (будинки, бази відпочинку, пансіонати, туристичні бази), спеціалізовані установи (кемпінги, молодіжні табори відпочинку та центри, транспортні засоби розміщення).

Наявність готелів на території окремих регіонів наведено в табл. 5.16.

Таблиця 5.16

Готелі, їх одноразова місткість та використання

Регіони	Кількість, од.		2002 р. у % до 1995 р.	Одноразова місткість, тис. місць		2002 р. у % до 1995 р.
	1995 р.	2002 р.		1995 р.	2002 р.	
Поліський	260	224	86,2	17,6	12,4	70,5
Подільський	205	171	83,4	16,4	10,7	65,2
Степовий	405	334	82,5	29,8	25,3	84,9
Карпатський	142	166	116,9	13,6	12,9	94,9
Донбаський	183	172	94,0	20,2	12,4	61,4
Крим	114	93	81,6	14,5	16,0	110,3
м. Київ	87	94	108,0	18,8	14,1	75,0
Усього по Україні	1396	1254	89,8	130,9	103,8	79,3

Наведені дані свідчать про те, що протягом 1995-2002 рр. на території регіонів намітилась тенденція до зменшення кількості готелів та їх одноразової місткості. За вказаний період загальна кількість готелів скоротилася на 10%, а їх одноразова місткість — на 21%. Тенденція до зменшення кількості готелів спостерігається на територіях усіх регіонів за винятком Карпатського, але в більшій мірі це стосується областей Поліського, Подільського та Донбаського регіонів. Помітною залишається диспропорція у розміщенні підприємств готельного бізнесу між міською та сільською місцевістю. Зменшується кількість готельних підприємств в сільській місцевості, зростає розрив між рівнями обслуговування в містах та селах, що свідчить про недостатність зусиль державної туристичної політики з підтримки місцевих ініціатив щодо розвитку туризму та готельного обслуговування.

Насиченість готелями окремих територій нерівномірна. Найбільша їх кількість зосереджена в південних областях. У Степовому регіоні,

наприклад, експлуатується 334 готелі, що складає 26,6% загальної кількості в Україні і 24,4% загальної в Україні одноразової місткості.

Одночасно із скороченням кількості готельних підприємств та їх місткості відбувається підвищення комфортності. Система сертифікації передбачає добровільну сертифікацію готельних послуг відповідно до діючих законодавчих та нормативно-правових документів, що сприяє підвищенню комфортності проживання та якості обслуговування туристів. Оцінка комфортності та якості обслуговування в готелях України визначена за європейською системою «зірок» — від 1* до 5*. Основу готельного господарства країни становлять 2-3- «зіркові» готелі при повільно зростаючій чисельності готелів високого класу — 4-5- «зіркових». Виникають нові типи підприємств (готельно-офісні центри), збільшується чисельність спеціалізованих закладів гостинності (мотелів, кемпінгів та інших).

Для подальшого дослідження забезпеченості окремих територій готельним господарством застосовують коефіцієнт забезпеченості регіону готельними місцями на 10 000 чол. населення та коефіцієнт використання місткості (табл. 5.17).

356

Таблиця 5.17

Коефіцієнти забезпеченості регіонів готельними

Регіони	Коефіцієнт використання місткості		2002 р. у % до 1995 р.	Коефіцієнт забезпеченості на 10 000 населення в 2002 р.	Відношення регіонального показника до середньо-державного, %
	1995 р.	2002 р.			
Поліський	0,25	0,24	96,0	15,7	73,7
Подільський	0,26	0,24	92,3	14,7	69
Степовий	0,22	0,23	104,5	22,2	102,8
Карпатський	0,32	0,20	62,5	20,9	98,1
Донбаський	0,23	0,25	108,7	12,2	56,5
Крим	0,27	0,25	92,6	66,7	308,8
м. Київ	0,52	0,46	88,5	53,8	252,6
Усього по Україні	0,29	0,26	89,7	21,6	100

місцями та використання місткості готелів

Аналіз наведених даних свідчить про наявність нерівномірного забезпечення регіонів готельними місцями в середньому на 10 000 чол. населення. Найбільша насиченість готельними місцями існує у Криму та в м. Києві. Найменша насиченість — в Донбаському регіоні (56,5% загальнодержавної), в Подільському (69%) та Поліському (73,7%) регіонах. Готелі існують, головним чином, у містах — 75-80% загальної кількості та 80-90% — одноразової місткості.

Якість використання підприємств готельного господарства визначається сукупністю факторів природничого, організаційного, економічного та соціального змісту. Розглядаючи вплив територіальних відмінностей у розташуванні того чи іншого готельного підприємства, необхідно відмітити, що існує вплив регіонального фактора. Умови експлуатації готельного господарства в Поліському регіоні, наприклад, відрізняються від умов Подільського чи Степового регіонів. На території Степового регіону більша тривалість теплих днів, що сприяє інтенсивному руху населення, розвитку туризму, що в свою чергу потребує готельного обслуговування.

За допомогою показника — коефіцієнта використання місткості можна зробити висновок про незадовільне використання підприємств готельного господарства. В середньому по Україні змінюється в межах 0,26-0,29, на території окремих регіонів за винятком м. Києва коефіцієнт змінюється з 0,15 до 0,32. На території Поліського регіону низький рівень використання готелів спостерігається в Житомирській (0,15), Сумській (0,17) областях; на території Подільського регіону — в Хмельницькій (0,19), Тернопільській (0,20) областях; на території Степового регіону — в Херсонській (0,15), Миколаївській (0,16) та Дніпропетровській (0,20) областях; на території Карпатського регіону — в Івано-Франківській (0,18), Львівській (0,19), Чернівецькій (0,19) областях; в Харківській області (0,20) Донбаського регіону.

Для оцінки економічності діяльності підприємств готельного господарства використовують такі показники: доходи, витрати, прибуток, рентабельність (збитковість). До складу доходів входять доходи, одержані готельними підприємствами від усіх видів послуг, що надаються в період експлуатації готелів. До складу витрат

по експлуатації готелів входять матеріальні витрати, витрати на заробітну плату персоналу, відрахування на соціальні заходи, амортизація, витрати на ремонт та інші витрати, пов'язані з організацією готельного обслуговування.

У сучасних умовах часто діяльність підприємств готельного господарства є збитковою і потребує серйозної уваги з боку органів місцевого самоврядування. Рівень збитковості по окремих регіонах становить 29 %, що значно перевищує рівень середньої загальної збитковості експлуатації готелів в Україні. Найбільш збиткова діяльність готелів відмічена на території Степового регіону, тобто там, де існують сприятливі умови для рентабельної роботи.

У складному фінансовому становищі знаходяться установи готельного господарства на території Житомирської області, де співвідношення отриманих доходів від експлуатації готелів до витрат на їх утримання становить 50-55%, в Хмельницькій області (55-60%). Київській (без м. Києва) (60-65 %), Сумській (65-70%), Миколаївській (65-70%), Херсонській (60%) областях.

Аналіз витрат по експлуатації готельного господарства свідчить, найбільшу питому вагу в загальних витратах займають матеріальні і нематеріальні витрати промислового призначення та витрати на оплату праці і відрахування на соціальні заходи. Витрати на матеріальні і нематеріальні витрати в окремих регіонах складають 30-32%. витрати на оплату праці та на здійснення соціальних заходів складають 25-40%.

Покращення діяльності підприємств готельного господарства пов'язано з оновленням їх матеріально-технічної бази. Позитивно вирішуються ці питання в м. Києві, Криму, Одеській, Закарпатській, Львівській областях. Разом з тим існує недостатність фінансування цієї сфери, а пошуки та залучення іноземних інвесторів наражаються на недосконалість діючої законодавчої бази та повільну організаційно-управлінську перебудову діяльності персоналу самого готельного господарства пов'язану з пошуком джерел інвестування.

Ринкові умови виявили недоліки у розвитку матеріально-технічної бази готельних підприємств. У загальному вигляді вона не відповідає

рівню потреб населення, відстає в технічному, організаційному та культурному відношеннях. Готелі, що використовуються в сучасних умовах, побудовані в минулі часи, за застарілими проектами, в ті часи, коли готельному господарству не приділялась серйозна увага, а готелі не задовольняли потребам населення. В сучасних умовах готельні будинки, споруди, інші будівлі знаходяться в експлуатації без будь-яких значних змін. В готелях відсутні умови для культурного проживання, приміщення для оздоровлення, відпочинку, немає концертних залів, гаражів тощо. Умови проживання в кімнатах незадовільні, обладнання та меблі застарілі. Недоліком роботи готельного підприємства також є те, що кваліфікація персоналу низька, незадовільна культура та якість обслуговування. В цих умовах залишається високою ціна на готельне обслуговування. Встановлення цін та тарифів в готельному господарстві залишається проблемою, яка не вирішується. Відсутня необхідна в ринкових умовах гнучкість у встановленні цін та тарифів в залежності від наявних видів послуг, пори року та інших факторів, що обмежує можливості раціонального використання готелів протягом року. Ціни на проживання в готелях щорічно зростають в умовах, коли загальна культура обслуговування не покращується.

Всі ці фактори негативно впливають на ефективність експлуатації готельного господарства.

Готельне господарство знаходиться і розвивається в умовах, де діють закони ринку, які вплинули на структурні зміни, торкнулися всіх сторін функціонування галузі готельного господарства. Процеси приватизації в готельному господарстві призвели до докорінної зміни форм власності. Зараз більшість підприємств є колективною (акціонованою) власністю, близько 5 % припадає на приватні готелі, а решта — комунальна та державна власність. Разом із зміною форм власності відбулась перебудова діяльності, що позначилось скороченням основних виробничих показників.

Ринкові відносини накладають специфічні умови на розвиток готельного господарства, надають працівникам готелів право самостійно вирішувати виробничі та економічні питання стосовно розвитку цього виду підприємництва, покращення послуг, що користуються

підвищеним попитом, для прийняття рішень стосовно зміни тарифів на обслуговування в залежності від конкретних умов місцевого характеру. Все це визначає рівень прибутковості роботи готелю. Нарешті, ринкові відносини відкривають шляхи до конкуренції у цьому виді діяльності, якої ніколи не було в минулому, ще негативно впливало на наявну кількість готелів на території міст, селищ, на якість обслуговування. Результати економічної діяльності свідчать, що в готельних підприємствах має бути здійснена серйозна економічна робота.

Для суттєвого покращення економічного стану готельних підприємств необхідно впроваджувати гнучку цінову політику у цій сфері діяльності. Працівники готельних господарств відповідно до умов ринку мають можливість змінювати рівень тарифів в залежності від конкретних умов роботи, в залежності від попиту на готельні послуги, що залежить від географічного розташування готелів, від пори року (зима, весна, літо, осінь), від якості обслуговування тощо. Таким чином, ринкові умови реально визначають, які підприємства працюють ефективно і мають змогу до подальшого розвитку, а які готелі змушені згортати свою діяльність.

Необхідна плідна робота, спрямована на покращення готельного підприємництва. Наявність готелів стимулює рух населення, міжрегіональні зв'язки, торгівельні та виробничі стосунки, туризм, можливість для особистого спілкування людей, що, в свою чергу, сприятиме розвитку економіки краю. Однак умови ринкової економіки не можуть стихійно забезпечити необхідного рівня розвитку без державного впливу. Важливу роль в цьому процесі мають відігравати органи державної влади завдяки впровадженню ефективних умов господарювання, застосування у вигляді законів, указів, урядових рішень, економічних методів впливу, які визначають характер відносин працівників цього виду діяльності з органами державної влади, місцевого самоврядування. Важливу стимулюючу роль мають відігравати органи регіонального управління та місцевого самоврядування, враховуючи, що діяльність готельного господарства є важливим джерелом надходження коштів до місцевого бюджету, розширюються можливості до залучення людей до практичної діяльності, скорочується безробіття.

5.8. Житлово-комунальне господарство та побутове обслуговування

Житлово-комунальне господарство — галузь соціальної сфери регіональної економіки, яка створює умови щодо діяльності з обслуговування матеріально-побутових потреб населення за місцем проживання. До завдань цієї галузі належить забезпечення потреб людей у житлі, воді, теплі, енергоресурсами, організація утилізації відходів життєдіяльності, надання транспортних послуг населенню в межах населеного пункту. Рівень розвитку житлово-комунального господарства характеризує якість життя та нормального існування кожної людини.

До складу житлового господарства входить житловий фонд та система обслуговування його використання. Житловий фонд — сукупність житлових приміщень незалежно від форм власності, включаючи житлові будинки, спеціальні будинки (гуртожитки, притулки, будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів, дитячі будинки, інтернати при школах і школи-інтернати), квартири, службові житлові приміщення, інші житлові приміщення в будівлях, придатних для проживання.

Облік житла ведеться за основними формами власності: державна, комунальна, колективна та приватна.

Державний житловий фонд — фонд державних установ, підприємств та організацій, що належить їм на праві повного господарського володіння.

Комунальний житловий фонд — фонд, що належить на праві власності територіальним громадам сіл, селищ, міст, районів у містах.

Колективний житловий фонд — фонд колективних та орендних підприємств, господарських товариств (житлово-будівельних та житлових кооперативів), об'єднань, недержавних підприємств, релігійних організацій, політичних партій, об'єднань громадян тощо.

Приватний житловий фонд — житлові будинки, приватизовані квартири, власниками яких є фізичні особи (громадяни).

Для оцінки стану житлового господарства використовують такі показники: житловий фонд загальної площі (м²), в тому числі за формами

власності; забезпеченість житлом одного жителя (m^2); обладнання житлового фонду (кількість квартир, які мають лічильники газу, холодної води, гарячої води, тепла), витрати пов'язані з утриманням житлового фонду та джерела їх покриття. Для більш ґрунтового аналізу залучають дані стосовно приватизації житлової площі тощо.

До складу комунального господарства входять окремі комунальні підприємства. Комунальне підприємство — це підприємство, яке переважно виконує роботи по створенню соціальних зручностей, вироблення, ремонту, транспортування, зберігання продукції в інтересах територіальної громади, і перебуває в її власності. Комунальне підприємство має право юридичної особи, діє на принципах госпрозрахунку і за допомогою засобів виробництва, що належать підприємству, виконує роботи чи надає послуги, одержує доход (прибуток), досягає певних соціальних цілей у межах виділених ресурсів.

До комунальних належать підприємства водо-, газо-, теплопостачання, інші господарства, що виробляють продукцію загального користування. До комунальних також належать підприємства, що надають населенню індивідуальні послуги, постачають йому частину своєї продукції, виконують різні види робіт по задоволенню побутових та комунальних інтересів територіальної громади.

Склад житлово-комунальних послуг і їх розподіл за функціональним призначенням визначений Законом України «Про житлово-комунальні послуги» (2004 р.) і поділяються на:

- послуги з утримання будинків і споруд та прибудинкових територій: прибирання внутрішньобудинкових приміщень та прибудинкової території, санітарно-технічне обслуговування, обслуговування внутрішньо будинкових мереж, утримання ліфтів, освітлення місць загального користування, поточний ремонт, вивезення побутових відходів тощо;
- послуги з ремонту приміщень, будинків, споруд: заміна та підсилення елементів конструкції та мереж, їх реконструкція тощо;
- комунальні послуги: централізоване постачання холодної та гарячої води, водовідведення, газо-, та електропостачання, централізоване опалення, вивезення побутових відходів тощо.

Законом визначений порядок надання житлово-комунальних послуг; права та обов'язки споживачів, виконавців, виробників, а також власників майна; порядок укладання договорів у сфері житлово-комунальних послуг; принципи державного регулювання цін і тарифів та порядок формування та затвердження цін і тарифів на житлово-комунальні послуги; повноваження органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

Характеристика стану житлового фонду та його використання

Забезпечення іромадян України житлом, утримання й підвищення рівня благоустрою залишається однією із нагальних соціально-економічних проблем України. За період реформування відносин власності у житловій сфері змінився склад житлового фонду за формами власності (табл. 5.18).

Таблиця 5.18

	1990 р.	2002 р.	2002 р. у % до 1990 р.
Весь житловий фонд	922,1	1031,7	112
За формами власності: державний, комунальний, колективний житловий фонд	436,7	205,9	47
приватний фонд	485,4	825,8	170
Міський житловий фонд	574,3	658,4	115
За формами власності: державний, комунальний, колективний житловий фонд	395,7	191,9	48
приватний фонд	178,6	466,5	261
Сільський житловий фонд	347,8	373,3	107
За формами власності: державний, комунальний, колективний житловий фонд	41,0	14,0	34
приватний фонд	306,8	359,3	117

Джерело: [129].

В складі житлового фонду за період з 1990 р. по 2002 р. державний, комунальний та колективний житловий фонд зменшився майже вдвічі і складає 20% загальної площі; в містах також вдвічі зменшилась площа державного, комунального та колективного житлового фонду і складає 29 % загального фонду. За вказаний період площа приватного житлового фонду збільшилася на 70% і складає 80% загальної площі житлового фонду; в містах — в 2,6 рази і складає 71 % загального міського житлового фонду. Аналогічні процеси відбуваються у сільській місцевості.

Забезпеченість населення житлом на території окремих регіонів суттєво не відрізняється і знаходиться на рівні загальнодержавних показників. Дещо краще забезпечені житлом жителі Поліського регіону, особливо Київської та Житомирської областей, та жителі Подільського регіону (Вінницька, Черкаська області). Забезпеченість населення житлом на території окремих регіонів наведена в табл. 5.19.

Таблиця 5.19
Забезпеченість населення регіонів житлом
(в середньому на одну особу, м² загальної площі)

Регіони	Всього			в тому числі					
	1990 р.	2002 р.	2002 р. у % до 1990 р.	в міських поселеннях			у сільській місцевості		
				1990 р.	2002 р.	2002 р. у % до 1990 р.	1990 р.	2002 р.	2002 р. у % до 1990 р.
Поліський	18,5	22,2	120	16,0	19,7	123	21,5	25,4	118
Подільський	19,3	23,0	119	19,5	19,8	102	22,7	26,2	115
Степовий	17,8	21,1	119	16,4	20,2	123	20,9	23,1	110
Карпатський	17,0	20,4	120	15,5	18,9	122	18,3	21,5	118
Донбаський	17,8	21,1	119	17,5	20,9	119	19,4	22,2	114
Крим	14,8	18,3	123,6	15,2	19,7	130	14,0	16,0	114
м. Київ	16,7	19,8	119	16,7	19,8	119	—	—	—
Усього по Україні	17,8	21,3	119	16,5	20,2	122	20,6	23,7	115

Загально статистичні показники не розкривають в повній мірі забезпеченість населення житловим фондом. Значна кількість сімей та одиноких громадян перебувають на квартирному обліку в міських поселеннях. Загостреною є житлова проблема у зв'язку з потребою переселення людей із забруднених радіацією територій, збільшенням кількості сімей військових, що звільнилися у запас.

Із-за погіршення загальної економічної ситуації різко зменшились обсяги житлового будівництва. Існуючий порядок будівництва, обслуговування та ремонту державних будинків у містах, коли практично всі витрати здійснюються за рахунок держави, призвів до споживацького ставлення найманців житла до його отримання і збереження. Значна частина житлового фонду знаходиться в незадовільному технічному стані, потребує, негайного ремонту.

В умовах поступового зменшення ролі держави у фінансуванні житлового будівництва важливе значення має впровадження системи пільг та кредитів, що надаються учасникам будівництва житла, ремонту та реконструкції наявного житлового фонду, заохочення фізичних та юридичних осіб в здійсненні будівництва житла.

Заслужує на увагу узагальнення та поширення позитивного досвіду будівельної компанії «Київміськбуду», яка починаючи з 1995 р. споруджує житло за кошти населення. Компанією «Київміськбуд» та банком «Аркада» впроваджена схема кредитування, завдяки якій люди можуть отримати кредит терміном до 30 років для купівлі житла.

Потребує покращення діяльність комунальних підприємств. По-рушуються строки початку і закінчення опалювального сезону, послуги з централізованого теплопостачання надаються з відхиленням від нормативних вимог. У ряді міст відсутнє централізоване постачання гарячої води, в окремих регіонах гаряча вода подається лише в зимовий період. Більш як половина міст з населенням понад 100 тис. чоловік забезпечується питною водою не цілодобово, а за графіком. У деяких областях зафіксовано випадки невідповідності проб питної води вимогам державного стандарту за хімічними і бактеріологічними показниками. Незадовільний технічний стан водопровідних мереж призводить до вторинного забруднення питної води і загрози виникнення

інфекційних захворювань. Зростають витрати енергетичних ресурсів під час виробництва і надання житлово-комунальних послуг.

Велике значення для мешканців міста має своєчасна подача в будинки води та відведення стоків. При порушенні цього процесу може виникнути техногенна аварія з надзвичайно негативними екологічними наслідками.

На сьогодні в Україні каналізаційні, водопровідні і теплові системи майже вичерпали свій нормативний ресурс. У деяких містах водопровідні спорудження працюють уже більш як століття. Вони застаріли і морально, і фізично: у середньому на одному кілометрі каналізації відбувається дві аварії на рік. Заміна труб відбувається повільно і для відновлення трубопроводів потрібно багато часу на значних коштах.

В період інтенсивного житлового будівництва широко застосовувався залізобетон замість натурального каменя і обпаленої глини, які мають значний рівень надійності. Використання в житловому будівництві залізобетону в умовах, коли його експлуатація в землі здійснюється в каналізаційних стоках, приводить до того, що міцні залізобетонні труби за лічені десятиліття перетворилися на трухляві вапняні сполучення. Лише за офіційними даними, в Україні не менш як 30-40% каналізаційних систем перебувають у аварійному стані. Якщо не буде вжито термінових заходів, загрожують нові техногенні аварії, які не менш небезпечні, ніж ядерні. Більшість населених пунктів взагалі не мають каналізації. У середньому в містах нашої країни за рік трапляється 116 тисяч аварій.

Вченими Харківського державного технічного університету будівництва й архітектури розроблена просторова діагностична модель усього каналізаційного господарства країни. Завдяки цій розробці через комп'ютерну базу даних можна в будь-який час одержати інформацію, в якому році, наприклад, побудовано колодязі, тунель між ними, з яких матеріалів і яке його зношування. У разі аварії можна буде віртуально вийти на потрібну ушкоджену ділянку і визначити, які необхідно машини, механізми, водовідкачувальні установки тощо.

Після введення в дію Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» (1992 р.) квартири отримали нових власників, в той час,

коли у спільній власності залишається майно загального користування — неподільне майно або неподільна частина житлового комплексу. До складу цього майна належать допоміжні приміщення, конструктивні елементи будинку, кладові, гаражі, технічне обладнання будинку, що забезпечує належне його функціонування, тощо. Неподільне майно перебуває у спільній сумісній власності співвласників будинку і не підлягає відчуженню.

Таким чином, в багатоквартирному житловому будинку квартира — це частина будинку, власник якої вправі розпоряджатися на свій розсуд, не узгоджуючи свої дії з власниками сусідніх квартир. За її утримання він несе відповідальність і витрати, що виникають у процесі утримання квартири. Одночасно, власник окремої квартири не має права самочинно приймати рішення, які стосуються використання елементів будинку загального користування (несучих стін, перекриття, сходових кліток, тамбурів тощо). Відповідальність за їх збереження повинні спільно нести всі мешканці будинку.

Закон України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» (2001 р.) визначає умови регулювання відносин об'єднань співвласників: правові та організаційні засади, створення, функціонування, реорганізації та ліквідації об'єднань власників житлових і нежитлових приміщень багатоквартирного будинку, захисту їх прав та виконання обов'язків щодо спільного утримання багатоквартирного будинку. Об'єднання створюється як організація для забезпечення і захисту прав його членів та дотримання їхніх обов'язків, незалежного утримання та використання неподільного і загального майна, забезпечення своєчасного надходження коштів для сплати всіх платежів, передбачених законодавством та статутними документами.

Об'єднання може бути створене в будинку будь-якої форми власності з числа тих, хто приватизував або купив квартиру, власників житлових та нежитлових приміщень. Для створення об'єднань скликаються установчі збори, які приймають рішення про створення, затверджують його статут. Органами управління об'єднання є загальні збори його членів, правління та ревізійна комісія. Вищим органом є загальні збори, які скликаються і проводяться відповідно до статуту. Рішення, прийняте відповідно до статуту, є обов'язковим для всіх членів об'єднання.

Членство в об'єднанні є добровільними і набувається одночасно зі створенням об'єднання при проведенні установчих зборів, а також індивідуально на основі письмової заяви в будь-який момент його існування. Членом об'єднання може бути фізична чи юридична особа, яка є власником квартири або приміщення в багатоквартирному будинку. Власник — член об'єднання має право брати участь в управлінні об'єднанням, обирати і бути обраним до складу статутних органів, одержувати інформацію про діяльність об'єднання. Власник зобов'язаний виконувати вимоги статуту та рішення статутних органів, забезпечувати дотримання вимог чинного житлового і містобудівного законодавства, зокрема правил утримання будинку і прибудинкової території, користування будинком, правил пожежної безпеки, санітарних норм, чистоти в місцях загального користування тощо.

Об'єднання має право створювати органи управління та визначити умови їх діяльності:

- визначати порядок утримання, експлуатації та ремонту неподільного і загального майна;
 - здійснювати господарську діяльність, укладати договори на управління та експлуатацію, обслуговування і ремонт майна;
 - встановлювати розміри платежів, зборів і внесків членів об'єднання;
 - приймати рішення щодо надходження та витрат коштів, а також відрахувань до резервного і ремонтного фондів;
 - контролювати своєчасну сплату внесків та платежів;
 - захищати права та представляти законні інтереси власників в органах державної влади і місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форм власності.
- Об'єднання є неприбутковою організацією і не має на меті одержання прибутку для його розподілу між членами об'єднання.

Важливе значення має формування цін і тарифів у житлово-комунальній сфері, уникнення порушень прав людини, закріплених Конституцією та законами України. Держава гарантує кожному рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, до якого входять витрати на утримання житла. При підрахунку рівня прожиткового мінімуму

необхідно враховувати, що рівень витрат на житлово-комунальні послуги в структурі прожиткового мінімуму має становити в середньому 12%. Всупереч цієї норми середня сума плати за житлово-комунальні послуги на одну людину в багатьох випадках сягає 40 % заробітної плати. Таким чином, порушується встановлений в державі рівень цін і тарифів у житлово-комунальній сфері, що стало непосильним тягарем для населення в цілому, особливо тяжким для пенсіонерів, інвалідів, багатодітних сімей, матерів-одиначок. Зростання цін і тарифів призвело до збільшення заборгованості населення за житлово-комунальні послуги.

Укорінилась практика встановлення завищених норм споживання газу, води, тепла, норм їх втрат. Зростаючі обсяги витрат паливних, енергетичних, природних ресурсів у житлово-комунальному господарстві перекладаються на споживача. Формування тарифів здійснюється не на основі досягнутого рівня техніко-економічних розрахунків, а витратним методом, тобто на основі фактичних витрат минулих періодів, розмір яких недостатньо обґрунтований. До порушення Конституції України призвела передача повноважень щодо встановлення тарифів на водо-, тепlopостачання, водовідведення, утримання житла місцевим органам влади.

Існує значний розрив тарифів для населення і тарифів для інших споживачів — підприємств, організацій. Це приводить до зростання собівартості промислової продукції та до необґрунтованих витрат по утриманню бюджетних організацій.

Недостатньо проводиться робота по поліпшенню якості наданих послуг, впровадженню ресурсозберігаючих технологій, не використовуються надійні засоби економії ресурсів та можливості регулювати їх споживання. Повільно впроваджується оснащення житлових будинків приладами обліку водо-, газо- і теплоспоживання. Для покращення стану формування цін і тарифів у житлово-комунальній сфері органи державної влади впроваджують заходи, основними із яких є:

- уточнення діючих норм споживання послуг, уточнення цін і тарифів з врахуванням зменшення рівня витрат, собівартості надання послуг;

- перехід до економічно обґрунтованих тарифів для підприємств і населення. Оптимізація оплати населенням за житлово-комунальні послуги в будинках державного та комунального житлового фонду, а також у приватизованих квартирах, розташованих в будинках цих фондів, на рівні 12% від сукупного доходу сім'ї, що відповідає нормі витрат на житлово-комунальні послуги, передбачених прожитковим мінімумом;
- поліпшення якості житлово-комунальних послуг, що надаються населенню відповідно до державних стандартів, у тому числі якості води, що подається населенню, температури в житлових приміщеннях, технічний та санітарний стан житлового фонду;
- надання дотації із державного і місцевих бюджетів на оплату житлово-комунальних послуг сім'ям, сукупний дохід яких не перевищує сукупний прожитковий мінімум;
- з метою захисту права споживачів забезпечити поетапне оснащення житлового фонду засобами обліку та регулювання споживання води і теплової енергії.

Заслужують на увагу нові підходи до визначення оплати послуг населення за використану теплову енергію, що впроваджені в м. Івано-Франківську.

До 2001 року розрахунок тарифів на послуги теплопостачання, що надаються споживачам, проводився відповідно до «Методичних вказівок про порядок встановлення та уніфікації тарифів на теплову енергію», діючих з 1978 року, згідно з якими оплата послуг розподілялась рівномірно на весь рік. Рівномірно протягом року здійснювалось нарахування доходів підприємства «Івано-Франківськтеплокомуненерго». Водночас фактичні витрати за спожиті підприємством енергоносії та фактичне надання послуг відбувалися протягом опалювального сезону. Внаслідок цього у підприємства у міжопалювальний сезон виникали прибутки, а в опалювальний сезон — збитки. З цієї ж причини в зимові місяці підприємство відчувало дефіцит коштів для своєчасних розрахунків за використані енергоресурси.

З метою усунення труднощів, що виникли, було впроваджено нову методику оплати послуг населенням за використану теплову енергію

на основі використання двоставкового тарифу для розрахунку за надані послуги центрального опалення та сезонні тарифи на гаряче водопостачання. Двоставкові тарифи складаються з двох частин:

- умовно-постійної або абонентської плати, що нараховується щомісяця протягом року в розмірі 0,32 грн/м² і не залежить від кількості спожитого тепла, відшкодовує витрати, пов'язані з необхідністю підтримання в робочому стані джерел теплової енергії, теплових мереж та теплоспоживальних установок;
- умовно-змінної або плати за спожиту теплову енергію, що компенсує витрати підприємству за використанні енергоносії (нараховувалася щомісяця протягом опалювального періоду в розмірі 1,12 грн/м²). Для споживачів, у яких встановлено прилади обліку теплової енергії, нарахування оплати здійснюється за їх показниками. Абонентська плата в цьому випадку не нараховується.

При розрахунку тарифів використовують дані про планові обсяги реалізації послуг теплопостачання та постачання гарячої води, що розраховані відповідно до встановлених норм. Враховують температуру зовнішнього повітря та тривалість опалювального сезону.

Аналіз результатів впровадження методики з використанням двоставкового тарифу свідчить про необхідність її вдосконалення. Одним із напрямів цієї роботи може бути перехід на розрахунки з населенням за фактичний обсяг теплової енергії, що відпускається населенню, та за спожиті паливно-енергетичні ресурси протягом року.

Рівень розвитку житлово-комунального господарства визначає благоустрій населеного пункту. Благоустроєними населеними пунктами вважаються такі, які мають централізоване водопостачання та каналізацію, а саме: міста, селища міського типу та сільські населені пункти, в яких водопроводи й окремі водопровідні мережі відпускають воду населенню та на комунально-побутові потреби централізовано, а каналізації здійснюють централізоване відведення стічних вод з житлових будинків та комунально-побутових підприємств.

Необхідно змінити стратегію містобудування, структуру житлового будівництва у напрямку спорудження комфортабельного житла, Розширення малоповерхової та котеджної забудови. На думку фахівців

питома вага малоповерхового будівництва має становити у більшості великих міст не менше 50 %, а в малих і в середніх населених пунктах всі нові будинки мають бути малоповерхові.

Перехід на таке будівництво зумовлює потребу в коригуванні генеральних планів населених пунктів, регулюванні порядку землекористування.

До основних напрямів підвищення ефективності і надійності функціонування житлово-комунального господарства, підвищення якості надання населенню житлово-комунальних послуг відносяться:

- здійснення переоснащення та підвищення надійності використання технологічних систем підприємств — об'єктів природних монополій;
- розвиток конкурентного середовища у сфері житлово-комунального господарства;
- для підвищення доходності підприємств житлово-комунального господарства та якості надання послуг необхідний перехід на договірні відносини власників житлового фонду і об'єктів комунального призначення, замовників на житлово-комунальні послуги і підрядних житлових, ремонтно-експлуатаційних і комунальних підприємств;
- підвищення рівня економічної роботи в системі підприємств житлово-комунального господарства, необхідність забезпечення стабільності тарифів та зниження собівартості надання послуг в результаті впровадження дієвого контролю за усіма видами витрат, особливо за матеріальними витратами. В сучасних умовах матеріальні витрати серед загальних витрат по забезпеченню тепlopостачання складають 65-70%, водопостачання — 55-65%, житлового господарства — 40-45 %, експлуатації міського електротранспорту — 50-60 %;
- залучення позабюджетних джерел фінансування розвитку житлово-комунальної інфраструктури.

Одним із напрямів вдосконалення організації роботи в сфері житлово-комунального господарства має бути децентралізація управління, відмова від концентрації виконавчих функцій органами центральної

державної влади. Необхідно вирішувати питання стосовно більш повного забезпечення житлово-комунального господарства матеріальними та фінансовими ресурсами.

Важливе значення щодо покращення існуючого стану в житлово-комунальному господарстві має прийнятий Закон України «Про загальнодержавну програму реформування і розвитку житлово-комунального господарства на 2004–2010 роки» (2004 р.). Мета Програми полягає у здійсненні державної політики з реформування житлово-комунального господарства, підвищення ефективності та надійності його функціонування, забезпечення сталого розвитку для задоволення потреб населення і господарського комплексу в житлово-комунальних послугах.

Виконання Програми планується здійснювати за такими основними напрямками:

- організація ефективного управління у сфері виробництва і надання житлово-комунальних послуг; обслуговування напрямів розвитку підприємств житлово-комунального господарства;
- поглиблення демонополізації житлово-комунального господарства, створення конкурентного середовища на ринку житлово-комунальних послуг;
- забезпечення беззбитковості функціонування підприємств житлово-комунального господарства;
- технічне переоснащення житлово-комунального господарства, наближення до вимог Європейського Союзу показників щодо використання енергетичних і матеріальних ресурсів.

Виконання Програми вимагає нормативно-правового та науково-технічного забезпечення такого змісту:

розроблення та впровадження нормативно-правових актів з питань регулювання відносин у сфері житлово-комунального господарства;

проведення науково-технічних досліджень з питань експлуатації та технічного обслуговування об'єктів житлово-комунального господарства, благоустрою населених пунктів, захисту території від шкідливої дії вод;

- розроблення та впровадження новітніх технологій і обладнання, спрямованих на технічне переоснащення підприємств житлово-комунального господарства та скорочення питомих витрат енергетичних та матеріальних ресурсів;
 - налагодження виробництва нових зразків комунальної техніки та обладнання для потреб житлово-комунального господарства;
 - розроблення і забезпечення виконання програм стимулювання економного використання споживачами питної води і теплової енергії;
 - забезпечення ефективного використання грошових, людських та матеріальних ресурсів виробниками/ виконавцями та споживачами житлово-комунальних послуг;
-
- посилення відповідальності органів самоврядування за ефективне використання майна територіальної громади та забезпечення населення житлово-комунальними послугами відповідно до державних соціальних стандартів.

**КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ
САМОПЕРЕВІРКИ:**

1. *Який склад соціальної сфери?*
2. *Які умови в регіоні визначають рівень соціального забезпечення населення?*
3. *Дайте визначення поняття «депресивна територія».*
4. *Які складові системи освіти України?*
5. *Які установи належать до закладів дошкільної освіти?*
6. *Які установи належать до загальноосвітніх навчальних закладів?*
7. *Які установи належать до закладів професійно-технічної освіти?*
8. *Назвіть показники, що використовують для оцінки стану освіти.*
9. *Які напрями розвитку загальноосвітніх навчальних закладів та вищих навчальних закладів?*
10. *Які існують джерела фінансування діяльності закладів освіти?*

11. Охарактеризуйте основні напрями покращення діяльності освітніх установ.
12. Чому необхідно турбуватися про стан здоров'я людей?
13. Які фактори впливають на здоров'я людей?
14. Дайте характеристику стану захворювання людей на окремі хвороби.
15. Яким чином впливає географічне розташування регіону на захворювання людей?
16. Наведіть статистичні дані, що характеризують захворювання людей на окремі хвороби на територіях регіонів України.
17. Яким чином вплинула аварія на Чорнобильській АЕС на здоров'я людей?
18. Назвіть показники, що використовують для оцінки стану закладів охорони здоров'я.
19. Дайте характеристику стану закладів охорони здоров'я.
20. Які існують недоліки в роботі по забезпеченню охорони здоров'я людей?
21. Назвіть джерела фінансування діяльності установ охорони здоров'я.
22. В чому полягає сутність соціального захисту людей?
23. В чому полягає сутність соціального забезпечення людей?
24. Які існують види соціальних послуг?
25. Чому рівень оплати праці розглядається як фактор економічної стабільності?
26. Наведіть статистичні дані, які характеризують рівень середньомісячної заробітної плати за основними видами економічної діяльності.
27. Наведіть статистичні дані, які характеризують рівень середньомісячної заробітної плати за регіонами.
28. В чому полягає сутність соціального захисту пенсіонерів, ветеранів та інвалідів?
29. Розкрийте зміст існуючої пенсійної системи та напрями її вдосконалення. 30. Які пільги надаються громадянам — дітям війни?

31. *В чому полягає соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС?*
32. *Назвіть показники, що використовують для оцінки діяльності закладів культури.*
33. *Дайте визначення діяльності театрів.*
34. *Які напрями музейної діяльності?*
35. *Яке значення мають бібліотеки у здійсненні культурно-освітньої та виховної діяльності?*
36. *Розкрийте роль кіномистецтва у суспільстві.*
37. *В чому полягає значення охорони культурної спадщини?*
38. *Розкрийте, які особливості розвитку туризму на території окремих регіонів.*
39. *Хто має право здійснювати туристичну діяльність?*
40. *Розкрийте значення готельного господарства як частини соціальної інфраструктури регіону.*
41. *Які існують тенденції в розвитку готельного господарства на території окремих регіонів?*
42. *Дайте характеристику житлово-комунального господарства.*
43. *Яка забезпеченість населення регіонів житлом?*
44. *Які види діяльності виконують комунальні підприємства?*
45. *Розкрийте сутність нових форм організації управління багатоквартирними житлово-комунальними будинками.*
46. *Які напрями покращення економічної роботи у сфері житлово-комунального господарства?*

Розділ 6 СПЕЦІАЛЬНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗОНИ: СТВОРЕННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ

6.1. Сутність спеціальних економічних зон

Для прискорення економічного розвитку на території України почали створювати спеціальні (вільні) економічні зони для залучення іноземних інвестицій, активізації підприємницької діяльності спільно з іноземними інвесторами.

Спеціальна (вільна) економічна зона являє собою частину території України, на якій встановлюються і діють спеціальний правовий режим економічної діяльності та порядок застосування і дії законодавства України. На території спеціальної економічної зони запроваджуються пільгові митні, валютно-фінансові, податкові та інші умови економічної діяльності національних та іноземних юридичних і фізичних осіб.

В результаті створення та функціонування спільних з іноземними підприємствами очікується збільшення обсягів поставок на внутрішній ринок високоякісної продукції та послуг, впровадження нових технологій, ринкових методів господарювання, розвитку інфраструктури ринку, поліпшення використання природних¹ трудових ресурсів, прискорення соціально-економічного розвитку України.

Порядок створення, функціонування та ліквідації таких зон, загальні правові і економічні основи їх статусу, а також загальні правила регулювання відносин суб'єктів економічної діяльності цих зон

з органами державної, виконавчої влади та органами місцевого самоврядування визначаються Законом України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» (1992 р.) та наступних змін та доповнень до цього закону.

Можуть створюватися спеціалізовані економічні зони таких різних функціональних типів:

- вільні митні зони і порти;
- експортні;
- транзитні;
- митні склади;
- технологічні парки;
- технополіси;
- комплексні виробничі зони;
- туристсько-рекреаційні зони;
- страхові зони;
- банківські зони.

Спільні економічні зони створюються Верховною Радою України за ініціативою Президента України, Кабінету Міністрів України або органів місцевої державної влади.

У разі створення спеціальної економічної зони за ініціативою Президента України або Кабінету Міністрів України відповідне рішення приймається після одержання письмової згоди відповідної місцевої Ради народних депутатів України та місцевої державної адміністрації, на території якої передбачається розташувати спеціальну економічну зону.

У разі коли ініціатива у створенні спеціальної економічної зони належить місцевим Радам народних депутатів та місцевим державним адміністраціям, вони подають відповідну пропозицію Кабінету Міністрів України. *Кабінет* Міністрів України розглядає пропозиції про створення спеціальної економічної зони і подає висновок до Верховної Ради України для прийняття остаточного рішення.

Для техніко-економічного обґрунтування доцільності створення спеціальної економічної зони ведеться підготовка документів, які включають:

мету, функціональне призначення та галузеву спрямованість діяльності на території економічної зони; етапи соціально-економічного розвитку виробництва на відповідній території; зазначення часу здійснення цих етапів; етапи розвитку із зазначенням часу їх здійснення; ступінь сучасного стану виробничої та соціальної інфраструктури, підприємницької діяльності, можливості та шляхи їх розвитку в майбутньому; рівень забезпеченості кваліфікованими кадрами; обсяги, джерела та форми фінансування на кожному етапі створення і розвитку спеціальної економічної зони; обґрунтування режиму ціноутворення, оподаткування, митного регулювання, валютно-фінансового та кредитного механізму; кінцевий результат — вихідний рівень економічного, наукового та іншого потенціалу з врахуванням конкретних умов діяльності, управління, фінансування тощо.

Структура, функції та повноваження органів управління спеціальної економічної зони визначаються залежно від її типу, розмірів, кількості працівників, мешканців на території спеціальної економічної зони.

Місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування здійснюють свої повноваження на території спеціальної економічної зони з врахуванням статусу цієї зони, типом та метою створення.

Орган господарського розвитку і управління спеціальної економічної зони забезпечує загальні умови функціонування соціально-економічної сфери на певній території. До виключної компетенції такого органу належить:

- визначення перспективних напрямів розвитку спеціальної економічної зони;
- будівництво та експлуатація мереж транспорту, зв'язку, енергопостачання та інших об'єктів виробничої інфраструктури, що використовуються для задоволення загальних потреб; розвиток мережі комунікаційних зв'язків з партнерами за мережами спеціальної економічної зони;

- організація міжнародних торгів з метою розміщення на території спеціальної економічної зони нових виробництв;
- упорядкування та надання суб'єктам господарської діяльності спеціальної економічної зони в користування земельних ділянок, об'єктів інфраструктури та передача їм у користування природних ресурсів;
- видача дозволів (ліцензій) суб'єктам господарської діяльності на території спеціальної економічної зони на будівництво нових господарських об'єктів, реєстрація суб'єктів економічної діяльності та інвестицій.

Для забезпечення успішної соціально-економічної діяльності на території спеціальної економічної зони створюють сприятливі митні умови та режим митного оподаткування: пільговий режим та рівень оподаткування, специфічні валютно-фінансові умови та умови діяльності банківсько-кредитної системи, системи кредитування та страхування визначають рівень окремих видів платежів тощо.

До привабливих сторін відноситься також те, що на об'єкти економічної діяльності на території спеціальної економічної зони поширюється система державних гарантій захисту інвестицій, в т. ч. іноземних. Крім того, гарантується право на вивезення за межі спеціальної економічної зони прибутків і капіталу, інвестованого у сферу підприємницької діяльності.

Іноземним працівникам гарантується переведення за кордон їх доходів, одержаних від роботи на території спеціальної економічної зони, включаючи накопичення та проценти на них у фінансово-кредитних установах спеціальної економічної зони. Громадяни України мають право відкривати у вказаних установах спеціальної економічної зони та за її межами на території України рахунки для накопичення заробітної плати у валюті.

Специфічні пільгові умови митної, фінансово-банківської діяльності та кредитно-страхової системи суттєво відрізняються від тих, що діють на іншій території України, що визначає економічну перевагу в створенні самостійних, вільно функціонуючих економічних зон.

6.2. Характеристика спеціальних економічних зон

На території України станом на 1 січня 2005 р. створено та функціонує 15 спеціальних економічних зон. *Поліський (Північний) регіон*

1. Спеціальний режим інвестиційної діяльності на території Волинської області (2001 р.).
2. Спеціальний режим інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку в Житомирській області (1999 р.).
3. Спеціальна економічна зона «Славутич» в Київській області (1999 р.).
4. Спеціальний режим інвестиційної діяльності в Чернігівській області (2003 р.).
5. Спеціальний режим інвестиційної діяльності на території міста Шостки Сумської області (2003 р.).

Степовий (Південний) регіон

6. Спеціальна економічна зона «Порто-франко» на території Одеського морського торговельного порту (2000 р.).
 7. Спеціальна економічна зона «Миколаїв» (2000 р.).
- Карпатський (Західний) регіон*
8. Спеціальна економічна зона «Закарпаття» (1998 р.).
 9. Спеціальна економічна зона «Яворів» в Львівській області (1999 р.).
 10. Спеціальна економічна зона туристсько-рекреаційного типу «Курорт-поліс Трускавець» (1999 р.).
- П- Економічний експеримент щодо стабілізації роботи підприємств легкої та деревообробної промисловості Чернівецької області (2000 р.).

Донбаський (Східний) регіон 2- Спеціальний режим інвестиційної діяльності на території міста Харкова (2000 р.). • Спеціальна економічна зона та спеціальний режим інвестиційної діяльності в Донецькій області (1999 р.)

14. Спеціальний режим інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку в Луганській області (1999 р.).

Крим

15. Запроваджено спеціальний режим інвестиційної діяльності та функціонування спеціальної економічної зони «Порт Крим» в Автономній Республіці Крим (2001 р.).

На території Волинської області запроваджено спеціальний режим інвестиційної діяльності з метою залучення інвестицій у пріоритетні галузі виробництва для створення нових робочих місць та працевлаштування працівників, які вивільняються у зв'язку із закриттям, реструктуризацією та перепрофілюванням гірничодобувних та інших підприємств. Таке рішення сприяє впровадженню новітніх технологій, розвитку зовнішньоекономічних зв'язків, збільшенню обсягів високоякісних товарів та послуг, ефективному використанню природних ресурсів.

Спеціальний режим інвестування запроваджено у Волинській області на території міста Нововолинськ та селища Жовтнева міста Нововолинська та діє протягом 30 років при реалізації інвестиційних проєктів у пріоритетних видах економічної діяльності.

До органів управління інвестиційною діяльністю належить Нововолинська міська рада та її виконавчий комітет та Рада з питань території пріоритетного розвитку. Рада є юридичною особою, яка утворюється Волинською обласною державною адміністрацією за поданням Нововолинської міської ради.

До повноважень Ради належать: розроблення та забезпечення реалізації стратегії та поточних програм розвитку; розгляд і затвердження інвестиційних проєктів; підготовка пропозицій щодо встановлення ставок орендної плати, плати за комунальні послуги, тарифів та інших платежів; організація підготовки та перепідготовки кадрів; здійснення в межах своїх повноважень контролю за реалізацією підприємствами проєктів на території пріоритетного розвитку, прийняття інших організаційно-правових рішень.

До підприємств, що реалізують інвестиційний проєкт, засновані пільги щодо оплати ввізного мита, податку на додану вартість та податку на прибуток підприємства.

На території Житомирської області запроваджено спеціальний режим інвестиційної діяльності з метою залучення інвестицій у пріоритетні галузі виробництва, збільшення обсягів високоякісних товарів та послуг, створення сучасної виробничої, транспортної та ринкової інфраструктури. Це дозволить створити нові робочі місця, розвинути зовнішньоекономічні зв'язки, покращити використання природних ресурсів, відновити радіаційно забруднені землі, впровадити передові технології у сільському господарстві.

Спеціальний режим інвестиційної діяльності запроваджується на територіях пріоритетного розвитку і діє протягом 30 років. До території пріоритетного розвитку належать міста Бердичів, Коростень, Новоград-Волинський, а також Коростенський, Новоград-Волинський, Луганський, Народницький, Овруцький, Олевський, Малинський, Смільчинський, Володарсько-Волинський райони.

Спеціальний режим інвестиційної діяльності застосовують до підприємств, які реалізують інвестиційний проект вартістю, еквівалентною не менше:

200 тис. доларів США — у сільському господарстві, харчовій та текстильній промисловості, обробленні деревини та виробництві виробів з деревини, целюлозно-паперовій промисловості, виробництві меблів, готового одягу та хутра, охороні здоров'я, освіті;

300 тис. доларів США — у будівництві;

500 тис. доларів США — у видобувній промисловості, хімічному виробництві, виробництві виробів з мінеральних матеріалів, виробництві машин та устаткування, на транспорті.

Органами управління територіями пріоритетного розвитку є: Рада³ питань територій пріоритетного розвитку; органи місцевого самоврядування. Рада створюється Житомирською обласною радою за поданням Житомирської обласної державної адміністрації.

До повноважень Ради належить: розроблення та забезпечення реалізації стратегії та поточних програм розвитку територій пріоритетного розвитку; затвердження інвестиційних проектів; регулювання залучення до роботи на територіях пріоритетного розвитку іноземних працівників; підготовка відповідним органам місцевого самоврядування

пропозицій щодо встановлення ставок орендної плати, плати за комунальні послуги, тарифів та інших платежів; організація підготовки та перепідготовки кадрів; здійснення в межах своїх повноважень відповідного контролю за реалізацією інвестиційних проектів підприємствами, що на територіях пріоритетного розвитку; прийняття у межах своєї компетенції організаційно-правових рішень, обов'язкових до виконання при реалізації інвестиційних проектів.

На територіях пріоритетного розвитку Житомирської області можуть проводитися всі види підприємницької діяльності. Для її стимулювання впровадженій спеціальний правовий режим діяльності та надання пільг щодо сплати ввізного мита, податку на додану вартість, податку на прибуток підприємств та плати за землю.

Спеціальний правовий режим економічної діяльності запроваджено в адміністративно-територіальних межах міста «Славутич» Київської області терміном до 20 років. Метою створення спеціальної економічної зони (СЕЗ) «Славутич» є залучення інвестицій для створення нових робочих місць у місті Славутич та забезпечення працевлаштування працівників Чорнобильської АЕС, які вивільнялися у зв'язку з достроковим виводом її енергоблоків із експлуатації. Цей процес супроводжується впровадженням нових технологій у виробництво, збільшенням обсягів поставок на внутрішній ринок якісної продукції, використанням ринкових методів господарювання для вдосконалення інфраструктури СЕЗ «Славутич». Має сприяти поліпшенню використання трудових ресурсів.

Органами управління СЕЗ «Славутич» є: Славутицька міська рада та її виконавчий комітет; орган господарського розвитку і управління СЕЗ «Славутич», утворений Славутицькою міською радою за участю окремих суб'єктів підприємницької діяльності, які діють на території СЕЗ «Славутич».

До функцій органу господарського розвитку і управління СЕЗ «Славутич» належать:

- організація облаштування території СЕЗ «Славутич»;
- організація і контроль за будівництвом об'єктів виробничої та невиробничої сфери та розвиток мережі комунікаційних зв'язків;

- укладення договорів на виконання підрядних робіт щодо облаштування території СЕЗ «Славутич», будівництва об'єктів виробничої та невиробничої сфери, розвитку мережі комунікаційних зв'язків;
- укладання з суб'єктами СЕЗ «Славутич» договорів оренди земельних ділянок, використання природних ресурсів, оренди об'єктів виробничого та соціального призначення;
- обґрунтування пропозицій для їх затвердження Славутицькою міською радою щодо ставок орендної плати, розмірів тарифів за комунальні послуги;
- виконання інших функцій організаційно-правового змісту.

Для стимулювання діяльності суб'єктів СЕЗ «Славутич» запроваджений спеціальний правовий режим підприємницької діяльності та надаються пільги щодо сплати ввізного мита, податку на додану вартість, податку на прибуток підприємств, збору на обов'язкове соціальне страхування на випадок безробіття, збору до Державного інноваційного фонду України та плати за землю.

На території Чернігівської області запроваджено спеціальний режим інвестиційної діяльності, який діятиме до 2030 року. Такі умови економічної діяльності розповсюджені на окремих територіях пріоритетного розвитку області в межах Городянського, Корюківського, Новгород-Сіверського, Ріпкинського, Семенівського, Чернігівського, Щорського районів.

Спеціальний режим інвестиційної діяльності сприяє реалізації територіальних проектів у пріоритетних видах економіки, встановлює податкові та митні пільги, що стимулюють діяльність підприємств. При цьому, кошторисна вартість інвестиційного проекту не може бути меншою ніж: 200 тис. доларів США — у сільському господарстві, харчовій, переробній, легкій, целюлозно-паперовій промисловості, обробленні деревини, виробництві виробів з деревини та меблів, у сфері охорони здоров'я, освіти, культури;

300 тис. доларів США — у будівництві, туристсько-рекреаційній сфері;

500 тис. доларів США — у видобувній промисловості, виробництві машин і устаткування, неметалевих мінеральних виробів, хімічному виробництві, на транспорті.

Управління інвестиційною діяльністю на територіях пріоритетного розвитку здійснюють такі органи: Рада з питань територій пріоритетного розвитку, що утворювана Чернігівською обласною державною адміністрацією за погодженням з Чернігівською обласною радою; відповідні органи місцевого самоврядування та місцеві державні адміністрації у межах своїх повноважень.

До повноважень Ради належить:

- схвалення інвестиційних *проектів*;
- розроблення та здійснення комплексу заходів щодо забезпечення залучення фінансових ресурсів для реалізації цих проектів;
- підготовка пропозицій відповідним органам місцевого самоврядування щодо ставок орендної плати, тарифів за комунальні та інші послуги, які надаються підприємствами комунальної форми власності;
- здійснення контролю за інвестиційною діяльністю підприємств, ведення обліку та надання відповідної інформації органам державної влади про наслідки запровадження спеціальної системи економічної діяльності;
- вирішення інших організаційно-правових питань в межах своєї компетенції.

Для забезпечення ефективного виконання завдань по реалізації інвестиційних проектів підприємствам надаються пільги. Звільняються від обкладання ввізним митом під час ввезення на територію України устаткування, обладнання, комплектуючих виробів до них, а також обкладання податком на додану вартість цього устаткування та обладнання. Звільнені від оподаткування прибутку, одержаного новоствореними у тому числі в процесі реорганізації, підприємствами від впровадження інвестиційних проектів, а також діючими підприємствами на яких проведено реконструкцію або модернізацію. Також звільнені підприємства від плати за землю на період освоєння земельної ділянки для реалізації інвестиційного проекту. Надані інші пільги економічного змісту.

Спеціальний режим інвестиційної діяльності наданий підприємствам, що діють на території міста Шостка Сумської області. Нові інвестиційні умови запроваджені з метою залучення інвестицій у розвиток пріоритетних видів економічної діяльності до 1 січня 2030 р.

Управління діяльністю підприємств, організацій в спеціальних умовах інвестування здійснює виконавчий комітет Шосткінської міської ради. До повноважень виконавчого комітету Шосткінської міської ради, крім передбачених законодавством України, належить також: розгляд і схвалення інвестиційних проектів, їх укладання з підприємствами, організаціями; ведення відповідного обліку та контролю; надання органам державної влади інформації про наслідки запровадження спеціального режиму інвестиційної діяльності.

Затвердження виконавчим комітетом Шосткінської міської ради інвестиційного проекту та видача відповідного свідоцтва є підставою для укладення виконавчим комітетом Шосткінської міської ради договору з підприємствами щодо умов реалізації інвестиційного проекту, укладення договорів оренди землі, приміщень тощо.

Спеціальний режим інвестиційної діяльності передбачає встановлення податкових і митних пільг для підприємств, які зареєстровані і реалізують на території міста Шостки за укладеним договором інвестиційні проекти кошторисною вартістю, еквівалентною не менше ніж:

- 200 тис. доларів США — у харчовій промисловості та промисловості з переробки сільськогосподарської продукції, виробництві деревини та виробів з деревини, у сфері охорони здоров'я;
- 500 тис. доларів США — у будівництві, обробленні відходів, виробництві електроенергії тепловими електростанціями, виробництві та розподілі тепла;

1 млн. доларів США — у виробництві машин та устаткування, порошковій металургії та хімічному виробництві. Спеціальний режим інвестиційної діяльності передбачає:

- ^{a)} звільнення на період до здачі об'єкта інвестування в експлуатацію від обкладення ввізним митом під час ввезення в Україну устаткування, обладнання та комплектуючих виробів до них (крім підакцизних товарів) і податком на додану вартість на вказані товари з метою їх використання виключно для реалізації інвестиційних проектів;
- ^{o)} звільнення від оподаткування прибутку, одержаного новоствореними підприємствами від реалізації інвестиційних проектів

- та діючими підприємствами, на яких проведено реструктуризацію, реконструкцію, перепрофілювання;
- в) не справляння плати за землю у період освоєння земельної ділянки (планування території, облаштування інфраструктури тощо), визначений інвестиційним проектом;
 - г) впровадження інших пільг економічного змісту, що стимулюють прибутковість діяльності підприємств.

На території Одеського морського торговельного порту створено спеціальну економічну зону СЕЗ «Порто-франко» на строк 25 років. Економічна зона займає територію Одеського морського торговельного порту в межах штучно насипаної та намитой в акваторії Одеської затоки Чорного моря території Карантинного молу площею 32,5 га. Зі сходу, півночі та заходу територія СЕЗ «Порто-франко» межує з акваторією Одеської затоки Чорного моря. На півдні межа СЕЗ «Порто-франко» довжиною 660 метрів проходить по береговій смузі. Загальна довжина периметра території СЕЗ «Порто-франко» становить 3 км.

СЕЗ «Порто-франко» створена з метою залучення інвестицій у пріоритетні галузі виробництва, сприяння розвитку зовнішньоекономічних зв'язків і підприємства, завантаження потужностей портового комплексу та розвитку його інфраструктури. В результаті буде забезпечено впровадження новітніх технологій, буде сформована сучасна виробнича та транспортна інфраструктура, збільшення поставок високоякісних товарів, збереження існуючих та створення нових робочих місць.

Органами управління СЕЗ «Порто-франко» є: Одеська обласна державна адміністрація; Одеська міська рада; орган господарського розвитку і управління СЕЗ «Порто-франко».

Органом господарського розвитку і управління СЕЗ «Порто-франко» (далі — орган господарського розвитку) є Одеський морський торговельний порт. Положення про орган господарського розвитку і управління СЕЗ «Порто-франко» затверджується Одеською обласною державною адміністрацією.

До компетентності органу господарського розвитку належать: • організація облаштування території СЕЗ «Порто-франко»;

- Ф організація будівництва об'єктів виробничої та невиробничої інфраструктури та розвиток мережі комунікаційних зв'язків, контроль за виконанням будівельних робіт;
- участь в розробці та реалізації інвестиційних проектів; видача дозволів на будівництво нових господарських об'єктів, будівництво яких здійснюється на території спеціальної економічної зони «Порто-франко»;
 - укладання договорів на виконання підрядних робіт щодо будівництва об'єктів виробничої та невиробничої інфраструктури, розвитку мережі комунікаційних зв'язків, а також укладання договорів про експлуатацію виробничих, транспортних та інших об'єктів;
 - підготовка пропозицій для затвердження Одеською міською радою щодо ставок орендної плати, розмірів тарифів за комунальні послуги;
 - здійснення заходів щодо забезпечення законності та правопорядку, економічної та екологічної безпеки на території СЕЗ «Порто-франко»;
 - складання та подання статистичної звітності про функціонування СЕЗ «Порто-франко»;
 - організація підготовки та перепідготовки кадрів;
 - виконання інших функцій та повноважень організаційно-правового змісту.

На території СЕЗ «Порто-франко» можуть провадитися всі види підприємницької діяльності. Вартість інвестиційного проекту має бути еквівалентною не менше 1 млн. доларів США. На території СЕЗ «Порто-франко» після попереднього погодження з Одеською обласною державною адміністрацією створюються комерційні банки, їх філії, аудиторські фірми, страхові та інші фінансові організації. Затвердження Одеською обласною адміністрацією інвестиційного проекту та укладення договору щодо умов його реалізації з органом господарського розвитку є підставою для реєстрації підприємства органом господарського розвитку як суб'єкта СЕЗ «Порто-франко», укладення договорів оренди землі, приміщень тощо.

На території економічної зони впроваджені пільгові умови господарювання, а також спеціальний митний режим.

У разі ввезення товарів та інших предметів (крім підакцизних товарів) з-за меж митної території України на територію СЕЗ «Порто-франко», а також у разі вивезення з території СЕЗ «Порто-франко» за межі митної території України товарів та інших предметів, попередньо ввезених з-за меж митної території України на територію СЕЗ «Порто-франко», відповідно ввізне та вивізне мито не справляються. Також не справляється податок на додану вартість. Визначені умови оподаткування товарів та справляння мита в інших випадках.

Митний контроль за переміщенням товарів через межі території СЕЗ «Порто-франко» здійснюється з метою забезпечення дотримання державними органами, підприємствами, організаціями та їх посадовими особами, а також громадянами встановленого порядку переміщення товарів через митний кордон України. Для запобігання несанкціонованому і неконтрольованому проникненню на територію СЕЗ «Порто-франко» або за її межі фізичних осіб, транспортних засобів, а також ввезенню та вивезенню товарів територія СЕЗ «Порто-франко» огорожується по периметру і облаштовується відповідно до вимог Державної митної служби України.

Суб'єктам СЕЗ «Порто-франко» надаються пільги щодо оплати податку на прибуток підприємства та інші пільги економічного змісту. Крім того, встановлено спеціальний порядок перетинання кордону України іноземцями та особами без громадянства, які прямують у СЕЗ «Порто-франко», а також спеціальний порядок в'їзду у СЕЗ «Порто-франко» і виїзду з неї громадян України, іноземців та осіб без громадянства.

Спеціальна економічна зона «Миколаїв» створюється в місті Миколаєві на строк 30 років у межах земельних ділянок, наданих у користування суднобудівним підприємствам:

- державній холдинговій акціонерній компанії «Чорноморський суднобудівний завод» (площа 340 га, в тому числі акваторія ріки Південний Буг — 43 га);
- відкритому акціонерному товариству «Суднобудівний завод «Океан» (площа 240 га, в тому числі акваторія ріки Південний Буг — 30 га);

- державному підприємству «Суднобудівний завод імені 61 комуна ра» (площа 160 га, в тому числі акваторія ріки Південний Буг — 40 га) та прилеглої території площею 120 га земель Миколаївської міської ради.

Спеціальна економічна зона «Миколаїв» створена для залучення інвестицій у пріоритетні галузі виробництва, підвищення ефективності використання виробничих потужностей суднобудівних підприємств, впровадження новітніх технологій. Це дозволить забезпечити населення новими робочими місцями, розвинути можливості для експорту продукції суднобудівних підприємств, збільшити поставки на ринок високоякісних товарів.

Управління СЕЗ «Миколаїв» здійснюють Миколаївська міська рада, Миколаївська обласна державна адміністрація, орган господарського розвитку і управління СЕЗ «Миколаїв».

Органом господарського розвитку і управління СЕЗ «Миколаїв» є юридична особа, створена Миколаївською обласною державною адміністрацією за участю окремих суб'єктів підприємницької діяльності. До повноважень цього органу входить:

- розроблення та забезпечення реалізації стратегічних та поточних програм розвитку СЕЗ «Миколаїв»;
- організація облаштування території СЕЗ «Миколаїв»;
- організація та контроль за будівництвом об'єктів виробничої та невиробничої інфраструктури, розвиток мережі комунікаційних зв'язків;
- укладення договорів з суб'єктами, що взаємодіють із СЕЗ «Миколаїв» щодо умов реалізації інвестиційного проекту;
- на виконання підрядних робіт щодо облаштування території СЕЗ «Миколаїв», будівництва об'єктів виробничої та невиробничої інфраструктури, розвитку мережі комунікаційних зв'язків; про експлуатацію об'єктів інфраструктури СЕЗ «Миколаїв», оренду землі та використання природних ресурсів.

Орган господарського розвитку і управління СЕЗ «Миколаїв» готує пропозиції органам місцевого самоврядування щодо ставок орендної плати, розмірів тарифів за комунальні послуги, інших тарифів

для їх затвердження; впроваджує заходи щодо законності, правопорядку, економічної та екологічної безпеки, здійснює інші функції організаційно-правового змісту.

Підприємства, що входять до складу СЕЗ «Миколаїв», організують виконання інвестиційних проектів, вартість яких еквівалентна не менше:

- 500 тис. доларів США — у харчовій промисловості та промисловості з переробки сільськогосподарської продукції;
- 700 тис. доларів США — у будівництві, енергетиці, сфері транспорту;
- 1 млн. доларів США — у машинобудуванні та приладобудуванні;
- 3 млн. доларів США — на підприємствах суднобудівної промисловості.

На території СЕЗ «Миколаїв» проводяться всі види підприємницької діяльності, створюються комерційні банки, їх філії, аудиторські фірми, страхові та інші фінансові організації. На території підприємств суднобудівної промисловості запроваджується режим спеціальної митної зони, відповідно до якого застосовується певний порядок ввезення та вивезення товарів та інших предметів. Встановлений пільговий митний та податковий режим щодо сплати ввізного та вивізного мита, податків на додану вартість та прибуток підприємств, плати за землю та збору до Державного інноваційного фонду.

Для запобігання несанкціонованому та неконтрольованому проникненню на територію СЕЗ «Миколаїв» або за її межі фізичних осіб, транспортних засобів, а також ввезенню та вивезенню товарів та інших предметів територія СЕЗ «Миколаїв» огорожується по периметру та облаштовується відповідно до вимог, встановлених Державною митною службою України.

Кабінет Міністрів України може встановлювати спеціальний порядок перетинання кордону України іноземцям та особам без громадянства, які прямують у СЕЗ «Миколаїв», а також спеціальний порядок в'їзду у СЕЗ «Миколаїв» і виїзду з неї громадян України, іноземців та осіб без громадянства.

На території Закарпатської області на строк 30 років створено спеціальну економічну зону «Закарпаття» з метою залучення інвестицій,

сприяння розвитку зовнішньоекономічних зв'язків, збільшення поставок високоякісних товарів і послуг, створення сучасної виробничої, транспортної і ринкової інфраструктури.

Органами управління спеціальною економічною зоною «Закарпаття» є: Закарпатська обласна рада та Закарпатська обласна державна адміністрація; орган господарського розвитку спеціальної економічної зони «Закарпаття».

До повноважень органу господарського розвитку належать:

- розроблення і забезпечення реалізації стратегії та поточних програм розвитку зони;
- укладення договору (контракту) з інвесторами;
- забезпечення залучення фінансових ресурсів, у тому числі власних коштів підприємств та організацій (включаючи іноземні), а також благодійних фондів, громадських організацій і фізичних осіб;
- організація підготовки та перепідготовки кадрів;
- здійснення заходів щодо забезпечення законності та правопорядку, економічної та екологічної безпеки на території зони;
- облаштування території спеціальної економічної зони;
- будівництво об'єктів виробничої та невиробничої інфраструктури;
- розвиток мережі комунікаційних зв'язків;
- укладання договорів на виконання підрядних робіт, на експлуатацію об'єктів інфраструктури, оренди земельних ділянок тощо. На території спеціальної економічної зони проводяться всі види підприємницької діяльності. Розміщуються підприємств, які здійснюють операції з обслуговування транзитних вантажів, їх зберігання, сортування, пакування, надання транспортно-агентських та експедиторських послуг, торгівлі, а також підприємства, які застосовують новітні технології з метою виробництва товарів для експорту та поставок на внутрішній ринок.

Встановлюється режим спеціальної митної зони, порядок ввезення (вивезення) товарів та інших предметів.

Митний контроль за переміщенням товарів та інших предметів ^{че}рез межі спеціальної економічної зони повинен забезпечувати дотримання державними органами, підприємствами, організаціями,

а також громадянами порядку переміщення товарів та інших предметів відповідно до законодавства, що діє при перетинанні митного кордону України, з урахуванням визначених пільг.

У спеціальній економічній зоні встановлено пільговий режим оподаткування доходів, прибутку, надходжень в іноземній валюті від реалізації продукції, товарів, виконаних робіт, наданих послуг, а також звільняються підприємства від сплати зборів до Державного інноваційного фонду України.

Спеціальна економічна зона «Яворів» створюється на період до 1 січня 2020 року в адміністративно-територіальних межах Яворівського району Львівської області. СЕЗ «Яворів» поєднає в собі функції комплексної виробничої зони, вільної митної зони та технологічного парку.

Залучення інвестицій спрямовано для створення нових робочих місць та забезпечення працевлаштування працівників Яворівського державного гірничо-хімічного підприємства «Сірка», що вивільнені із цього підприємства у зв'язку із скороченням виробництва.

Важливим є покращення негативного екологічного стану у Яворівському районі, необхідністю відновлення родючості земель, уникнення негативного техногенного впливу гірничо-хімічного виробництва. В результаті активізації підприємницької діяльності, впровадження нових технологій та ринкових методів господарювання збільшиться обсяг виробництва продукції та її транспортування на внутрішній та зовнішній ринки, буде сприяти розвитку інфраструктури спеціальної економічної зони. Крім того, забезпечена діяльність у експедиційно-складській, транспортно-сервісній та виробничій сферах на території автопорту «Краковець».

Органами управління СЕЗ «Яворів» є Яворівська районна рада та Яворівська районна адміністрація, які здійснюють свої повноваження на території зони «Яворів» відповідно до Конституції України, інших законів та нормативно-правових актів.

До повноважень Яворівської районної державної адміністрації також належить затвердження інвестиційних проєктів; впровадження заходів, щодо забезпечення їх фінансування за рахунок власних коштів підприємств та організацій, бюджетних коштів, позабюджетних фондів,

а також коштів благодійних фондів, громадських організацій і фізичних осіб; забезпечення реалізації стратегічних та поточних програм, проведення торгів (в тому числі міжнародних); організація підготовки кадрів та залучення на роботу іноземних працівників; затвердження ставок орендної плати, тарифів за комунальні послуги; забезпечення законності, правопорядку, економічної та екологічної безпеки; організація обліку та звітності.

Для облаштування території СЕЗ «Яворів», будівництва об'єктів виробничої і невиробничої інфраструктури та залучення інвестицій створюється орган господарського розвитку і управління СЕЗ «Яворів». Цей орган є юридична особа, створена Яворівською районною державною адміністрацією за участю суб'єктів підприємницької діяльності, які діють на території СЕЗ «Яворів». Орган господарського розвитку і управління СЕЗ «Яворів» забезпечує загальні умови її функціонування, виконуючи такі функції:

- визначає перспективні напрями розвитку СЕЗ «Яворів»;
- організує будівництво мереж транспорту, зв'язку, енергопостачання та інших об'єктів виробничої інфраструктури, що використовуються для загальних потреб, експлуатацію цих об'єктів;
- організує міжнародні торги (тендери) з метою розміщення на території СЕЗ «Яворів» нових виробництв; надає дозвіл підприємствам на будівництво нових господарських об'єктів, а також дозвіл на користування земельними ділянками, природними ресурсами місцевого значення.

На території СЕЗ «Яворів» можуть здійснюватися всі види підприємницької діяльності. Підприємства мають право реалізовувати інвестиційні проекти кошторисною вартістю, еквівалентною не менше >00 тис. доларів США (крім проектів технологічного парку). Можуть створюватися банківські установи, їх філії, аудиторські фірми, страхові та інші фінансові організації. На території СЕЗ «Яворів» у районі пункту пропуску через державний кордон України «Краковець» створюється автопорт «Краковець».

Для стимулювання діяльності на території СЕЗ «Яворів» запроваджено спеціальний митний режим, передбачено пільги щодо сплати

податку на прибуток підприємств, сплати ввізного мита, податку на додану вартість, збору на обов'язкове соціальне страхування на випадок безробіття, збору до Державного інноваційного фонду та плати за землю.

Специфічні умови туристично-рекреаційного курорту Трускавець, кого важливе значення для оздоровлення людей, сучасний стан та використання визвали за необхідне створення спеціальної економічної зони «Курортполіс Трускавець». Збереження та ефективного використання природних лікувальних ресурсів курорту Трускавець, прискорення економічних реформ у лікувально-оздоровчій галузі та розвиток туризму здійснюється в результаті інвестиційної та інноваційної діяльності.

Спеціальна економічна зона туристсько-рекреаційного типу «Курортполіс Трускавець» створена на період 20 років в адміністративно-територіальних межах міста Трускавець Львівської області. До органів управління СЕЗ «Курортполіс Трускавець» належать Трускавецька міська рада та її виконавчий комітет; орган господарського розвитку та управління СЕЗ «Курортполіс Трускавець», утворений Трускавецькою міською радою за участю суб'єктів підприємницької діяльності.

Трускавецька міська рада та її виконавчий комітет визначають стратегічний та поточний розвиток СЕЗ «Курортполіс Трускавець» забезпечують укладання генеральних угод, договорів з органом господарського розвитку та управління «Курортполіс Трускавець» щодо умов реалізації інвестиційних проектів, використання земельних ділянок, об'єктів виробничої та соціальної інфраструктури, використання природних ресурсів місцевого значення.

До основних повноважень органу господарського розвитку та управління СЕЗ «Курортполіс Трускавець» належить:

- організація облаштування території курорту;
- організація і контроль за будівництвом об'єктів виробничої та невиробничої інфраструктури та забезпечення розвитку мережі комунікаційних зв'язків;
- укладання договорів на виконання підрядних робіт щодо будівництва об'єктів виробничої та невиробничої сфери, облаштування території курорту, оренди земельних ділянок;

- підготовка пропозицій щодо ставок орендної плати, розмірів плати за комунальні послуги, тарифів;
- здійснення заходів щодо забезпечення законності і правопорядку, економічної та екологічної безпеки на території СЕЗ «Курорт-поліс Трускавець»;
- ведення статистичної звітності та виконання інших функцій організаційно-правового змісту.

Суб'єктами СЕЗ «Курорт-поліс Трускавець» є підприємства, філії, відділення та інші відокремлені підрозділи, які розташовані на території курорту і реалізують інвестиційні проекти кошторисною вартістю, еквівалентною не менше 500 тис. доларів США. У реалізації окремих проектів можуть приймати участь підприємства різних галузей економіки. Створюються комерційні банки, їх філії, аудиторські фірми, страхові та інші фінансові організації.

Для стимулювання діяльності введений спеціальний пільговий режим щодо оплати податку на прибуток підприємства, податку на додану вартість, ввізного мита та плати за землю.

Інтерес представляє організація проведення економічного експерименту на території Чернівецької області щодо відновлення та стабілізації роботи підприємств легкої та деревообробної промисловості, їх технічного переоснащення, збільшення обсягів виробництва. Перелік підприємств легкої та деревообробної промисловості — учасників економічного експерименту затверджений Кабінетом Міністрів України за поданням Чернівецької обласної державної адміністрації.

Особливість економічного експерименту полягає в тому, що підприємства за результатами своєї діяльності сплачують єдиний податок. Єдиний податок — це податок, що запроваджений на період проведення економічного експерименту замість таких податків і зборів:

- податку на додану вартість;
- податку на прибуток підприємства;
- плати (податку) за землю;
- податку з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів;

- збору за спеціальне використання природних ресурсів (за винятком плати за відпуск на пні деревини лісових порід, яка вноситься у встановленому порядку);
- збору на будівництво, реконструкцію, ремонт і утримання автомобільних доріг загального користування України;
- збору до Державного інноваційного фонду;
- комунального податку.

Інші податки і збори, визначені Законом України «Про систему оподаткування», підприємства сплачують в порядку і розмірах, передбачених законодавчими актами України з питань оподаткування.

До об'єктів оподаткування єдиним податком відносять операцій з продажу товарів, виконаних робіт, наданих послуг. Базою оподаткування єдиним податком є:

- обсяг продажу товарів (робіт, послуг) у вартісному виразі протягом звітного періоду;
- позитивна різниця між доходами та витратами при операціях з розрахунками в іноземній валюті;
- доходи від спільної діяльності та у вигляді дивідендів, отриманих від нерезидентів, процентів, роялті від володіння борговими вимогами, здійснення операцій лізингу (оренди), позареалізаційних операцій та від інших джерел за винятком доходів від операцій з цінними паперами.

Ставка єдиного податку встановлюється в розмірі 9% бази оподаткування, а в разі продажу товарів (робіт, послуг) власного виробництва за межі митної території України — в розмірі 3 % бази оподаткування.

Датою виникнення податкових зобов'язань платника єдиного податку з продажу товарів є дата відвантаження товарів, з виконання робіт (надання послуг), в інших випадках — дата зарахування коштів на банківський рахунок платника єдиного податку. При необхідності державна податкова адміністрація в Чернівецькій області надає за зверненням підприємств відстрочку сплати єдиного податку не більше ніж на 90 днів без нарахування пені на період відстрочки у формі податкового кредиту із застосування нульової ставки плати за користування цим кредитом.

Сплата та зарахування сум єдиного податку до бюджетів та державних цільових фондів здійснюється щомісяця, не пізніше 20 числа місяця, що настає за звітним, а платники єдиного податку перераховують кошти на окремі рахунки відділень Державного казначейства України. Відділення Державного казначейства України наступного дня після надходження коштів розмежують суми єдиного податку, перераховують кошти до відповідних бюджетів та державних цільових фондів.

Суми єдиного податку розмежуються у такому співвідношенні:
до державного бюджету України — 61 %;

до міського (м. Чернівці) та районних бюджетів відповідних рад, на території яких знаходиться підприємство — 22 %;

на будівництво, реконструкцію, ремонт і утримання автомобільних доріг загального користування України — 9 %;

до Державного інноваційного фонду — 8%.

Контроль за своєчасним і повним надходженням коштів від платників єдиного податку та їх стягненням у разі несвоєчасного перерахування здійснюється органами державної податкової служби.

Для підтримки та стимулювання діяльності підприємств встановлені пільги щодо сплати податкової заборгованості, яка може виникнути в процесі роботи підприємства, пільгові умови інноваційної діяльності та реалізації власної продукції.

Сплата податкової заборгованості з податків і зборів, включених до складу єдиного податку, яка виникла за станом на 1 червня, зупиняється і відстрочується на період проведення експерименту. Пеня на суми зазначеної податкової заборгованості не нараховується на весь період відстрочення починаючи з 1 червня. Суми пені, штрафних та фінансових санкцій, нараховані на заборгованість із сплати податків і зборів, включених до складу єдиного податку, а також проценти за податковий кредит, нараховані за станом на 1 червня, підлягають списанню. Погашення податкової заборгованості, відстроченої до закінчення економічного експерименту, за бажанням платника єдиного податку може провадитися протягом усього періоду проведення експерименту.

Залишаються в Чернівецькій області, зараховуються на спеціальний рахунок та використовуються для розвитку інноваційної діяльності

підприємств 70% коштів, що надходять у Чернівецькій області від збору до Державного інноваційного фонду. Порядок надання та використання коштів визначається органом, уповноваженим здійснювати в Чернівецькій області фінансове забезпечення державної інноваційної політики, за погодженням з Чернівецькою обласною державною адміністрацією.

Крім того, встановлені пільги такого змісту. Фірмові торговельні організації підприємств — учасників економічного експерименту мають право здійснювати торговельну діяльність у період проведення експерименту без придбання торгового патенту. Підприємства мають право здійснювати продаж товарів (робіт, послуг) власною виробництва за готівку через касу підприємства без придбання торгового патенту.

Проведення економічного експерименту в Чернівецькій області має важливе значення для відновлення та стабілізації роботи підприємств різних галузей економіки. Одночасно поглиблюють ґрунтовний аналіз перші результати та поширення набутого досвіду на інші регіони України.

Заслуговує на увагу запровадження спеціального режиму інвестиційної діяльності на території міста Харкова з метою залучення інвестицій для розвитку пріоритетних видів економічної діяльності.

Спеціальний режим інвестиційної діяльності запроваджений на строк 30 років і охоплює підприємства пріоритетних галузей економіки, які реалізують інвестиційні проекти, вартістю еквівалентною не менше:

3 млн. доларів США — у металургії та обробленні металу, виробництві машин і устаткування, електричного, електронного і транспортного устаткування;

1 млн. доларів США — у виробництві електроенергії, газу та води, коксу, інших неметалевих мінеральних виробів, транспорті, зв'язку, обробленні металевих відходів та брухту;

700 тис. доларів США — у будівництві, асенізації, прибиранні вулиць та обробленні відходів, хімічному виробництві, виробництві меблів, целюлозно-паперовій та поліграфічній промисловості;

500 тис. доларів США — у харчовій промисловості та переробці сільськогосподарських продуктів, текстильній промисловості та пошитті одягу, виробництві шкіри та шкіряного взуття, у сфері освіти, охорони здоров'я, соціальної допомоги та у сфері досліджень і розробок у галузі природничих та технічних наук.

Державне регулювання спеціального режиму інвестиційної діяльності на території міста Харкова здійснюють органи державної влади, до компетенції яких входить контроль за дотриманням законодавства на території міста Харкова.

Органом управління спеціальним режимом інвестиційної діяльності є Рада з питань спеціального режиму інвестиційної діяльності. Рада є юридичною особою, яка утворюється Харківською обласною державною адміністрацією та виконавчим комітетом Харківської міської ради. До повноважень ради належать:

- розроблення та забезпечення реалізації стратегічних і поточних програм розвитку інвестиційної діяльності на території міста Харкова;
 - розгляд та затвердження інвестиційних проєктів у пріоритетних видах економічної діяльності;
 - укладання договорів з підприємствами, які реалізують інвестиційні проєкти, здійснення контролю за їх виконанням;
 - організація підготовки та перепідготовки кадрів;
 - виконання інших організаційно-правових функцій для сприяння діяльності підприємств при реалізації інвестиційних проєктів.
- Спеціальні економічні зони «Донецьк» та «Азов», а також спеціальний режим інвестиційної діяльності запроваджені на території Донецької області. Спеціальні економічні зони «Донецьк» та «Азов» створюються на строк 60 років у межах таких територій: СЕЗ «Донецьк» знаходиться на півдні міста Донецька і займає площу 466 га; СЕЗ «Азов» знаходиться на півдні міста Маріуполя Донецької області і займає площу 314,8 га.

І Спеціальний режим інвестиційної діяльності запроваджений на територіях пріоритетного розвитку Донецької області запроваджений на строк 30 років. До таких територій належать міста Вугледар, Горлівка,

Дзержинськ, Дмитров, Добропілля, Донецьк, Єнакієве, Жданівка, Кіровське, Красноармійськ, Макіївка, Маріуполь, Новогродівка, Селидове, Сніжне, Торез, Шахтарськ, а також Волноваський та Мар'їнський райони. Заходи спрямовані на впровадження спеціального режиму інвестиційної діяльності із залученням інвестицій у пріоритетні галузі виробництва, що дозволить забезпечити новими робочими місцями та працевлаштувати працівників, що вивільняються у зв'язку із закриттям, реструктуризацією гірничодобувних та інших підприємств. Нові умови роботи на підприємствах вказаних галузей економіки будуть супроводжуватися впровадженням нових технологій, модернізацією діючих виробництв. Збільшаться поставки на ринок високоякісних товарів, буде сформована сучасна ринкова інфраструктура. Інвестиційні проекти, що реалізуються на вказаних територіях, є пріоритетними для залучення кредитів, іноземних держав, міжнародних, фінансових організацій, іноземних банків, інших фінансово-кредитних установ.

Органами управління спеціальними економічними зонами і територіями пріоритетного розвитку є: Рада з питань спеціальних економічних зон та спеціального режиму інвестиційної діяльності в Донецькій області, що створюється Донецькою обласною радою; органи місцевого самоврядування та місцеві державні адміністрації; органи господарського розвитку спеціальних економічних зон.

До повноважень Ради належить:

- розроблення та забезпечення реалізації стратегії та поточних програм розвитку спеціальних економічних зон, що затверджуються відповідними місцевими радами;
- розгляд і схвалення інвестиційних проектів, видача відповідного свідоцтва;
- розроблення та здійснення комплексу організаційних заходів щодо залучення фінансових ресурсів, у тому числі власних коштів підприємств та організацій (включаючи іноземні), бюджетних коштів, коштів позабюджетних фондів, а також благодійних фондів, фондів громадських організацій і фізичних осіб;
- організація підготовки та перепідготовки кадрів, залучення іноземних працівників;

- видача дозволу підприємствам на провадження діяльності на території СЕЗ, здійснення контролю за інвестиційною діяльністю підприємств;
- підготовка пропозицій щодо ставок орендної плати, плати за комунальні послуги, тарифів та інших платежів;
- виконання інших повноважень в межах своєї компетенції. Орган господарського розвитку спеціальної економічної зони є юридичною особою, спеціально створений Донецькою обласною державною адміністрацією спільно з відповідними органами місцевого самоврядування, виконує такі функції: забезпечує облаштування території спеціальної економічної зони, будівництво об'єктів виробничої та невиробничої інфраструктури, розвиток мережі комунікаційних зв'язків. Укладає договори на виконання підрядних робіт та на експлуатацію об'єктів інфраструктури; використання природних ресурсів місцевого значення. Виконує інші функції організаційно-правового змісту.

На територіях спеціальних економічних зон проводяться всі види підприємницької діяльності, створюються банківські установи, аудиторські фірми, страхові, фондові та інші фінансові організації.

На території спеціальної економічної зони «Донецьк» розміщуються підприємства, які застосовують новітні технології з метою виробництва товарів для експорту та поставок їх на внутрішній ринок.

На території спеціальної економічної зони «Азов» розміщуються підприємства, які здійснюють операції з обслуговування транзитних вантажів, їх зберігання, сортування, пакування, надання транспортно-агентських та експедиторських послуг, торгівлі, а також підприємства, які застосовують новітні технології з метою виробництва товарів для експорту та частково на внутрішній ринок.

Для стимулювання підприємницької та інвестиційної діяльності запроваджується спеціальний митний режим, пільги митного, податкового змісту, щодо справлення податку на додану вартість, податку на прибуток підприємств, акцизного збору.

На території Луганської області запроваджено спеціальний режим інвестування на територіях пріоритетного розвитку цієї області. Метою

такого заходу є залучення інвестицій у пріоритетні галузі виробництва для створення нових робочих місць та працевлаштування працівників, які вивільнюються у зв'язку із закриттям, реструктуризацією та перепрофілюванням гірничодобувних та інших підприємств. Впровадження такого заходу спрямовано на використання нових технологій, створення сучасної виробничої, транспортної та ринкової інфраструктури, розвиток зовнішньоекономічних зв'язків, збільшення поставок на внутрішній ринок високоякісних товарів і послуг, ефективне використання природних ресурсів.

Спеціальний режим інвестиційної діяльності запроваджується на територіях пріоритетного розвитку на 30 років. До території пріоритетного розвитку належать міста Брянка, Первомайськ, Стаханов, Красний Луч, а також Антрацитівський район Луганської області.

Спеціальний режим інвестиційної діяльності застосовують до підприємств, які реалізують інвестиційний проект кошторисною вартістю, еквівалентною не менше:

500 тис. доларів США — при реалізації інвестиційного проекту в галузях сільського господарства, обробної промисловості та охорони здоров'я;

700 тис. доларів США — при реалізації інвестиційного проекту в галузях будівництва та транспорту;

1 млн. доларів США — при реалізації інвестиційного проекту в галузях добувної промисловості, виробництва електроенергії та коксу, хімічного виробництва і машинобудування.

Органами управління територіями пріоритетного розвитку є: комітет з питань територій пріоритетного розвитку; органи місцевого самоврядування. Комітет з питань територій пріоритетного розвитку є спеціально уповноваженим органом управління спеціальним режимом інвестиційної діяльності в Луганській області.

Комітет створюється Луганською обласною радою. До його повноважень належать: розроблення та забезпечення реалізації стратегії та поточних програм розвитку територій пріоритетного розвитку, затвердження інвестиційних проектів та видача відповідних свідоцтв; здійснення контролю за реалізацією інвестиційних проектів суб'єктами

підприємницької діяльності на територіях пріоритетного розвитку; підготовка відповідним органам місцевого самоврядування пропозицій щодо встановлення ставок орендної плати, плати за комунальні послуги, тарифів та інших платежів; організація підготовки та перепідготовки кадрів; залучення до роботи на територіях пріоритетного розвитку іноземних працівників; прийняття інших рішень організаційно-правового змісту.

На територіях пріоритетного розвитку в Луганській області можуть проводитися всі види підприємницької діяльності. Комітет з питань територій пріоритетного розвитку розглядає та затверджує інвестиційний проект, що є підставою для укладання органом місцевого самоврядування договору із підприємствами щодо умов реалізації інвестиційного проекту. До підприємств під час виконання ними інвестиційного проекту застосовується спеціальний правовий режим підприємницької діяльності та надаються пільги щодо сплати ввізного мита, податку на додану вартість, податку на прибуток підприємств, збору до Державного інноваційного фонду України, до державного фонду сприяння зайнятості населення та плати за землю.

На території Автономної Республіки Крим запроваджено:

- на територіях пріоритетного розвитку спеціальний режим інвестиційної діяльності та
- спеціальну економічну зону «Порт Крим».

До територій пріоритетного розвитку належать такі: «Велика Ялта», до складу якої входить 32 адміністративні території міст, сіл, селищ, міського типу;

«Алушта», до складу якої входить 26 адміністративних територій: міста, села, селища міського типу;

«Судак», до складу якої входить 16 адміністративних територій: міста, села, селища міського типу;

«Феодосія», до складу якої входить 17 адміністративних територій: міста, села, селища міського типу;

«Сиваш» в адміністративно-територіальних межах міст Красноперекопська, Армянська та Красноперекопського району;

«Керч» в межах міста Керчі;

«Східний Крим» в межах Ленінградського району.

Спеціальна економічна зона «Порт Крим» створюється на строк 30 років на території міста Керчі загальною площею 27 га. Ця територія не включається до територій пріоритетного розвитку.

Метою запровадження спеціального режиму інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку та створення спеціальної економічної зони «Порт Крим» в Автономній республіці Крим є залучення інвестицій у сферу виробництва, охорони здоров'я, відпочинку та туризму, сільське *господарство* для збереження існуючих і створення нових робочих місць, впровадження новітніх технологій, розвитку зовнішньоекономічних зв'язків, збільшення обсягів високоякісних товарів та послуг, створення сучасної виробничої, транспортної та ринкової інфраструктури, збереження й ефективного використання природних ресурсів.

Органами управління територіями пріоритетного розвитку та СЕЗ «Порт Крим» є:

- Рада з питань територій пріоритетного розвитку та спеціальної економічної зони «Порт Крим»;
- органи місцевого *самоврядування* та місцеві державні адміністрації;
- орган господарського розвитку СЕЗ «Порт Крим». Повноваження цих органів управління визначені законодавством

України.

Спеціальний режим інвестиційної діяльності запроваджений на територіях пріоритетного розвитку строком на 30 років і стосується підприємств, які реалізують інвестиційні проекти вартістю, еквівалентною не менше:

100 тис. доларів США — у діяльності із збереження історичного та природного *надбання*, з досліджень та розробок у сфері інформатизації, культури та спорту, послуг населенню, очищення територій, у лісовому господарстві, у виробництві спортивних та галантерейних товарів, іграшок, сувенірних виробів;

200 тис. доларів США — у діяльності з охорони здоров'я та соціальної допомоги, сільському і рибному господарстві, харчовій, текстиль-

ній промисловості та промисловості з переробки сільськогосподарської продукції, виробництві меблів, деревини та виробів з деревини;

500 тис. доларів США — у діяльності санаторно-курортних закладів, готелів та ресторанів, сфері транспорту та зв'язку, в будівництві, обробленні відходів, наданні послуг у сфері туризму, відпочинку і розваг;

1 млн. доларів США — у видобувній, обробній промисловості. у виробництві електроенергії, газу та води.

Суб'єктом СЕЗ «Порт Крим» є підприємства, які реалізують проекти вартістю, еквівалентною не менше 100 тис. доларів США. Спеціальний правовий режим підприємницької діяльності поширюється на підприємства виключно під час здійснення ними підприємницької діяльності з обслуговування транзитних вантажів, їх зберігання, сортування, пакування, надання транспортно-агентських та експедиторських послуг, торгівлі, при застосуванні новітніх технологій з метою виробництва товарів для експорту та поставок на внутрішній ринок.

До підприємств під час реалізації ними інвестиційних проектів, застосовується спеціальний правовий режим підприємницької діяльності та надаються пільги щодо сплати ввізного мита, податку на додану вартість, податку на прибуток підприємств, збору до Державного інноваційного фонду та плати за землю.

За переміщенням товарів та інших предметів через межі території СЕЗ «Порт Крим» запроваджений митний контроль з метою забезпечення дотримання державними органами, підприємствами, організаціями, громадянами порядку переміщення товарів через митний кордон України.

Території зони митного контролю для СЕЗ «Порт Крим», їх межі та режим переміщення товарів, транспортних засобів і громадян встановлений Державною митною службою України.

Для запобігання несанкціонованого та неконтрольованого проникнення на територію СЕЗ «Порт Крим» фізичних осіб, транспортних засобів, а також *ввезенню* і *вивезенню* товарів та інших предметів територія СЕЗ «Порт Крим» огорожується по периметру та облаштовується відповідно до вимог, встановлених Державною митною службою України.

Держава гарантує стабільність спеціального режиму інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку в Автономній республіці Крим, а також збереження у повному обсязі СЕЗ «Порт Крим» у разі її ліквідації.

6.3. Оцінка виробничої діяльності в умовах спеціальних економічних зон

Попередні результати введення в дію спеціальних економічних зон та особливих режимів інвестиційної діяльності свідчать про наявність певних складностей, не завжди ці заходи дають позитивні результати. В деяких регіонах, наприклад, в Донецькій області значно збільшився обсяг іноземних інвестицій в економіку області, перевищив попередні періоди. Схвалено інвестиційних проектів на загальну суму майже 6 млрд. грн. Усі проекти пов'язані повністю або частково з модернізацією діючих підприємств.

Через законодавче обмеження мінімальної вартості інвестиційних проектів мільйоном доларів США інвестиційні проекти активно реалізовувались здебільшого в базових галузях промисловості — у металургії, вугільній, хімічній, нафтопереробній промисловості, машинобудівництві. Були реалізовані проекти також в легкій та переробній промисловості, у сільському господарстві та транспорті. Значні кошти включали в економіку області компанії США, Великобританії, Німеччини, Нідерландів, Австралії, Швеції, Швейцарії та інших країн.

Особливо успішно використовують можливості спеціального режиму інвестування металургійні підприємства, концерн «Стирол», Новокраматорський машинобудівельний завод та ін. Достатньо велика номенклатура продукції випускається за інвестиційними проектами: кокс, сталь і прокат, полістирол, карбамід, селітра та інші хімічні продукти, товари широкого вжитку, включаючи харчові продукти та лікарські препарати.

З розвитком інвестиційної діяльності і відповідним зростанням обсягів виробництва розширюються господарські зв'язки підпри-

емств, які реалізують інвестиційні проекти. В цей процес залучається дедалі більше підприємств-постачальників, повніше використовуються внутрішні ресурси. Відбувається пожвавлення підприємницької діяльності, покращується економічний стан підприємств та наповнення обласного бюджету.

Існують позитивні зрушення у використанні умов, визначених спеціальною економічною зоною «Закарпаття» в Закарпатській області.

На території Закарпатської області існують труднощі у розвитку промислового та сільськогосподарського виробництва. Область не придатна для виробництва сільськогосподарської продукції, майже 70 % території займають гори, ліси і полонини. Зернові культури та м'ясо-молочну продукцію завжди постачали з інших регіонів. Область відноситься до категорії областей з ризикованими умовами ведення сільського господарства — часті природні катаклізми, повені, зсуви, селеві потоки.

Валова продукція на душу населення в промисловості в 1,6-2,0 рази нижча, ніж в середньому по країні, капітальні вкладення відповідно — в 2,5 рази, у виробничому процесі зайнято приблизно 50 % працездатного населення. Існують найменші порівняно з іншими областями витрати місцевого бюджету на душу населення.

СЕЗ «Закарпаття» розташована в центрі Європи, на кордоні з Угорщиною, Словаччиною, Польщею та Румунією, що принципово відрізняє її від інших аналогічних територій. Закарпатська область має добре розвинуте шосейне і залізничне сполучення з усіма європейськими державами. Серед підприємств — суб'єктів підприємницької діяльності є потужні підприємства такі, як ВАТ «Закарпатінтерпорт», ЗАТ «Автопорт ЧОП», АБК ЛТД, ЗАТ «Єврокар».

До успішної діяльності на території СЕЗ «Закарпаття» можна віднести ВАТ «Закарпатінтерпорт», відому як розгалужену структуру, що має широкий спектр функцій в галузі транспортних та експедиторських послуг на залізничному транспорті та автомагістралях. Вона здійснює навантажувально-розвантажувальні роботи, пакування та супровід вантажів, їх переадресування та переоформлення. Діяльність підприємства в режимі спеціальної економічної зони уже

дала позитивні результати. Збільшено обсяги переробки зовнішньоторговельних і транзитних вантажів на українській частині Чопсько-Загонського міжнародного залізничного вузла, зміцнено матеріальну базу, забезпечено постійною роботою понад 200 чоловік, підвищилася заробітна плата.

Успішно працює ЗАТ «Єврокар», котре спеціалізується на великовузловому складанні *автомобілів*. Це роботи, пов'язані із встановленням та монтажем у корпусі автомобіля двигуна і коробки передач, заднього моста, монтажем електроніки, регулюванням вузлів і агрегатів тощо. Існують плани розширення виробництва, переходу до крупновузлового складання автомобілів марки «Шкода», «Фольксваген». «Ауді».

Необхідно зауважити, що на розбудову виробничої та соціальної інфраструктури в Закарпатській області не було виділено ніяких коштів із державного та обласного бюджетів, фінансування розбудови було покладено на фінансові можливості підприємств, що не дало очікуваних результатів. Вартість продукції збільшується, що виготовляється, непривабливими є можливості для інвестиційних впроваджень.

Останнім часом виникає питання, чи є майбутнє у вільних спеціальних економічних зон? Досвід їх створення та функціонування свідчить, що попередні результати діяльності не повністю задовольняють покладених надій. Протягом 5-7 років роботи в умовах спеціальних економічних зон підприємствами залучено тільки 22-26% запланованого обсягу інвестицій. Надані пільги з оподаткування значно перевищили надходження до бюджету, які мали бути в результаті реалізації інвестиційних проектів. Існують випадки, коли для розвитку крупних підприємств не залучено жодних іноземних інвестицій (наприклад, підприємство «Азов» на Донеччині). У СЕЗ «Славутич» іноземні інвестиції в загальній кошторисній сумі становлять менше як 2%, в СЕЗ «Миколаїв» — 2,5%. Не завжди залучені інвестиції використовуються за призначенням, через території вільних економічних зон можуть спрямовуватися вантажопотоки, що не мають відношення до розвитку *виробництва в цій зоні*. Використовуючи пільги, надані спеціальним економічним зонам, відмічається ввезення в Україну харчових про-

дуктів. Зони використовують як території полегшеного входу імпорту із зниженим оподаткуванням.

Нова система господарської діяльності в умовах спеціальних економічних зон та надання підприємствам пільгового інвестування є новою для України. Окремі позитивні результати не дають можливості об'єктивно оцінити їх ефективність. Для визначення остаточних результатів необхідно детально та уважно вивчити попередні результати, досягнуті на території усіх регіонів України, узагальнити позитивний досвід, виявити недоліки організаційно-правового, економічного та соціального змісту враховуючи еволюційний характер соціально-економічних процесів. Важливим є вивчення негативного впливу на розвиток підприємства існуючий недостатньо високий рівень підготовки кадрів, рівень їх кваліфікації та уміння працювати в нових умовах. Впровадження нових методів підприємницької діяльності на основі пільгового інвестування має здійснюватися в умовах підвищеної ролі та впливу органів місцевого самоврядування.

**КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ
САМОПЕРЕВІРКИ:**

1. *Що являє собою спеціальна економічна зона?*
2. *Яка мета створення спеціальних економічних зон?*
3. *Назвіть типи спеціальних економічних зон, що визначені законодавством України.*
4. *Хто створює спеціальну економічну зону?*
5. *Які документи необхідно підготувати для прийняття рішення щодо створення спеціальної економічної зони?*
6. *Назвіть органи управління спеціальною економічною зоною та їх функції.*
7. *Які спеціальні економічні зони створені на території Поліського регіону?*
8. *Які спеціальні економічні зони створені на території Степового регіону?*

9. *Які спеціальні економічні зони створені на території Карпатського регіону?*
10. *Які спеціальні економічні зони створені на території Донбаського регіону?*
11. *Розкрийте особливості функціонування спеціальної економічної зони на території Криму.*
12. *В чому полягає пільговий режим інвестування економічної діяльності на території спеціальної економічної зони?*
13. *Які позитивні результати досягнуті на територіях спеціальних економічних зон після їх створення?*
14. *Визначте роль органів місцевого самоврядування у формуванні спеціальної економічної зони та покращенні умов життя людей, що мешкають на цій території.*
15. *Які існують недоліки та труднощі у формуванні спеціальних економічних зон та покращенні соціально-економічних умов проживання людей?*
16. *Чи існують перспективи створення нових спеціальних економічних зон?*

Розділ 7 МАЛІ МІСТА ЯК ОБ'ЄКТИ ЕКОНОМІЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

7.1. Характеристика малих міст

До категорії малих міст належать міста з чисельністю населення до 50 тис. чоловік. Такі міста посідають особливе місце в історичному розвитку України. У них формувалася національна культура, вони є основою прогресу та створення великих виробничих і містобудівних комплексів, гарантом стабільності держави і суспільства.

Малі міста є найчисленнішою за кількісним складом групою міст, значна частина їх — це адміністративні центри районів. З малими містами безпосередньо пов'язане життя майже 22 млн. міських та сільських жителів. Ці міста відіграють важливу роль у формуванні поселенської мережі, розвитку і розміщення продуктивних сил України.

Відповідно до затвердженої Законом України «Генеральної схеми планування території України» виділяються такі типи малих міст:

- міста, що прилягають до центрів систем розселення;
- міста, що мають значні рекреаційний та оздоровчий потенціали;
- міста, що мають значні природний та історико-культурний потенціали;
- міста — центри сільськогосподарських районів;
- монофункціональні міста.

За питомою вагою населення, зайнятого в різних сферах економічної діяльності, виділені такі категорії малих міст:

- міста з переважно промисловими функціями;
- транспортні вузли;

- санаторно-курортні та рекреаційні центри;
- історичні, історико-архітектурні, культурні та туристичні центри;
- адміністративні центри районів;
- господарські центри місцевого значення;
- центри низових локальних систем розселення, що виконують функції з надання соціально-культурних, комунально-побутових та інших послуг населенню.

В 2003 р. в Україні нараховувалося 351 мале місто (3/4 загальної кількості міст України), в яких проживало майже 13 % населення країни (близько 19% міського населення). 15 міст налічувалося з чисельністю населення до 5 тис. чоловік, 66 міст — від 5 тис. до 10 тис. чоловік, 160 міст — від 10 тис. до 20 тис. чоловік, 109 міст — від 20 тис. до 50 тис. чоловік. Наявність малих міст на території окремих регіонів наведена в табл. 7.1.

Таблиця 7.1.
Наявність малих міст на території регіонів

Регіони	Кількість малих міст		Чисельність наявного населення малих міст		Частка чисельності малих міст у чисельності населення регіону, %
	Одиниць	Частка у загальній кількості, %	тис. чол.	Частка у загальній чисельності, %	
Поліський	65	18,6	1191	19,5	15
Подільський	69	19,6	1178	19,3	16,2
Степовий	61	17,4	1174	19,2	10,3
Карпатський	69	19,6	855	14,0	13,8
Донбаський	75	21,4	1452	23,8	14,3
Крим	12	3,4	252	4,2	10,8
Усього по Україні	351	100,0	6108	100,0	12,7

Кількість малих міст, що налічується на території окремих регіонів, приблизно однакова — 61-75 малих міст або 17,4-21,4% загальної кількості. Найбільша кількість малих міст розташовано у Львівській

області — 39, Донецькій — 35, Луганській — 26, Київській — 19, Тернопільській та Вінницькій — по 17 малих міст.

Кількість населення малих міст окремих регіонів характеризується такими даними. На територіях Подільського, Поліського та Степового регіонів в малих містах проживає по 1,2 млн. чоловік, що складає 10-15% загальної чисельності населення регіону. В Донбаському регіоні в малих містах проживає 1,45 млн. чоловік, або 14,3% населення регіону. Карпатський регіон характеризується такими даними: 0,9 млн. чоловік, або 13,8 % населення регіону; в Криму відповідно — 0,25 млн. чоловік, що складає 10,8% чисельності населення цього регіону.

На території окремих областей кількість малих міст та їх населення визначаються складними природно-географічними, економічними та історичними факторами. Найбільш характерними в цьому відношенні є такі області в Рівненській області, наприклад, в малих містах проживає 0,2 млн. чоловік або 18,5 % населення області; в Київській відповідно — 0,4 млн. чоловік або 23,6% населення області; в Хмельницькій — 0,3 млн. чоловік або 19,7% населення області у Вінницькій — 0,3 млн. чоловік або 17,3 % населення області; в Дніпропетровській — 0,3 млн. чоловік або 8,7% населення області; в Одеській — 0,25 млн. чоловік або 10,2% населення області; у Львівській — 0,5 млн. чоловік або 18,9% населення області; у Донецькій — 0,7 млн. чоловік або 14% населення області; у Луганській — 0,5 млн. чоловік або 19,1 % населення області; у Харківській — 0,3 млн. чоловік або 10,6% населення області.

Наведені дані свідчать про важливість вивчення проблеми таких населених пунктів, як малі міста.

Найбільш поширеними в Україні є малі міста, які належать до категорії центрів низових локальних систем розселення та господарських центрів місцевого значення (майже 50% загальної кількості).

Близько 25 % малих міст належить до міст з відносно розвинутою економічною базою — міста з переважно промисловими функціями. Головною ознакою віднесення малого міста до цієї групи є перевищення середнього по Україні рівня зайнятості населення в галузях матеріального виробництва. Значна частина цих міст — це монофункціональні міста, галузями спеціалізації яких є гірничодобувна промисловість,

енергетика, обробна, хімічна та нафтопереробна промисловість, перероблення сільськогосподарської сировини. До таких міст належать транспортні центри, лікувально-оздоровчі центри.

На сучасному етапі в малих містах склалася складна економічна та соціальна ситуація, передусім у сфері формування і функціонування ринку праці. Особливістю економічного становища малих міст є те, що більшість із них створилася на основі одного-двох підприємств, була сформована вузько направлена спеціалізація промислового виробництва. Від роботи таких підприємств повністю залежить економічний стан людей. Спад виробництва, дестабілізація соціально-економічного та фінансового стану в Україні послабили економічну базу малих міст. При проведенні економічних реформ недостатньо врахована специфіка малих міст, що призвело до безробіття в значних масштабах. Виконання соціально-економічних і культурних програм розвитку територіальних громад цих міст не забезпечено фінансовими ресурсами.

Прикладом надзвичайно складного соціально-економічного стану можна розглядати малі міста Донбаського регіону. В результаті реструктуризації вугільної промисловості, що почалась в 1993 р., чисельність зайнятих працівників в крупних шахтарських містах скоротилася на 40-50 %. В складному становищі опинилися такі міста з моногалузевою промисловою структурою, як Дзержинськ, Димитров, Ждановка, Кіровське, Новоградівка, Селідово, Снежное, Торез, Вугледар, Шахтерськ та ін. Господарський комплекс цих міст повністю базується на вугільній промисловості. Паливна промисловість складає 50-90% загального обсягу промисловості.

Закриття шахт приводить до вивільнення робітників, які не можуть знайти роботу. Значно виріс рівень офіційного безробіття, а приховане безробіття значно вище. До служби зайнятості звертається значна частина жінок — біля 70 % загальної кількості. Створені в минулі часи підприємства легкої промисловості, де зайняті головним чином жінки, не працюють у зв'язку із низькою конкурентноздатністю продукції, що випускають. В занедбаному стані знаходяться житловий комплекс, дитячі садки, лікарні, поліклініки, клуби, бібліотеки та інші об'єкти соціальної сфери.

Найбільш гострими загальними проблемами розвитку малих міст є: одностороння спеціалізація підприємств і недостатня завантаженість їх

потужностей; недостатні економічні можливості містоутворюючих підприємств, обмеженість вибору професій, нерозвинутість сфери обслуговування, що ускладнює ситуацію у сфері зайнятості населення та породжує демографічні проблеми малих міст. Існує незадовільний стан житлово-комунального господарства, недостатньо розвинута система водо-, енерго-, теплопостачання та каналізаційних мереж. У багатьох малих містах об'єкти систем водо-, енерго-, теплопостачання знаходяться в аварійному стані. Дорожнє господарство не покращується, що стримує розвиток транспортних міжміських, міжрегіональних зв'язків та зв'язків із сільськими населеними пунктами в зоні впливу малої міста. Будівництво житла та об'єктів інфраструктури, благоустрій міст практично не ведеться.

Недостатній розвиток, а в деяких випадках занепад промислового виробництва, негативно впливає на професійно-кваліфікаційну підготовку кадрів, обмежена можливість населення в одержанні освіти. В малих містах існує низький рівень розвитку соціальної інфраструктури, сфери соціальних послуг (освіти, медичного обслуговування, культури). Незадовільно вирішуються питання стосовно раціонального використання земельних, водних, інших природних ресурсів, недостатній рівень інженерного захисту територій від виявів небезпечних екзогенних геологічних процесів.

Незважаючи на те, що Конституцією України та Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» визначено роль міст у системі адміністративно-територіального устрою як самостійних адміністративно-територіальних одиниць, носіїв місцевого самоврядування, суб'єктів економічної та фінансової діяльності, місцевим органам влади не вдається забезпечити малі міста необхідними фінансовими ресурсами.

7.2. Основні напрями соціально-економічного розвитку малих міст

Важливе значення для впровадження організаційно-економічних та нормативно-правових методів управління соціально-економічним розвитком малих міст має Закон України «Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст» (2004 р.). Програма спрямовує діяльність

на забезпечення позитивних зрушень в економічному та соціальному стані малих міст, поліпшення життєвого рівня населення, ефективного використання ресурсного та науково-виробничого потенціалу. Програма дає змогу органам місцевого самоврядування та органам виконавчої влади самостійно складати і реалізовувати плани відродження та розвитку малих міст з використанням для цього відповідної державної підтримки. Програма сприяє активному залученню до цієї роботи кадрів місцевих органів виконавчої влади, населення та суб'єктів підприємницької діяльності. Програмою визначені такі основні напрями діяльності:

- запровадження ефективних механізмів стимулювання соціально-економічного розвитку малих міст, у першу чергу депресивних;
- активне сприяння створенню високопродуктивних робочих місць у сферах господарювання та забезпеченню зайнятості населення;
- розвиток малого підприємництва, місцевої промисловості, оновлення технологічної бази виробництва;
- розвиток соціальної сфери малих міст;
- розвиток мереж та засобів сучасного зв'язку як однією з основних умов розвитку економіки малих міст;
- підвищення ролі територіальних громад, органів місцевого самоврядування в розробленні та виконанні програм розвитку малих міст;
- формування та відновлення складових частин екологічної мережі як основного природного елемента екологічної безпеки території.

Пріоритетні напрями покращення економічного становища малих міст встановлені з врахуванням типу малого міста. Для малих міст, що прилягають до центрів систем розселення (міста — супутники центрів систем розселення), — передбачено розміщення філіалів і цехів промислових підприємств, що виносяться за межі цих центрів. Для міст, що мають значні рекреаційний та оздоровчий потенціали (міста-курорти і санаторно-курортні та рекреаційні центри), планується забезпечити стимулювання розвитку курортних функцій, заборонити будівництво нових і розширення діючих промислових підприємств, не пов'язаних із задоволенням потреб відпочиваючих і населення малих міст та таких, що можуть негативно вплинути на природні лікувальні фактори. Для міст, що мають значні природний та історико-культурний

потенціали (історичні, історико-архітектурні, культурні та туристичні центри), впроваджується розвиток туристичних функцій із збереженням і можливим господарським використанням об'єктів культурної спадщини, захист довкілля. Для міст — центрів сільськогосподарських районів (адміністративні центри районів, центри низових локальних систем розселення, господарські центри місцевого значення) — впроваджується розвиток економічного потенціалу, пов'язаного з переробленням продукції сільськогосподарського виробництва, та соціальної інфраструктури з урахуванням можливостей обслуговування сільського населення, забезпечення водо-, газо-, і енергомережами, дорогами. Для монофункціональних міст (індустріальних і аграрно-індустріальних центрів) стає необхідним забезпечити стабілізацію соціально-економічного розвитку, здійснити структурну перебудову виробничої бази, вирішення екологічних проблем, пов'язаних з нераціональною господарською діяльністю, покращення виробничої і соціальної інфраструктури міст та створення умов для їх інвестиційної привабливості та розміщення високотехнологічних виробництв, раціонального використання місцевих природних і матеріальних ресурсів.

У кризовому стані в умовах малих міст знаходяться процеси у сфері зайнятості населення. Головними чинниками кризи на ринку праці для малих міст є монопрофільність виробництва, незбалансованість структури господарства. Розвиток сфери зайнятості населення та формування ринку праці малих міст досягається за рахунок забезпечення раціонального розміщення продуктивних сил та їх подальшого розвитку з урахуванням збереження навколишнього середовища. На основі використання місцевих матеріальних та сировинних ресурсів забезпечується розвиток місцевої промисловості. В її складі:

- легка промисловість, яка задовольняє потреби населення та внутрішнього ринку шляхом стабілізації та нарощування виробництва текстильної і хутряної продукції, натуральних і штучних шкір, льняних тканин, взуття та шкіряно-галантерейних виробів, розширення виробництва імпортозамінної продукції;
- харчова промисловість, що займається переробленням сільськогосподарської продукції;

- деревообробна, целюлозно-паперова промисловість та промисловість будівельних матеріалів.

Для розв'язання проблеми зайнятості населення у малих містах важливого значення набуває економічне стимулювання платоспроможного попиту на робочу силу, розвиток малого і середнього підприємництва, спрямованого на створення нових робочих місць з безпечними і здоровими умовами праці, розвиток самостійної зайнятості населення.

Основою стабілізації та покращення життєвого рівня населення малих міст служить необхідність докорінного покращення соціальних умов життя людей. Цей фактор є основним при вирішенні якісно нового підходу до розвитку малих міст. Заходи загальнодержавного змісту спрямовуються на задоволення інтересів і потреб людей у сфері праці, освіти, культури, охорони здоров'я, забезпечення житлом, торговельного і побутового обслуговування, відпочинку. При вирішенні соціальних питань враховані особливості малих міст. Наприклад, у монофункціональних індустріальних та аграрно-індустріальних центрах планується створення комплексів об'єктів обслуговування населення, які складаються з підприємств торгівлі, громадського харчування, поштового та електрозв'язку, побутового обслуговування, навчальних закладів, закладів освіти та культури, охорони здоров'я. У малих містах — центрах вугледобування, металургійної, хімічної промисловості, які мають несприятливу демографічну ситуацію внаслідок зменшення природного приросту населення і в яких переважає населення старших вікових груп, особлива увага приділятиметься розвитку соціальних служб, медичного обслуговування, сфери побуту. У малих містах — центрах розвитку електроенергетики, де швидко зростає чисельність населення за рахунок природного приросту і значної частки осіб молодших вікових груп, дефіцит житла та інших об'єктів соціальної інфраструктури буде ліквідуватися шляхом прискорення темпів житлового будівництва, комунального благоустрою, формування мережі дитячих дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних навчальних закладів. Для категорії малих міст-супутників, населення яких користується розвинутою сферою соціальних послуг великого міста — центра цієї міської агломерації, розвиватимуться об'єкти повсякденного та невідкладного

попиту: станції швидкої допомоги, аптеки, відділення соціального забезпечення, дитячі садки, школи тощо. Для малих міст-курортів поряд з лікуванням, відпочинком, туризмом розвиватимуться наука (медична, курортологія, інтродукція рослин тощо), фестивальна, театральна-концертна, спортивно-видовищна діяльність, будівельна індустрія, харчова, легка, сувенірна промисловість, транспорт, роздрібна торгівля. Одним із завдань соціального розвитку малих міст є охорона культурної спадщини шляхом реконструкції та реставрації пам'яток культурної спадщини, формування мережі будинків ремесел з відродженням національної культури та народних ремесел. Малі міста, що належать до категорії історичних, історико-культурних та туристичних центрів, будуть включені до системи туристичних маршрутів держави.

Програма розвитку малих міст містить науково-методичні, економічні, організаційні, правові заходи щодо забезпечення сталого економічного розвитку та суттєвого покращення життя людей малих міст.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. *Які міста України відносять до категорії малих міст?*
2. *Назвіть типи малих міст, які визначені законодавством України.*
3. *Яка кількість населення проживає в малих містах?*
4. *Дайте характеристику малих міст, що розташовані на території окремих регіонів України.*
5. *Яка особливість економічного становища малих міст?*
6. *Охарактеризуйте стан зайнятості населення в малих містах.*
7. *Визначте труднощі, що існують в малих містах стосовно соціального забезпечення та соціального захисту людей.*
8. *Яким чином стан промислового виробництва в малих містах впливає на забезпечення розвитку соціальної сфери?*
9. *Вирішення яких завдань передбачено «Загальнодержавною програмою розвитку малих міст»?*
10. *Визначте роль органів місцевого самоврядування у забезпеченні сталого економічного та соціального розвитку малих міст.*

Частина друга УПРАВЛІННЯ РЕГІОНАЛЬНИМ ЕКОНОМІЧНИМ І СОЦІАЛЬНИМ РОЗВИТКОМ

Розділ 8 СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИМИ ПРОЦЕСАМИ В РЕГІОНІ

8.1. Сутність регіонального управління та місцевого самоврядування

Система регіонального управління і місцевого самоврядування визначена в законах «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про місцеві державні адміністрації».

Місцеве самоврядування — це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади самостійно або під відповідальністю органів місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і Законів України. Місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.

Система місцевого самоврядування включає: територіальну громаду; сільську, селищну, міську раду; сільського, селищного, міського голову; виконавчі органи сільської, селищної, міської ради; районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст; органи самоорганізації населення.

Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада села, селища, міста. Територіальна громада — це жителі, що об'єднані постійним проживанням в межах села, селища, міста, що є самостійними територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

До органів управління місцевим самоврядуванням відносяться представницькі та виконавчі органи місцевого самоврядування, а також органи самоврядування населення.

Представницький орган місцевого самоврядування — виборний орган (рада), який складається з депутатів і наділяється правом представляти інтереси територіальної громади і приймати від її імені рішення. Кількісний склад депутатів сільської, селищної, міської ради визначається радою відповідно до закону. Спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст представляють районні та обласні ради, тобто ради окремих адміністративно-територіальних одиниць. У містах з районним поділом за рішення територіальної громади міста або міської ради можуть утворюватися районні в місті ради, які, в свою чергу, утворюють свої виконавчі органи та обирають голову ради, який одночасно є головою її виконавчого комітету.

Виконавчі органи рад — органи, які створюються сільськими, селищними, міськими радами для здійснення виконавчих функцій і повноважень місцевого самоврядування. Виконавчі органи рад складаються із виконавчих комітетів, управлінь, відділів, які підконтрольні і підзвітні відповідним радам, а з питань здійснення делегованих їм повноважень органів виконавчої влади — також підконтрольні відповідним органам виконавчої влади. До делегованих повноважень належать такі повноваження органів виконавчої влади, які надаються органам місцевого самоврядування відповідно до закону. Делегованими можуть бути повноваження органів місцевого самоврядування, які передаються відповідним місцевим державним адміністраціям за рішенням районних, обласних рад.

Органи самоорганізації населення — представницькі органи, що створюються частиною жителів, які тимчасово або постійно проживають на відповідній території в межах села, селища, міста.

Сільський, селищний, міський голова є головною посадовою особою територіальної громади відповідно села, селища, міста, обирається відповідною територіальною громадою на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємничого голосування строком на чотири роки і здійснює свої повноваження на постійній основі. Сільський, селищний, міський голова очолює виконавчий комітет відповідної ради, головує на її засіданнях.

Органи місцевого самоврядування наділяються власними повноваженнями, в межах яких діють самостійно і несуть відповідальність за свою діяльність. Органам місцевого самоврядування можуть надаватися окремі повноваження органів виконавчої влади, у здійсненні яких вони є підконтрольними відповідним органам виконавчої влади.

Матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, позабюджетні цільові та інші кошти, земля, природні ресурси, що є у комунальній власності територіальних громад сіл, селищ, міст.

Формування новітньої вітчизняної системи управління здійснюється з врахуванням, критичним осмисленням та практичним використанням світового досвіду. Система державного управління та місцевого самоврядування формується в Україні з врахуванням історичного розвитку, відображає процеси формування нових економічних та управлінських відносин, відображає нові правові, політичні, соціальні, моральні, національні аспекти, притаманні сучасному періоду розвитку.

Місцеве самоврядування в його сучасному розумінні з'явилося в середині XIX століття, відображало таке управління на місцях, при якому територіальні громади, що історично склалися, були наділені правом самостійно (в межах законів) вирішувати місцеві справи. При цьому діяльність громад була вільна від втручання центральної державної адміністрації та її чиновників на місцях.

Місцеве самоврядування в Україні має довгу історію. Воно виникло в середні віки у вигляді перших спроб міського самоврядування у містах, що були наділені Магдебурзьким правом, частково зберігалось в часи козацької республіки. В умовах Російської імперії в XIX столітті процес самоврядування запроваджувався у вигляді земств та прийняття

нових міських статутів, в яких закладалися перші елементи представницької демократії.

У період, коли Україна як республіка була в складі СРСР, термін «місцеве самоврядування» був вилучений з вжитку. Відродження місцевого самоврядування в Україні почалося з 1990 р. після прийняття Закону «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування». Були створенні можливості для підготовки та використання правових основ впровадження системи місцевого самоврядування. В законі були визначені основні принципи, на яких ґрунтується місцеве самоврядування: самостійність і незалежність Рад народних депутатів у межах своїх повноважень у вирішенні питань місцевого значення, економічна та фінансова самостійність території, самофінансування та самозабезпечення, оптимальна децентралізація.

Подальший розвиток місцевого самоврядування в Україні характеризується такими етапами та подіями.

В 1991 р. проголошена незалежність України, почалось формування самостійної державної влади.

В 1992 р. вперше в історії України було введено інститут місцевих державних адміністрацій як місцевих органів державної виконавчої влади і вперше здійснено спробу розділення як органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування так і їх повноважень. Був прийнятий Закон «Про місцеві ради народних депутатів та місцеве та регіональне самоврядування».

В 1994 р. відбулася адміністративна реформа: скасовано інститут місцевих державних адміністрацій; представницьку владу на районному (обласному) рівні стали здійснювати районні (обласні) ради, виконавчу владу — обрані радою виконавчі комітети; раду і виконавчий комітет очолив голова ради.

1995 р. — укладений Конституційний договір між Президентом України та Верховною Радою України, який передбачив відновлення вертикалі державної виконавчої влади та інституту місцевих державних адміністрацій. Головою державної адміністрації Президент України призначає всенародно обраного голову районної (обласної) ради. В одній особі було поєднано дві посади — керівника місцевого

органу державної виконавчої влади і голови органу місцевого (регіонального) самоврядування.

В 1996 р. Верховною Радою України прийнята Конституція України, що закріпила існування інституту місцевого самоврядування в Україні, визначила його систему, провідну роль територіальних громад, фінансово-економічні основи місцевого самоврядування.

З прийняттям Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997 р.) здійснено законодавче оформлення чергового етапу реформування місцевої влади в Україні, який розпочався після прийняття Конституції. Важливим здобутком Закону є розподіл усіх повноважень на власні (самоврядні) та делеговані, що є однією із головних ознак місцевого самоврядування. Такий розподіл відображає початок нового етапу становлення відносин між органами місцевого самоврядування та державними місцевими адміністраціями — представниками державної влади. Місцеві державні адміністрації отримали статус як органів державної влади (повноваження, делеговані державою), так і виконавчих органів місцевого самоврядування на рівні району (області) — повноваження, які делеговані районною (обласною) радою.

Поступовий перехід в Україні до поширеного застосування самоврядних принципів управління здійснюється в умовах набуття певного досвіду державного управління та місцевого самоврядування, прагнення до оптимального поєднання державного управління з місцевим самоврядуванням. Вирішення цього питання забезпечується підвищенням рівня управління державою та окремими територіями, забезпечується активною участю населення в управлінні. Демократичність управління досягається шляхом самоорганізації населення в результаті здійснення *місцевого* самоврядування.

В.2. Склад та структура органів регіонального управління та місцевого самоврядування

Органи регіонального управління являють собою складову частину системи органів державного управління (рис. 8.1).

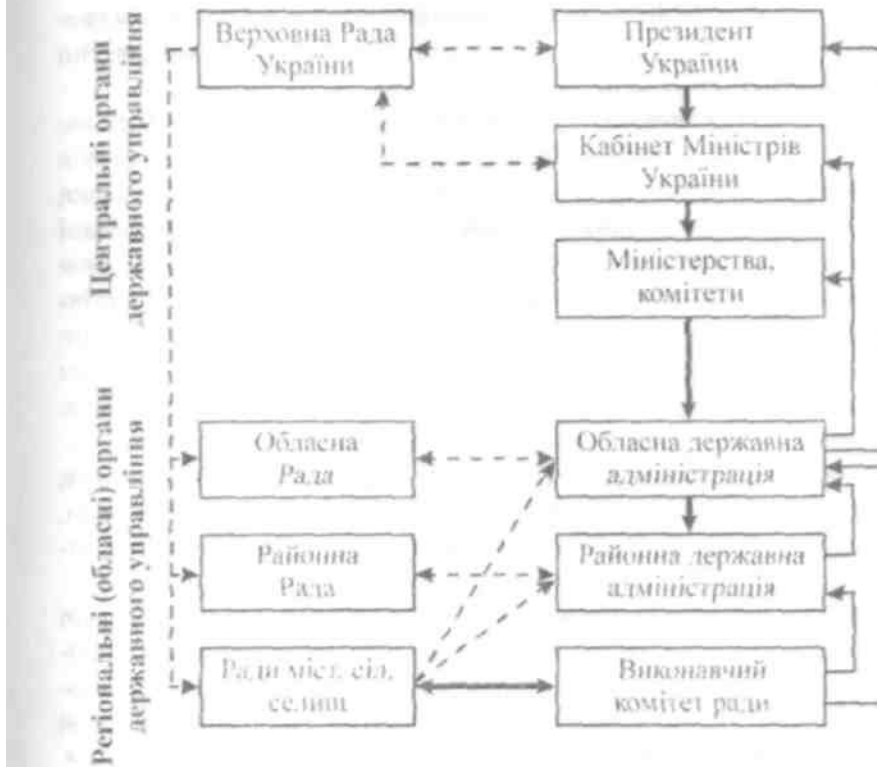

Рис. 8.1

Структура органів державного управління

—> — організаційно-адміністративні зв'язки

- - -> — функціональні зв'язки

Склад і структура регіональних органів державного управління та місцевого самоврядування регулюються Конституцією України, Законами України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про місцеві державні адміністрації» та іншими правовими документами.

До складу центральних органів державного управління входять Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, міністерства, державні комітети, інші органи.

Президент України є глава держави, гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Верховна Рада України — єдиний орган законодавчої влади України.

Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. До системи центральних органів виконавчої влади України входять міністерства, державні комітети та *інші* центральні органи виконавчої влади.

До складу регіональних (обласних) органів державного управління входять:

- обласні та районні ради;
- місцеві державні адміністрації;
- сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи.

Обласні та районні ради є органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст, у межах повноважень, визначених Конституцією України та іншими законами.

Місцева державна адміністрація є місцевим органом виконавчої влади і входить до системи органів державної виконавчої влади. В областях, районах, районах Автономної Республіки Крим виконавчу владу здійснюють обласні, районні державні адміністрації, в містах Києві та Севастополі — міські державні адміністрації.

Місцева державна адміністрація здійснює виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізує повноваження, делеговані їй відповідною (обласною, районною) радою.

Сільські, селищні, міські ради є органами місцевого самоврядування, що представляють відповідні територіальні громади та здійснюють від їх імені функції і повноваження місцевого самоврядування.

Виконавчими органами сільських, селищних, міських рад є їх виконавчі комітети, управління, відділи та інші створювані радами виконавчі органи. Виконавчі органи рад організують свою роботу відповідно до рішень відповідних рад, є підконтрольними і підзвітними цим радам. При виконанні виконавчими органами делегованих їм повноважень звітуються відповідним органам державної виконавчої влади.

8.3. Повноваження представницьких органів влади

Повноваження міських, сільських, селищних рад

На пленарних засіданнях сільської, селищної, міської ради вирішуються такі питання: затвердження регламенту ради; утворення і ліквідація постійних та інших комісій ради (їх складу, обрання голів комісій); утворення виконавчого комітету ради; затвердження за пропозицією сільського, селищного, міського голови структури виконавчих органів ради, загальної чисельності апарату ради та її виконавчих органів, витрат на їх утримання; затвердження плану роботи ради та заснування звіту про його виконання.

На пленарних засіданнях ради відбувається:

- затвердження програм соціально-економічного та культурного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць, цільових програм, затвердження місцевого бюджету, а також звіту про виконання бюджету;
- встановлення місцевих податків і зборів та розмірів їх ставок;
- утворення позабюджетних цільових коштів, а також звітів про їх використання;
- прийняття рішень щодо випуску місцевих позик;
- вирішення усіх питань щодо приватизації об'єктів комунальної власності;
- вирішення усіх питань щодо регулювання земельних відносин;
- затвердження ставок земельного податку та розмірів плати за користування природними ресурсами;
- надання дозволу на спеціальне використання природних ресурсів місцевого значення;
- прийняття рішень про організацію природно-заповідного фонду місцевого значення;
- надання згоди на розміщення на території села, селища, міста нових об'єктів;
- затвердження місцевих містобудівних програм, генеральних планів забудови населених пунктів;

- встановлення правил з питань благоустрою території населеного пункту, забезпечення в ньому чистоти і порядку, торгівлі на ринках, додержання тиші в громадських місцях;
- прийняття рішень з питань боротьби зі стихійним лихом, епідеміями, епізоотіями тощо.

Повноваження обласних та районних рад

Законами України передбачено виконання повноважень обласних та районних рад притаманних особисто радам, а також певних повноважень, які ради делегують місцевим державним адміністраціям.

На пленарних засіданнях районної, обласної ради вирішуються такі питання:

- обрання голови ради, заступника голови ради;
- утворення та ліквідація постійних та інших комісій ради, зміни їх складу, обрання голів комісії, утворення президії ради;
- затвердження за пропозицією голови ради структури виконавчого апарату ради, витрат на утримання ради та її виконавчого апарату. На пленарних засіданнях ради відбувається:
- затвердження рішень щодо організації проведення всеукраїнських референдумів та виборів органів державної влади і місцевого самоврядування;
- прийняття рішень щодо об'єднання в асоціації та інших форм добровільних об'єднань органів місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад;
- затвердження програм соціально-економічного та культурного розвитку відповідно району, області, цільових програм, а також районних, обласних бюджетів;
- розподіл переданих з державного бюджету коштів у вигляді дотацій, субвенцій, відповідно між районними бюджетами, місцевими бюджетами міст обласного значення, сіл, селищ, міст районного значення;
- вирішення питань про продаж, передачу в оренду або під заставу об'єктів комунальної власності, які забезпечують спільні потреби територіальних громад і перебувають в управлінні районних, обласних рад;

- вирішення питань щодо управління об'єктами спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст, що перебувають в управлінні районних і обласних рад;
- вирішення питань щодо регулювання земельних відносин;
- надання дозволу на спеціальне використання природних ресурсів відповідно районного, обласного значення;
- встановлення правил користування водозабірними спорудами, призначеними для задоволення питних, побутових та інших потреб населення, зон санітарної охорони джерел водопостачання;
- заслуховування звітів голів місцевих державних адміністрацій, керівників управлінь, відділів та інших структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій про виконання програм соціально-економічного та культурного розвитку, бюджету, а також про здійснення місцевими державними адміністраціями делегованих їм радою повноважень;
- прийняття рішень стосовно адміністративно-територіального устрою та інших питань, виходячи із спільних інтересів територіальних громад.

Районна, обласна рада делегує відповідним місцевим державним адміністраціям такі повноваження:

- розробку проектів програм соціально-економічного та культурного розвитку відповідного району, області, цільових програм, а також програм національно-культурного розвитку національних меншин;
- забезпечення збалансованого економічного і соціального розвитку відповідної території, ефективного використання природних, трудових і фінансових ресурсів;
- сприяння інвестиційній діяльності на території району, області;
- об'єднання на договірних засадах коштів підприємств, установ та організацій, розташованих на відповідній території, і населення, а також бюджетних коштів на будівництво, ремонт та утримання об'єктів соціальної і виробничої інфраструктури, шляхів сполучення місцевого значення та на заходи щодо охорони навколишнього природного середовища;

- залучення підприємств, установ та організацій, які не належать до комунальної власності, до участі в обслуговуванні населення відповідної території;
- організація охорони, використання пам'яток історії та культури, архітектури і містобудування, паркових комплексів, природних заповідників місцевого значення;
- забезпечення розвитку науки, освіти охорони здоров'я, культури, фізичної культури і спорту, туризму, відродження осередків народної творчості, художніх промислів і ремесел, роботі творчих спілок, національно-культурних товариств, асоціацій, інших громадських організацій;
- ліквідація наслідків екологічних катастроф, стихійного лиха, епідемій, епізоотій, інших надзвичайних ситуацій, залучення до виконання цих робіт підприємств, установ, організацій, населення;
- здійснення контролю за використанням коштів, що надходять у порядку відшкодування втрат сільськогосподарською і лісогосподарського виробництва, пов'язаних із вилученням земельних ділянок;
- прийняття рішень про заборону використання окремих природних ресурсів загального користування;
- затвердження для підприємств, установ та організацій, розташованих на відповідній території, лімітів викидів і скидів забруднюючих речовин у довкілля та лімітів розміщення відходів;
- погодження з відповідними сільськими, селищними, міськими радами питань щодо розподілу коштів за використання природних ресурсів, які надходять до фондів охорони навколишнього природного середовища.

8.4. Повноваження виконавчих органів влади

Повноваження виконавчих органів місцевого самоврядування

Повноваження виконавчих органів сільських, селищних і міських рад здійснюються в таких сферах діяльності:

- управління соціально-економічним і культурним розвитком певної території;

- в галузі бюджету, фінансів і цін;
- управління комунальною власністю;
- управління житлово-комунальним господарством, побутовим, торговельним обслуговуванням, громадським харчуванням, транспортом і зв'язком;
- управління будівництвом;
- у сфері освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту;
- у сфері регулювання земельних відносин та охорони навколишнього природного середовища;
- у сфері соціального захисту населення;
- в галузі зовнішньоекономічної діяльності;
- в галузі оборонної роботи;
- стосовно адміністративно-територіального устрою;
- в галузі забезпечення законності, правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян.

У визначених сферах виконавчі органи рад здійснюють власні (самоврядні) повноваження, а також повноваження, що делеговані їм центральним органом державної влади.

Повноваження у сфері соціально-економічного і культурного розвитку, планування і а обліку

До власних повноважень виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належать такі основні повноваження:

- підготовка програм соціально-економічного та культурного розвитку сіл, селищ, міст, цільових програм з інших напрямів діяльності, подання їх на затвердження ради, організація їх виконання; подання раді звітів про результати виконання цих програм;
- забезпечення збалансованого економічного та соціального розвитку відповідної території, ефективного використання природних, трудових і фінансових ресурсів;
- складання балансів фінансових, трудових ресурсів, грошових доходів і видатків, необхідних для управління соціально-економічним і культурним розвитком відповідної території;
- розгляд проектів планів підприємств і організацій, які належать до комунальної власності відповідних територіальних громад, здійснення контролю за їх виконанням;

- розгляд планів використання природних ресурсів місцевого значення, пропозиції щодо розміщення, спеціалізації та розвитку підприємств і організацій незалежно від форм власності, внесення у разі потреби до відповідних органів виконавчої влади пропозицій щодо розвитку підприємницької діяльності;
- подання до районних, обласних рад пропозицій до програм соціально-економічного та культурного розвитку відповідних районів і областей, а також до планів підприємств та організацій незалежно від форм власності, розташованих на території ради, з питань, пов'язаних із соціально-економічним та культурним розвитком території;
- залучення на договірних засадах підприємств, організацій незалежно від форм власності до участі в комплексному соціально-економічному розвитку сіл, селищ, міст;
- розміщення на договірних засадах замовлень підприємствам на виробництво продукції, виконання робіт, надання послуг, необхідних для територіальної громади.
До делегованих повноважень належать:
- узгодження та подання пропозицій щодо вдосконалення планів роботи підприємств, організацій, що не належать до комунальної власності відповідних територіальних громад, здійснення яких може викликати негативні соціальні, демографічні, екологічні та інші наслідки;
- статистичний облік громадян, які проживають на відповідній території.

Повноваження в галузі бюджету, фінансів і цін До

власних повноважень належать:

- складання проекту місцевого бюджету, подання його на затвердження ради, після затвердження забезпечення виконання бюджету; щоквартальне подання раді звітів про результати виконання бюджету; подання до відповідних, обласних рад пропозицій щодо складання проектів районних і обласних бюджетів;
- встановлення відповідно до діючого законодавства тарифів за надання побутових, комунальних, транспортних та інших послуг

підприємствами комунальної власності; погодження у встановленому порядку з підприємствами, які не належать до комунальної власності, розмірів їх тарифів на виконання вказаних послуг;

- здійснення фінансування видатків з місцевого бюджету;
- залучення коштів підприємств незалежно від форм власності, розташованих на території громади, та коштів населення, а також бюджетних коштів на будівництво, розширення, ремонт і утримання об'єктів соціальної і виробничої інфраструктури та на впровадження заходів щодо охорони навколишнього природного середовища. До делегованих повноважень належать:
- здійснення контролю за дотриманням зобов'язань підприємствами незалежно від форми власності щодо платежів до місцевого бюджету;
- здійснення контролю за дотриманням цін і тарифів;
- сприяння здійсненню інвестиційної діяльності на відповідній території.

Повноваження щодо управління комунальною власністю

До власних повноважень належать:

- управління майном, що належить до комунальної власності відповідних територіальних громад;
- здійснення контролю за використанням прибутків підприємств комунальної власності відповідних територіальних громад;
- заслуховування звітів про роботу керівників підприємств, установ та організацій комунальної власності відповідних територіальних громад;
- внесення на затвердження радою пропозицій щодо умов відчуження комунального майна, місцевих програм приватизації, перелік об'єктів комунальної власності, що не підлягають приватизації; організація виконання програм; подання раді звітів про результати відчуження комунального майна;

Делеговане повноваження:

- погодження у встановленому порядку кандидатур для визначення на посаду керівників державних підприємств, розташованих на відповідній території.

Повноваження в галузі житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, громадського харчування, транспорту і зв'язку

До власних повноважень належать:

- управління об'єктами житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, транспорту і зв'язку, що перебувають у комунальній власності відповідних територіальних громад, забезпечення їх належного утримання та ефективної експлуатації, необхідної якості послуг населенню;
- облік громадян, які потребують поліпшення житлових умов, та надання їм житла, що належить до комунальної власності; забезпечення використання нежилых приміщень, будинків і споруд, що належать до комунальної власності;
- сприяння розширенню житлового будівництва, надання громадянам допомоги в будівництві житла, в отриманні кредитів та субсидій для будівництва чи придбання житла; надання допомоги власникам квартир (будинків) в їх обслуговуванні та ремонті;
- реєстрація житлово-будівельних і гаражних кооперативів; створення умов для стоянок автомобільного транспорту;
- забезпечення соціально-культурних закладів, які належать до комунальної власності, а також населення паливом, електроенергією, газом; вирішення питань щодо водопостачання, відведення та очищення стічних вод;
- організація благоустрою населених пунктів, залучення для цього коштів, трудових і матеріально-технічних ресурсів підприємств незалежно від форм власності, а також населення;
- організація місцевих ринків, ярмарків, сприяння розвитку всіх форм торгівлі;
- залучення на договірних засадах підприємств, що не належать до комунальної власності, до участі в обслуговуванні населення засобами транспорту і зв'язку.

До делегованих повноважень належать:

- здійснення заходів щодо розширення мережі підприємств житлово-комунального господарства, торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування, транспорту і зв'язку;

- здійснення контролю за експлуатацією та організацією обслуговування населення підприємствами житлово-комунального господарства, торгівлі та громадського харчування, побутового обслуговування, транспорту, зв'язку усіх форм власності;
- здійснення контролю за станом квартирної обліку та додержанням житлового законодавства на всіх підприємствах незалежно від форм власності.

Повноваження у галузі будівництва

До власних повноважень належать:

- організація будівництва, реконструкції і ремонту об'єктів комунального господарства та соціально-культурного призначення, жилих будинків, а також шляхів сполучення місцевого значення;
- залучення на договірних засадах підприємств, незалежно від форм власності, до участі в розвитку потужностей підприємств будівельної індустрії;
- подання на затвердження ради місцевих містобудівних програм, генеральних планів забудови населених пунктів;
- встановлення на відповідній території правил використання та забудови земель;
- надання дозволу на спорудження об'єктів містобудування незалежно від форм власності.

До делегованих повноважень належать:

- прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом об'єктів;
- створення і ведення містобудівного кадастру населеного пункту;
- здійснення державного контролю за дотриманням законодавства, затвердженої містобудівної документації при плануванні та забудові відповідної території;
- організація охорони, реставрації та використання пам'яток історії і культури, архітектури та містобудування, паркових комплексів, природних заповідників.

Повноваження у сфері освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту

До власних повноважень належать:

- управління закладами освіти, охорони здоров'я, культури і спорту, оздоровчими закладами, які належать територіальним

громадам, організація їх матеріально-технічного та фінансового забезпечення;

- створення необхідних умов для здобуття неповнолітніми повної загальної середньої освіти, для виховання дітей, молоді, розвитку їх здібностей, трудового навчання, професійної орієнтації: сприяння діяльності дошкільних та позашкільних навчально-виховних закладів, дитячих, молодіжних *організацій*;
- організація медичного обслуговування та харчування у закладах освіти, культури, фізкультури і спорту, оздоровчих закладах, які належать територіальним громадам;
- створення умов для розвитку культури, сприяння відродженню осередків народної творчості, національно-культурних традицій населення, художніх промислів і ремесел;
- сприяння роботі творчих спілок, національно-культурних товариств, асоціацій, інших громадських та неприбуткових організацій, які діють у сфері охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту, робота з молоддю;
- створення умов для населення для занять фізичною культурою і спортом.

Делеговане повноваження:

- забезпечення розвитку всіх видів освіти і медичного обслуговування, розвитку і вдосконалення мережі освітніх і лікувальних закладів усіх форм власності, фізичної культури і спорту; подання допомоги випускникам шкіл у працевлаштуванні.

Повноваження у сфері регулювання земельних відносин та охорони навколишнього природного середовища

До власних повноважень належать:

- внесення на розгляд ради пропозицій щодо встановлення ставки земельного податку, розмірів плати за користування природними ресурсами, а також надання земель під забудову; визначення розмірів відшкодувань підприємствами всіх форм власності за забруднення довкілля; встановлення платежів за користування комунальними та санітарними мережами відповідних населених пунктів;

- подання на затвердження ради проектів місцевих програм охорони довкілля, участь у підготовці загальнодержавних і регіональних програм охорони довкілля;
- внесення на розгляд ради пропозицій щодо організації територій природно-заповідного фонду місцевого значення, що підлягають особливій охороні;
- внесення пропозицій про оголошення природних об'єктів, що мають екологічну, історичну, культурну, наукову цінність, пам'ятниками природи, історії, культури, що охороняються законом.

До делегованих повноважень належать:

- здійснення контролю за дотриманням земельного та природоохоронного законодавства, використанням і охороною земель, відтворенням лісів;
- реєстрація суб'єктів права власності на землю, реєстрація права користування землею; видача відповідних документів;
- організація і ведення земельно-кадастрової документації;
- погодження питань про надання дозволу на спеціальне використання природних ресурсів загальнодержавного значення;
- здійснення заходів щодо ліквідації наслідків екологічних катастроф, стихійного лиха, епідемій, епізоотій, інших надзвичайних ситуацій, інформування про них населення, залучення до виконання цих робіт підприємств, населення.

До повноважень у сфері соціального захисту населення належать:

- встановлення за рахунок власних коштів, додаткових до встановлених законодавством, гарантій фінансової підтримки соціального захисту населення;
- надання допомоги інвалідам, ветеранам війни та праці, сім'ям загиблих військовослужбовців, звільнених у запас, інвалідам з дитинства, багатодітним сім'ям у будівництві індивідуальних жилих будинків, проведенні капітального ремонту житла;
- організація для громадян похилого віку, інвалідів будинків-інтернатів, покращення побутового обслуговування цих громадян;

- надання за рахунок коштів *місцевих бюджетів* допомоги для здійснення послуг у зв'язку з похованням самотніх громадян, ветеранів війни та праці.
Делеговані повноваження:
- подання на затвердження ради територіальних програм зайнятості та заходів щодо соціальної захищеності населення від безробіття, організація їх виконання;
- здійснення заходів щодо поліпшення житлових і матеріально-побутових умов інвалідів, ветеранів війни та праці, громадян, військовослужбовців, сімей, які втратили годувальника, багатодітних сімей, громадян похилого віку;
- надання компенсаційних пільг громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, від стихійного лиха.

До повноважень в галузі зовнішньоекономічної діяльності належать:

- укладання і виконання договорів з іноземними партнерами на придбання та реалізацію продукції, виконання робіт і надання послуг;
- сприяння розвитку зовнішньоекономічних зв'язків підприємств незалежно від форм власності;
- сприяння у створенні спільних з іноземними партнерами підприємств, що здійснюють виробничу і соціальну діяльність; залучення іноземних інвестицій для створення робочих місць;
- створення умов для належного функціонування митних органів, сприяння їх діяльності.

До повноважень в галузі оборонної роботи належать: сприяння організації призову громадян на строкову військову службу; організація та участь у здійсненні заходів, пов'язаних з мобілізаційною підготовкою та цивільною обороною, *на відповідній території*; сприяння виробництву та поставкам у війська підприємствами, що належать до комунальної власності, замовленої продукції; здійснення заходів щодо військово-патріотичного виховання населення, тощо. Визначений також зміст повноважень щодо забезпечення законності, правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян; щодо вирішення питань адміністративно-територіального устрою та ін.

Повноваження місцевих державних адміністрацій

Місцеві державні адміністрації в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці забезпечують:

- виконання Конституції, законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади;
- законність і правопорядок, додержання прав, свобод і законних інтересів громадян;
- підготовку та виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин — також програм їх національно-культурного розвитку;
- управління розвитком промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту і зв'язку;
- управління розвитком науки, освіти, культури, охорони здоров'я, фізкультури і спорту;
- управління майном, здійснення приватизації та розширення підприємництва;
- раціональне використання землі, інших природних ресурсів, охорону довкілля;
- здійснення зовнішньоекономічної діяльності;
- організацію оборонної роботи та мобілізаційної підготовки;
- соціальний захист населення, сприяють збільшенню зайнятості людей;
- підготовку та виконання відповідних бюджетів;
- звіт про виконання відповідних програм та бюджетів;
- взаємодію з органами місцевого самоврядування;
- реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

Місцеві державні адміністрації здійснюють також повноваження, делеговані їм обласними і районними радами відповідно до Конституції України. У разі виконання місцевими державними адміністраціями повноважень органів державної влади вищого рівня (Кабінету Міністрів України), а також повноважень місцевого самоврядування

передаються їм фінансові, матеріально-технічні та інші ресурси, необхідні для здійснення цих повноважень.

На місцеві державні адміністрації покладено виконання контрольних функцій такого змісту. Ці органи влади здійснюють на відповідних територіях державний контроль за:

- збереженням і раціональним використанням державного майна; станом фінансової дисципліни, обліку та звітності, виконанням державних контрактів і зобов'язань перед бюджетом;
- використанням та охороною земель, лісів, надр, води, атмосферного повітря, рослинного і тваринного світу; охороною пам'яток історії та культури, збереженням житлового фонду;
- додержанням виробниками продукції стандартів, технічних умов та інших вимог, пов'язаних з її якістю;
- додержанням санітарних і ветеринарних правил, збиранням і захопленням промислових та побутових відходів, додержанням правил благоустрою;
- додержанням архітектурно-будівельних норм, правил і стандартів;
- додержанням правил торгівлі, побутового, транспортного, комунального обслуговування;
- додержанням законодавства з питань науки, мови, реклами, освіти, культури, охорони здоров'я, материнства та дитинства, сім'ї та молоді, соціального захисту населення, фізичної культури і спорту;
- охороною праці та своєчасним здійсненням оплати праці;
- додержанням громадського порядку, правил технічної експлуатації транспорту та дорожнього руху.

8.5. Підготовка кадрів для органів регіонального управління

Важливою умовою економічного зростання є забезпечення підготовки кадрів для органів регіонального управління та місцевого самоврядування, здійснення систематичного підвищення кваліфікації всіх

спеціалістів. Кадрове забезпечення слід вважати однією із основних в складі напрямів реалізації адміністративної реформи в Україні.

Адміністративна реформа має забезпечити докорінні зміни у формуванні організації роботи виконавчої влади, створення нових організаційних структур управління на різних рівнях державного керівництва, впровадження економічних основ функціонування державних органів влади. Проведення адміністративної реформи в Україні передбачає вирішення таких завдань:

- формування ефективної організації виконавчої влади на центральному та місцевому рівнях управління;
- формування більш досконалої системи місцевого самоврядування;
- впровадження нової ідеології діяльності органів виконавчої влади і місцевого самоврядування, спрямування діяльності на забезпечення прав і свобод громадян;
- організація на нових засадах державної служби та служби в органах місцевого самоврядування, створення раціональної системи підготовки та перепідготовки управлінських кадрів. Статистичні дані свідчать, що в органах регіонального управління

здіяйна значна кількість працівників. Тільки в системі місцевих органів влади на території Західного Полісся (Волинська, Рівненська та Житомирська області) працює понад 40 тисяч фахівців, в тому числі в складі депутатського корпусу місцевих рад — 30 тисяч чоловік. Депутати рад мають мати спеціальні знання з питань економіки, регіональної економіки та управління, від участі депутатів в прийнятті рішень, від того, яким чином будуть в рішеннях враховані інтереси громадян залежать результати економічного становища людей, соціальна захищеність людей в умовах формування ринкового середовища в Україні.

В період, коли в державі формуються нові засади економічних відносин, особливо гостро стоїть питання підготовки кваліфікованих працівників органів місцевого самоврядування, які б мали необхідну професійну підготовку для негайного розв'язання невідкладних питань регіонального розвитку. Такі фахівці мають мати відповідний рівень економічних знань, рівень культури, які б змогли теоретичні знання, накопичений вітчизняний та світовий досвід впровадити в практичне життя.

Протягом останніх років в Україні визначений склад установ з певними завданнями і обов'язками, що займаються підвищенням кваліфікації державних службовців і формують певні рівні підготовки. Це центральний рівень, регіональний рівень та рівень місцевого самоврядування. До центрального рівня підготовки відносяться Українська академія державного управління при Президентові України, Академія муніципального управління та провідні вищі навчальні заклади м. Києва. До регіонального рівня підготовки відносяться філіали Української Академії державного управління в містах Харкові, Львові, Одесі, Дніпропетровську, університети, що мають відповідну ліцензію. До рівня місцевого самоврядування відносяться курси, школи, центри підвищення кваліфікації, муніципальні освітні установи, які здійснюють навчання працівників органів місцевого самоврядування. До них належать короткотермінові курси, які не налаштовані на надання фахової спеціальної підготовки, а лише призначені для повідомлення про нову інформацію, що надходить до виконання.

Існуюча система спрямована, головним чином, на підвищення кваліфікації, а не на набуття спеціальної фахової освіти. Існуюча система має недоліки; вона не спроможна задовольнити підвищення загального професійного рівня працівників органів місцевого самоврядування.

Одночасно при здійсненні підготовки фахівців для органів місцевого самоврядування не повністю використовується науковий та інтелектуальний потенціал регіональних вищих навчальних закладів — університетів, які мають значний досвід навчальної, наукової, методичної роботи, мають відповідні зв'язки з установами та провідними фахівцями місцевого самоврядування, спроможні надавати сталу, ґрунтовну професійну підготовку.

При виконанні важливої роботи по становленню системи надання професійної освіти працівникам органів місцевого самоврядування варто використати позитивний досвід інших країн.

В країнах з розвинутою економікою (Європейські країни, США, Канада) існує чітка відпрацьована система навчальних закладів, які здійснюють підготовку та перепідготовку фахівців для органів державного управління та місцевого самоврядування. У Північній Америці

(США, Канада) більше 100 університетів, університетських шкіл та коледжів пропонують магістерські програми державного управління, а також сотні програм підготовки фахівців з державного управління на рівні бакалавра і навіть нижче. Як свідчить досвід США і Канади, основними і підготовці кадрів в галузі державного управління і відповідні магістерські програми підготовки кадрів для органів державного управління розраховані на 1-2-річний термін навчання. За своїм змістом ці програми інтегрують такі базові дисципліни як політологія, право, економіка, менеджмент, соціальна і гуманітарна політика, інформаційні технології. Вибіркові дисципліни формуються відповідно до спеціалізацій з концентрацією уваги на місцевих, регіональних та національній адміністративних системах, але мають міжнародний вимір. Здійснюється переорієнтація на менеджерський підхід з акцентами на професійну мотивацію і управлінську культуру працівників, етику поведінки, організаційні, комунікативні здібності тощо. У навчальних закладах застосовують форми і методи навчання, які допомагають, покращують розуміння суспільного оточення, ролі держави, пріоритетів державного курсу, розвивають здатність приймати ефективні рішення в умовах швидких змін у суспільстві. Активізації процесу навчання сприяє застосування ділових ігор, розгляд та аналіз конкретних ситуацій, презентація проектів щодо реальності програм з державного управління, наголос робиться на застосування знань при вирішенні конкретної ситуації, на інтеграцію теорії і практики.

Характерним для північноамериканської університетської моделі навчання фахівців для державної служби є його суттєва професійно-практична орієнтація. Навчальні програми базуються не тільки на теоретичних розробках, в них дедалі більше враховуються конкретні практичні потреби адміністративної системи. Разом з тим навчальні заклади діють випереджувально, пропонують програми не лише для задоволення поточних, а й перспективних потреб. Підготовка державних службовців-керівників вищої, середньої і навіть нижчої ланки стає багатогранною, з орієнтацією на їх мобільність, можливість на переміщення на іншу роботу як в межах окремого державного округу, так і між відомствами, регіонами. Випускники навчальних закладів

набувають здатності працювати у різноманітному й змінному соціальному середовищі.

Побудова громадського, демократичного, правового суспільства в Україні вимагає докорінних змін у формуванні системи підготовки фахівців для органів державного управління та місцевого самоврядування. Система державного та регіонального управління базується на досягненні стабільності в економічному розвитку, а це залежить від людського фактора, від наявності лідерів, здатних забезпечити таку стабільність, від їх освіченості та готовності об'єктивно, реально оцінювати складну ситуацію.

Працівники органів місцевого самоврядування практично не охоплені можливістю отримати повну професійну освіту, яка необхідна для роботи в представницьких та виконавчих органах міст, сіл, селищ. У створенні такої системи одним із важливих її елементів має стати система професійної підготовки фахівців для органів місцевого самоврядування. Формування такої системи є важливим і необхідним фактором зміцнення державності, підвищення ролі і значення регіонів у загальнодержавному економічному та соціальному зростанні, що позитивно вплине на всю систему державного управління.

Відповідно до Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» (2001 р.) служба в органах місцевого самоврядування визначається як професійна на постійній основі діяльність громадян України, які займають посади в органах місцевого самоврядування має відповідні посадові повноваження щодо здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій.

Національний університет водного господарства та природокористування (факультет менеджменту, кафедра регіонального управління) — м. Рівне — починаючи з 1994 р. вперше на території Західного Полісся почав готувати спеціалістів для органів місцевого самоврядування за спеціальністю «Адміністративний менеджмент». Згодом, з 1998 р. підготовка спеціалістів була продовжена за спеціалізацією «Управління в організаціях місцевого самоврядування» спеціальності «Менеджмент організацій». Розроблені Освітньо-кваліфікаційна характеристика (ОКХ) та Освітньо-професійна програма (ОПП), створена необхідна науково-методична база.

Відповідно Закону «Про службу в органах місцевого самоврядування» встановлено сім категорій посад. Випускники університету можуть займати посади, що відповідають сьомій категорії (посади радників, консультантів, секретарів районних у містах рад, спеціалістів виконавчих органів сільських, селищних рад), а згодом шостої та інших категорій. До шостої категорії, наприклад, віднесені посади заступників міських (міст районного значення), сільських, селищних голів з питань діяльності виконавчих органів ради, секретарів міських (міст районного значення), сільських, селищних рад, керуючих справами (секретарів) виконавчих комітетів міських (міст районного значення) рад та їх заступників, помічників голів, радників, консультантів, спеціалістів управлінь, відділів, інших структурних підрозділів виконавчих органів міських рад.

Освітньо-кваліфікаційною характеристикою спеціальності «Управління в організаціях місцевого самоврядування» визначений зміст функцій фахівця, типові завдання його діяльності та зміст уміння. **1.**

Функція планування. Типові завдання діяльності та уміння:

1.1. Розроблення стратегічних напрямів розвитку організації місцевого самоврядування:

- на основі системного аналізу з урахуванням потенціалу організації та зовнішнього середовища формулювання місії організації місцевого самоврядування;
- розробка стратегічних цілей функціонування організації місцевого самоврядування;
- на основі діагностики внутрішньої та зовнішньої інформації розробка стратегічних альтернатив розвитку, забезпечення на стадії планування високого рівня збалансованості розвитку відповідної території;
- вибір оптимальної стратегії управління з урахуванням можливого рівня ризику.

1.2. Планування діяльності організації місцевого самоврядування:

- розробка та затвердження програми соціально-економічного та культурного розвитку села, селища, міста;
- на основі даних статистичної звітності та бухгалтерського обліку оцінювання виробничо-економічного потенціалу

- підприємств окремих галузей економіки, розрахунки обсягів діяльності, здійснення довготривалих прогнозів розвитку;
- використовуючи сучасні методики, проведення розрахунків основних економічних показників діяльності підприємств окремих галузей економіки регіонального розташування;
 - розробка та впровадження в регіоні планів розміщення, спеціалізації та розвитку підприємств усіх форм власності;
 - розробка місцевих містобудівних програм, генеральних планів забудови населених пунктів;
 - розміщення на підприємствах регіону на договірних засадах замовлень на виробництво продукції, виконання робіт, необхідних для територіальної громади;
 - планування діяльності підприємств і організацій, які належать до комунальної власності;
 - здійснення планування використання майна, що належить до комунальної власності відповідної територіальної громади;
 - здійснення планування діяльності закладів освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту, які належать територіальним громадам;
 - встановлення в межах визначених законодавством тарифів за виконання побутових, комунальних, транспортних та інших послуг, які надаються підприємствами комунальної власності відповідної територіальної громади;
 - узгодження планів роботи підприємств різних форм власності, які не належать до комунальної власності, з метою запобігання негативних соціальних, демографічних, екологічних та інших наслідків від їх діяльності;
 - складання та затвердження місцевого бюджету.
- 1.3. Планування потреби в матеріальних, фінансових, трудових ресурсах:
- з використанням сучасних методик і економіко-математичних моделей обґрунтування потреби у матеріальних, фінансових та трудових ресурсах, необхідних для забезпечення регіонального розвитку;

- складання балансів матеріальних, фінансових, трудових ресурсів, грошових доходів і видатків, необхідних для управління соціально-економічним розвитком відповідної території;
- визначення потреби у паливі та будівельних матеріалах, необхідних для забезпечення населення відповідної території;
- складання планів використання природних ресурсів місцевого значення;
- на основі сучасних методик обґрунтування шляхів ефективного використання ресурсів.

1.4. Інформаційне забезпечення процесу планування;

- використовуючи різні джерела інформації, формування інформаційного забезпечення управління організацією місцевого самоврядування. Здійснення формулювання економічних задач;
- ефективно використовуючи можливості автоматизованого робочого місця, проведення оперативної діагностики управлінської ситуації;
- на основі інформаційного забезпечення та комп'ютерних технологій розробка достатньої кількості альтернативних варіантів рішень;
- враховуючи соціально-економічну ефективність та екологічну безпеку використання наукових методів оцінювання альтернативних рішень, обґрунтування та вибір оптимального рішення;
- слідкуючи за змінами у законодавстві, забезпечення правомочності діяльності посадових осіб органу місцевого самоврядування.

2. Функція організаційна. Типові завдання діяльності та уміння:

2.1. Організація роботи спрямованої на досягнення призначення організації місцевого самоврядування:

забезпечення збалансованого економічного та соціального розвитку села, селища, міста;
організація виконання програм соціального-економічного та культурного розвитку відповідної території;

залучення підприємств, організацій усіх форм власності до участі в комплексному розвитку села, селища, міста; забезпечення ефективного використання природних, трудових і фінансових ресурсів відповідної території; забезпечення населення паливом, електроенергією, газом та іншими енергоресурсами; вирішення питання стосовно адміністративно-територіального устрою.

2.2. Організація зовнішньоекономічної діяльності:

обґрунтування альтернативних стратегій зовнішньоекономічної діяльності, а також механізмів їх реалізації; аналіз експортних можливостей підприємств відповідної території та їх імпорتنих потреб; на основі ринкових досліджень вивчення можливостей потенційних закордонних партнерів, аналіз ефективності зовнішньоекономічних зв'язків з урахуванням світового розподілу праці; прийняття рішень щодо каналів реалізації та каналів надходження ресурсів, сприяння укладанню угод із закордонними постачальниками та споживачами, їх реалізації; на основі досліджень світового ринку вивчення можливостей закордонних партнерів, оцінка їх конкурентного статусу та можливостей для співпраці;

- здійснення контрольно-аналітичних функцій щодо зовнішньоекономічної діяльності підприємств, що розташовані на території села, селища, міста.

2.3. Організація управління соціальною сферою:

- організація матеріально-технічного та фінансового забезпечення закладів освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту, які належать територіальній громаді;
- залучення на договірних засадах коштів підприємств, розташованих на відповідній території, та коштів населення на будівництво та ремонт об'єктів соціальної та виробничої інфраструктури, на заходи щодо охорони навколишнього природного середовища;

- організація медичного обслуговування та харчування у закладах освіти, культури, фізкультури і спорту, які належать територіальній громаді;
 - надання допомоги інвалідам, ветеранам війни та праці, інвалідам з дитинства, сім'ям загиблих військовослужбовців у вирішенні житлово-побутових питань;
 - організація для громадян похилого віку та інвалідів роботи будинків-інтернатів, побутового обслуговування;
 - вирішення питання про надання ритуальних послуг у зв'язку з похованням самотніх громадян, ветеранів війни і праці, малозабезпечених громадян.
- 2.4. Організація роботи житлово-комунального господарства:
- надання дозволу на спорудження об'єктів містобудування незалежно від форм власності;
 - здійснення обліку житлового фонду та контроль за його використанням;
 - організація будівництва та ремонту об'єктів комунального господарства та соціально-культурного призначення, житлових будинків та шляхів місцевого значення;
 - забезпечення експлуатації об'єктів житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, транспорту і зв'язку, що перебувають у комунальній власності територіальної громади;
 - використання нежилых приміщень, будинків і споруд, що належать до комунальної власності;
 - вирішення питань стосовно водопостачання міста, відведення та очищення стічних вод, контролю якості питної води;
 - організація виконання робіт по благоустрою населеного пункту;
 - здійснення заходів щодо ліквідації наслідків екологічних катастроф, стихійного лиха, епідемій, інших надзвичайних ситуацій.
- 2.5. Організація фінансової роботи:
- забезпечення виконання місцевого бюджету;

погодження з підприємствами, що не належать до комунальної власності, тарифів щодо оплати побутових, комунальних та інших послуг; здійснення фінансування видатків з місцевого бюджету.

2.6. Розроблення раціональних форм організації управління: аналіз діючих організаційних структур управління селом, селищем, містом; збалансування відповідальності та повноважень між ланками системи управління та посадовими особами; на основі розподілу повноважень та відповідальності між ланками та рівнями управління проектування організаційної структури управління; складання посадових інструкцій та положення про структурні підрозділи організації місцевого самоврядування.

2.7. Організація впровадження управлінських рішень: структурування завдання відповідно до чисельності виконавців, визначення черговості робіт, розрахунок терміну їх виконання, складання план-заходів реалізації рішень; добір виконавців відповідно до їх кваліфікації та ділових рис та організація їх діяльності по виконанню рішень; регламентування та нормування роботи конкретного виконавця.

2.8. Раціональна організація управлінської праці: використовуючи принципи та методи організації управлінської праці, має вміти ефективно розподіляти повноваження в структурі апарату управління органу місцевого самоврядування; виходячи з групових норм та статусу членів групи, організація виконання функціонально пов'язаних дій членів групи; аналіз витрат робочого часу, складання реалістичних гнучких планів особистої роботи; на основі планування робочого часу здійснення раціональної організації управлінської праці; організація та обладнання робочих місць для персоналу управління;

- робота з фіксованою інформацією, з довідковою літературою, складання текстів доповідей, виступів, статей;
- підготовка проведення нарад та зборів, здійснення усіх видів управлінської діяльності; організація приймання відвідувачів;
- за допомогою технічних засобів зв'язку, безпосереднього спілкування, підтримування ділових контактів, проведення ділових бесід із закордонними партнерами.

2.9. Управління персоналом:

- взаємодія з державними службами зайнятості, здійснення добору, наймання кадрів, проведення співбесід з претендентами, їх тестування;
- здійснення заходів щодо ефективної адаптації працівників;
- застосування різних методів оцінювання персоналу, розробка плану розвитку персоналу організації, формування кадрового резерву;
- проведення обліку кадрів, формування структури колективу та його чисельність;
- аналіз плинності кадрів, розробка та впровадження заходів щодо стабілізації колективу;
- забезпечення високого рівня трудової, виробничої дисципліни, проведення виховної роботи в колективі;
- зміцнення та ефективне використання кваліфікаційного потенціалу органу місцевого самоврядування.

2.10. Формування колективу та керівництво ним:

- надавати психолого-педагогічну характеристику окремій особистості;
- з урахуванням індивідуальних особливостей виконавців, групової та особистої їх поведінки, уміти добирати склад колективу;
- підтримання на оптимальному рівні кількісного співвідношення між працівниками з урахуванням їх психологічної сумісності, забезпечення нормальних стосунків в колективі;
- створення підтримки відносин між членами трудового колективу на правовій основі та демократичних принципах, формування відчуття єдиної команди;

- формування особистого авторитету, підтримування авторитету колег та підлеглих;
- організація роботи щодо підвищення кваліфікаційного рівня працівників, забезпечення їх службового просування;
- аналіз неформальних стосунків у колективі, співпраця з неформальними лідерами, усунення деструктивного лідерства;
- застосування різних засобів керівництва: інформування, індивідуальних бесід, обговорення, визнання, осудження;
- гармонійне поєднання індивідуальних групових та масових форм виховної роботи, застосування методів повчання, створення орієнтуючих умов та особистого прикладу.

2.11. Генерування влади:

- повною мірою використання своїх повноважень та влади, різні засоби впливу на підлеглих, підтримання розумного балансу влади;
- поєднання офіційних повноважень та особистого авторитету, *формування власною* гнучкого стилю керівництва.

2.12. Формування та розвиток організаційної культури:

- дотримання етики управлінської діяльності, вдосконалення стилю та методів керівництва персоналом;
- створення умов *для підвищення рівня* культури працівників, сприяння безперервному навчанню працівників, створення умов для їх самовдосконалення;
- забезпечення культури в процесі управління (прогресивної технології, раціональної організації праці, ділового спілкування, діловодства тощо).

2.13. Забезпечення охорони праці:

- дотримання правових норм, регламентуючих нормативи з охорони праці;
- розробка заходів щодо покращення умов праці, запобігання професійним захворюванням і виробничому травматизму;
- проведення інструктування підлеглих з охорони праці, забезпечення навчання персоналу з питань охорони праці.

2.14. Організація діловодства:

- уміння документально оформляти управлінські рішення, вести кореспонденцію використовуючи оргтехніку, обладнання автоматизованого робочого місця;
- уміння оцінювати ефективність використання оргтехніки;
- проведення аналізу поштових надходжень, уміння працювати із заявами та скаргами громадян;
- організація та ведення власного архіву;
- розроблення засобів по вдосконаленню системи документообороту, організація раціонального руху документів в організації;
- документальне оформлення усіх процесів в системі управління в організації місцевого самоврядування.

3. **Функція мотиваційна.** Типові завдання діяльності *та уміння:*

3.1. Розроблення ефективних систем мотивації та оплати праці:

- розроблення та впровадження комплексних мотиваційних заходів, забезпечуючи узгодження інтересів працівників з інтересами організації місцевого самоврядування;
- створення мотиваційних умов для трудової самореалізації співробітників;
- використовуючи індивідуальний підхід, здійснювати добір та застосування різноманітних стимулів праці;
- визначення ефективності використання діючих форм і систем заробітної плати, матеріального стимулювання, підготовка пропозицій щодо їх удосконалення.

3.2. Створення сприятливого соціально-психологічного клімату в колективі:

- регулювання міжособистих стосунків між членами трудового колективу, використовуючи психологічні методи управління;
- сприяння розвитку творчого потенціалу працівників, заохочення їх до новаторської діяльності;
- використання методів пропаганди й агітації у поширенні економічних, правових, естетичних та інших знань;
- володіння методами збирання соціальної інформації (спостереження, аналіз документації, опитування, тестування,

соціометрія та ін.) і методами кількісної та якісної обробки даних (математичні, статистичні та ін.). 3.3. Управління конфліктами:

- аналіз конфліктних ситуацій, запобігання їх переростанню у конфлікт, своєчасна нейтралізація конфліктних ситуацій, використовуючи методи управління конфліктами;
- з урахуванням соціальної справедливості забезпечення регулювання задоволення заявок працівників на соціальне обслуговування, розподіл матеріальних і нематеріальних благ;
- застосування стилю лідерства, який відповідає вимогам ситуації.

4. Функція координаційна. Типові завдання діяльності та уміння:

4.1. Узгоджене використання усіх видів ресурсів; регулювання діяльності в забезпеченні соціально-економічного розвитку:

- забезпечення адміністративного впливу на процеси використання на відповідній території усіх видів ресурсів;
- здійснення стабілізуючого впливу на процеси соціально-економічного розвитку, своєчасне усунення відхилень в управлінській діяльності окремих структурних підрозділів органів місцевого самоврядування та підпорядкованих їм підприємств, організацій;
- сприяння розробці та впровадженню територіальних програм соціально-економічного розвитку, програм працевлаштування та соціального захисту населення регіону;
- сприяння розвитку зовнішньоекономічних зв'язків усіх підприємств, розташованих на відповідній території;
- сприяння створенню спільних з іноземними партнерами підприємств виробничої та соціальної інфраструктури;
- сприяння здійсненню інноваційної та інвестиційної діяльності на відповідній території;
- сприяння розвитку всіх видів освіти і медичного обслуговування, діяльності освітніх та лікувальних закладів усіх форм власності;
- створення необхідних умов для виховання дітей, молоді, їх трудового навчання, професійної орієнтації;

- сприяння діяльності дошкільних та позашкільних навчально-виховних закладів, дитячих, молодіжних організацій;
 - створення умов для розвитку культури, народної творчості, національних традицій, художніх промислів і ремесел;
 - сприяння діяльності органів суду, прокуратури, юстиції, служби безпеки, внутрішніх справ та адвокатури;
 - проведення оперативних нарад.
- 4.2. Регулювання поведінки персоналу в процесі діяльності організації:
- на основі розроблених та затверджених планових завдань уміння координувати діяльність персоналу органу місцевого самоврядування, а також підлеглих цьому органу підприємств, організацій;
 - використовуючи організаційно-соціальні правила, уміння координувати діяльність окремих груп працівників.
5. **Функція контрольна.** Типові завдання діяльності та уміння: 5.1. Облік та аналіз діяльності організацій місцевого самоврядування:
- організація обліку та звітності в організації місцевого самоврядування;
 - складання первинної бухгалтерської та статистичної звітності за результатами діяльності;
 - контролювання стану документаційного забезпечення управління;
 - складання звітності про хід і результати виконання програм соціально-економічного та культурного розвитку відповідної території;
 - здійснення статистичного обліку громадян, які проживають на відповідній території;
 - здійснення обліку результатів діяльності підприємств виробничої сфери на відповідній території;
 - здійснення обліку результатів діяльності підприємств та організацій соціальної сфери на відповідній території;
 - здійснення обліку стану зайнятості населення;
 - здійснення обліку соціального забезпечення, соціального захисту населення та поліпшення житлових умов громадян;

- з використанням сучасних методик та з позицій системного підходу забезпечення комплексного аналізу діяльності організації місцевого самоврядування.
- 5.2. Контроль за забезпеченістю ресурсами відповідної території та виконанням управлінських рішень:
- використовуючи принципи зворотного зв'язку, здійснення контролю за ефективністю дій виконавців конкретних рішень;
 - контроль за станом забезпеченості відповідної території ресурсами, за рівнем запасів та своєчасним *їх поповненням*;
 - контроль за виконанням програм соціально-економічного та культурного розвитку відповідної території;
 - контроль за станом обслуговування населення підприємствами житлово-комунального господарства, торгівлі та громадського харчування, побутового обслуговування, транспорту і зв'язку усіх форм власності;
 - здійснення контролю за станом забудови відповідної території;
 - формування механізму оцінки управлінської діяльності, систематичне здійснення процедури об'єктивного оцінювання результативності діяльності *управлінського апарату*;
 - заохочення підлеглих до розвитку самоконтролю та самодисципліни.
- 5.3. Контроль за використанням комунальної власності:
- здійснення контролю за діяльністю підприємств і організацій, які належать до комунальної власності;
 - здійснення контролю за використанням прибутків підприємств комунальної власності відповідної територіальної громади.
- 5.4. Контроль за фінансовою діяльністю та розрахунковими операціями:
- здійснення *контролю* за *своєчасністю здійснення* розрахунків і надходження платежів, за оформленням фінансово-розрахункових і банківських операцій;

- здійснення контролю за дотриманням зобов'язань щодо платежів до місцевого бюджету підприємствами усіх форм власності;
 - здійснення контролю за дотриманням цін і тарифів.
- 5.5. Забезпечення дотримання норм природоохоронного законодавства та охорони праці:
- здійснення контролю за дотримання земельного та природоохоронного законодавства, використання та охорону земель, природних ресурсів, за станом навколишнього середовища;
 - сприяння впровадження ресурсозберігаючих заходів;
 - здійснення контролю за станом благоустрою відповідних територій, охороною зелених насаджень та водойм;
 - контроль за наявністю інструктивно-методичної документації з охорони праці;
 - забезпечення поточного контролю за станом охорони праці.
6. Функція освіти. Типові завдання діяльності та уміння:
- створення підлеглим сприятливих умов для навчання, розроблення проектів планів підготовки та підвищення кваліфікації кадрів;
 - прийняття особистої участі в організації різних форм навчання;
 - уміння вибору раціональних видів та форм навчання, використовуючи досвід роботи органів місцевого самоврядування;
 - використання передових прийомів, дидактичних методів навчання;
 - здійснення контролю за якістю проведення занять, навчальних планів і програм, забезпечення аналізу результатів навчання та його ефективність.

Освітньо-кваліфікаційною програмою (ОПП) спеціальності «Управління в організаціях місцевого самоврядування» передбачена фундаментальна теоретична та практична підготовка фахівців у вирішенні соціальних та економічних регіональних питань.

До розробки ОПП та навчального плану підготовки спеціаліста застосований системно-блочний підхід, використання якого дозволяє

розглядати ОПП та навчальний план як складну систему, що складається з певних підсистем та окремих елементів (дисциплін). В такій системі у вигляді підсистем виступають окремі блоки дисциплін. Системно-блочний підхід дає можливість сформуванню схеми обґрунтованої послідовності вивчення дисциплін, пов'язати вивчення одних дисциплін з використанням знань попередніх, здійснити необхідний методичний та термінологічний зв'язок між дисциплінами. Загальні схеми, що розкривають зміст навчального плану, наведені на рис.8.2 та 8.3.

Рис. 8.2
Структура навчального плану, що характеризує науково-практичну підготовку спеціаліста

Схема на рис. 8.2. дає уявлення про навчальний план, що складається із підсистем, що визначають зміст блоків дисциплін, призначених для забезпечення загальнонаукової та професійної підготовки. Виділені окремі блоки-підсистеми такого змісту: гуманітарний, природничо-науковий, загальноекономічний, професійної орієнтованої підготовки та фаховий блоки. Кожен блок дисциплін має в своєму складі декілька дисциплін, що дає можливість забезпечити теоретичну підготовку, освоїти спеціальні предмети, набути необхідних знань та навичок для вирішення професійних завдань. У вигляді окремого блоку виступає низка навчальних та виробничих практик. Завершується навчання дипломним проектуванням.

Блоки дисциплін навчального плану, що формують знання та навички управління окремими видами діяльності, у сфері яких буде працювати випускник навчального закладу, представлені на рис. 8.3.

Рис. 8.3

Структура навчального плану, що характеризує формування знань та навичок спеціаліста для забезпечення його роботи в окремих видах діяльності

Передбачено виділення таких трьох видів діяльності:

- підприємницька — на підприємствах різних галузей народного господарства;
- регіональна — на рівні адміністративної території області, району, села, селища, міста;
- державна — в центральних органах державної влади.

До першого блоку «Управління підприємством» увійшли дисципліни, що формують знання та навички управління підприємницькою діяльністю в різних галузях економіки та формах власності.

Група дисциплін, що формує знання та навички управління соціально-економічними процесами на регіональному рівні, входить до другого блоку «Регіональне управління». Відповідно група дисциплін формує знання та навички управління соціально-економічними процесами на державному рівні і входить до блоку «Державне управління».

Здійснення підготовки фахівців за спеціальністю «Управління в організації місцевого самоврядування» сприяє покращенню підготовки кадрів для важливої сфери управлінської діяльності.

8.6. Основні напрями вдосконалення системи регіонального управління

За роки незалежності України сталися кардинальні зміни у всій системі територіальної організації влади. Відбувся відхід від радянської централізованої структури органів державного управління, конституційно закріплена нова модель організації влади, що базується на принципах демократії, верховенства права, розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову, визнання місцевого самоврядування.

Практика, однак, свідчить, що реформування механізму управління розвитком регіонів, підвищення ролі місцевого самоврядування як головного елемента процесу децентралізації, не привело до відчутних позитивних результатів. Недостатньо вирішувались питання щодо надійного матеріального, фінансового, кадрового та іншого ресурсного забезпечення завдань та функцій публічної влади на регіональному та місцевому рівнях.

Ефективність діяльності органів місцевого самоврядування у вирішенні економічних та соціальних питань можна оцінити за допомогою такого показника: «кількість звернень громадян до владних структур із заявами та скаргами». Вивчення звернень до Верховної Ради України та місцевих органів влади показало, що вони були викликані невдоволенням громадян станом у соціальній сфері, підвищенням цін на товари, дорожнечею товарів і послуг, порушенням законодавства про оплату праці, незадовільним медичним обслуговуванням та забезпеченням житлом, комунальними послугами, неналежним правовим захистом через недосконалість судової системи тощо. Упродовж 2001 р. до Верховної Ради України звернулося 97,3 тис. громадян, що на 1,3 тис. більше, ніж у попередньому році. До місцевих рад усіх рівнів, їх виконавчих органів та державних адміністрацій звернулися понад 6,1 тис. громадян, що на 600 тис. більше. На особистому прийомі побували 3,1 млн. відвідувачів [Голос України, № 28, 12 лютого 2002 р.]

У своїх зверненнях громадяни найчастіше порушують питання соціального захисту (31,5 % загальної кількості питань), забезпечення законності та охорони правопорядку (16,1 %), реформування економіки, ринкових відносин, приватизації, політики цін і податків, діяльності комерційних структур (9,3 %). Серед парламентських комітетів найбільше звернень громадян розглянуто в комітетах у справах пенсіонерів, ветеранів та інвалідів; з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією; прав людини, національних меншин та міжнародних відносин; національної безпеки і оборони.

Розвиток самоврядування здійснюється в складних умовах формування демократичного суспільства, в умовах, коли відчувається необхідність у підвищенні відповідальності органів місцевого самоврядування за вирішення долі населення, що проживає на певній території. Реформування місцевої влади на засадах самоврядування відбувається непросто. Продовжується тенденція подальшого поступового підпорядкування діяльності органів місцевого самоврядування органам державної влади у всіх питаннях, в тому числі місцевого значення.

В сучасних умовах існує надмірна централізація державного управління, що відображена у відповідних законах України, яка обмежує виконання органами місцевого самоврядування своїх функцій у здійсненні активного впливу на усі сторони життя місцевих громад, на розвиток місцевого виробництва, на розширення торговельно-економічних зв'язків між містом та селом, докорінного покращення медичного обслуговування населення, соціального забезпечення людей, особливо похилого віку, впровадження освітніх програм.

Українська модель місцевого самоврядування в сучасному її вигляді визначається фахівцями як модель із слабкою радою. На рівні міст, селищ, сіл це пов'язано із суміщенням в особі міського, селищного, сільського голови як функцій головуєчого у раді, так і керівника її виконавчого органу. В реальному житті голова ради більше уваги приділяє вирішенню поточних проблем територіальної громади, ніж організації діяльності ради. Голова не зацікавлений у здійсненні контрольних повноважень ради, оскільки контролю з боку представницького органу

підлягають результати діяльності виконавчого органу місцевого самоврядування, який очолює сам голова.

На рівні областей і районів взагалі немає виконавчого органу. Обласні та районні ради змушені відповідно до діючих законів делегувати самоврядні повноваження *державній структурі — місцевій державній* адміністрації. Обласні та районні державні адміністрації є розпорядниками бюджету і управляють власністю відповідної обласної чи районної ради. Ради в цих умовах мають обмежений вплив на процеси, що відбуваються на певній території. Такий стан суперечить Конституції України, де визначено, що принципи децентралізації влади тісно пов'язані з розвитком місцевої демократії, суттєвим підвищенням якості соціальних та адміністративних послуг, що надаються населенню в системі місцевого самоврядування та на регіональному рівні.

Основними причинами такого стану є:

- недоліки у законодавчому регулюванні щодо місцевого самоврядування, особливо в частині чіткого розмежування повноважень між місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, великої кількості так званих делегованих повноважень, що позбавляє суб'єкти місцевого самоврядування організаційно-правової самостійності;
- недосконалість статусу органів місцевого самоврядування регіонального рівня, які фактично позбавлені власних виконавчих органів;
- невизначеність з питань фінансово-економічних основ розвитку місцевого самоврядування;
- наявність недосконалого механізму *і процедури* розв'язання компетенційних спорів і конфліктних ситуацій на місцевому і регіональному рівнях, передусім у судовому порядку.

Вдосконалення системи регіонального управління та місцевого самоврядування передбачає здійснення пріоритетних заходів *такою змісту*:

- створення правових, економічних та організаційних умов для формування територіальних громад, які б володіли матеріальними, фінансовими та іншими ресурсами в обсязі, достатньому для ефективної реалізації завдань та функцій місцевого самоврядування;

- реформування системи місцевого самоврядування (запровадження в практику місцевого самоврядування різних форм прямої демократії, безпосередньої участі громадян у здійсненні місцевого самоврядування; вдосконалення порядку формування виконавчих органів місцевого самоврядування; вирішення питань підготовки дієвих кадрів для органів місцевого самоврядування, посилення ролі вищих навчальних закладів, які здійснюють підготовку фахівців для органів місцевого самоврядування; забезпечення виконання рішень органів місцевого самоврядування з питань законності, правопорядку, охорони прав і законних інтересів громадян);
- розподіл повноважень між органами місцевого самоврядування та органами державної влади (із сфери компетенції органів державної виконавчої влади мають бути вилучені та передані органом місцевого самоврядування повноваження, які можуть бути реалізовані на рівні територіальної громади; трансформація функцій місцевих державних адміністрацій, вилучення у них повноважень організаційно-господарського характеру та передача цих повноважень органам місцевого самоврядування; фінансове, матеріальне забезпечення виконання органами місцевого самоврядування делегованих їм окремих повноважень державних органів виконавчої влади);
- визначення статусу об'єктів комунальної власності (законодавчо закріпити об'єкти комунальної власності за територіальними громадами, заборонити приватизацію об'єктів комунальної власності, якщо наслідком цього стане скорочення обсягу та погіршення якості послуг, що надаються населенню);
- подальше вдосконалення бюджетної системи та міжбюджетних відносин, забезпечення реальної самостійності місцевих бюджетів;
- зміцнення правових гарантій прав територіальних громад, органів та посадових осіб місцевого самоврядування шляхом вдосконалення механізмів відповідальності посадових осіб місцевого самоврядування перед державою та територіальною громадою.

Конкретні кроки, пов'язані із вдосконаленням системи регіонального управління та місцевого самоврядування, почали здійснювати в 2006 р. з впровадженням парламентсько-президентської форми державного управління замість президентсько-парламентської, що існувала раніше. Основою для принципово важливої трансформації державної влади служить Закон України «Про внесення змін до Конституції України» (2004 р.). Почалася нова епоха владних відносин у державі, налагоджується взаємодія між гілками влади, взаємодія між центральними органами і структурами влади на місцях. На часі задоволення потреб суспільства в прозорості дій влади, залучення громадян як джерела влади до впровадження демократичних методів управління, як і мають стати обов'язковими для різноманітних сфер та ланок суспільства, кожного громадянина.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. *Розкрийте поняття "місцеве самоврядування".*
2. *Дайте визначення представницьких органів місцевого самоврядування.*
3. *Дайте визначення виконавчих органів місцевого самоврядування.*
4. *Що розуміють під поняттям «органи самоорганізації населення»?*
5. *Які органи входять до складу регіональних (обласних) органів державного управління?*
6. *Розкрийте зміст повноважень міських, сільських, селищних рад.*
1. *Розкрийте зміст повноважень обласних та районних рад.*
8. *Які повноваження органів місцевого самоврядування у сфері соціально-економічного розвитку території?*
9. *Які повноваження органів місцевого самоврядування у сфері регіонального планування?*
10. *Яким чином органи місцевого самоврядування впливають на розвиток підприємницької діяльності?*

11. *Яким чином органи місцевого самоврядування впливають на забезпечення працевлаштування населення?*
12. *Які повноваження органів місцевого самоврядування у галузі формування та виконання місцевого бюджету?*
13. *Які повноваження органів місцевого самоврядування у галузі управління комунальною власністю?*
14. *Які повноваження органів місцевого самоврядування у галузі житлово-комунального господарства?*
15. *Які повноваження органів місцевого самоврядування у галузі побутового та торговельного обслуговування?*
16. *Які повноваження органів місцевого самоврядування у галузі будівництва?*
17. *Які повноваження органів місцевого самоврядування у сфері освіти?*
18. *Які повноваження органів місцевого самоврядування у сфері охорони здоров'я?*
19. *Які повноваження органів місцевого самоврядування у сфері соціального захисту населення?*
20. *Які повноваження органів місцевого самоврядування у сфері охорони навколишнього природного середовища?*
21. *Розкрийте зміст повноважень місцевої (обласної) державної адміністрації.*
22. *Яка існує система підготовки кадрів для органів регіонального управління?*
23. *Розкрийте зміст позитивних і негативних сторін в існуючій системі підготовки кадрів для органів регіонального управління.*
24. *Які напрями вдосконалення системи регіонального управління?*

Розділ 9 ПЛАНУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ТА СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ — ОСНОВА РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

9.1. Планування — центральна функція управління. Сутність поняття планування

В управлінні економічним та соціальним розвитком регіону планування займає основне місце, являє собою організаційний початок процесу реалізації обґрунтованих рішень.

Планування — це процес формування мети регіональної соціально-економічної діяльності, визначення пріоритетів, засобів, методів досягнення мети, а також ресурсів, необхідних для виконання конкретних завдань у встановлені терміни.

План — це конкретне завдання з визначеними вихідними даними, очікуваними результатами (метою), обумовленим способом його розв'язання. В плані відображають комплекс завдань, робіт, методів, способів їх виконання, необхідні фінансові, матеріальні, трудові, інші ресурси, розміри і напрями використання інвестицій, а також управлінські рішення і заходи для їх реалізації. Прийняті в плані рішення повинні забезпечити досягнення мети в заплановані терміни при мінімальних затратах.

Відповідно до Законів України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» (2000 р.) та «Про державні цільові програми» (2004 р.) об'єктами прогнозування та планування є такі види діяльності:

- економічна;
- науково-технічна;
- соціальна;
- екологічна.

Економічна діяльність. Головне завдання планування економічної діяльності полягає в плануванні діяльності підприємств, розташованих на певній території, визначення обсягів виробництва та реалізації продукції, надання послуг, підвищення ефективності виробництва та його якісних характеристик, забезпечення ресурсозбереження.

Науково-технічна діяльність. Планування науково-технічної діяльності охоплює фундаментальні наукові дослідження для народногосподарських науково-технічних проблем, створення принципово нових технологій, засобів виробництва, матеріалів тощо.

Соціальна діяльність. Планування соціальної діяльності забезпечує розв'язання проблем підвищення рівня та якості життя людей, покращення побутових умов, забезпечення освітніх, культурних та сімейних потреб кожної людини.

Екологічна діяльність в регіоні направлена на зниження і компенсацію негативного впливу виробництва на навколишнє середовище. Ця діяльність спрямована на здійснення контролю за діяльністю підприємств, які не дотримуються встановлених норм раціонального використання водних, земельних, лісових ресурсів, спрямована на забезпечення відшкодувань збитків підприємствами, завданих природі та суспільству в результаті протиправної їх діяльності.

Форми планування. Види платежів

В період переходу економіки до ринкових відносин розвиваються наукові основи планування, вдосконалюються його форми і методи, змінюється склад і зміст планових документів.

На практиці використовують наступні системи планування: 1.

За змістом планування є:

- директивне;
- індикативне.

Директивне планування — це процес переробки планів, які мають силу закону, є обов'язковими для забезпечення їх виконання, вміщують комплекс заходів щодо забезпечення їх виконання. Директивні плани носять адресний характер, посадові особи несуть відповідальність за виконання планових завдань.

Індикативне планування являє собою поширену у всьому світі форму державного планування, є засобом реалізації соціально-економічної політики держави, основним методом її впливу на хід функціонування ринкової економіки. Індикативний план не має обов'язкового для виконання характеру. Основу індикативного плану складають обов'язкові завдання, але їх число обмежене і в цілому план носить рекомендаційний, спрямований характер.

Як інструмент регіонального управління, індикативне планування найчастіше використовується на макрорівні. Завдання індикативного плану називаються індикаторами. Індикатори — це параметри, які характеризують стан і напрями розвитку економіки, розроблені органами державного управління в ході формування соціально-економічної політики. Індикатори відображають види та напрями державного впливу на економічні та соціальні процеси з метою досягнення вказаних параметрів.

В якості індикаторів використовують показники, які характеризують структуру, динаміку, ефективність економіки, стан фінансів, грошовий обіг, зайнятість та якість життя населення. 2. За змістом планових рішень та в залежності від термінів, на які

розробляється план, розрізняють:

- стратегічне планування;
- поточне (тактичне) планування.

Стратегічне планування — це процес здійснення сукупності систематизованих і взаємопов'язаних заходів щодо визначення довгострокової мети, напрям діяльності окремих галузей економіки. Суть стратегічного планування полягає у виборі головних пріоритетів розвитку економіки, визначенні шляхів розвитку тої чи іншої галузі та термінів досягнення довгострокової мети. Стратегічне планування здійснюється в процесі розробки довгострокових та середньострокових планів.

Перспективне планування охоплює період в 5, 10, 15, 20 років. Такі плани визначають довгострокову стратегію науково-технічного, економічного та соціального розвитку. Перспективний план розробляють на основі попереднього прогнозування. Прогнозування — це процес передбачення, побудований на ймовірнісних, науково обґрунтованих судженнях про перспективу розвитку регіону чи певної галузі

економіки в майбутньому. На етапі прогнозування виявляють альтернативні варіанти розвитку певної соціально-економічної системи і обґрунтовують вибір найбільш оптимального. В такому розумінні прогнозування є одним з етапів перспективного планування, може виступати як самостійна функція управління.

Середньострокове планування проводиться на період від 1 до 5 років. Показники першого року розробляють більш детально, обґрунтовують низку заходів, спрямованих на раціональне використання всіх видів ресурсів, розвиток виробництва, покращення роботи організацій та установ соціального спрямування, отримання максимальних соціально-економічних результатів.

Поточне (тактичне) планування передбачає розробку програм економічної та соціальної діяльності, направлених на виконання завдань стратегічного плану при забезпеченні раціонального використання всіх видів ресурсів та забезпечення високих якісних характеристик діяльності.

9.2. Теоретичні основи планування розвитку регіональних соціально-економічних процесів

Згідно теорії управління перспективи розвитку кожного регіону визначаються обґрунтованим прогнозом та на його основі конкретними планами, спрямованими на обов'язкове виконання. Позитивний вплив на загальну систему планування економічного і соціального розвитку мають методологічні та методичні положення, що висвітлені в Законі України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України». В законі визначені правові, економічні та організаційні засади формування цілісної системи прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку України, окремих галузей економіки та окремих адміністративно-територіальних одиниць. Законом встановлений загальний порядок розроблення, затвердження та виконання зазначених прогнозних і програмних документів, а також права та відповідальність учасників державного прогнозування та розроблення програм економічного

і соціального розвитку. Законом визначені такі поняття як «державне прогнозування економічного і соціального розвитку» та «програма економічного і соціального розвитку».

Прогноз економічного і соціального розвитку є засобом обґрунтування вибору тієї чи іншої стратегії та прийняття конкретних рішень органами законодавчої влади, органами місцевого самоврядування щодо регулювання соціально-економічних процесів. Державне прогнозування економічного і соціального розвитку — науково обґрунтоване передбачення напрямів розвитку країни, окремих галузей економіки або окремих адміністративно-територіальних одиниць, можливого стану економіки та соціальної сфери в майбутньому, а також альтернативних шляхів і строків досягнення параметрів економічного і соціального розвитку.

Програма економічного і соціального розвитку України — документ, в якому визначаються цілі та пріоритети економічного і соціального розвитку, засоби та шляхи їх досягнення, формується взаємоузгоджена і комплексна система заходів органів законодавчої і виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, спрямованих на ефективне розв'язання проблем економічного і соціального розвитку, досягнення стабільного економічного зростання, а також характеризуються очікувані зміни у стані економіки та соціальної сфери.

Слід зауважити, що останнім часом в офіційних документах стали використовувати слово «програма», уникаючи слова «план». З врахуванням вказаної заміни система прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку складається з:

- прогнозів економічного і соціального розвитку України, Автономної Республіки Крим, областей, районів та міст на довгостроковий (на 10-15 років), середньостроковий (на 5 років) на короткостроковий (на наступний рік) періоди;
- Державної програми економічного і соціального розвитку України на короткостроковий період;
- прогнозів розвитку окремих галузей економіки на довгостроковий та середньостроковий періоди;
- програм економічного і соціального розвитку Автономної Республіки Крим, областей, районів та міст на короткостроковий період;

- програм розвитку окремих галузей економіки на короткостроковий період.
Державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку регіону базуються на таких основних принципах:
- еволюційність економічного та соціального розвитку — передбачає врахування того, що виробничо-економічні та соціальні процеси не відбуваються раптово, негайно. Для усвідомлення нових спрямувань, прийомів, змін суспільних відносин, втілення їх у життя необхідна зміна психології людей та людських відносин, а для цього потрібний певний період часу. До небажаних негативних результатів приводять рішення, що спрямовані на негативні впровадження принципово нових змін у людських відносинах;
- цілісність — забезпечується розроблення взаємоузгоджених прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку України, окремих галузей економіки та окремих адміністративно-територіальних одиниць на коротко- та середньостроковий періоди;
- об'єктивність — прогнозні та програмні документи економічного і соціального розвитку України розробляються на основі даних органів державної статистики, уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань економічної політики, інших центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, а також звітних даних із офіційних видань Національного банку України;
- соціальна спрямованість — означає, що в прогнозних та програмних документах головна увага приділяється необхідності врахування інтересів людей, забезпеченню соціальних потреб;
- науковість, оптимальність — прогнозні та планові документи розробляють на основі використання економічних законів розвитку суспільства і в планах відображаються науково обґрунтовані, оптимальні рішення на рівні підприємства, окремої території, держави в цілому, які забезпечують досягнення максимального соціально-економічного ефекту. Застосування наукового методу дозволяє об'єктивно оцінити тенденції, обґрунтувати перспективи

розвитку регіону, розробити прогнози і техніко-економічне обґрунтування темпів і *пропорцій* росту, визначити пріоритетність в реалізації окремих рішень, що обумовлена державними та регіональними інтересами;

- пропорційність та збалансованість економічного розвитку — забезпечення потреб населення у виробництві продукції, надання послуг, що може бути реалізований в результаті загальнодержавного та загально регіонального планування. Реалізація цього принципу передбачає:
- еквівалентний обмін результатів виробничої діяльності у всіх сферах народного господарства;
- рівновагу попиту та пропозиції, що стосується всіх галузей виробництва;
- раціональне співвідношення між мінімально необхідними потребами і наявними ресурсами;
- самостійність — регіональні органи влади та органи місцевого самоврядування в межах своїх повноважень відповідають за розроблення, затвердження та виконання прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць. Прогнозування та розроблення цих програм забезпечує координацію діяльності органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування;
- гласність — прогнозні і програмні документи є доступними для громадськості. Інформування про цілі та показники цих документів забезпечує суб'єктів підприємницької діяльності необхідними орієнтирами для планування власної виробничої діяльності;
- дотримання загальнодержавних інтересів — органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування повинні здійснювати розроблення прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку виходячи з необхідності забезпечення реалізації загальнодержавної соціально-економічної політики та економічної безпеки держави.

Прогнозні та програмні документи розробляються на основі комплексного аналізу демографічної ситуації, що склалася на певний

адміністративно-територіальній одиниці, стану використання природного, виробничого, науково-технічного та трудового потенціалу, конкурентоспроможності вітчизняної економіки, аналізу досягнутого рівня розвитку економіки і соціальної сфери та з урахуванням впливу зовнішніх політичних, економічних та інших факторів. Показники прогнозних і програмних документів *економічного* і *соціального* розвитку є орієнтиром для розроблення суб'єктами підприємницької діяльності власних прогнозів, планів та інших документів.

Програми економічного та соціального розвитку на короткостроковий період розробляються на основі відповідних прогнозів. Програми мають бути комплексними, розроблятися на науковій основі, визначати цілі та пріоритети економічного та соціального розвитку, враховувати місцеві особливості діяльності підприємств кожної галузі, передбачати для виконання програм використання необхідних природних, трудових, матеріальних, фінансових ресурсів, передбачати також обґрунтування необхідних резервів у промисловості, сільському господарстві, транспорті для уникнення можливих соціальних та природно-кліматичних негараздів, мають враховувати досягнення конкретних позитивних зрушень в економічній діяльності та соціальному забезпеченні людей. Такі програми мають бути оприлюднені та позитивно сприйняті населенням певної території, тоді будуть підтримані; виконання буде спрямовано на забезпечення реального економічного зростання в результаті конкретних дій органів регіонального управління, місцевого самоврядування та керівників підприємств. Таким чином, в програмах відображається відносна самостійність регіонів при вирішенні економічних, соціальних, екологічних проблем, як елемента державної регіональної політики.

Прогнози та програми економічного і соціального розвитку розробляють Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування. Ці органи також контролюють виконання відповідних показників програм економічного і соціального розвитку відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Методи планування являють собою сукупність способів і прийомів, за допомогою яких забезпечується розробка і обґрунтування планових документів.

До основних методів планування відносяться: системний, балансовий, нормативний, програмно-цільовий, математичні методи.

Системний метод. Поняття «система» визначається як впорядкована сукупність взаємопов'язаних та взаємодіючих елементів, що утворюють єдине ціле. Система являє собою одне із основних понять кібернетики — науки про управління складними динамічними системами. До системи належить будь-яке ціле, що складається із пов'язаних між собою окремих елементів. Властивістю динамічної системи є те, що окремі елементи утворюють єдине ціле з якісно новими властивостями. Розподіл системи на окремі підсистеми та елементи здійснюється таким чином, що зберігається загальна цілеспрямованість у функціонуванні системи.

Елементи в системі об'єднані причинно-наслідковими зв'язками. Зміна стану окремих елементів або зв'язків протягом певного часу приводить до зміни стану самої системи. Це означає, що система функціонує.

Застосування системного методу дозволяє розглядати регіон як складну динамічну систему, дослідити та на етапі планування передбачити вплив на розвиток економічних та соціальних процесів зовнішніх та внутрішніх факторів.

Балансовий метод в плануванні означає, що план виробництва матеріальних ресурсів, машин, обладнання, предметів споживання обґрунтовують в результаті розробки балансів, в яких визначають потреби і джерела задоволення цих потреб.

Макроекономічна збалансованість у суспільстві виступає як сукупність пропорцій між виробництвом і споживанням, ресурсами та їх використанням, пропозицією та попитом, факторами виробництва і його результатами, матеріальними і фінансовими потоками.

Сукупні потреби, як правило, більші можливих обсягів ресурсів. В процесі розробки конкретних балансів проводять ранжування потреб — розподіляють їх по рангах на першочергові і менш важливі. Відповідно визначають обсяг ресурсів, що задовільняють спочатку першочергові потреби, а згодом — інші потреби.

Нормативний метод оснований на визначенні та використанні в плануванні діяльності підприємства прогресивних норм і нормативів, які відображають досягнення науково-технічного прогресу, завдання

стосовно розвитку окремих галузей економіки, що мають важливе значення для держави.

Використання прогресивних норм і нормативів виступає основою для забезпечення міжнародним стандартам рівня економічного та соціального розвитку, досягнення оптимальної збалансованості виробництва та споживання, своєчасного пошуку резервів, їх ефективного використання, впровадження прогресивної організації праці.

Достовірність нормативної бази має бути особливо необхідною в умовах формування нових економічних відносин в Україні у зв'язку із здійсненням ринкових перетворень.

Необхідно відрізнити такі поняття як «норма» та «норматив».

Норма — це науково обгрунтована максимально допустима величина абсолютних витрат сировини, матеріалів, палива, електроенергії, трудових затрат, інших ресурсів, необхідних для виготовлення одиниці продукції, виконання робіт, надання послуги заданої якості протягом планового періоду.

Норматив — відносний показник, що характеризує поелементні складові норм витрат сировини, матеріалів, палива, енергії, затрат праці на одиницю роботи, ступінь ефективного використання ресурсів (наприклад, витрати заробітної плати на 1 грн. готової продукції). Норматив встановлює величину параметрів, які визначають, регламентують значення конкретної норми або певного завдання на виконання конкретної роботи.

Програмно-цільовий метод передбачає розробку цілевих комплексних програм і призначений для обгрунтування вирішення крупних народногосподарських проблем, визначення шляхів розвитку провідних підприємств галузей економіки, що мають загальнодержавне значення.

Сутність методу полягає у виборі основної мети науково-технічного, економічного та соціального розвитку, розробці основних заходів для їх досягнення у визначені терміни при збалансованому забезпеченні виробництва ресурсами.

Цільова комплексна програма — документ, в якому визначена мета та комплекс виробничих, організаційно-господарських, соціально-економічних та інших заходів, направлених на вирішення конкретної народно-

господарської проблеми з врахуванням наявних трудових та матеріально-технічних ресурсів. За змістом цільові комплексні програми поділяють на науково-технічні, економічні, територіальні, соціальні, екологічні.

Науково-технічні програми передбачають вирішення наукових і технічних проблем, використання досягнень науки в народному господарстві, впровадження інноваційних програм.

Економічні програми направлені на вирішення важливих галузевих та міжгалузевих проблем у виробництві, підвищення його ефективності, розвиток нових видів виробництва продукції, технологічних процесів, впровадження нових транспортно-технологічних зв'язків.

Територіальні програми передбачають комплексний господарський розвиток виробничої сфери окремих регіонів, формування нових виробництв та на цій основі ствердження умов для зайнятості населення та покращення умов життя людей.

Соціальні програми направлені на створення сприятливих соціальних умов для населення, покращення матеріального і культурного життя населення, на розвиток науки, освіти, культури, мистецтв, національних традицій тощо.

Екологічні програми включають комплекс заходів природоохоронного характеру, що спрямовані на забезпечення раціонального використання та охорону земельних, водних, лісових ресурсів, ліквідацію негативного впливу шкідливих виробництв на здоров'я людей.

Математичні методи дають можливість використовувати в плануванні економіко-математичні моделі з метою забезпечення наукової обґрунтованості і оптимізації планів.

Процес планування виробництва на регіональному рівні вимагає систематичного вирішення великої кількості питань техніко-технологічного, організаційного, економічного, соціального та правового характеру. Оптимальне вирішення цих питань може бути досягнуто на основі використання економіко-математичних моделей, враховуючи складність процесу планування та наявність значної кількості факторів, що впливають на кінцеві результати.

В залежності від змісту техніко-технологічних, організаційних та соціально-економічних задач для отримання оптимального плану

застосовують економіко-математичні методи, до складу яких входять методи математичного моделювання, лінійного, динамічного, стохастичного та інших видів програмування, стохастичного моделювання, моделі, що побудовані на використанні теорії черг (масового обслуговування), теорії управління запасами, теорії ігор та інших математичних теорій.

9.3. Характеристика програм соціально-економічного розвитку регіону

До першочергових програм входять:

- програма розвитку промислового виробництва та скорочення безробіття;
- програма розвитку сільськогосподарського виробництва та скорочення безробіття в сільській місцевості;
- програма використання паливно-енергетичних ресурсів;
- програма раціонального використання природних ресурсів (землі, води, лісів тощо);
- програма розвитку транспорту та зв'язку;
- програма розвитку торгівлі та побутового обслуговування;
- програма розвитку освіти, науки;
- програма «Охорона здоров'я»;
- програма розвитку культури, фізкультури і спорту;
- програма соціального захисту молоді, пенсіонерів, інвалідів.

Програма розвитку промислового виробництва та скорочення безробіття передбачає інтенсифікацію виробництва на підприємствах усіх форм власності, розробку прогнозу стабілізації та піднесення виробничої активності, задоволення потреб людей у місцевих виробках. У цій програмі визначають значення конкретних виробничо-економічних показників, обґрунтування виробничої продукції з врахуванням ринку реалізації цієї продукції, наявності на ринку широкої номенклатури іноземних виробів. Обов'язковим елементом обґрунтування програм є вивчення стану ринку і перспектив його розвитку. Організація виробництва, відновлення товарів, які потрібні для району, встановлення економічних зв'язків з іншими підприємствами забезпечує підприємства

необхідними ресурсами, збереження колективів людей, зайнятих на підприємстві. В цих умовах для обґрунтування змісту програми виникає необхідність в здійсненні територіальних маркетингових досліджень, вивчення можливостей для розвитку підприємства в межах конкретного регіону, в межах окремого територіального економічного утворення. На основі маркетингових досліджень мають формуватися нові міжрегіональні та міждержавні ринки збуту продукції, які стимулюватимуть виготовлення товарів з врахуванням міжнародних стандартів.

Складовою частиною програми є обґрунтування обсягів інвестицій в окремі галузі економіки, в тому числі інвестицій з внутрішніх джерел та іноземних інвестицій. Інвестування економіки являє собою один із *складових процесів інтенсифікації* виробництва, супроводжується впровадженням нових технологічних процесів, підвищенням якості та конкурентноздатності продукції. На такій основі можна досягнути високої ефективності виробництва.

Програма скорочення безробіття передбачає на базі розширення і активізації виробничої діяльності створення нових робочих місць, розвиток малого та середнього бізнесу, залучення безробітних до виробничої діяльності, перекваліфікацію кадрів, підвищення кваліфікації спеціалістів. В складі програми — виявлення набору професій, які користуються попитом на ринку праці, організація цілеспрямованої підготовки та підвищення кваліфікації кадрів навчальними установами, створення умов для залучення молоді у сферу виробництва, зменшення безробіття серед молоді, покращення роботи центрів зайнятості в містах та районах.

Програма раціонального використання паливно-енергетичних ресурсів спрямована на вирішення таких основних проблем, як планування потреб в цих ресурсах з урахуванням напрямів і норм використання, обґрунтування шляхів економії ресурсів, впровадження нової техніки та технології, здійснення економічного та організаційного впливу на забезпечення раціонального використання паливно-енергетичних ресурсів, своєчасних розрахунків за використання ресурсів. Розробка *програм має виявити* резерви у використанні паливно-енергетичних ресурсів, шляхи впровадження нетрадиційних видів ресурсів.

Програма розвитку транспорту та зв'язку спрямована на обґрунтування раціонального використання різних видів транспорту: залізничного, автомобільного, *водного*, повітряного, трубопровідного. Встановлює раціональні транспортні маршрути перевезення пасажирів і вантажу. Важливе значення має розподіл вантажопотоків між різними видами транспорту і обґрунтування раціональних маршрутів роботи транспорту. В програмі відображають заходи, спрямовані на оновлення матеріальної бази транспорту, на підвищення ефективності перевезень. У ринкових умовах важливе значення мають народногосподарські підходи до формування тарифів, враховуючи те, що збільшення тарифів може призвести до розриву господарських зв'язків.

В програмі наведені результати обґрунтування заходів, спрямованих на розширення сфери зв'язку, забезпечення надійної роботи установ зв'язку, основні техніко-економічні показники використання засобів зв'язку в плановому періоді.

Програма розвитку торгівлі та побутового обслуговування спрямована на розвиток торгівлі та покращення побутового обслуговування населення на території регіону, забезпечення населення міст та сіл необхідними продовольчими та промисловими товарами. Система торгівлі має впроваджувати різноманітні форми торгівлі, типи торговельних установ при наявності значного асортименту товарів. В програмі мають бути передбачені заходи щодо значного збільшення малого бізнесу в торгівлі та в системі побутового обслуговування населення. Ця програма має забезпечити високу культуру та ефективність роботи торговельних організацій, задовольнити потреби людей.

Програма раціональної о використання природних ресурсів (землі, води, лісів тощо) передбачає розробку та впровадження заходів, спрямованих на раціональне використання землі у сільському господарстві, а також для розміщення промислових підприємств, для будівництва об'єктів соціальної сфери в містах; вдосконалення системи управління водним господарством, вдосконалення методів планування витрат води на підприємствах різних галузей народного господарства, в житлово-комунальному господарстві, обґрунтування раціональних норм водокористування, впровадження досягнень науково-технічного

прогресу, нової техніки та технології; розробку та впровадження заходів, спрямованих на раціональне використання лісових ресурсів, охорону та збереження лісів; розробку та впровадження заходів, спрямованих на зменшення впливу виробничої сфери на навколишнє середовище, забезпечення охорони атмосферного повітря, впровадження методів очистки газових та інших викидів.

Програма «Охорона здоров'я» передбачає створення умов для забезпечення охорони здоров'я людей, для роботи працівників лікарень, поліклінік, інших медичних закладів. В кризових умовах зруйнована економічна основа існування медичних закладів. Посилюються тяжкі захворювання, відчуваються тяжкі наслідки Чорнобильської катастрофи. Тому в програмі повинні бути передбачені кошти для утримання закладів охорони здоров'я, забезпечення лікування та харчування людей.

Програма «Освіта» передбачає обґрунтування стану і перспектив розвитку закладів освіти. Принципове значення має визначення кількості необхідних для суспільства закладів освіти, а також вирішення питань про фінансування шкіл, ВНЗ та ін. В процесі обґрунтування необхідно передбачити кошти на заробітну плату працівників, для видання підручників, посібників, створення належної матеріальної бази, здійснення комп'ютеризації навчання.

Програми «Культура» та «Соціальний захист та соціальне забезпечення людей» призначені для створення належних умов для підвищення культурного рівня населення, захисту непрацездатних, хворих, літніх людей, забезпечення соціального захисту людей.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

- 1. В чому полягає зміст планування економічного та соціального розвитку регіону?*
- 2. Які види діяльності є об'єктами прогнозування та планування на регіональному рівні?*
- 3. Охарактеризуйте види планів, що розробляються на регіональному рівні.*

4. Дайте визначення директивного та індикативного планування.
5. Дайте визначення стратегічного, середньострокового та поточного (тактичного) планування.
6. Розкрийте зміст принципів, на яких ґрунтується розроблення планів економічного та соціального розвитку регіону.
7. Які показники використовують при обґрунтуванні програм регіонального соціально-економічного розвитку?
8. Розкрийте зміст та сферу застосування системного методу в регіональному плануванні.
9. Розкрийте зміст та сферу застосування балансового методу в регіональному плануванні.
10. Розкрийте зміст та сферу застосування нормативного методу в регіональному плануванні.
11. Яка послідовність розробки та впровадження регіональної програми «Розвиток виробництва»?
12. Яка послідовність розробки та впровадження регіональної програми «Безробіття — шляхи скорочення»?
13. Яка послідовність розробки та впровадження регіональної програми «Використання паливно-енергетичних ресурсів»?
14. Яка послідовність розробки та впровадження регіональної програми «Транспорт регіону»?
15. Яка послідовність розробки та впровадження регіональної програми «Використання водних ресурсів»?
16. Яка послідовність розробки та впровадження регіональної програми «Охорона здоров'я»?
17. Яка послідовність розробки та впровадження регіональної програми «Освіта»?
18. Яка послідовність розробки та впровадження регіональної програми «Культура»?
19. Яка послідовність розробки та впровадження регіональної програми «Соціальний захист та соціальне забезпечення людей»?
20. Розкрийте напрями вдосконалення методів планування регіонального розвитку.

Розділ 10

ФІНАНСОВА ОСНОВА РЕГІОНАЛЬНОГО УПРАВЛІ

10.1. Сутність місцевих бюджетів

Місцеві бюджети являють собою елемент бюджетної системи України. До складу місцевих бюджетів входять бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети, бюджети районні у містах та бюджети місцевого самоврядування. Місцевий бюджет містить в собі надходження і витрати на виконання повноважень місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування. Надходження і витрати складають єдиний баланс відповідного бюджету.

Бюджет місцевого самоврядування (місцевий бюджет) являє собою план утворення і використання фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення функцій та повноважень місцевого самоврядування. Районний бюджет — план утворення і використання фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення спільних інтересів територіальних громад сіл, селищ, міст районного значення, виконання місцевих програм, здійснення бюджетного вирівнювання. Обласний бюджет — план утворення і використання фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення спільних інтересів територіальних громад, виконання місцевих програм, здійснення бюджетного вирівнювання.

Місцевий бюджет поділяється на поточний бюджет і бюджет розвитку. До поточного бюджету відносять частину доходів і видатків місцевого бюджету, яка утворюється використовується для покриття поточних потреб. Інша частина доходів і видатків місцевого бюджету, яка утворюється і використовується для реалізації програм соціально-

економічного розвитку, зміцнення матеріально-фінансової бази, являє собою бюджет розвитку.

Розробка бюджету регіону спрямована на створення надійного фінансового забезпечення діяльності органів управління. Фінансова база регіону формується із доходів від надходжень з підприємств усіх форм власності, що розташовані на території регіону а також від надходжень від громадян.

Порядок розробки і виконання бюджету регіону визначається законодавством України.

Формування доходів і видатків регіонального бюджету будується на принципі чіткого відокремлення сфери доходів і видатків, встановлення і використання довгострокових нормативів бюджетних відрахувань підприємств та організацій, за якими забезпечується оптимальний рівень їх діяльності. Значну частину в структурі доходів місцевого бюджету займають прямі податки на доходи підприємств, організацій, громадян, а також різноманітні платежі.

Місцеві органи влади мають право створювати позабюджетні цільові фінансові фонди за рахунок коштів, що надходять від проведення серед населення, підприємств, організацій позик і лотерей, за рахунок добровільних внесків підприємств, організацій, кооперативів, окремих громадян. До складу позабюджетних доходів входять штрафи, що стягуються з підприємств за порушення, які виявлені в процесі перевірок відділом цін та податковою інспекцією; штрафи за забруднення навколишнього середовища; відрахування від валютних надходжень підприємств та ін.

Місцеві бюджети (бюджети міст, сіл, селищ, бюджет району та області) розробляються і затверджуються місцевими радами. Місцеві органи влади несуть відповідальність за раціональне використання бюджетів, здійснюють видатки в межах надходжень доходів.

При формуванні бюджетів використовують поняття «зведений бюджет». Зведений бюджет — це сукупність показників бюджетів, що використовуються для прогнозування та аналізу економічного та соціального розвитку держави. Зведений бюджет України включає показники Державного бюджету України, зведеного бюджету Автономної Республіки Крим та зведених бюджетів областей та міст Києва і Севастополя.

Зведений бюджет області включає показники обласного бюджету, зведених бюджетів районів і бюджетів міст обласного значення цієї області. Зведений бюджет району включає показники районних бюджетів, бюджетів міст районного значення, селищних та сільських бюджетів цього району. Зведений бюджет міста з районним поділом включає показники міського бюджету та бюджетів районів, що входять до його складу.

Формування бюджету безперечно являє собою підсумковий, одночасно складний процес. До його остаточної розробки мають бути чітко визначені параметри перспективного розвитку матеріального виробництва усіх галузей народного господарства і підприємств усіх форм власності, що розташовані та території регіону. Крім того, необхідно знати вимоги, потреби і можливості для забезпечення фінансовими ресурсами діяльності організацій соціальної сфери, діяльності органів регіонального управління.

10.2. Принципи формування місцевих бюджетів

Складання та виконання бюджету України, окремих регіонів ґрунтується на таких принципах:

- єдність бюджетної системи України — забезпечується єдиними правовою базою, грошовою системою, бюджетною класифікацією, порядком виконання бюджетів та веденням бухгалтерського обліку та звітності;
- збалансованість — повноваження на здійснення витрат бюджету повинні відповідати обсягу надходжень до бюджету на відповідний бюджетний період;
- самостійність — Державний бюджет України та місцеві бюджети є самостійними. Самостійність бюджетів забезпечується закріпленням за ними відповідних джерел доходів, правом відповідних органів державної влади, органів місцевого самоврядування на визначення напрямів використання коштів відповідно до законодавства України, правом відповідних рад самостійно і незалежно одне від одного розглядати та затверджувати відповідні бюджети.

Держава коштами державного бюджету не несе відповідальності за бюджетні зобов'язання органів місцевого самоврядування. Органи місцевого самоврядування коштами відповідних бюджетів не несуть відповідальності за бюджетні зобов'язання одне одного, а також за бюджетні зобов'язання держави;

- повнота — до складу бюджетів підлягають включенню всі надходження до бюджетів та витрати бюджетів, що здійснюються відповідно до нормативно-правових актів органів державної влади, органів місцевого самоврядування;
- обґрунтованість — бюджет формується на реалістичних показниках економічного і соціального розвитку держави та регіонів та на розрахунках надходжень до бюджету і витрат бюджету, що здійснюються відповідно до затверджених методик та правил;
- ефективність — при складанні та виконанні бюджетів усі учасники бюджетного процесу забезпечують використання мінімальних обсягів бюджетних коштів для досягнення запланованих цілей;
- цільове використання бюджетних коштів — бюджетні кошти використовуються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями;
- публічність та прозорість — Державний бюджет України та місцеві бюджети затверджуються, а рішення щодо звіту про їх виконання приймаються відповідно Верховною Радою України та відповідними радами;
- відповідальність учасників бюджетного процесу — кожен учасник бюджетного процесу несе відповідальність за свої дії на кожній стадії бюджетного процесу.

10.3. Доходи місцевого бюджету

Доходи місцевого бюджету складаються із доходів, необхідних для виконання власних повноважень, і доходів, необхідних для забезпечення виконання делегованих законом повноважень органів виконавчої влади. Місцевий бюджет поділяється на поточний бюджет і бюджет розвитку.

Доходи поточного бюджету формуються на основі податків (податки на прибутки підприємств і організацій, податок на добавлену вартість, акцизний збір, державне мито, прибутковий податок з громадян, плата за землю та ін.). Питома вага податків на прибуток і податку на додану вартість у структурі доходів бюджету складає 60-65 %. Податки з громадян становлять 5-7 % у загальних доходах. Доходи бюджету розвитку формуються за рахунок частини податкових надходжень, а також коштів, залучених від розміщення місцевих позик, інвестиційних субсидій з інших бюджетів.

При складанні (формуванні) доходів місцевого бюджету визначають суму доходів, які враховуються та не враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів — коштів, які безоплатно і беззворотно передаються з одного бюджету до іншого.

До доходів місцевих бюджетів, що не враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів, належать: місцеві податки і збори, що зараховуються до бюджетів місцевого самоврядування; 100% плати за землю — для бюджетів міст Києва та Севастополя; 75% плати за землю — для бюджетів міст республіканського Автономної Республіки Крим та міст обласного значення; 60 % плати за землю — для бюджетів сіл, селищ, міст районного значення та їх об'єднань; податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів; надходження сум відсотків за користування тимчасово вільними бюджетними коштами; податок на промисел, що зараховується до бюджетів місцевого самоврядування; надходження дивідендів, нарахованих на акції (частки, паї) господарських товариств, що є у власності відповідної територіальної громади; плата за забруднення навколишнього природного середовища; кошти від відчуження майна, яке знаходиться у комунальній власності, в тому числі від продажу земельних ділянок несільськогосподарського призначення, що перебуває у комунальній власності; фіксований сільськогосподарський податок, плата за оренду майнових комплексів, що знаходяться у комунальній власності; інші надходження, передбачені законом.

До доходів, що закріплюються за бюджетами місцевого самоврядування та враховуються при визначенні обсягів міжбюджетних транс-

фертів, належать такі податки і збори: прибутковий податок з громадян; державне мито в частині, що належить відповідним бюджетам; плата за ліцензії на провадження певних видів господарської діяльності та сертифікати, що видаються виконавчими органами відповідних рад; плата за державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності; плата за торговий патент на здійснення деяких видів підприємницької діяльності (за винятком плати за придбання торгових патентів пунктами продажу нафтопродуктів (автозаправними станціями, заправними пунктами); надходження адміністративних штрафів, що накладаються виконавчими органами відповідних рад; єдиний податок для суб'єктів малого підприємництва.

Бюджетним кодексом України встановлені такі нормативи відрахувань від прибуткового податку з громадян:

- до доходів бюджетів міст районного значення, сіл, селищ чи їх об'єднань зараховується 25% загального обсягу прибуткового податку з громадян, що справляється на цій території;
- доходів бюджетів міст республіканського (в Автономній Республіці Крим) та обласного значення зараховується 75 % загального обсягу прибуткового податку з громадян, що справляється на території цих міст;
- доходів бюджетів міст Києва і Севастополя зараховується 100% загального обсягу прибуткового податку з громадян, що справляється на території цих міст.

Для забезпечення реалізації спільних соціально-економічних програм територіальних громад доходи бюджету Автономної Республіки Крим та обласних бюджетів, які враховуються при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів, формуються за рахунок: 25% прибуткового податку з громадян, що справляється на відповідній території; 25 % плати за землю, що справляється на території Автономної Республіки Крим та відповідної області; плати за ліцензії на провадження певних видів господарської діяльності та сертифікати, що видаються Радою міністрів Автономної Республіки Крим та обласними державними адміністраціями.

Для забезпечення реалізації спільних соціально-економічних програм територіальних громад доходи районних бюджетів, які

враховуються при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів, формуються за рахунок: 50% прибуткового податку з громадян, що справляється на території сіл, селищ, міст районного значення та їх об'єднань; 15% плати за землю, що сплачується на території сіл, селищ, міст районного значення та їх об'єднань; плати за ліцензії на провадження певних видів господарської діяльності та сертифікати, що видаються районними державними адміністраціями; плати за державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності, що справляється районними державними адміністраціями; надходжень адміністративних штрафів, що накладаються районними державними адміністраціями.

10.4. Видатки місцевого бюджету

Видатки, які здійснюються органами місцевого самоврядування на потреби територіальних громад, їх розмір і цільове спрямування визначаються місцевими бюджетами цих громад; видатки, пов'язані із здійсненням районними, обласними радами заходів щодо забезпечення спільних інтересів територіальних громад, — відповідними районними та обласними бюджетами. Сільські, селищні, міські, районні в містах ради та їх виконавчі органи самостійно розпоряджаються коштами відповідних місцевих бюджетів, визначають напрями їх використання.

У видатковій частині місцевих бюджетів окремо передбачаються видатки поточного бюджету і видатки бюджету розвитку.

Кошти поточного бюджету спрямовуються на фінансування організацій та закладів, що утримуються за рахунок бюджетних асигнувань. В загальному складі видатків місцевого бюджету більше половини витрат спрямовані на утримання організацій соціально-культурної сфери. Приблизно 20-25 % йде на соціальний захист населення. На управління — приблизно 3 % і на народне господарство — (невеликі витрати) — приблизно 5 %.

При обґрунтуванні витрат місцевого бюджету використовують показник — мінімальний рівень соціальних потреб. Під мінімальним рівнем соціальних потреб розуміють гарантований державою мінімальний рівень соціальних послуг на душу населення, який встановлюється

на всій території України. За допомогою вказаного показника розраховують мінімальний бюджет місцевого самоврядування — розрахунковий обсяг місцевого бюджету, необхідний для здійснення повноважень місцевого самоврядування на рівні мінімальних соціальних потреб, який гарантується державою.

Кошти бюджету розвитку спрямовуються на реалізацію програм соціально-економічного розвитку відповідної території, пов'язаних із здійсненням інвестиційної та інноваційної діяльності.

Видатки місцевих бюджетів поділяються на дві частини: видатки, пов'язані з виконанням власних повноважень місцевого самоврядування, і видатки, пов'язані з виконанням делегованих законом повноважень органів виконавчої влади.

До видатків, які здійснюються з бюджетів сіл, селищ, міст районного значення та враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів, належать видатки на фінансування діяльності органів місцевого самоврядування сіл, селищ, міст районного значення: видатки на утримання установ дошкільної та загальної середньої освіти; забезпечення роботи лікарень, медичних амбулаторій, фельдшерських пунктів, що надають первинну медико-санітарну та амбулаторно-поліклінічну допомогу; на утримання сільських, селищних та міських палаців культури, клубів, бібліотек.

До видатків, які здійснюються з районних бюджетів та бюджетів міст обласного значення та враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів, належать видатки на фінансування діяльності:

- органів державного управління (органів місцевого самоврядування міст обласного значення та органів місцевого самоврядування районного значення);
- установ освіти (дошкільної освіти; загальноосвітніх навчальних закладів; спеціалізованих шкіл, ліцеїв, гімназій, колегіумів, вечірніх шкіл; закладів освіти для громадян, які потребують соціальної допомоги та реабілітації та ін.);
- установ охорони здоров'я (первинної медико-санітарної, амбулаторно-поліклінічної та стаціонарної допомоги — лікарень широкого профілю, пологових будинків, станцій швидкої та невідкладної

- медичної допомоги, поліклінік і амбулаторій, загальних стоматологічних поліклінік);
- культурно-освітніх та територіально-видовищних установ (театрів, бібліотек, музеїв, палаців і будинків культури, шкіл естетичного виховання дітей);
 - установ фізичної культури і спорту (дитячо-юнацьких спортивних шкіл всіх типів, місцевих споруд місцевого значення тощо). Крім того, за рахунок цих видатків також фінансуються:
 - заходи щодо соціального забезпечення громадян, надання пільг ветеранам війни і праці, допомоги сім'ям з дітьми, додаткових виплат населенню на покриття витрат з оплати житлово-комунальних послуг, компенсаційних витрат за пільговий проїзд окремих категорій громадян;
 - заходи щодо соціального забезпечення громадян, утримання притулків для неповнолітніх, територіальних центрів соціальної допомоги на дому;
 - заходи щодо реалізації державної політики стосовно дітей, молоді, жінок, сім'ї.

До видатків, які здійснюються з бюджету Автономної Республіки Крим і обласних бюджетів та враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів, належать видатки на фінансування діяльності:

- органів державного управління (представницької і виконавчої влади Автономної Республіки Крим, обласних рад;
- установ освіти: загальної середньої освіти для громадян, які потребують соціальної допомоги та реабілітації: спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей, які потребують корекції фізичного та розумового розвитку, санаторних шкіл-інтернатів, загальноосвітніх шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; дитячих будинків; закладів професійно-технічної освіти, що перебувають у власності Автономної Республіки Крим і виконують державне замовлення; закладів вищої освіти, що перебувають у спільній власності територіальних громад; закладів післядипломної освіти (інститутів післядипломної

- освіти вчителів та центрів з підвищення кваліфікації державних службовців місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, постійно діючих курсів (центрів) підвищення кваліфікації працівників соціально-культурної сфери та агропромислового комплексу, що знаходяться у комунальній власності);
- установ охорони здоров'я, що здійснюють первинну медико-санітарну, амбулаторно-поліклінічну та стаціонарну допомогу; спеціалізовану амбулаторно-поліклінічну та стаціонарну допомогу (спеціалізованих лікарень, поліклінік, диспансерів, госпіталів для інвалідів Великої Вітчизняної війни, будинків дитини, станцій переливання крові); санаторно-курортну допомогу (санаторій для хворих на туберкульоз, санаторій для дітей та підлітків, санаторій медичної реабілітації); інших установ медичної та санітарної допомоги (медико-соціальних експертних комісій, бюро судмедекспертизи, баз спецмедпостачання, здоров'я тощо);
 - установ, що здійснюють соціальний захист громадян (дитячих будинків-інтернатів, будинків-інтернатів для престарілих і інвалідів; будинків-інтернатів для дітей-інвалідів; центрів по нарахуванню пенсій; притулків для неповнолітніх). За рахунок цих коштів надається допомога по догляду за інвалідами із-за психічного розладу, адресна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям; проводиться виплата компенсації реабілітованим тощо; реалізуються обласні програми стосовно дітей, молоді, жінок, сім'ї;
 - культурно-освітніх та театральних-видовищних установ обласного значення (бібліотек, музеїв, філармоній, театрів, палаців і будинків культури, інших закладів у галузі мистецтва);
 - установ фізичної культури і спорту (дитячо-юнацьких спортивних шкіл усіх типів, центрів з інвалідного спорту, спеціалізованих спортивних шкіл параолімпійського резерву тощо).

До видатків місцевих бюджетів, що не враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів, належать видатки на: місцеву пожежну охорону; позашкільну освіту; соціальний захист та соціальне забезпечення (виконання програм місцевого значення); розвиток житлово-комунального господарства та благоустрій населених пунктів;

підтримку розвитку культури, мистецтва, кінематографії, засобів масової інформації, фізичної культури і спорту; транспорт і дорожнє господарство; природоохоронні заходи місцевого значення тощо.

10.5. Норматив бюджетної забезпеченості. Міжбюджетні трансферти

Для визначення фінансової забезпеченості та обсягів міжбюджетних трансфертів використовують фінансовий норматив бюджетної забезпеченості, який визначається шляхом ділення загального обсягу фінансових ресурсів, що спрямовуються на реалізацію бюджетних програм, на кількість мешканців чи споживачів соціальних послуг тощо. Загальний обсяг фінансових ресурсів місцевих бюджетів, що спрямовується на реалізацію бюджетних програм, розподіляється між видами видатків відповідно до пріоритетів, визначених політикою держави.

При розрахунку фінансового нормативу бюджетної забезпеченості може враховуватися обсяг нерозподілених видатків, до яких входять видатки на здійснення повноважень, на виконання яких норматив не встановлюється.

Міжбюджетні трансферти — кошти, які безоплатно і безповоротно передаються з одного бюджету до іншого. Міжбюджетні трансферти застосовують, коли вичерпано можливості збалансування доходів і видатків місцевих бюджетів і при цьому не забезпечується покриття видатків, необхідних для здійснення органами місцевого самоврядування повноважень, забезпечення населення послугами не нижче рівня мінімальних соціальних потреб. Державою здійснюється збалансування місцевих бюджетів шляхом передачі необхідних коштів до відповідних бюджетів.

Бюджетним кодексом України передбачені такі види міжбюджетних трансфертів:

- дотації вирівнювання;
- субвенції;
- кошти, що передаються до Державного бюджету України та місцевих бюджетів з інших місцевих бюджетів;
- інші дотації.

З Державного бюджету України можуть передаватися місцевим бюджетам такі міжбюджетні трансферти:

- дотація вирівнювання бюджету Автономної Республіки Крим, обласним бюджетам, бюджетам міст Києва та Севастополя, районним бюджетам та бюджетам міст обласного значення;
- субвенція на здійснення програм соціального захисту;
- субвенція на компенсацію втрат доходів бюджетів місцевого самоврядування на виконання власних повноважень внаслідок надання пільг, встановлених державою;
- субвенція на виконання інвестиційних проектів;
- інші субвенції.

При визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів користуються такими показниками:

- 1) кількість мешканців та кількість споживачів соціальних послуг;
- 2) фінансові нормативи бюджетної забезпеченості та коригуючі коефіцієнти до них;
- 3) індекс відносної податкоспроможної відповідного міста чи району;
- 4) прогнозний показник кошика доходів бюджетів місцевого самоврядування для бюджетів міст Києва та Севастополя, міст обласного значення, прогноз доходів районних бюджетів;
- 5) коефіцієнт вирівнювання.

У Державному бюджеті України затверджується обсяг дотації вирівнювання та субвенцій окремо для бюджету Автономної Республіки Крим, кожного з обласних бюджетів, бюджетів міст Києва та Севастополя, міст обласного значення та районних бюджетів, а також коштів, що передаються до Державного бюджету України з місцевих бюджетів, якщо є підстави для надання та отримання відповідних міжбюджетних трансфертів.

Передбачена також передача коштів для здійснення видатків на виконання власних повноважень міжмісцевими бюджетами. Так, міські ради міст обласного значення та районні ради можуть передавати кошти на здійснення видатків, пов'язаних з виконанням будь-яких власних повноважень обласній раді з передачею відповідних коштів

до обласного бюджету у вигляді міжбюджетного трансферту. Аналогічно у вигляді міжбюджетного трансферту сільські, селищні та міські (міст районного значення) ради можуть передавати кошти для здійснення видатків, пов'язаних з виконанням своїх власних повноважень районній раді чи раді іншої територіальної громади з передачею коштів до відповідного бюджету.

**КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ
САМОПЕРЕВІРКИ:**

1. *Розкрийте поняття «місцевий бюджет».*
2. *Які принципи формування місцевого бюджету?*
3. *З яких складових частин складається бюджет регіону (міста)?*
4. *Яким чином формується дохідна частина бюджету регіону (міста)?*
5. *Охарактеризуйте основні джерела поповнення доходної частини місцевого бюджету?*
6. *Як впливає стан та розвиток виробничої сфери на формування доходної частини місцевого бюджету?*
7. *Яким чином витратна частина бюджету регіону (міста)?*
8. *Охарактеризуйте які витрати входять до складу поточних витрат.*
9. *Охарактеризуйте які витрати входять до складу витрат розвитку.*
10. *Охарактеризуйте основні напрями поточних витрат із місцевого бюджету.*
11. *Що таке «міжбюджетні трансферти»?*
12. *Які існують види міжбюджетних трансфертів?*
13. *Які показники використовують при визначенні обсягів державних трансфертів?*
14. *Розкрийте, які існують шляхи вдосконалення управління бюджетним процесом на регіональному рівні.*

Список літератури

Закони України

1. Конституція України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 року//Голос України. — 1996. — 13 липня.
2. Про внесення змін до Конституції України: Закон України, 8 грудня 2004 року//Голос України. — 2004. — 8 грудня, №233.
3. Бюджетний кодекс України, 21 червня 2001 року//Голос України. — 2001. — 24 липня, № 129.
4. Водний Кодекс України, 6 червня 1995 року// Голос України. — 1995.— 20 липня, №133.
5. Господарський Кодекс України, 16 січня 2003 року//Голос України. — 2003. — 14 березня, №49-50.
6. Державна програма приватизації на 2000-2002 роки: Закон України, 18 травня 2000 року// Голос України. — 2000. — 27 червня, №113.
7. Загальнодержавна комплексна програма розвитку високих наукоємних технологій: Закон України, 9 квітня 2004 року// Голос України. — 2004. — 15 червня, № 108.
8. Загальнодержавна програма реформування і розвитку житлово-комунального господарства на 2004-2010 роки: Закон України, 24 червня 2004 року// Голос України. — 2004. — 30 липня, № 140.
9. Земельний Кодекс України, 25 жовтня 2001 року// Голос України. — 2001. — 20 листопада, №217-218.
10. Лісовий Кодекс України, 8 лютого 2006 року//Голос України. — 2006. — 31 березня, №59.
11. Про автомобільний транспорт: Закон України, 23 лютого 2006 року// Голос України. — 2006. — 7 квітня, №64.
12. Про альтернативні види рідкого та газового полива: Закон України, 14 січня 2000 року//Голос України. — 2000. — 15 лютого, №28.
13. Про альтернативні джерела енергії: Закон України, 20 лютого 2003 року// Голос України. — 2003. — 28 березня, №60.

14. *Про бібліотеки і бібліотечну справу: Закон України, 27 січня 1995 року//Голос України. — 1995. — 2 березня, №41.*
15. *Про благоустрій населених пунктів: Закон України, 6 вересня 2005 року// Голос України. — 2005. — 8 листопада, №211.*
16. *Про боротьбу із захворюванням на туберкульоз: Закон України. 5 липня 2001 року//Голос України. — 2001. — 8 серпня, №40.*
17. *Про вищу освіту: Закон України, 17 січня 2002 року// Голос України. — 2002. — 5 березня, №43.*
18. *Про внесення змін до Водного Кодексу України, 21 вересня 2000 року//Голос України. — 2000. — 25 жовтня, №195.*
19. *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо боротьби з нелегальною міграцією: Закон України, 18 січня 2001 року//Голос України. — 2001. — 20 лютого, №32.*
20. *Про внесення змін до Закону України «Про банки і банківську діяльність»: Закон України, 1 лютого 1996 року// Голос України. — 1996. — 22 лютого, №35.*
21. *Про внесення змін до Закону України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення»: Закон України, 7 лютого 2002 року// Голос України. — 2002. — 16 березня, №50.*
22. *Про внесення змін до Закону України «Про зайнятість населення»: Закон України, 21 листопада 1997 року//Голос України. — 1997. — 30 грудня, №249.*
23. *Про внесення змін до Закону України «Про музеї та музейну справу»: Закон України, 14 травня 1999 року//Голос України. — 1999. — 9 червня, № 103.*
24. *Про внесення змін до Закону України «Про систему оподаткування»: Закон України, 18 лютого 1997 року//Голос України. — 1997.— 25 березня.*
25. *Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України: Закон України, 23 березня 2000 року//Голос України. — 2000. — 5 травня, № 79.*
26. *Про державні цільові програми: Закон України, 18 березня 2004 року//Голос України. — 2004. — 4 червня, №101.*

27. *Про державну виконавчу службу: Закон України, 24 березня 1998 року//Голос України. — 1998. — 21 квітня, №75.*
28. *Про державну підтримку малого підприємства: Закон України, 19 жовтня 2000 року// Голос України. — 2000. — 26 грудня, №245-246.*
29. *Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України, 24 червня 2004 року// Голос України. — 2004. — 7 вересня, № 165.*
30. *Про державну службу: Закон України, 16 грудня 1993 року//Голос України. — 1993. — 5 січня, №2.*
31. *Про державне фінансування органів державної влади: Закон України, 30 червня 1999 року// Голос України. — 1999. — 5 серпня, № 143.*
32. *Про дошкільну освіту: Закон України, 11 липня 2001 року//Голос України. — 2001. — 2 серпня, № 136.*
33. *Про житлово-комунальні послуги: Закон України, 24 червня 2004 року//Голос України. — 2004. - 15 липня, № 128.*
34. *Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України, 13 січня 2005 року// Голос України. — 2005. ~ 8 лютого, №23.*
35. *Про забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з наданням дотації роботодавцю: Закон України, 4 листопада 2004 року// Голос України. — 2004. — 2 грудня, №228.*
36. *Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення: Закон України, 7 лютого 2002 року// Голос України. — 2002. — 16 березня, №50.*
37. *Про Загальнодержавну програму реформування і розвитку житлово-комунального господарства на 2004-2010 роки: Закон України, 24 червня 2004 року//Голос України. — 2004. — 30 липня, № 140.*
38. *Про загальну середню освіту: Закон України, 13 травня 1999 року//Голос України. — 1999. — 23 червня, №113.*

39. *Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України, 9 липня 2003 року// Голос України. — 2003. — 22 серпня, №157.*
40. *Про залізничний транспорт: Закон України, 4 липня 1996 року//Голос України. — 1996. — 13 вересня, № 169.*
41. *Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст: Закон України, 4 березня 2004 року//Голос України. — 2004. — 15 квітня, №70.*
42. *Про зв'язок: Закон України, 16 травня 1995 року//Голос України. — 1995. — 14 червня, №107.*
43. *Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України, 26 червня 1997року//Голос України. — 1997. — 26липня, №138.*
44. *Про збір на обов'язкове соціальне страхування: Закон України, 26 червня 1997 року// Голос України. — 1997. — 29 липня, № 139.*
45. *Про зерно та ринок зерна України: Закон України, 4 липня 2002 року//Голос України. — 2002. — 6 серпня, № 141.*
46. *Про інноваційну діяльність: Закон України, 4 липня 2002 року// Голос України. — 2002. — 9 серпня, № 144.*
47. *Про Концепцію державної регіональної політики: Указ Президента України, 25 травня 2001 року//№341/2001.*
48. *Про меліорацію земель: Закон України, 14 січня 2000 року// Голос України. — 2000. — 3 березня, №39.*
49. *Про місцеві державні адміністрації: Закон України, 9 квітня 1999 року//Голос України. — 1999. — 12 травня, №84.*
50. *Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України, 21 травня 1997року//Голос України. — 1997. — 12 червня, № 102.*
51. *Про музеї та музейну справу: Закон України, 29 червня 1995 року//Голос України. — 1995. — 15 серпня, № 153.*
52. *Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України, 1 грудня 1998року//Голос України. — 1998. — 22грудня, №245.*
53. *Про недержавне пенсійне забезпечення: Закон України, 9 липня 2003 року//Голос України. — 2003. — 19 серпня, № 154.*

54. *Про оплату праці: Закон України, 24 березня 1995 року//Голос України. — 1995. — 25 травня, №94.*
55. *Про органи самоорганізації населення: Закон України, 11 липня 2001 року// Голос України. — 2001. — 15 серпня, № 145.*
56. *Про оренду землі: закон України, 1 жовтня 2003 року// Голос України. — 2003. — 11 листопада, №213.*
57. *Про освіту: Закон України, 23 березня 1996 року// Голос України. — 1996. — 25 квітня, № 77.*
58. *Про основи містобудування: Закон України, 16 листопада 1992 року//Голос України. — 1992. — 9 грудня, №235.*
59. *Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей: Закон України, 2 червня 2005 року// Голос України. — 2005. — 25 червня, №116.*
60. *Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року: Закон України, 18 жовтня 2005 року// Голос України. — 2005. — 16 листопада, №217.*
61. *Про оцінку земель: Закон України, 11 грудня 2003 року// Голос України. — 2004. — 30 січня, № 18.*
62. *Про охорону дитинства: Закон України, 26 квітня 2001 року// Голос України. — 2001. — 6 червня, №98.*
63. *Про питну воду та питне водопостачання: Закон України, 10 січня 2002 року//Голос України. — 2002. — 26 березня, №56.*
64. *Про позашкільну освіту: Закон України. 22 червня 2000 року// Голос України. — 2000. — 1 серпня, № 137.*
65. *Про поштовий зв'язок: Закон України, 4 жовтня 2001 року// Голос України. — 2001. — 31 жовтня, №200.*
66. *Про приватизацію державного житлового фонду: Закон України, 8 жовтня 1992 року//Голос України. — 1992. — 17 жовтня, №199.*
67. *Про приватизацію державного майна: Закон України, 19 лютого 1997 року//Голос України. — 1997. — 20 березня, №49.*
68. *Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні: Закон України, 16 січня 2003 року// Голос України. — 2003. — 13 лютого, №28.*

69. *Про професійно-технічну освіту: Закон України, 10 лютого 1998 року//Голос України. — 1998. — 10 березня, №45.*
70. *Про соціальну роботу з дітьми та молоддю: Закон України, 21 червня 2001 року//Голос України. —2001. —27липня, № 132.*
71. *Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України, 7 червня 2001 року//Голос України. —2001. — 10 липня, №119.*
72. *Про соціальні послуги: Закон України, 19 червня 2003 року//Голос України. —2003. —22липня, № 115.*
73. *Про соціальний захист дітей війни: Закон України. 18 листопада 2004року//Голос України. —2004. —28 грудня, №247.*
74. *Про статус депутатів місцевих рад: Закон України, 11 липня 2002 року//Голос України. —2002. — 7 серпня, № 142.*
75. *Про стимулювання розвитку регіонів: Закон України, 8 вересня 2005 року// Голос України. —2005. —8 листопада, №211.*
76. *Про театри і театральну справу: Закон України, 31 травня 2005 року// Голос України. —2005. —25 червня, №116.*
77. *Про транспорт: Закон України, 10 листопада 1994 року// Голос України. — 1995. — 11 січня, №5.*
78. *Про трубопровідний транспорт: Закон України, 15 травня 1996 року// Голос України. — 1996. — 15 червня, № 108.*
79. *Про туризм: Закон України, 18листопада 2003 року//Голос України. — 2003. —26 грудня, №247.*

Постанови Верховної ради України

80. *Про дитячу безпритульність в Україні та шляхи подолання цього явища: Постанова Верховної Ради України, 6 вересня 2005 року// Голос України. —2005. —28 вересня, № 182.*
81. *Про інформацію Кабінету Міністрів про виконання Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи»: Постанова Верховної Ради України, 7 березня 2002 року//Голос України. — 2002. —2 квітня, №61.*
82. *Про інформацію Кабінету Міністрів України про посилення боротьби з наркоманією в Україні: Постанова Верховної Ради*

- України, 22 вересня 2005 року// Голос України. — 2005. — 11 жовтня. №191.*
83. *Про інформацію Кабінету Міністрів України про стан виконання законодавства України щодо комплексного вирішення питань подолання наслідків Чорнобильської катастрофи: Постанова Верховної Ради України, 21 червня 2005 року// Голос України. — 2005. — 6 липня, № 121.*
 84. *Про інформацію Кабінету Міністрів України про стан зайнятості та безробіття на ринку праці в Україні: Постанова Верховної Ради України, 15 листопада 2001 року// Голос України. — 2001. — 27 листопада, №223.*
 85. *Про інформацію Кабінету Міністрів України про стан справ в агропромисловому комплексі України: Постанова Верховної Ради України, 23 вересня 2005 року// Голос України. — 2005. — 7 жовтня, №191.*
 86. *Про інформацію Кабінету Міністрів України про стан і формування цін та тарифів у житлово-комунальній сфері: Постанова Верховної Ради України, 7 червня 2001 року// Голос України. — 2001. — 21 червня, № 109.*
 87. *Про Концепцію розвитку водного господарства України: Постанова Верховної Ради України, 14 січня 2000 року// Голос України. — 2000. — 25 січня, №24.*
 88. *Про рекомендації парламентських слухань "Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки": Постанова Верховної Ради України, 5 червня 2003 року// Голос України. — 2003. — 24 червня, №115-116.*
 89. *Про рекомендації парламентських слухань на тему: «Епідемія туберкульозу в Україні та шляхи її подолання: Постанова Верховної Ради України, 19 червня 2003 року// Голос України. — 2003. — 24 липня, №136.*
 90. *Про рекомендації парламентських слухань «Наслідки і перспективи приватизації в Україні: Постанова Верховної Ради України, 22 травня 2003 року// Голос України. — 2003. — 12 травня, №108.*

91. *Про рекомендації парламентських слухань про законодавчі аспекти регіональної політики та місцевого самоврядування: Постанова Верховної Ради України, 5 червня 2003 року// Голос України. —2003. —4 липня, № 122.*
92. *Про рекомендації парламентських слухань про хід реформування та заходи щодо поліпшення ситуації на селі: Постанова Верховної Ради України, 6 лютого 2003 року//Голос України. — 2003. —25 лютого, №36.*
93. *Про стан дотримання вимог природоохоронного законодавства при здійсненні діяльності пов'язаної з надрокористуванням в Україні: Постанова Верховної Ради України, 20 листопада 2003 року// Голос України. —2003. —2 грудня, №228.*
94. *Про стан і перспективи розвитку професійно-технічної освіти в Україні: Постанова Верховної Ради України, 3 квітня 2003 року// Голос України. —2003. —22 квітня, № 77.*
95. *Про стан, напрями реформування і фінансування освіти в Україні: Постанова Верховної Ради України, 21 червня 2001 року// Голос України. —2001. — 11 липня, № 120.*

Підручники, посібники, монографії

96. *Аналіз і прогнозування розвитку економіки регіону/ Н. Д. Прокopenко, Ф.Е.Поклонский; Отв.ред.Н.Г. Чумаченко. —К.Наук. Думка, 1991.—226 с.*
97. *Валюх А. М. Стратегія регіонального розвитку інноваційної діяльності (організація та управління): Монографія. — Рівне: Ред.-вид. Центр УДУВГП, — 2004. — 174 с.*
98. *Географічна енциклопедія України К.-. Т1-1989; Т2-1990; Т3-1993.*
99. *Голиков А. П., Олійник Я. Б., Степаненко А. В. Вступ до економічної і соціальної географії. — К: Либідь, 1997.*
100. *Гончаров Ю. В., Тарасевич В. Н. Экономическая самостоятельность региона. —Днепропетровск: Сич. — 1991. — 108 с.*
101. *Данилишин Б. М., Дорогунов С. І., Міщенко В. С. та ін. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України. —К.: РВПС України. —1999. — 716 с.*

102. Державне регулювання економіки/ За ред. І. Р. Михасюка. — Львів: «Українські технологи», 1999. — 640 с.
103. Державне регулювання економіки/С. М. Чистое, А. Є. Никифоров, Т. Ф. Куценко та ін. — К.: КНЕУ, 2000. — 316 с
104. Долішній М. І., Злупко С. М., Вовканич С. Й. та ін. Регіональна політика і механізм її реалізації/ За ред. М. І. Долішнього. — К.: «Наукова думка». 2003. — 503 с
105. Долішній М. І., Паламарчук М. М., Паламар О. М., Шевчук А. Т. Соціально-економічне районування України. — Львів, 1997. — 50 с.
106. Єпіфанов А. О., Сало І. В. Регіональна економіка. — К: Наукова думка, 2000.—343 с.
107. Заставний Ф. А. Географія України.— Львів: Світ, 1990.— 360 с.
108. Зінь Е. А. Відродження регіонів та підготовка кадрів// Науковий вісник Академії наук вищої школи України. —К.: — 1999. — №23.—С 13-17.
109. Зінь Е. А. Водні ресурси і розвиток економіки. —К; Тов-во «Знання» УРСР, 1987.—48 с.
110. Зінь Е. А. Кадрове забезпечення розвитку місцевого самоврядування// Вісник РДТУ, економіка. 36. наук, праць. — Рівне. — 2002. — Вип. 2 (15). — С. 26-36.
111. Зінь Е. А. Новий підхід до регіонального економіко-географічного поділу України//Вісник РДТУ, 36. наук, праць. —2000. —вип. 2(4).—С 178-184.
112. Зінь Е. А. Регіональні особливості використання водних ресурсів України//Вісник РДТУ, економіка. 36. наук, праць. —Рівне. — 2000. - Вип. 5 (7).—С 69-79.
113. Зінь Е. А. Теорія управління соціально-економічними процесами. Навчальний посібник. —Рівне: УДАВГ. — 1996. —58 с.
114. Зінь Е. А., Валюх А. М. Місто як об'єкт соціально-економічного управління// Вісник РДТУ. 36. наук, праць. — Рівне. — 2001. — Вип. 2 (9).— С 250-257.
115. Зінь Е. А., Заремба З. В. Регіональні особливості експлуатації підприємств готельного господарства в умовах реформування

- економіки// Вісник РДТУ. 36. наук, праць. — Рівне. — 2001. — Вип. 1 (8).—С. 201-208.
116. Зінь Е. А., Якимчук А. Ю. Управління природоохоронною діяльністю на території Західного Полісся// Вісник РДТУ, економіка. 36. наук, праць. —Рівне. —2000. —Вип. 5 (7).—С. 92-101.
117. Зінь Е. А., Турченко М. О. Планування діяльності підприємства: Підручник. — К: ВД «Професіонал», 2004. — 320 с
118. Іщук С. І. — Розміщення продуктивних сил: теоретико-методологічні основи. —К: УІМБ, 1997. - с
119. Коротун І. М. та ін. Розміщення продуктивних сил України. — Рівне: РДТУ, 1998. —410 с.
120. Михасюк І., Мельник А., Крупка М., Залога З. Державне регулювання економіки/ За ред. І. Р. Михасюка. — Львів: «Українські технології», 1999. —640 с.
121. Михасюк І. Р., Побурко О. Я., Яцура В. В. Основи регулювання економічного і соціального розвитку регіонів. — К: «Вікол», 1995. —231 с
122. Мороз В. М., Пахомов С. В. Вплив регіональних особливостей на організаційно-економічні засади функціонування поштового зв'язку України// Вісник УДУВГП, економіка. 36. наук, праць. — Рівне. —2004. —Вип. 2 (26).—С. 293-299.
123. Павлов В. І. Політика регіонального розвитку в умовах ринкової трансформації (теоретико-методологічні аспекти та механізми реалізації). — Луцьк. Надстир'я, 2000. —580с.
124. Паламарчук М. М., Закорчевна Н. Б. Водний фонд України: Довідковий посібник/ За ред. В. М. Хорева, К. А. Алієва. — К: Наука-Центр, 2001.—392 с
125. Регіональна політика і механізми її реалізації/ За ред. акад. НАН України М. І. Долішнього. —К: «Наукова думка», 2003. —503 с
126. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка/За ред. В. В. Ковалевського, О. Л. Михайлюк, В. Ф. Семенова. К: Т-во «Знання», КОО, 2004. —350 с
127. Розміщення продуктивних сил України: Підручник/За ред. Є. П. Качана. —К. Вища школа, 1997. —357с.

128. Снякевич І. М. Економіка лісокористування. — Львів: ІЗМН. — 2000. — 402 с.
129. Статистичний щорічник України за 2003 р. — К.: «Консультант», — 2003. — 663 с.
130. Статистичний щорічник України за 2004 р. — К.: «Консультант», — 2005. — 590 с.
131. Стельмащук А. М. Державне регулювання економіки. — Тернопіль: Астон, 2001. — 362 с.
132. Стеченко Д. М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика: Навч. посібник. — К.: Вікар, 2001. — 377 с.
133. Стеченко Д. М. Управління регіональним розвитком: Навч. посібник. — К.: Вища шк., 2000. — 223 с.
134. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 роки) «Шляхом Європейської інтеграції»/Авт. кол.: А. С. Гальчинський, В. М. Геєць та ін. — К.: ІВЦДержкомстату України, 2004. — 416 с.
135. Тарангул Л. Л., Горленко І. О., Євтушенко Г. І. Розміщення продуктивних сил. Навч. посібник. — К.: Знання, 2000. — 264 с.
136. Топчієв О. Г. Теоретичні основи регіональної економіки. — К.: Вид-во УАДУ, 1997. — 140 с.
137. Читов С. М. Державне регулювання економіки. — К.: КНЕУ, 2002. — 208 с.
138. Економіка природопольовання/Под ред. Т. С. Хачатурова. М.: Изд-во МГУ, 1991. — 271 с.
139. Яцук А. В. Екологічна безпека в Україні. — К.: Генеза, 2001. — 216 с.

Стислий термінологічний словник

Альтернативна енергетика — сфера енергетики, що забезпечує вироблення електричної, теплової та механічної енергії з альтернативних джерел енергії.

Альтернативні джерела енергії—поновлювані джерела, до яких відносять енергію сонячного випромінювання, вітру, морів, річок, біомаси, теплоти Землі, та вторинні енергетичні ресурси, які існують постійно або виникають періодично у довкіллі.

Банки — фінансові установи, функціями яких є залучення у вклади грошових коштів громадян і юридичних осіб та розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах і на власний ризик, відкриття та ведення банківських рахунків громадян та юридичних осіб.

Бібліотека — це бібліотечно-бібліографічний, культурно-просвітницький і науково-допоміжний соціальний інститут, що забезпечує акумуляцію і загальнодоступність документально-інформаційних ресурсів (книг, документів та інших носіїв інформації) які містять і зберігають знання, набуті в процесі розвитку людства, сприяють піднесенню інтелектуального та культурного потенціалу суспільства.

Бонітування ґрунтів — порівняльна оцінка якості ґрунтів за їх основними природними властивостями, що мають сталий характер і суттєво впливають на врожайність сільськогосподарських культур, вирощуваних у конкретних природно-кліматичних умовах.

Бюджет — план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюють органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду.

Бюджети місцевого самоврядування — бюджети територіальних громад сіл, селищ, міст та їх об'єднань.

Бюджетна програма — систематизований перелік заходів спрямованих на досягнення єдиних завдань, виконання яких здійснює

розпорядник бюджетних коштів відповідно до покладених на нього функцій.

Бюджетна система України — сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіальних устроїв і врегульована нормами права.

Бюджетна установа — орган, установа чи організація, визначена Конституцією України, а також установа чи організація, створена у встановленому порядку органам державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим чи органами місцевого самоврядування, яка повністю утримується за рахунок відповідно державного бюджету чи місцевих бюджетів. Бюджетні установи є неприбутковими.

Бюджетне асигнування — повноваження, надане розпоряднику бюджетних коштів відповідно до бюджетного призначення на взяття бюджетного зобов'язання та здійснення платежів з конкретною метою в процесі виконання бюджету.

Бюджетне зобов'язання — будь-яке здійснене відповідно до бюджетного асигнування розміщення замовлень, укладення договору, придбання товару, послуги чи здійснення інших аналогічних операцій протягом бюджетного періоду, згідно з якими необхідно здійснити платежі протягом цього ж періоду або у майбутньому.

Бюджетний процес — регламентована нормами права діяльність, пов'язана із складанням, розглядом, затвердженням бюджетів, їх виконанням і контролем за їх виконання бюджетів, що складають бюджетну систему України.

Бюджетний розпис — документ, в якому встановлюється розподіл доходів та фінансування бюджету, бюджетних асигнувань головним розпорядникам бюджетних коштів по певних періодах року відповідно до бюджетної класифікації.

Вартість земельної ділянки — еквівалент цінності земельної ділянки, виражений у ймовірній сумі грошей, яку може отримати продавець.

Видатки бюджету — кошти, що спрямовуються на здійснення програм та заходів, передбачених відповідним бюджетом, за винятком

коштів на погашення основної суми боргу на повернення надміру сплачених до бюджету сум.

Витрати бюджету — видатки бюджету та кошти на погашення основної суми боргу.

Власник приміщення, будинку, споруди, житлового комплексу або комплексу будинків і споруд (далі — власник) — фізична або юридична особа, якій належить право володіння, користування та розпоряджання приміщенням, будинком, спорудою, житловим комплексом або комплексом будинків і споруд, зареєстроване у встановленому законом порядку.

Внутрішньо будинкові системи — мережі, арматура на них, прилади та обладнання, засоби обліку та регулювання споживання житлово-комунальних послуг, які знаходяться в межах будинку, споруди.

Вода питна — вода, яка за органолептичними властивостями, хімічним і мікробіологічним складом та радіологічними показниками відповідає державним стандартам та санітарному законодавству.

Водний об'єкт — природний або створений штучно елемент довкілля, в якому зосереджуються води (море, річка, озеро, водосховище, ставок, канал, водоносний горизонт).

Водокористування — використання вод для задоволення потреб населення, промисловості, сільського господарства, транспорту та інших галузей господарства, включаючи право на забір води, скидання стічних вод та інші види використання вод (водних об'єктів).

Водокористування спеціальне — це забір води з водних об'єктів із застосуванням споруд або технічних пристроїв, вирощання води та скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти, включаючи забір води та скидання забруднюючих речовин із зворотними водами із застосуванням каналів.

Галузеві нормативні витрати у сільському господарстві — сума витрат суб'єктів господарювання в процесі виробництва та реалізації сільського господарської продукції, визначена на основі суспільно необхідних по галузі нормативних витрат, продуктивності землі і тварин.

Генеральна схема планування території України — містобудівна документація, яка визначає концептуальні вирішення планування та використання території України.

Генеральний план населеного пункту — містобудівна документація, яка визначає принципи вирішення розвитку, планування, забудови та іншого використання території населеного пункту.

Господарська діяльність — діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність.

Готель — підприємство будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, складається з номерів, надає готельні послуги, які не обмежуються щоденними заправлінням ліжок, прибиранням кімнат та санвузлів.

Грунт — природно-історичне орґано-мінеральне тіло, що утворилося на поверхні земної кори і є осередком найбільшої концентрації поживних речовин, основою життя та розвитку людства завдяки найціннішій своїй властивості — родючості.

Гумус — органічна складова частина ґрунту, яка утворюється в процесі біохімічного розкладу рослинних і тваринних решток та формує його родючість.

Депресивна територія — регіон чи його частина (район, місто обласного значення), рівень розвитку якого є найнижчим серед територій відповідного типу.

Державне прогнозування економічного і соціального розвитку — науково обґрунтоване передбачення напрямів розвитку країни, окремих галузей економіки або окремих адміністративно-територіальних одиниць, можливого стану економіки та соціальної сфери в майбутньому, а також альтернативних шляхів і строків досягнення параметрів економічного і соціального розвитку.

Державне утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування — повне забезпечення відповідно до державних соціальних стандартів матеріальними та грошовими ресурсами дитини для задоволення її життєво необхідних потреб та створення умов для нормальної життєдіяльності.

Державні цільові фонди — фонди, які створені відповідно до законів України і формуються за рахунок визначених Законами України

податків і зборів (обов'язкових платежів) юридичних осіб незалежно від форм власності та фізичних осіб.

Дефіцит бюджету — перевищення видатків бюджету над його доходами.

Дитина-сирота — дитина, в якій померли чи загинули батьки.

Діти, позбавлені батьківського піклування — діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнання батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі, розшуком їх органами внутрішніх справ, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також діти, від яких відмовилися батьки, та безпритульні діти.

Дотація вирівнювання — міжбюджетний трансферт на вирівнювання доходної спроможності бюджету, який його отримує.

Доход валовий — загальна сума доходу підприємства від усіх видів діяльності, отриманого (нарахованого) протягом звітного періоду в грошовій, матеріальній або нематеріальній формах як на території України, її континентальному шельфі, виключній (морській) економічній зоні, так і за межами.

Доходи бюджету — усі податкові, неподаткові та інші надходження на безповоротній основі, справляння яких передбачено законодавством України (включаючи трансферти, дарунки, гранти).

Екологічна мережа — єдина територіальна система, яка включає ділянки природних ландшафтів, що підлягають особливій охороні, і території та об'єкти природно-заповідного фонду, курортні і лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, полезахисні території та об'єкти інших типів, що визначаються законодавством України, і є частиною структурних територіальних елементів екологічної мережі — природних регіонів, природних коридорів, буферних зон.

Економічна оцінка земель — оцінка землі як природного ресурсу і засобу виробництва у сільському та лісовому господарствах і як просторового базису в суспільному виробництві за показниками, що характеризують продуктивність земель, ефективність їх використання.

Експертна грошова оцінка земельних ділянок — результат визначення вартості земельної ділянки та пов'язаних з нею прав оцінювачем (експертом з питань оцінки земельної ділянки) із застосуванням сукупності підходів, та оціночних процедур, що забезпечують збір та аналіз даних, проведення розрахунків у вигляді звіту.

Енергія, вироблена з альтернативних джерел — електрична, теплова та механічна енергія, яка виробляється на об'єктах альтернативної енергетики і може виступати товарною продукцією, призначеною для купівлі-продажу.

Житлово-комунальні послуги — результат господарської діяльності, спрямованої на забезпечення умов проживання та перебування осіб у жилих і нежилых приміщеннях, будинках у спорудах, комплексах будинків і споруд відповідно до норм, стандартів і правил.

Забруднення атмосферного повітря — змінення складу і властивостей атмосферного повітря в результаті надходження або утворення в ньому фізичних, біологічних факторів і (або) хімічних сполук, що можуть несприятливо впливати на здоров'я людини та стан навколишнього природного середовища.

Заклади для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування — медичні, навчальні, виховні заклади, заклади та установи праці та соціального захисту населення, в яких проживають діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування.

Запозичення — операції, пов'язані з отриманням бюджетом коштів на умовах повернення, платності та строковості, в результаті яких виникають зобов'язання держави, Автономної Республіки Крим чи місцевого самоврядування перед кредиторами.

Заробітна плата додаткова — винагорода за працю понад установлені норми, за трудові успіхи та винахідливість і за особливі умови праці.

Заробітна плата мінімальна — законодавчо встановлений розмір заробітної плати за просту, нескваліфіковану працю, нижче якого не може провадитися оплата за виконану працівником місячну, погодинну норму праці (обсяг робіт).

Заробітна плата — винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку за трудовим договором власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу.

Земельні ресурси — сукупний природний ресурс поверхні суші як просторового базису розселення і господарської діяльності, основний засіб виробництва в сільському та лісовому господарстві.

Земля — поверхня суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом з нею.

Інвестиції у сфері господарювання — довгострокові вкладення різних видів майна, інтелектуальних цінностей та майнових прав в об'єкти господарської діяльності з метою одержання доходу (прибутку) або досягнення іншого соціального ефекту.

Інновації — новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери.

Інноваційна діяльність — діяльність, що спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоздатних товарів і послуг.

Інноваційна діяльність у сфері господарювання — діяльність учасників господарських відносин, що здійснюється на основі реалізації інвестицій з метою виконання довгострокових науково-технічних програм з тривалими строками окупності витрат і впровадження нових науково-технічних досягнень у виробництво та інші сфери суспільного життя.

Інноваційна продукція — нові конкурентоздатні товари чи послуги.

Інноваційне підприємство (інноваційний центр, технопарк, технополіс, інноваційний бізнес-інкубатор тощо) — підприємство (об'єднання підприємств), що розробляє, виробляє і реалізує інноваційні продукти і продукцію чи послуги, обсяг яких у грошовому вимірі перевищує 70 % його загального обсягу продукції і послуг.

Інноваційний продукт — результат науково-дослідної і (або) дослідно-конструкторської розробки.

Інноваційний проект — комплект документів, що визначає процедуру і комплекс усіх необхідних заходів (у тому числі інвестиційних) щодо створення і реалізації інноваційного продукту і (або) інноваційного продукції.

Коефіцієнт вирівнювання — коефіцієнт, що застосовується при розрахунку обсягу дотації вирівнювання та коштів, що передаються до Державного бюджету України з місцевих бюджетів, з метою зміцнення доходної бази бюджетів місцевого самоврядування.

Компенсація кредитних ставок — відшкодування державою частини вартості кредитів, одержаних сільськогосподарськими товаровиробниками за комерційними ставками згідно з договорами.

Комунальні послуги — результат господарської діяльності, спрямовані на задоволення потреби фізичної чи юридичної особи у забезпеченні холодною та гарячою водою, водовідведенням, газо- та електропостачанням, опаленням, а також вивезення побутових відходів.

Кошик доходів бюджетів місцевого самоврядування — податки і збори (обов'язкові платежі), що закріплені на постійній основі за бюджетами місцевого самоврядування та враховуються при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів.

Кредитна ставка занижена — ставка, яка застосовується при наданні кредитів сільськогосподарським підприємствам у режимі спеціального кредитування.

Кредитне забезпечення сільського господарства — система заходів держави, спрямованих на задоволення потреб сільськогосподарських товаровиробників у кредитних ресурсах у визначений період.

Лікувально-профілактичні заходи — заходи медичного характеру щодо індивідуальної профілактики, своєчасного виявлення захворювання, діагностики, лікування, медичного (диспансерного) нагляду та реабілітації хворих на туберкульоз.

Ліміт використання води — граничний обсяг використання води, який встановлюється дозволом на спеціальне водокористування.

Малозабезпечена сім'я — сім'я, яка з поважних або не залежних від неї причин має середньомісячний сукупний дохід нижчий від прожиткового мінімуму для сім'ї.

Міжбюджетні трансферти — кошти, які безоплатно і безповоротно передаються з одного бюджету до іншого.

Місце (ліжко-місце) — частина площі номера з ліжком, постільною білизною, рушниками та іншим інвентарем відповідно до категорії готелю, призначена та придатна для проживання однієї особи.

Місце проживання дітей-сиріт і ті і ей. позбавлених батьківської о піклування — місцезнаходження закладу для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, жиле приміщення дитячого будинку сімейного типу, прийомної сім'ї, опікунів або піклувальників, житло, в якому дитина проживає.

Місцевий фінансовий орган — установа, що здійснює функції по складанню, виконанню місцевих бюджетів, контролю за витрачанням коштів розпорядниками бюджетних коштів, а також інші функції, пов'язані з управлінням коштами місцевого бюджету.

Музеї — це культурно-освітні та науково-дослідні заклади, призначені для вивчення, збереження та використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури, прилучення громадян до надбань національної і світової історико-культурної спадщини.

Надходження до бюджету — доходи бюджету та кошти, залучені в результаті взяття боргових зобов'язань органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування.

Неплатоспроможність — неспроможність суб'єкта підприємницької діяльності виконати після настання встановленого строку їх сплати грошові зобов'язання перед кредиторами, в тому числі по заробітній платі, а також виконати зобов'язання щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) не інакше як через відновлення платоспроможності.

Номер — окреме мебльоване приміщення (готелю), що складається з однієї або декількох кімнат, обладнаних для тимчасового проживання.

Норма прибутку — показник, що характеризує відношення прибутку до середньорічної вартості основних та оборотних засобів, включаючи вартість землі.

Норматив якості атмосферного повітря — критерій якості атмосферного повітря, який відображає гранично допустимий максимальний вміст забруднюючих речовин в атмосферному повітрі і при якому відсутній негативний вплив на здоров'я людини та стан навколишнього природного середовища.

Нормативи екологічної безпеки атмосферного повітря — група нормативів, дотримання яких запобігає виникненню небезпеки для здоров'я людини та стану навколишнього природного середовища від впливу шкідливих чинників атмосферного повітря.

Нормативи питного водопостачання — розрахункова кількість питної води, яка необхідна для забезпечення питних, фізіологічних, санітарно-гігієнічних та побутових потреб однієї людини протягом доби у конкретному населеному пункті, на окремому об'єкті або транспортному засобі при нормальному функціонуванні систем питного водопостачання, при їх порушенні та при надзвичайних ситуаціях техногенного або природного характеру.

Нормативна грошова оцінка земельних ділянок — капіталізований рентний дохід із земельної ділянки, визначений за встановленими і затвердженими нормативами.

Об'єкти оподаткування — доходи (прибуток), додана вартість продукції (робіт, послуг), вартість продукції (робіт послуг), у тому числі митна або її натуральні показники, спеціальне використання природних ресурсів, майно юридичних і фізичних осіб та інші об'єкти, визначені законами про оподаткування.

Особи із числа дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, — особи віком від 18 до 23 років, у яких у віці до 18 років померли або загинули батьки, та особи, які були віднесені до дітей, позбавлених батьківського піклування.

Охорона атмосферного повітря — система заходів, пов'язаних із збереженням, поліпшенням та відновленням стану атмосферного

повітря, запобіганням та зниженням рівня його забруднення та впливу на нього хімічних сполук, фізичних та біологічних факторів.

Перепрофілювання підприємства — зміна технології виробничого процесу для випуску нової продукції (виконання робіт, надання послуг).

Питне водопостачання — діяльність, пов'язана з виробництвом, транспортуванням та постачанням питної води споживачам питної води, охороною джерел та систем питного водопостачання.

Підприємство питного водопостачання — суб'єкт господарювання, що здійснює експлуатацію об'єктів централізованого водопостачання, забезпечує населення питною водою за допомогою пунктів розливу, застосування установок (пристроїв) підготовки питної води та виробництво фасованої питної води.

Підприємництво — самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Підприємство — самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому Господарським кодексом та іншими законами.

Повітря атмосферне — життєво важливий компонент навколишнього природного середовища, який являє собою природну суміш газів, що знаходиться за межами жилих, виробничих та інших приміщень.

Податки і збори (обов'язкові платежі) — обов'язкові внески до бюджету відповідного рівня або державного цільового фонду, здійснювані платниками у порядку і на умовах, що визначаються законами України про оподаткування.

Послуга готельна — дії (операції) підприємства з розміщення споживача шляхом надання номера (місця) в готелі для тимчасового проживання, а також інша діяльність, пов'язана з розміщенням та тимчасовим проживанням. Готельна послуга складається з основних

та додаткових послуг, що надаються споживачу при розміщенні та проживанні в готелі.

Послуга додаткова — обсяг послуги, що не належить до основних послуг готелю, замовляється та сплачується споживачем додатково за окремим договором.

Послуга основна — обсяг послуги готелю (проживання, харчування тощо), що включається до ціни номера (місця) і надається споживачу згідно з укладеним договором.

Пріоритетні напрями інноваційної діяльності — науково, економічно і соціально обґрунтовані та законодавчо визначені напрями інноваційної діяльності, спрямовані на забезпечення потреб суспільства у високотехнологічній конкурентоспроможній, екологічно чистій продукції, високоякісних послугах та збільшення експортного потенціалу держави.

Природний ландшафт — цілісний природно-територіальний комплекс з генетично однорідними, одно типовими природними умовами місцевостей, які сформувалися в результаті взаємодії компонентів геологічного середовища, рельєфу, гідрологічного режиму, ґрунтів і біоценозів.

Прогноз економічного і соціального розвитку є засобом обґрунтування вибору тієї чи іншої стратегії та прийняття конкретних рішень органами законодавчої влади, органами місцевого самоврядування щодо регулювання соціально-економічних процесів.

Програма економічного і соціального розвитку України — документ, в якому визначаються цілі та пріоритети економічного і соціального розвитку, засоби та шляхи їх досягнення, формується взаємоузгоджена і комплексна система заходів органів законодавчої і виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, спрямованих на ефективне розв'язання проблем економічного і соціального розвитку, досягнення стабільного економічного зростання, а також характеризуються очікувані зміни у стані економіки та соціальної сфери.

Продукція сільського господарства (сільськогосподарська продукція) — продукція, що виробляється в сільському господарстві та відповідає кодам 01.11-01.42 та 05.00.1-05.00.42 Державного класифікатора продукції та послуг ДК 016-97.

Проект бюджету — проект плану формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, що здійснюються органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду, який є невід'ємною частиною проекту закону про державний бюджет або проекту рішення відповідної ради про місцевий бюджет.

Протитуберкульозна допомога — комплекс соціально-економічних, організаційних, лікувально-профілактичних, санітарно-гігієнічних і протиепідемічних заходів щодо захисту населення від туберкульозу, що спрямовані на профілактику, своєчасне виявлення та діагностику, лікування, медичний (диспансерний) нагляд і реабілітацію хворих на туберкульоз.

Протитуберкульозні заклади — спеціалізовані заклади охорони здоров'я, що здійснюють діагностику туберкульозу та надають лікувально-профілактичну (стаціонарну та амбулаторну) допомогу хворим на туберкульоз (протитуберкульозні диспансери, лікарні, відділення, кабінети, науково-дослідні інститути, денні стаціонари, санаторії тощо).

Профілактика захворювання на туберкульоз — заходи соціально-економічного, організаційного, протиепідемічного та медичного характеру, спрямовані на запобігання виникненню та масовому поширенню туберкульозу, а також на своєчасне виявлення інфікованих мікобактеріями туберкульозу дітей та підлітків і хворих на туберкульоз серед населення.

Профіцит бюджету — перевищення доходів бюджету над його видатками.

Режим спеціального кредитування — система заходів держави, спрямованих на кредитне забезпечення сільськогосподарських підприємств з урахуванням специфіки їх виробничо-фінансової діяльності.

Реконструкція підприємства — переобладнання існуючих виробничих потужностей, пов'язане з удосконаленням виробництва і підвищенням його техніко-економічного рівня на основ науково-технічних досягнень з метою збільшення виробничих потужностей, поліпшення якості та зміни номенклатури продукції, поліпшення умов праці та охорони навколишнього природного середовища.

Рентний дохід (земельна рента) — дохід, який можна отримати із землі як фактора виробництва залежно від якості та місця розташування земельної ділянки.

Реструктуризація підприємства — здійснення організаційно-господарських, фінансово-економічних, правових, технічних заходів, спрямованих на реорганізацію підприємства, зокрема, шляхом його поділу з переходом боргових зобов'язань до юридичної особи, що не підлягає санації, якщо це передбачено планом санації, на зміну форми власності, управління, організаційно-правової форми, що сприятиме фінансовому оздоровленню підприємства, збільшенню обсягів випуску конкурентоспроможної продукції, підвищенню ефективності виробництва та задоволенню вимог кредиторів.

Рибництво — штучне розведення і відтворення риби та інших водних живих ресурсів.

Ринок товарів (робіт, послуг) — сфера обігу товарів (робіт, послуг), яка визначається виходячи з можливості покупця (продавця) реально і без значних додаткових витрат придбати (продати) товар (роботу, послугу) на найближчій стосовно будь-якої із сторін договору території.

Розпорядники бюджетних коштів — бюджетні установи в особі їх керівників, уповноважені на отримання бюджетних асигнувань, взяття бюджетних зобов'язань та здійснення видатків з бюджету.

Середньомісячний сукупний дохід сім'ї — обчислений у середньому за місяць дохід усіх членів сім'ї з усіх джерел надходження за призначенням державної соціальної допомоги.

Сільське господарство (сільськогосподарське виробництво) — вид господарської діяльності з виробництва продукції, яка пов'язана з біологічними процесами її вирощування, призначеної для споживання в сирому і переробленому вигляді та для використання на нехарчові цілі.

Сільськогосподарське підприємство (включаючи селянське (фермерське), рибальське та рибницьке господарства) — юридична особа, основним видом діяльності якої є вирощування та переробка сільськогосподарської продукції, виручка від реалізації якої становить не менше 50% загальної суми виручки.

Сільськогосподарський товаровиробник — фізична або юридична особа, яка займається виробництвом сільськогосподарської продукції, переробкою власновиробленої сільськогосподарської продукції та її реалізацією.

Спеціальний режим інвестиційної діяльності — режим, який передбачає введення податкових, митних та інших пільг, передбачених для суб'єктів підприємницької діяльності, що реалізують інвестиційні проекти, схвалені Комітетом з питань територій пріоритетного розвитку.

Споживач питної води — юридична або фізична особа, яка використовує питну воду для забезпечення фізіологічних, санітарно-гігієнічних, побутових та господарських потреб.

Субвенції — міжбюджетні трансферти для використання на певну мету в порядку, визначеному тим органом, який прийняв рішення про надання субвенції.

Суб'єкти господарювання — учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством.

Сфера альтернативних джерел енергії — галузь діяльності, що пов'язана з використанням альтернативних джерел енергії для виробництва, постачання, транспортування, зберігання, передачі та споживання енергії, виробленої з альтернативних джерел.

Схема планування території — містобудівна документація, яка визначає принципові рішення планування, забудови та іншого використання відповідних територій адміністративно-територіальних одиниць, їх окремих частин.

Театр — заклад культури (підприємство, установа чи організація) або колектив, діяльність якого спрямована на створення, публічне виконання та публічний показ творів театрального мистецтва.

Теплопостачання (постачання теплової енергії) — сфера діяльності з виробництва, транспортування, постачання теплової енергії споживачам.

Територія пріоритетного розвитку — територія, на якій склалися несприятливі соціально-економічні та екологічні умови, незадовільний стан зайнятості населення і на якій запроваджується спеціальний режим інвестиційної діяльності для створення нових робочих місць.

Технологічні нормативи використання питної води — максимально допустимий обсяг технологічних витрат води при її виробництві та транспортуванні, використанні на власні потреби підприємствами питного водопостачання та утриманні зон санітарної охорони.

Туберкульоз — інфекційна хвороба, що викликається мікобактеріями туберкульозу, протікає з періодичними загостреннями, рецидивами та ремісіями, вражає переважно найбідніші, соціально дезадаптовані групи населення (біженці, мігранти, особи, які перебувають в установах кримінально-виконавчої системи, особи без постійного місця проживання, алкоголіки, наркомани тощо), спричиняє високу тимчасову та стійку втрату працездатності, вимагає тривалого комплексного лікування та реабілітації хворих. Негативні соціально-економічні наслідки, що спричиняються туберкульозом, дали підстави віднести цю хворобу до групи соціально-небезпечних.

Туризм — тимчасовий виїзд з місця постійного проживання в оздоровчих, пізнавальних, професійно-ділових чи інших цілях без здійснення оплачуваної діяльності в місці перебування.

Фінансування бюджету — надходження та витрати у зв'язку із зміною обсягу боргу, а також зміною залишку готівкових коштів по бюджету, які використовуються для покриття різниці між доходами і видатками бюджету.

Фінансовий норматив бюджетної забезпеченості — гарантований державою в межах наявних бюджетних ресурсів рівень фінансового забезпечення повноважень Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій та виконавчих органів місцевого самоврядування, що використовується для визначення обсягу міжбюджетних трансфертів.

Форми влаштування дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування — усиновлення; встановлення опіки, піклування; передача до прийомної сім'ї, дитячих будинків сімейного

типу, до закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Хворий на активну форму туберкульозу — особа з ураженими проявами туберкульозу, підтвердженими клінічними, лабораторними та рентгенологічними дослідженнями.

Централізоване водовідведення—господарська діяльність із відведення та очищення комунальних та інших стічних вод за допомогою комплексу об'єктів, споруд, колекторів, трубопроводів, пов'язаних єдиним технологічним процесом.

Централізоване питне водопостачання — господарська діяльність із забезпечення споживачів питною водою за допомогою комплексу об'єктів, споруд, розподільних водопровідних мереж, пов'язаних єдиним технологічним процесом виробництва та транспортування питної води.

Ціна заставна (ціна підтримки) — гарантована державою ціна сільськогосподарської продукції, яка відшкодовує середньогалузеві нормативні витрати та забезпечує мінімальний прибуток, достатній для відтворення виробництва.

Якість житлово-комунальної послуги — сукупність нормованих характеристик житлово-комунальної послуги, що визначає її здатність задовольняти встановлені або передбачувані потреби споживача.

ЗАПРОШУЄМО:

авторів та книготорговельні організації до співпраці

ЗДІЙСНЮЄМО:

інформаційну підтримку бібліотек вузів

ПРОПОНУЄМО:

широкий вибір навчальної та довідкової літератури з економіки та природничих наук

Ми маємо гнучку систему знижок, а також здійснюємо безкоштовну доставку книг замовникові.

*Якщо вас зацікавило співробітництво з нами,
звертайтеся за телефоном:*

тел./факс (8-044) 451-45-66 (багатоканальний)

або відправляйте листа електронною поштою:

vdbook@profi-book.kiev.ua, rl@profi-book.kiev.ua

**ЗАПИТУЙТЕ ПОВНИЙ АСОРТИМЕНТ
КНИГ НАШОГО ВИДАВНИЦТВА**

в м. Вінниця: СПДХардін В.В. тел. (0432) 21-67-44, ТОВ «Дружба» тел. (0432) 32-76-93,
в м. Дніпропетровськ: «Дніпропетровський бібліотечний колектор» тел. (056) 37102-78,
в м. Донецьк: ТЮВ «Бібліосфера» тел. (062) 311-01-72, ТОВ «Епіграфу» тел. (062) 311-02-16
в м. Житомир: ТОВ «Житомир-Книга» тел. (0412) 37-27-74.
«Обласний державний бібліотечний колектор»тел. (0412) 22-89-68;
в м. Запоріжжя: ТОВ «Фірма «Константа-І.Лтд» тел. (0612) 20-95-71;
в м. Івано-Франківськ: КП «Букініст» тел. (0342) 22-38-28,
ТЮВ «Арка» тел. (0342)50-14-02;
в м. Кіровоград: ТОВ «Школяр» тел. (0522) 22-67-62;
в м. Кривий Ріг: КП «Букініст» тел. (0564) 92-37-32;
в м. Луганськ: Книгарня «Глобус-книга» тел. (0642) 53-62-30;
в м. Луцьк: ТВ ТзОВ «Знання» тел. (03322) 4-23-98, ТВП «Планета» тел. (03322) 2-3958;
в м. Львів: Книгарня «Глобус-книга» тел. (0322) 74 01-77, ПП Василькевич К. І.
тел. (0322) 75-79-86. ТОВ «Книжкові джерела» тел. (0322) 45-00-64;
в м. Миколаїв: АВРП «Миколаївкнига» тел. (0512) 55-20-93;
в м. Полтава: Книжковий магазин «Планета» тел. (0532) 27-20-19, Книжковий
магазин «Зоря» тел. (0532) 27 21-61, ПП Солдаткіна В. Г. тел. (0532) 66-87-84;
в м. Рівне: ТОВ «Іскра» тел. (0362) 23-63-16. ОККП «Рівнекнига» тел. (0362) 22-4105;
в м. Суми: ПП Ніканоров В. І. тел. (0542) 22 22-58;
в м. Тернопіль: ТОВ «Кобзар» тел. (0352) 52-23-05. КП «Кооп-книга» тел. (0352) 52-25-40,
в м. Ужгород: ТОВ «Кобзар» тел. (03122) 3-35 16;
в м. Харків: ДП «Авіоніка-Харків» тел. (057) 214-04-71, ТОВ «Вища Школа»
тел. (057) 700-10-50, Книгарня «Знак» тел. (057) 719 26-24,
книгорозповсюджувач Тимченко Андрій Миколайович тел. (050) 651-83-88;
в м. Херсон: ПП Палей М. С. тел. (0552) 24-64-23, ПП Лісова Г. В. тел. (0552) 26-21 - 71;
в м. Хмельницький: ТОВ «Книжковий світ» тел. (03822) 6-60-73;
в м. Черкаси: ТОВ «Фірма «Світоч» тел. (0472) 32-92-78;
в м. Чернівці: ПП Дроняк В. В. тел. (0372) 58-33-77

■

Видавничий дім "Професіонал"
пропонує:

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
для студентів вищих закладів освіти

С. К. Бабець та ін.

**ТЕОРІЯ
ЕКОНОМІЧНОГО
АНАЛІЗУ**

Навчальний посібник

"ВД "Професіонал",
2007. - 384 с

У навчальному посібнику викладені основні розділи молоді науки, що розвивається, «Теорія економічного аналізу». Визначено об'єкт, предмет, мета і задачі теорії економічного аналізу, місце цієї науки в загальній теорії управління, установлені взаємозв'язки з іншими науками. Викладено питання інформаційного забезпечення, наведені взаємозв'язки показників у системі економічного аналізу, описані метод, моделі і прийоми, що використовуються при проведенні аналізу, а також основні принципи й організація аналітичної роботи на підприємствах.

Особливу увагу в посібнику приділено використанню методів дослідження операцій і проблемних напрямків розвитку теорії економічного аналізу.

|
Навчальне видання

Е. А. Зінь

РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

*Підготовка оригінал-макету В. Л. Тарнавський, Ю. В. Романенко
Керівник видавничого відділу С. О. Кіцно*

Формат 60x84/16. Підписано до друку 26.03.2007.
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Тайме.
Наклад 800 прим.
Зам. №01/07

Друкарня ПП "Діса-Плюс"
м. Харків, вул. 23 Серпня, 31 а, 44
тел. 8(057)759-70-84

ТОВ «Видавничий дім «Професіонал»
Тел./факс (8-044) 451-45-66 (багатоканальний)
e-mail: vdbook@profi-book.kiev.ua,
rl@profi-book.kiev.ua

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК№ 1533*